

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK EDEBİYATI BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**SOSYO-KÜLTÜREL BOYUTLARIYLA
REFİK HALİD KARAY'IN ROMANLARINDA
İSTANBUL**

**ÇİĞDEM İNANÇ ÖNAL
2510160666**

**TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. MEHMET SAMSAKÇI**

İSTANBUL- 2018

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : ÇİĞDEM İNANÇ ÖNAL Numarası : 2510160666
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI Danışmanı : DOÇ.DR.MEHMET SAMSAKÇI
Tez Savunma Tarihi : 27.12.2018 Saati : 09:00
Tez Başlığı : SOSYO-KÜLTÜREL BOYUTLARIYLA REFİK HALİD'KARAY'IN ROMANLARINDA
İSTANBUL

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ.DR.MEHMET SAMSAKÇI		Kabul
2- DOÇ.DR.TURGAY ANAR		Kabul
3- DR.ÖĞR.ÜYESİ.ÇİLEM TERCÜMAN		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DR.ÖĞR.ÜYESİ. M.ŞERİF ESKİN		
2 DR.ÖĞR.ÜYESİ.ZEYNEP KEVSER ŞEREFOĞLU DANIŞ		

ÖZ

SOSYO-KÜLTÜREL BOYUTLARIYLA REFİK HALİD KARAY'IN ROMANLARINDA İSTANBUL

ÇİĞDEM İNANÇ ÖNAL

Refik Halid Karay, yazın hayatı boyunca ülkede yaşanan çalkantılı hadiselere, siyasî ve sosyal değişimlere birebir şahit olmuş ve bunları eserlerine yansıtmiş bir sanatçıdır. Yazarın realist bir tutumla kaleme aldığı romanlarında hadiseler ekseriyetle İstanbul'da geçmektedir. Meşrutiyet, işgal ve Cumhuriyet dönemi yıllarına şahit olan Karay, yaşadığı sürgünler sonucunda bir süre ayrı kaldığı İstanbul'daki büyük değişimi de romanlarında işlemiştir. İstanbul dışında geçen romanlarında dahi İstanbul'u, İstanbullu olmayı ve İstanbul kültürünü fon veya zemin olarak kullanmıştır.

Bu bağlamda çalışmamızda Refik Halid'in romanlarının mekân merkezi İstanbul olmak üzere, şehrin sosyo-kültürel özellikleri bir arada irdelenmiştir. Bu unsurlar kendi içinde anlamlı bir bütün oluşturacak şekilde tasnif edilmiş “cemiyyet hayatı”, “İstanbul'un semtleri ve evleri”, “kutsal günler” “giyim-kuşam ve süslenme” ile “eğlence hayatı” başlıkları altında beş bölümde incelenmiştir. Sonuç olarak Refik Halid Karay'ın romanlarında İstanbul'un sosyo-kültürel özellikleri kurmaca bir metnin imkân verdiği ölçüde sınıflandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Refik Halid Karay, Roman, İstanbul, Toplum, Kültür, Değişim.

ABSTRACT

SOCIO-CULTURAL DIMENSIONS OF ISTANBUL IN THE NOVELS OF REFIK HALID KARAY

ÇİĞDEM İNANÇ ÖNAL

Refik Halid is a writer who witnessed the tumultuous events and socio-political transformations and he reflected those in his works throughout his literary career. His novels which are written with a realistic manner most generally take place in Istanbul. Refik Halid who witnessed the Constitutional period, the occupation, and republican period also depicted the huge transformation in Istanbul which he had to leave for a while because of his banishment. Even in the novels which do not take place in Istanbul, he portrayed Istanbul, being from Istanbul and Istanbul culture as a background.

In this regard, this study examines Istanbul as the centre of setting in the novels of Refik Halid together with socio-cultural features. These elements have been classified in a meaningful whole and studied under the headings of social life, Istanbul's districts and houses, holy days, clothes and dressing up, and entertainment. As a result, the socio-cultural features of Istanbul in the novels of Refik Halid are classified as much as a fictional text permits.

Key words: Refik Halid Karay, Novel, Istanbul, Society, Culture, Change.

ÖNSÖZ

Refik Halid Karay 20 roman, 2 anı, 7 kronik, 7 mizah-hiciv, 2 hikâye kitabı ve 2 tiyatro eseriyle beraber, çeşitli gazetelerde yayımlanmış çok sayıda yazısıyla 20. asır Türk edebiyatının nesir sahasındaki en önemli yazarlarından biri olmuştur. Özellikle hikâye ve romanlarında ele aldığı konuların temelinde millî, beşerî ve evrensel değerlerin yer alması, Türkçeyi kendine has üslubuyla bir nakış gibi ince ince işlemesi; tarih, eşya ve insana derinlikli bakışı, yazara edebî sahada ayrı bir önem kazandırmıştır.

Karay hakkında bugün elimizde Türkoloji sahasından ve farklı sahalardan birçok akademisyen ve yazarın yazmış olduğu kitaplar, denemeler, makaleler ve bunların yanı sıra Türkiye'deki çeşitli üniversitelerde yazarın eserlerini değişik yönlerden aydınlatma gayesi güden tez çalışmaları mevcuttur. Bu çalışmalar genel olarak Karay'ın eserlerinin tahliline yönelmiş, onun ele aldığı konuları açma yoluna gitmişlerdir. Bizim çalışmamız ise, İstanbul'u ve bu şehrin kültürünü çok iyi tanıyan, yaşadığı sürgünlerden dolayı uzun yıllar sevdiği şehre hasret kalan ve sürgün sonrasında da memleketini eskisi gibi bulamamanın sancısını çeken yazarın, sosyolojik ve kültürel boyutlarıyla İstanbul'a bakış açısını ortaya çıkarma gayesi taşımaktadır. Çalışmamız esnasında gördüğümüz şudur ki Karay, edebî sahanın pek çok türünde eser vermiş ve yazılarında ekseriyetle İstanbul'u ve İstanbul kültürünü yansıtmış bir yazardır. Bu sayede biz yazarın romanlarını incelerken onun İstanbul hakkındaki gözlemlerini, şehrin kendisi için ne anlama geldiğini görme fırsatı bulduk.

Karay hakkında yapılan en kapsamlı çalışmalardan biri Şerif Aktaş'ın **Refik Halit Karay**¹ adlı kitabıdır. Bu eserde yazarın tüm eserleri çeşitli yönleriyle ele alınmış, romanları da işlenen konulara göre tasnif edilmiştir. Bir diğer önemli çalışma tarih sahasındaki Yenal Ünal'ın **Yakın Dönem Türk Tarihinde Refik Halid Karay**² adlı kitaplaştırılmış doktora çalışmasıdır. Bu iki eserde Karay'ın

¹ Şerif Aktaş, **Refik Halit Karay**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

² Yenal Ünal, **Yakın Dönem Türk Tarihinde Refik Halid Karay**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013.

hayatı, mesleki faaliyetleri, tarihî, siyasî ve edebî duruşu, sosyal fikirleri, muhalif yönü ve eserleri gibi konular genel hatlarla işlenmiş ancak bir roman yazarı olarak Karay'ın İstanbul'a olan bakış açısı merkeze alınmamıştır. Kendi çalışmamızdan önce hazırlanmış tezlere baktığımızda da Türkçeyi en iyi kullanan yazarlardan biri olması ve hikâyeleri ile Türk edebiyatına adım atması hasebiyle Karay'ın dili nasıl kullandığına ve hikâyeciğine yönelik yaklaşımların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Refik Halid'in romanları ile ilgili incelemelere baktığımızda 'sosyal tenkit', 'kadın ve kadın eğitimi', 'sürgünlük edebiyatı bağlamında incelenmesi' gibi çalışmalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmaların hiçbirinde merkezde İstanbul ve İstanbul kültürü yer almamaktadır. Bizim çalışmamızın ağırlık noktasını İstanbul'u, İstanbullu olmayı romanlarının merkezine koyan, şehir kültürüne sık sık atıfta bulunan Refik Halid'in, İstanbul'u hangi perspektiflerden algıladığını tespit etmek oluşturmuştur.

Yazarın İstanbul'a karşı yorum ve dikkatlerini toplu şekilde ortaya koyan çalışmalar son yıllarda yeni yeni yapılmaya başlanmıştır. Refik Halid gibi bir İstanbul çocuğunun, bir İstanbul yazarının, özellikle de çok sevdiği, çok iyi bildiği, büyük bir kültür, sanat ve medeniyet şehri olan İstanbul'u yazması; dolayısıyla deneme, makale, tez ya da kitap gibi çalışmalarda bu metinlerin ele alınması çok doğaldır hatta gereklidir. Bu itibarla, bizden önce de Refik Halid'in İstanbul'una odaklanan bazı çalışmalar mevcuttur. Bunlardan kısaca bahsetmeyi ve bunlara rağmen bir yüksek lisans tezi ölçeğinde Refik Halid'in romanlarında İstanbul'a niçin ve nasıl odaklandığımızı kısaca anlatmamız faydalı olacaktır.

Refik Halid ve İstanbul eksenli çalışmaların ilki, 2016 yılında, Fatih Çakmak tarafından Yıldız Teknik Üniversitesi'nde hazırlanmış olan "Refik Halid Karay'ın Romanlarında İstanbul" başlıklı yüksek lisans çalışmasıdır.³ Bu çalışmanın başlığında görüldüğü üzere, Karay'ın romanlarında İstanbul gibi bir uygarlık şehrinin hangi cephesi üzerinde durulduğu belirtilmemiştir. Ancak Çakmak'tan edindiğimiz bu eserin 'içerik' kısmına baktığımızda "İstanbul'da Toplumsal Hayat ve Coğrafya" başlığı altında çeşitli mekânsal incelemelerin yer aldığını; "Mondros Mütarekesi

³ Fatih Çakmak, "Refik Halid Karay'ın Romanlarında İstanbul", Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 2016.

Öncesi-Sonrası ve Yakın Dönem İstanbul'u” başlığı altında ise Çakmak'ın İstanbul'daki sosyal değişimi incelediğini görmekteyiz.

Refik Halid'in romanlarında İstanbul'un temsili veya aksi ile ilgili ikinci tez çalışması Kübra Olkay tarafından Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırlanan “Refik Halid Karay'ın Romanlarında İstanbul'un Sosyal Yaşamı” başlıklı tezdır.⁴ Aşağıda, dipnotta belirtildiği üzere, devam etmekte olan hatta tamamlanmış bulunan pek çok tezde olduğu gibi, biz de bu çalışmanın varlığından kendi tezimizi sonlandırdığımız ve savunacağımız günlerde haberdar olduk. Şimdilik görme imkânı bulamadığımız bu çalışmayla kendi çalışmamız arasında kompozisyon, (bölümler, alt başlıklar vs.) malzeme ve malzemenin işleniş konusunda benzerliklerin olması kaçınılmazdır. Olkay ile iletişim kurmamıza rağmen çalışmanın içerik kısmına ulaşamadık. Tez yazarı sadece “İstanbul'un sosyal yaşamını” incelediğini belirtiyor, dolayısıyla tezimizle ve diğer çalışmalar ile bu tezin benzerliklerinden ya da farklarından bahsedemiyoruz.

Tezimizi savunmak üzere olduğumuz günlerde varlığından haberdar olduğumuz Refik Halid romanlarının İstanbul cephesine odaklanmış diğer bir çalışma, Kaan Yalnız'ın “Refik Halit Karay'ın Romanlarında Toplumsal Değişim ve Mekânsal Dönüşüm Sürecinde İstanbul” başlıklı çalışmasıdır.⁵ Bu çalışma İstanbul'a, başlıkta belirtildiği gibi “sosyal değişim ve mekân” odaklı yaklaşan bir çalışmadır. Tez yazarı, Karay'ın romanlarında karşımıza çıkan İstanbul'u sadece bu iki cephesiyle görmüş ve irdelemiştir. Sözelimi, bizim tezimizde zorunlu olarak yer alan bazı yerler, binalar ya da mekânlar, “mekân” olma tarafıyla incelenmişlerdir. Bizim “Sosyo-Kültürel Boyutlarıyla Refik Halid Karay'ın Romanlarında İstanbul” başlıklı çalışmamızda ise bu mekânlar “Cemiyet Hayatı” alt başlığı altında

⁴ Kübra Olkay, “Refik Halid Karay'ın Romanlarında İstanbul'un Sosyal Yaşamı”, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Antalya, 2017.

Peşinen belirtmelidir ki, Yükseköğretim Kurulu'nun resmî web sayfasının “Tez Tarama” kısmı, Türkiye'de yazılmış, savunulmuş ve başarılı bulunmuş, indirilebilen veya indirilemeyen tezleri görmemize imkân sağlaması bakımından büyük bir hizmettir fakat sayfada bir link bulunmasına rağmen üniversitelerimizde “devam etmekte olan” tezler güncel olarak görünmemektedir. Bu yüzden Refik Halid'in İstanbul'u ile ilgili adet tezden, çalışmamızın savunmasını yapmadan oldukça kısa bir zaman önce haberdar olma imkânımız oldu.

⁵ Kaan Yalnız, “Refik Halit Karay'ın Romanlarında Toplumsal Değişim ve Mekânsal Dönüşüm Sürecinde İstanbul”, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 2017.

incelenmiş, dolayısıyla bu mekânların “sosyalleşme ortamı” olmaları ön plânda tutulmuş ve mekânlar sosyo-kültürel boyutlarıyla incelenmiştir. Bizim tezimizde bulunan giyim-kuşam, kutsal günler, mahalle kültürü, sağlık, iletişim, halk inanışları gibi bölümler ise bu çalışmada hiç yer almamaktadır. Esasen “mekân” odaklı bir tezde zikrettiğimiz detayların yer almaması da gayet doğaldır.

Bütün bu durumlardan yola çıkarak anlatmak istediğimiz elinizdeki çalışmayı önceki incelemelerden ayıran taraf; Yeni Türk Edebiyatı ve özellikle de Refik Halid’in romanlarında nazarımızı daha çok tarihî, toplumsal ve kültürel boyutlarıyla İstanbul’a dair unsurların tamamına çevirmiş olmamızdır. Bir diğer önemli taraf ise Refik Halid’in İstanbul dışında geçen romanlarında dahi kahramanların İstanbullu olması, İstanbul’u hatırlamaları ve İstanbul daüssılası çekmelerini göz önünde tutarak sosyal hayatta ve kültürde görülen değişimi yansıtmaya gayretimizdir.

Çalışmamızı hazırlarken karşılaştığımız zorlukları yukarıda zikrettik, bunların dışında incelememizi kolaylaştıran unsurlara da kısaca değineceğiz. İnkılâp Kitabevi’nin Refik Halid’in romanlarını yeniden yayımlamış olması çalışmamızı hazırlarken bizim için büyük kolaylık olmuştur. Tuncay Birkan’ın, Karay’ın, gazete ve dergilerde gömülü kalmış önemli hacimdeki diğer yazılarını **Memleket Yazıları** adlı seri kitaplar ile yeniden gün yüzüne çıkarmış olması da yazarın romanlarında bahsedilen konuların daha derinlikli olarak anlaşılmasına ışık tutmuştur. Prof. Dr. M. Fatih Andı öncülüğünde İstanbul kültürünü tanıtmaya yönelik İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından yayımlanmış **Sait Faik’in İstanbul’u**,⁶ **Samih Ayverdi’nin İstanbul’u**,⁷ **Ahmet Mithat Efendi’nin İstanbul’u**,⁸ **Abdülhak Şinasi’nin İstanbul’u**,⁹ **Ahmet Rasim’in İstanbul’u**¹⁰ gibi incelemeler hem bu konuya ilgimizi çekmiş hem de bizim için örnek birer çalışma olmuştur.

Yüksek lisans eğitimim boyunca beni destekleyen aileme, özellikle kızım Zeynep’e, tez konumu belirlerken dikkatimi yönelttiğim bu noktada bana destek olan

⁶ Yeşim Özdemir, **Sait Faik’in İstanbul’u**, İBB Kültür AŞ Yayınları, İstanbul, 2008.

⁷ Zeynep Uymur, **Samih Ayverdi’nin İstanbul’u**, İBB Kültür AŞ Yayınları, İstanbul, 2008.

⁸ Mehmet Doğanay, **Ahmet Mithat Efendi’nin İstanbul’u**, İBB Kültür AŞ Yayınları, İstanbul, 2008.

⁹ Şafak Güneş, **Abdülhak Şinasi Hisar’ın İstanbul’u**, İBB Kültür AŞ Yayınları, İstanbul, 2008.

¹⁰ Çilem Tercüman, **Ahmet Rasim’in İstanbul’u**, İBB Kültür AŞ Yayınları, İstanbul, 2008.

lisans ve yüksek lisans öğrenimimde büyük emeğini gördüğüm Hocam Prof. Dr. Abdullah Uçman'a, pes etmek üzere olduğum zamanlarda maddî ve manevî desteklerini benden esirgemeyen Hocam Prof. Dr. Şeyma Güngör'e, tezimin her aşamasını dikkatle takip eden, zorlandığım her an tespitleriyle bana yol gösteren ve çalışma azmimi arttıran kıymetli Hocam Doç. Dr. Mehmet Samsakçı'ya teşekkürü bir borç bilirim.

İstanbul – 2018
ÇİĞDEM İNANÇ ÖNAL

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM CEMİYET HAYATI

1.1. Mahalle Hayatı	6
1.1.1. Mahalledeki İdarî Memurlar: Kadı, İmam ve Muhtar	7
1.1.2. Mahalle Bekçileri.....	10
1.1.3. Komşuluk.....	11
1.1.4. Mahalle Kahvehaneleri	14
1.2. Kamuya Açık Mekânlar	17
1.2.1. Hamamlar.....	18
1.2.2. Çeşme ve Sebiller	23
1.2.3. Camiler.....	26
1.2.4. Tekke ve Türbeler	29
1.2.5. Mektepler	30
1.2.6. Karakollar ve Hapishaneler	35
1.2.7. Mezarlıklar.....	37
1.2.8. Yangınlar ve Yangın Yerleri.....	40
1.2.9. Viraneler	43
1.2.10. Bostanlar	44
1.3. Alışveriş.....	45
1.3.1. Mahalle Esnafları, Büyük Çarşılar, Beyoğlu Mağazaları	45
1.3.2. Seyyar Satıcılar	60
1.4. Ulaşım	64
1.4.1. Kara Vasıtaları	64
1.4.1.1. Arabalar ve Hayvanlar	65
1.4.1.2. Tramvay ve Tünel Arabaları	73

1.4.1.3. Trenler	76
1.4.2. Deniz Vasıtaları	76
1.4.2.1. Vapurlar.....	77
1.4.2.2. Kayık, Sandal	80
1.4.3. Havayolu Ulaşımı	83
1.5. Sağlık.....	83
1.5.1. Halk Hekimliği	84
1.5.1.1. Manevî Yöntemler	84
1.5.1.2. Halk İlaçları, Tertipler.....	86
1.5.2. Kurumlar ve Kurumlaşmış Şahsiyetler.....	93
1.5.3. Hasta Bakımı ve Ziyareti	96
1.6. Halk İnanışları	97
1.6.1. Büyü.....	97
1.6.2. Fal	98
1.6.3. İspiritizma ve Medyumluk.....	100
1.6.4. Rüya, Malum Olma.....	102
1.6.5. Uğuruna, Sevakına, Şifasına İnanılanlar.....	104
1.6.6. Uğursuzluğuna, Kötü Sonuçlarına İnanılanlar.....	107
1.7. İletişim.....	108
1.7.1. Gazete	109
1.7.2. Radyo	111
1.7.3. Mektup.....	111
1.7.4. Telefon.....	113
1.7.5. Telgraf.....	115
1.7.6. Diğer Yöntemler	116
1.8. Belediyecilik.....	117

İKİNCİ BÖLÜM

İSTANBUL'UN SEMTLERİ VE EVLERİ

2.1. İstanbul'un Semtlere Göre Mekânsal Görünümü.....	124
2.1.1. Beyoğlu ve Çevresi.....	125
2.1.2. Köprü	133
2.1.3. Sur İçi.....	136

2.1.4. Anadolu Yakası ve Adalar	145
2.1.5. Boğaziçi	152
2.2. İstanbul'daki Evler ve Ev Hayatı	161
2.2.1. Evler.....	161
2.2.1.1. Kışlık Evler	162
2.2.1.2. Yazlık Evler	166
2.2.2. Ev Eşyaları.....	170
2.2.3. Evin Değerli Varlıkları	172
2.2.4. Evde Zaman, Ev İşleri, Temizlik	178
2.2.5. Isınma ve Aydınlanma.....	180
2.2.5.1. Isınma.....	180
2.2.5.2. Aydınlanma.....	181
2.2.6. Misafirlik ve Misafir Ağırlama.....	184
2.2.7. Yemek ve Sofra Adabı, Görgü	186

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUTSAL GÜNLER

3.1. Cuma Günü.....	193
3.2. Kandil Geceleri.....	194
3.3. Bayramlar	197
3.3.1. Arife Günü	197
3.3.2. Kurban Bayramı.....	198
3.3.3. Ramazan Ayı ve Bayramı	199
3.3.3.1. Ramazan Başlangıcı ve Oruç	200
3.3.3.2. İftar Vakti ve Ramazan Geceleri.....	201
3.3.3.3. Ramazan Eğlenceleri.....	205
3.4. Bayramlaşma, Ziyaretler, Hediyeler ve Bahşişler.....	206
3.5. Gayrimüslimlere Has Bayramlar	210

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GIYİM-KUŞAM VE SÜSLENME

4.1. Erkeklerde Giyim-Kuşam ve Süslenme	212
4.1.1. Başa Takılan Giysiler.....	212
4.1.2. Üst Giysileri.....	217

4.1.3. Alt Giysileri	223
4.1.4. İç Çamaşırları ve Gece Giysileri.....	224
4.1.5. Ayağa Giyilen Eşyalar	226
4.1.6. Aksesuarlar	230
4.1.7. Süslenme.....	235
4.2. Kadınlarda Giyim-Kuşam ve Süslenme	238
4.2.1. Başa Takılan Giysiler.....	238
4.2.2. Kıyafetler	242
4.2.2.1. Sokakta Giyilen Kıyafetler.....	242
4.2.2.2. Evde Giyilen Kıyafetler	247
4.2.3. İç Çamaşırları ve Gece Giysileri.....	251
4.2.4. Ayağa Giyilen Giyecekler	253
4.2.5. Aksesuarlar	254
4.2.6. Süslenme.....	257
4.3. Çocuk Giyimi	261

BEŞİNCİ BÖLÜM

EĞLENCE HAYATI

5.1. Yılım Özel Günleri	263
5.1.1. Yılbaşı.....	264
5.1.2. Hıdrellez.....	266
5.2. Bahar ve Yaz Eğlenceleri	267
5.2.1. Mesireler: Seyir ve Gezinti Yerleri.....	267
5.2.2. Kayık ve Sandal Sefaları.....	269
5.2.3. Yaya ve Arabalı Gezintiler	271
5.2.4. Deniz Hamamı ve Mehtap İzleme	272
5.2.5. Kır Kahveleri	277
5.3. Kış Eğlenceleri	278
5.3.1. Evdeki Eğlenceler	279
5.3.2. Dışarıdaki Eğlenceler.....	282
5.3.2.1. Oteller.....	282
5.3.2.2. Yemekli Mekânlar.....	283
5.3.2.3. Çalgılı ve İçkili Yerler	284

5.3.2.4. Randevuevleri ve Fuhuş Yapılan Yerler	286
5.3.2.5. Kulüpler	288
5.4. Sahne ve Gösteri Sanatları.....	289
5.4.1. Tiyatro.....	289
5.4.2. Sinema	291
5.4.3. Konserler.....	292
5.5. Tiryakilikler.....	292
5.6. Kumar.....	296
5.7. Spor, Oyun ve Oyuncaklar	297
SONUÇ.....	299
KAYNAKÇA	305

KISALTMALAR LİSTESİ

A	: Anahtar
A. e.	: Aynı eser
A. g. e.	: Adı geçen eser
AOD	: Ayın On Dördü
BBH	: Bu, Bizim Hayatımız
Bkz.	: Bakınız
BS	: Bugünün Saraylısı
bs.	: Baskı / basım
C.	: Cilt
Ç	: Çete
Çev.	: Çeviren
DÖ	: Dişi Örümcek
DYY	: Dört Yapraklı Yonca
E.T.	: Erişim Tarihi
EESG	: Ekmek Elden Su Gölden
Haz.	: Yayına hazırlayan
İBB	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İBY	: İstanbul'un Bir Yüzü
İCK	: İki Cisimli Kadın
İYS	: 2000 Yılım Sevgilisi
KDA	: Karlı Dağdaki Ateş
KT	: Kadınlar Tekkesi
N	: Nilgün
S	: Sürgün
s.	: Sayfa
SK	: Sonuncu Kadeh
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri

YB : Yüzen Bahçe
YDV : Yeraltında Dünya Var
YK : Yezidin Kızı
YSF : Yerini Seven Fidan

GİRİŞ

Türk edebiyatının en önemli isimlerinden biri olan Refik Halid Karay, 15 Mart 1888'de İstanbul'un Beylerbeyi semtinde dünyaya gelmiştir.¹ İki yaşındayken ailesi Beylerbeyi'nden Erenköy'e taşınan yazarın çocukluk ve gençlik yılları yazları Erenköy, kışları Şehzadebaşı ve Beyazıt'ta geçmiştir. Devrin aristokrat ailelerinden birine mensup olan Karay'ın babası Mehmed Halid Bey maliye baş veznedarı, annesi Nefise Hanım ise Kırım Hanları sülalesindedir.² Ailesinde yüksek mevkide kişiler olması ve yaşadığı muhit, yazarın kültür seviyesi yüksek bir ortamda yetişmesine vesile olmuştur. Eğitim hayatına Şemsü'l-Maarif Mektebi, Taş Mektep ve ardından yatılı olarak Galatasaray Sultanisi'nde devam eden Karay, yükseköğrenim için Mekteb-i Hukuk'a gitmiştir.³ Eğitimini yarım bırakarak yazın sahasına gazetecilik ile adım atan Karay; roman, hikâye, mizah, anı, deneme, fıkra gibi birçok türde eser vermiş 18 Temmuz 1965'te vefat etmiştir.⁴

20. asır Türkiye Türkçesini büyük bir ustalıkla kullanıp güzelleştirerek Türk nesir ve hikâye lisanında, 15. asır şairi Ali Şîr Nevaî gibi kendi adıyla anılmaya değer bir yazı ve sanat dili yaratmaya muvaffak olan Refik Halid Karay;⁵ Fecr-i Âti'nin en parlak ışığı olmuş, kalemi ile nesirde İstanbul şivesine ait "*en cana yakın kelimelerin birbirine eklenişindeki incelikle harikalar yaratmıştır.*"⁶ Esas şöhretini "Kirpi" adı ile yazdığı mizah yazılarıyla kazanan Karay, bilhassa hikâye ve romanları ile edebiyatımıza hizmet etmiştir. Meşrutiyet yılları, işgal dönemi, Cumhuriyet rejimi gibi tarihsel hadiselerle şahitlik eden yazar; Batılılaşma etkisiyle değişen toplumu ve toplumu ilgilendiren meseleleri eski ile yeni düzeni karşılaştırarak eserlerinde işlemiştir.

¹ Refik Halid Karay, **Minelbab İlelmihrab**, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2015, s. 137.

² İhsan Işık, **Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi**, Elvan Yayınları, C. 5, s. 2059.

³ Abdullah Uçman, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 1999, C. 2, s. 16.

⁴ Arslan Tekin, **Edebiyatımızda İsimler ve Terimler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995, s. 329.

⁵ Nihat Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2004, C. II, s. 1205.

⁶ Halit Fahri Ozansoy, **Edebiyatçıları Geçiyor**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 226.

Millî Mücadele yıllarında TBMM aleyhine hareket eden, İstanbul hükümeti yahut İtilaf Devletleri yanlısı kişilerin etrafında şekillenen Yüzellilikler meselesi, Refik Halid'in hayatını doğrudan doğruya etkileyen önemli siyasî olaylardan biridir. Kurtuluş Savaşı sonrasında imzalanan Lozan Barış Antlaşması'na göre, 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922 tarihleri arasında yani işgal döneminde işlenen suçlara Ankara hükümeti af getirmiş ancak 150 kişilik bir listeyi istisna tutmuştur. İttihat ve Terakki'ye kızgınlığından dolayı Millî mücadeleyi desteklemeyen ve mücadele karşısı yazılar kaleme alan Karay da bu listedeki isimlerden olmuştur.

*Minelbab İlelmihrab*⁷ adlı hatıratında Türkiye'den ayrılışını, yaşanan hadiseleri ve bu durum karşısındaki hissiyatını tüm samimiyetiyle dile getiren Karay'ın vatana ihanet gibi bir düşüncesi olmadığını, ülke daha büyük felâketlere sürüklenmesin diye padişahı desteklediğini ancak sonradan ülkedeki gelişmeleri takip ederek Atatürk'ün İttihat ve Terakkicilerden farklı olduğunu idrak ettiğini görmekteyiz. Sürgünde bulunduğu yıllarda Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet'i ve getirdiği inkılâpları destekleyen yazılar kaleme alması, özellikle Antakya'nın Türkiye bağlanması konusunda uğraşlar vermesi⁸ de kendisinin bir hain olmadığını aksine vatansever bir sanatçı olduğunun göstergesidir.

Bir romancı olarak Refik Halid Karay, 1920'de yayınlanan ilk romanı *İstanbul'un Bir Yüzü* ile 1981'de yayınlanan son romanı *Yüzen Bahçe* arasında toplam 20 roman yazmıştır. On altı yıl boyunca sürgün hayatı yaşayan yazarın romanlarında yurt özlemi, yurtsama diye tanımlayabileceğimiz “daüssıla”⁹ hissi ön plâna çıkmış; bu durum neticesinde geçmişi anımsama, İstanbul hasreti, nostaljiye bağlılık sık sık kullanılmıştır. Memleketinden ayrı kaldığı yıllar boyunca pek çok ülkeyi ve pek çok şehri teferruatıyla tanıma fırsatı bulan Karay, dünya çapında bir yazarımız olmamasının sebebinin dışa açılmayış olduğunu vurgulamış ve kendi yaşadığı sürgünlerden edindiği tecrübe ile eserlerinde dış memleketleri anlatarak edebiyatımıza zenginlik katmıştır.

⁷ Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 360-382.

⁸ Şerif Aktaş, **Refik Halit Karay**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 53.

⁹ **Türkçe Sözlük**, TDK Yayınları, Ankara, 1998, C. 1, s. 531.

Refik Halid Karay'ın İstanbul'da doğması ve büyümesi, İstanbul kültürüne hâkim gelenekli bir ailede yetişmiş olması, sürgün edilerek memleketinden gönderilmesi bu şehri yazar için vazgeçilmez hâle getirmiştir. Yazarın İstanbul'dan bahsetmediği tek romanı dahi yoktur. Karay'ın romanlarında İstanbul ya yaşanan ya da özlenen bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Roman kahramanları ya İstanbulludur veya İstanbul'da bir süre bulunmuş kimselerdir. Bu ve benzeri detaylardan yola çıkarak Refik Halid'in romanlarında sosyo-kültürel boyutları ile İstanbul'u yansıtmayı amaç edinerek bu çalışmayı hazırladık. Türk edebiyatında bir “*terkip*”¹⁰ olarak İstanbul'u anlatan en önemli yazarlardan birinin Refik Halid olduğunu göstermeye çalıştık.

Birinci bölümde mahalle hayatı, kamuya açık mekânlar, alışveriş, ulaşım, sağlık, halk inanışları, iletişim ve belediyeçilik alt başlıkları altında İstanbul'daki cemiyet hayatını inceledik. İstanbul'un nasıl idare edildiğini, kimlerin hangi vazifeleri üstlendiğini, komşuluk ve dostluk ilişkilerini, hangi mekânlarda insanların bir araya geldiklerini, bir yerden başka bir yere nasıl gittiklerini ve nasıl haberleştiklerini, nasıl şifa bulduklarını, nelere inandıklarını tek tek ele aldık ve Refik Halid'in anlatımıyla İstanbul'da gündelik yaşamı tasvir ettik.

İkinci bölümde İstanbul'un hangi semtlerinin yerleşim yeri olduğunu ve bunların hangi özellikleriyle ön plâna çıktıklarını aktardıktan sonra; ev eşyaları, ısınma ve aydınlanma, evde yaşayanlar, evde yaşam gibi çeşitli özellikleriyle İstanbul evlerinden söz ettik. Sosyal ve iktisadî değişikliklerin mekâna ve kültüre yansımalarını inceledik.

Kutsal günlerden ve o günlerde uygulanan ritüellerden üçüncü bölümde bahsettikten sonra, dördüncü bölümde İstanbulluların dış görünümünü, kadın ve erkek giyimindeki estetik algısını, devrin modalarını aktardık. Böylelikle Karay'ın gözünden panoramik bir İstanbul tablosu çizmeye çalıştık. Son bölümde ise değişen devirle beraber farklılaşan eğlenceleri, nerelerde, ne gibi eğlenceler tertip edildiğini, kısacası İstanbul halkının nasıl eğlendiğini yazarın bakış açısı ile aktarmaya çalıştık.

¹⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar, **Beş Şehir**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001, s. 15.

Çalışmamızın sınırlarını daraltmak için Karay'ın yalnızca romanlarını inceledik. Bu romanlar: “1. İstanbul'un Bir Yüzü, 2. Yezidin Kızı, 3. Çete, 4. Sürgün, 5. Anahtar, 6. Bu Bizim Hayatımız, 7. Nilgün, 8. Yeraltında Dünya Var, 9. Dişi Örümcek, 10. Bugünün Saraylısı, 11. İki Cisimli Kadın, 12. 2000 Yılı'nın Sevgilisi, 13. Kadınlar Tekkesi, 14. Karlı Dağdaki Ateş, 15. Dört Yapraklı Yonca, 16. Sonuncu Kadeh, 17. Yerini Seven Fidan, 18. Yüzen Bahçe, 19. Ekmek Elden Su Gölden, 20. Ayın On Dördü” şeklinde kronolojik olarak sıralanabilir. Amacımız İstanbul'daki sosyal hayatı ve kültürel yapıyı aktarmak olduğundan romanları detaylı biçimde özetlemedik ancak anlam bütünlüğünü bozmamak adına ilgili bölümlerde roman kurgularına kısa kısa değindik. ‘Belgesel tarama’ ve ‘fişleme’ yöntemi ile notlar alarak okumalar yaptık. Romanlardan alıntı yaparken kaynakçada belirttiğimiz baskıdaki imlâ özelliklerine bağlı kaldık, günümüz imlâ özelliklerine göre değişiklik yapmadık. Romanlardan elde ettiğimiz malzemeyi zenginleştirmek amacıyla Karay'ın diğer eserlerinden de istifade ettik.

Karay'ın yazdıklarının dışında, yazar ile aynı dönemi idrak etmiş ya da o dönem hakkında araştırma yapmış kişilerin eserlerini kaynak olarak aldık ve bunları kaynakçada belirttik. Romanlardan elde ettiğimiz bilgileri kronolojik olarak aktarmaya çalıştık. Böylece Refik Halid'in İstanbul'unun nasıl bir değişim içinde olduğunu daha net göstermeyi amaçladık. Her eserde aynı malzeme olmadığından kimi zaman çarpıcı olan unsurları ön plâna çıkardık. Bütün bu incelemede varmaya çalıştığımız nokta, Karay'ın İstanbul hakkındaki fikirlerini bir araya getirmektir. Zira bu bilgiler ileride yazar hakkında yapılacak çalışmalara da referans olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

CEMİYET HAYATI

Ahmet Hamdi Tanpınar “İnsan ve Cemiyet” adlı makalesinde bir insanın sonsuza kadar var olamayacağını, kader ve zamanın karşısında süreklilik arz edebilecek tek olgunun cemiyet ve onun tarihî varlığı olan millet olduğunu, ancak cemiyet fikri işe karışınca “*kader trajedisi*”nin azalacağını söyler.¹ Kökünü toprağın derinliklerine salmış çınara benzetilen cemiyet hayatı, fertlerin var olabilmesi için çok önemlidir. Toplumsal devamlılığın gereği olan kültürel değerleri korumak, geliştirmek ve yaşatmak o toplumun her ferdinin vazifesidir. Bir arada yaşamak, ortak değerleri paylaşmak her tür topluluğun oluşmasının temelidir. En küçük toplum parçası olan aileden başlayıp sosyal hayatın bütününe hâkim olan bir merkez etrafında birleşme, toplum kültürünün özüdür.

İslâmî bir kavram olan “vahdet” düşüncesi etrafında şekillenen mahalle, Refik Halid’in romanlarında sosyal ve kültürel hayatı her yönüyle gösteren önemli bir bütün olarak ele alınmıştır. Yekta Özgüven, bir merkez etrafında kurulan mahalleler hakkında: “*Geleneksel bir Osmanlı kenti, dini bir merkez etrafında örgütlenen ve aynı etnik sınıf veya aynı din mensuplarının bir arada yaşadığı en temel yerleşim birimi mahalleler biçiminde örgütlenmiştir. Bu mahallelerde bulunan cami imamları, kadının temsilcileri olarak görev yaparken, bunun bir sonucu olarak camiler de dini işlevlerinin yanı sıra aynı zamanda mahallelerin idare merkezleri konumundadırlar.*”² demiştir. Karay’ın tasvir ettiği mahallelerin yerleşim düzenine baktığımızda da bu yapı açıkça görülmektedir. Mahalle merkezinde bodur minareli bir cami, az ötesinde birkaç çınar, bir çeşme ve onun etrafına kurulmuş bir kahve, bir su terazisi (BBH 29) şeklinde kurgulanmış yapıların tipik Osmanlı mahallelerinden hiçbir farkı yoktur.

¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, **Yaşadığım Gibi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013, s. 23.

² Yekta Özgüven, “19. Yüzyıl Başlarında İstanbul’da Değişen Yönetim Mekanizmaları.” *Sigma* 3 (2011): 283-289.

Bireylerin her birinden bir şeyler alan toplumsal kültür, her devirde ihtiyaçlara göre şekil değiştirir ancak onu meydana getiren sahipleri gibi ölüp gitmez. Toplumsal kültür nesilden nesle aktarılır. Türk kültürünü kavramak için şimdiki zamandan geçmişe baktığımızda, dünü daha iyi anlamak ve bugünü daha anlamlı kılmak adına İstanbul önemli bir merkezdir. Coğrafi konumundan dolayı pek çok kültüre ev sahipliği yapan şehir, topluluklar mozağının de önemli bir parçasıdır. Türk kültürünü çok yönlü biçimde anlamak istiyorsak öncelikle İstanbul’u iyi tanımamız gereklidir zira Tanpınar’ın deyişii ile: “*İstanbul’u tanımadıkça kendimizi bulamayız.*”³

Uzun yıllar Osmanlı’ya başkentlik yapan, Cumhuriyet sonrası Türkiye’nin en önemli merkezlerinden biri olan İstanbul’da sosyal hayat nasıl şekillenmekteydi? İnsanlar toplum içinde bir arada ve aile hayatında nasıl yaşamaktaydı? Bu sosyal ilişkileri geliştiren ve sonrasında güçlendiren âdetler, inanışlar, toplanma mekânları nelerdi? Bu bölümde bu sorulara Refik Halid’in perspektiflerinden cevap bulacağız.

1.1. Mahalle Hayatı

Çalışmamızda gördüğümüz kadarıyla eski mahallelerde bir arada yaşayan insanların birbirine bağlılığı, samimiyeti, birbirlerini sahiplenme duyguları, komşularını âdetla kendi ailelerinin birer mensubu olarak görmeleri söz konusudur. Aile fertlerinin birbirini koruyup gözetmesi, birbirlerine sevgi, saygı, güven duyması gibi bir bağ da mahalleliler arasında mevcuttur. Günümüzde değışen ‘modern hayat’ adını verdiğimiz yaşam ile şehirler, dolayısıyla şehri oluşturan mahalleler, meydanlar, evler büyük bir değışime uğramıştır ve bu bağ kopmuştur. İstanbul’a hususî bir değıer veren Tanpınar’ın ifadesi ile ‘*mahallenin kendisi*’ kaybolmuştur.⁴

İslâmiyet’te her konuda yardımlaşmak, barış, adalet ve sosyal dayanışma içinde yaşamak pek çok ayet ve hadiste tavsiye edilmiştir.⁵ İslâm kültürü ile şekillenmiş klasik Türk mahallelerinde bu sebeple varlıklı aileler her fırsatta dul, yetim ve düşkünlere yardım etmekte, yaşça büyük olanlar gençlerin güzel ahlâklı ve

³ Ahmet Hamdi Tanpınar, **Huzur**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2002, s. 168.

⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, **Beş Şehir**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001s. 26.

⁵ Mustafa Çağırıcı, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, “Yardımlaşma”, C. 43, s. 333.

terbiyeli yetişmesi için her yönüyle onları desteklemekte, mahalleli birbirine hitap ederken bile saygı duymaktadır. Mahallede hasta kimse varsa ona yardım etmek, büyük ve küçüklere saygıda kusur etmemek, her yönden bir aile ortamı gibi olan bu yapıyı zedelememeye dikkat etmek mahalle sakinlerinin şiarıdır. İlgili bölümlerde Refik Halid'in romanlarından yola çıkarak vereceğimiz örnekler ile eski İstanbul mahalleleri ve bunun etrafında şekillenen mahalle kültürünü ele alacağız.

1.1.1. Mahalledeki İdarî Memurlar: Kadı, İmam ve Muhtar

XIX. asrın ilk yarısına kadar mahalleleri, mülkî ve beledî âmir olan kadıların temsilcisi imamlar yönetmiştir. İlmiye sınıfına mensup olan kadı, idarî âmir durumundadır.⁶ Kadı karakteri Refik Halid'in romanlarında çok ön plâna çıkmamakla beraber benzer şekilde iki eserde görülmektedir. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde Şişman Kadı Rıza Efendi yeme içmeden başka hiçbir şey düşünmeyen, rütbe ve nişanı umursamayan biridir (İBY 120). *Nilgün*'de de bu karaktere benzeyen sof cübbeli şişman kadı'nın ismi geçer (N 828). Halk ile içli dışlı olmayan kadı, kendi rahatını düşünen bir karakter olarak karşımıza çıkmış ve diğer yönleri detaylı biçimde tasvir edilmemiştir.

Mahallede idarî işlemlerin uygulatıcısı ve kontrol mekanizması, imamlarla muhtarlardır. Bu görevliler doğum, ölüm gibi nüfus kayıtlarını tutmak, mahalle sakinlerinden vergi tevzi ve tahsil etmek gibi önemli idarî görevler ile sorumludurlar.⁷ Refik Halid'in romanlarında ilmühaber vermek (BBH 34), nikâh işlemlerini şer'î kaideye uygun şekilde kıymak (İBY 21), boş kâğıdı verip “mihri muaccel” bedelini belirlemek (İBY 95) idarî amir olarak muhtarın vazifesidir. Mahallede fuhuş gibi gayr-i ahlâkî durumlar söz konusu olduğunda, asayişten sorumlu olan imam ve muhtara bilgi vermek gerekir (İBY 68). Mahallede neler olup bittiğini, mahalleye kimlerin taşındığını ve bu insanların nasıl kimseler olduğunu o mahallenin imamından, müezzininden, muhtarından öğrenmek mümkündür. Nitekim *İstanbul'un İç Yüzü*'nde Damat Bey'i arayan Kâni, bilgi almak için evvela müezzine danıştığını anlatmıştır (İBY 65).

⁶ İlber Ortaylı, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, “Kadı”, C. 24, s. 72.

⁷ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 19.

Mahalle idaresi ve asayiş denince akla gelen ilk kişiler imam ve muhtardır. Bunlar devlet tarafından seçilip görevlendirilmektedir. Aslında bu kişiler, bir yönüyle sıradan mahalle sakinidir ancak idarecilerin bir kısmı görevlendirme sonrası gücü ele alınca tahavvül eder. Politika rüzgârının etkisi ile değişen toplumsal hadiseler ve başkalaşan din adamı profiline şahsî hayatında sıklıkla rastlayan ve yazar, bu durumu eserlerine yansıtmıştır. Romanlarında imamlar hakkında yer yer olumsuz eleştiriler yapmış sadece zihniyeti eleştirmekle sınırlı kalmayıp fiziksel ve ruhsal tasvirlerle kadar bu tutumunu sürdürmüştür:

“Kırpiksiz mavi gözlü, lekeli çilli yüzlü, seyrek sakallı bezirgâna benzer şansız bir adam; cahil mi, cahil, hastalıklı mı hastalıklı, fakat müfsit mi müfsit! Bir defa insanı diline doladı mı, kurtuluş yoktur, seksen yere girer ve seksen yerde bahsini açıp fesat, iftira namına ne yapılmak kabilsen yapar. Zaten muhakkak bir adamla uğraşmalı, didişmek, onu yere serinceye kadar, bir ay mı geçer, iki ay mı, her işi bırakıp ona kendini can ve gönülden vakfetmelidir.” (İBY 134)

Yukarıdaki sözlerle olumsuz bir imam karakteri olarak gösterilen ve mahalleliye illallah dedirten *İstanbul'un Bir Yüzü*'ndeki cami imamı Müzevir İshak Efendi, bir din adamından beklenen uzlaşmacı tavrın tamamen uzağındadır. Mahallede hiç yoktan yere meseleler çıkarıp ahaliyi iki taraf eden, birbiriyle uğraştıran, sonra geçip karşıdan keyifle seyreden imam, orta sınıf ahaliyi kahvehanelerde, cami avlusunda, şadırvan etrafında, yüksek sınıf mahalle erkânını da konaklarına uğrayarak zehirlemektedir (İBY 135). Komşuları ile sürtüşmekten zevk alan bir karaktere sahip olan ve dinî-ahlâkî kurallarla pek ilgisi olmayan bu şahsın akıbeti de hayırlı olmamıştır:

“Bir akşam herkes yattıktan sonra dışarı çıkar, şeftali zamanıymış, usulcacık duvardan aşacak, gidip sahibinin bin itina ile yetiştirdiği ve yarın öbür gün koparacağı meyveleri çalacak... Halbuki evde o gün temizletmek için lağım çukuru açtırmış olduğunu unuttur... bahçe içindedir diye fener de yakurmamıştı, karanlıkta yürür, içine yuvarlanır. Ertesi günü ölüsünü bulurlar, kopardığı şeftaliler de kürkünün cebinden çıkar!” (İBY 139)

Dişi Örimcek'te çocukluğunda bir hoca efendiden ders aldığından bahseden Nurper, bu kişi tarafından taciz edildiğini iddia etmektedir. Nurper'in bahsettiği hoca

efendi, imam diye anılmasa da eskiden eğitimin mahalle imamı tarafından verildiğini yine Refik Halid'in bir başka eseri *Üç Nesil Üç Hayat*'ta görmekteyiz. Bu eserde yazarın çocukluk hatıralarından aklında yer eden hoca efendi tipi ruhanî bir yapma eda ile rahle başına geçen, çocukları falakaya yatıran, evine odun taşıtırken çocuklara sopa ile vuran biridir. Bunlar göz önüne aldığı yazara göre imamın, sarığına bakmadan “cehennemlik bir herif” olduğuna hükmedilebilir.⁸ Yazarın, din adamlarına karşı olumsuz bakış açısı olmasına rağmen romanlarında dine dair pek çok hatıradan sevgi ve özlemle bahsettiğini görmekteyiz. Aslında onun kızgınlığı içi boşaltılmış din kavramına yöneliktir. Karay, din adına insanların duygularının sömürülmesine, makam mansıp uğruna dine aykırı işlerin bile mubah sayılmasına kızgındır. Onun bu tepkisini anlamak için müstakil olarak *Kadınlar Tekkesi* romanındaki çarpıklıkları okumak dahi kâfi olacaktır. Yazar bir makalesinde bu tepkiselliğini şöyle izah etme gereği duymuştur:

“Şu ciheti belirtmeliyim: Biz din dersleri aldığımız, aile içinde din terbiyesi ile yetiştiğimiz halde softa kafasından nefret ederdik. Zira o devirde softalık en çirkin buhranlarından birini geçirmekteydi. Din kisvesi altında yapılan rezaletlerden utandığımızı unutmadık. Unutanlara hatırlatır, bilmeyenlere öğretirim: Halk bu adamlardan bezmiş, usanmıştı ve böylelerine bir de isim takmıştı: Zangoç!”⁹

Osmanlı topraklarında yaşanan savaşlarla İstanbul'a artan göç sonucunda imamların asayiş sağlayamaz olması, yolsuzluklara bulaşmaları gibi sebeplerle “muhtar” denen kamu görevlisi mahallenin yeni yöneticisi olmuştur. Karay'ın romanlarında muhtar, mahallede halka hizmetten başka amacı olmayan bir tip olarak karşımıza çıkmıştır (BBH 48). Muhtar; belediye, polis, sıhhiye, içtimai muavenet, iskân, iaşe işlerinin hepsini üzerine alan; ayrıca yangın, zelzele, bulaşıcı hastalık sırasında teşkilatçılığın istifade edilen bir idarecidir (BBH 49). Mahallede olup biten idarî gelişmeleri kayıt defterlerine yazar ve bunları arşivler (BBH 53). Muhtarın hem hükümet dairelerinde saygı görüp hem de halk nazarında değerli olması şahsî bir menfaat gözetmeden “pir aşkına çalışması”, peşine koştuğu işlerden

⁸ Refik Halid Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 25-26.

⁹ Refik Halid Karay, *Pek İyi Hatırlarım*, (haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 257.

nefsine pay çıkarmamasındandır (BBH 49). Muhtar, toplumun güvenini kazanmış sözüne itibar edilen bir şahıs olduğundan gerektiğinde muhtarın şahitliğine müracaat edilebileceği söylenmiştir (SK 219).

1933'te yürürlüğe giren kanunla, muhtarların görevlerinin önemli bir kısmı belediyelere devredilmiş ancak uygulamada bazı problemlerin ortaya çıkması üzerine farklı bir kanunla muhtarlık sistemi yeniden düzenlenmiştir.¹⁰ Bu uygulamadan en çok etkilenen yerleşim yerlerinden biri şüphesiz payitaht İstanbul olmuştur. Karay, *Bu, Bizim Hayatımız*'da muhtarlık kurumunun bir süreliğine kaldırıldığına, bu kurumun ne kadar lüzumlu olduğunun böylelikle bir kez daha anlaşıldığına değinmiş, sekteye uğrayan bu sistemin bir daha kurulamayacak derecede bozulduğunu vurgulamıştır (BBH 54).

1.1.2. Mahalle Bekçileri

Mahalleleri büyük bir aile gibi düşünebileceğimizi daha önceki satırlarda söylemiştik. Bu ailenin ayrılmaz bir parçası da şüphesiz mahalle bekçileridir. Refik Halid'in romanlarında bekçi, bir ana karakter olarak karşımıza çıkmamıştır. Bekçiler yalnızca ismen zikredilmiş; bunların nasıl kimseler oldukları, nereden geldikleri, aile yaşantıları gibi yönleri detaylıca anlatılmamıştır. *Nilgün*'de geçmişi anarken bekçilerin dış görünümü hakkında: “*Ne tuhaftı bekçinin kara kışta pöstekiden kürke bürünmüş, başı sargılı, kardan adam kadar kaba, kalın biçimi...*” (N 829) denmiştir.

Kendini “*davul devri*” çocuğu olarak niteleyen Refik Halid, bir yazısında sahura bekçinin çaldığı davul ile kalkıldığını ve yangını bekçilerin haber verdiğini anlatmıştır.¹¹ Mahallelinin gece boyunca can ve mal güvenliğinden bekçi sorumludur. Gece vakti sokaklarda dolaşırken bekçinin elinde tuttuğu sopanın demir ucunu yere sürmesi, olası vakalara karşı direklere, duvarlara vurması, saati bildirmek ve güvenlik sağlamak amacı taşımaktadır.¹² Olası yangınları ihbar etmek ve mahallede güvenlik sağlamak için yaptıkları saat başı gezintileri esnasında davul

¹⁰ Ali Akyıldız, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, “Muhtar”, C. 31, s. 53.

¹¹ Refik Halid Karay, *Elli Yıl Önceki*, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 98.

¹² Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, (Haz. Ali Şükrü Çoruk), Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 140.

çalan bekçiler, gürültü yapmaları yönüyle çoğu zaman İstanbullular tarafından rahatsızlık verici sayılmıştır.¹³

Tüm bunlara rağmen Karay, “Bekçiler Lehine” adlı yazısında mahalle bekçilerinin ‘tanzim ve ıslah’ edilecek olması hakkında: “*Eski İstanbul’dan elimizde milli ve hususi kıyafetlerini olduğu gibi muhafaza eden bir onlar kalmıştı*” demiş, hizmet ve fedakârlıkları ile mahalle halkının sevgisini kazanan bekçileri müdafaa etmiştir. Modern giyim tarzına uymasa da bekçi kıyafetlerini, “*Kuzu kürklü, başı sargılı, eli sopalı bekçiler, bu sivil zabıta memurları ne kadar munis görünürler.*” sözlerinden anlaşıldığı üzere sevimli saymıştır. Mahallenin içyüzüne dahi vâkıf olan bekçiler, mahallede pek çok iş görmektedir. Su ve eşya taşımak, kavga ve niza hali, ev bulmak, izdivaç için kız salık vermek, damat hakkında irşatta bulunmak, talak vakasında şahitlik etmek bunlardan bazılarıdır. “*Bekçi Baba*” geçim kaynağını mahallelinin işlerini görmekle temin eder, bu işlerin başında düğün ve ölümler gelmektedir.¹⁴ Bekçinin gece mahalleyi dolaşıp muhafaza etmesi ise resmî bir görev değildir, bir nevi kendi yaşadığı yeri korumasıdır. Gündüzleri mahallelinin işlerini yapan, geceleri güvenlik için nöbet tutan bu kimselerin ne zaman, nerede uyuduğu ve dinlendiği, özel yaşantıları ise bilinmemektedir.

1.1.3. Komşuluk

Aynı mahallede, yakın ya da bitişik evlerde yaşayan kimseler birbirine komşudur. Komşuluk hem toplumsal kültür hem de dinî kurallar içinde hayli önemli bir yere sahiptir. Sosyal hayatın ayrılmaz bir parçasını teşkil eden komşuluk ilişkisi fikhî bakımdan dinî, ahlaki ve hukukî nitelikte bir dizi hak ve yükümlülük doğurmaktadır.¹⁵ İslâm kültürüne göre bir Müslüman hangi din ve ırktan olursa olsun komşusuna saygı duymak, onunla karşılaştığında selam vermek, hastalandığında ziyaretine gidip hâlini-hatırını sormak, komşusu açsa ekmeğini onunla paylaşmak, ölünce cenazesinde bulunmak gibi yükümlülüklerle sahiptir. Kul hakkı ve insan hakları çerçevesinde değerlendirilen komşuluk hakkında geniş bir literatürden

¹³ Refik Halid Karay, **Kirpinin Dedikleri**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 157.

¹⁴ Refik Halid Karay, **Ay Peşinde**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 143-146.

¹⁵ Ali Şafak, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, “Komşu”, C. 26, s. 158.

bahsedilebilir. Komşulukla ilgili İslâm Peygamberi'nin: *“Cebrail, komşu hakkı üzerinde o kadar önemle durdu ki neredeyse komşuyu komşuya mirasçı yapacak sandım.”*¹⁶ mealindeki hadisi dahi komşuluğun önemini anlatmak için kâfidir.

Bu bağlamda şekillenen Türk-İslâm kültüründe mahalleye yeni gelen olduğunda o kişilerin mahalle hayatına çabucak alışması, kendini o topluma ait hissetmesi ve kişiler arasında uzun sürecek bağların oluşumunun hızlandırılması adına ilk adım olarak komşulara “safa geldin” demeye gitmek âdet hâline gelmiştir (İBY 68). Kiracı ile ev sahibi arasında kimi zaman akrabalık ilişkisine benzeyen yakınlıklar kurulmuştur. *Nilgün*'de bu durum şöyle anlatılmıştır:

“Bilir misiniz, Deşt-i Margû'yu aşarken ne düşünüyordum, nereyi özliyordum? Halamın Paşabahçe'deki asma çardağını! Ona “Çardaklı hala” derdim. “Reçelli hala”dan ayırmak için! Ama ikisi de asıl halalarım değildi; kiracı olarak evlerinde oturup akrabalardan fazla ısınıp bağlandığımız kadınlardı.

Eskiden böyle şeylere hangi İstanbullu ailede rastlanmazdı ki? Ev sahipliği ile kiracılık milli ve dinî bir tesanüde yol açar, sağlam dostlar kazandırır.” (N 132)

Eski İstanbul'da komşuluk ilişkileri akrabalıktan dahi ileri tutulduğundan bu bahsedilen durum tabîdir zira hastalık, doğum, ölüm, evlilik, yangın ve benzeri durumlarda mekânsal yakınlık bakımından ilk destek genellikle komşulardan gelecektir. Bu yakın ilişkiler sevgi ve saygı çerçevesinde aile fertlerinin sık sık görüşmesine vesile olmaktadır. Erkekler erkeklerle, kadınlar kadınlarla, çocuklar diğer evin çocuklarıyla arkadaşlık etmektedir. Vaktini çoğunlukla evde geçiren hanımlar, komşu hanımlarla sıkça münasebette olduğundan gerektiğinde kullanmak üzere bazı evler arasına kapılar yapılmaktadır. Refik Halid'in romanlarında kaçgöç zamanının hanımları böylelikle sokağa, kıyıya inmeden o kapılardan birbirlerinin korusuna geçivermekte, örtünme zahmetine hacet kalmadan karşılıklı ziyaretlerde bulunmaktadırlar (KT 114). İlişkiler kapalı bir çevrede yaşandığından, komşu haneler arasında çoğu defa aşk maceraları yaşanmakta ve bu kapılar zaman zaman

¹⁶ Mustafa Çağırıcı, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, “Komşu”, C. 26, s. 157.

vuslata ermek için aralanmaktadır. Kimi zaman sevişen iki aile gençlerinden delikanlı, geceleyin kendi taraflarındaki sürgüyü açıp bir kapıdan öte yana geçip küçük hanımla kuru safası yapmaktadır (KT 115). Komşu evler arasında kalan sokaklar da bazen kullanılmaz hâle gelmektedir. Evin iç bahçesi gibi olan, bir çeşit çıkmaz sokak oluşturan bu alanlar da âşıkların buluşma mekânı olarak karşımıza çıkmaktadır (SK 117).

Türk kültüründe komşuluk deyince çoğu kimsenin aklına ‘ev alma, komşu al’ sözü gelmektedir. Komşuluğun, evden bile kıymetli tutulmasının sebebi mahalle kültüründe komşularla kurulan güzel ilişkilerdir. Dilimizdeki komşuluk ile ilgili deyim, atasözü ve kalıplaşmış ifadeleri inceleyecek olsak tek başına ‘komşu hakkı’ deyimini bile aradaki samimi bağı anlamak için yeterli olacaktır. Komşuluk ilişkileri aile ilişkilerine benzer, bazen çok iyi geçinilir bazen geçim bozulur ancak tıpkı etle tırnağın birbirinden ayrılmaması gibi komşuluk bağları da kolayca kopmaz. Ufak tefek küslükler olsa da bir vesile ile barışılır zira İslâm kültüründe uzun süre küs kalmak iyi değildir. Bu anlayış İstanbul’da mahalle kültüründe tezahür etmiştir. Yine İslâm kültüründe “göz hakkı”na dikkat etmek, komşuluk ilişkileri için çok önemlidir. Bu sebeple herkes evinde, bahçesinde olanı komşularıyla paylaşır. Klasik Osmanlı mimarisine göre yapılmış, genellikle bahçesi olan İstanbul evlerinde erik, nar, üzüm, dut gibi meyveler yetişir ve mevsimi geldiğinde komşular birbirine bunlardan ikram eder (SK 90). Nilgün’de bu hassasiyetlere değinilmiş “yemiş hediyesi” âdetinden bahsedilmiştir:

“İyi geçinenler yahut ikide bir dargınlık çıkarıp yine çarçabuk, bir kandil, bayram, sünnet düğünü, nikah, ölüm, kaza, hastalık vesilesiyle barıştıveren o komşular arasında yemiş hediyesi âdetti. Mevsiminde, bahçesindeki meşhur karaduttan bizimkiler gönderir, zamanı gelince yandaki evden onlara bir tepsi kayısı yollanırdı. Erik, incir, nar, ayva... oralarda hepsi ve en iyisi olurdu.” (N 29)

Komşu haneler birbirleriyle yiyeceklerini paylaştıkları gibi gerekli durumlarda eşyalarını (BS 49) hatta bazen bildiklerini bir başka mahalleliye öğretmek suretiyle bilgilerini paylaşır (DÖ 172) zira mahalle sakinleri kendilerini

diğer mahallelilerden her yönüyle sorumlu görmektedir. Aynı çatı altında yaşamasalar da mahallede aynı havayı teneffüs ettikleri komşularını koruyup gözetmek istemekte, “komşu namusuna” (SK 121) sahip çıkmakta, hastalık gibi durumlarda -komşularından hazzetmeseler bile- âdete uygun şekilde ziyaret yapmaktan geri durmamaktadırlar (SK 128).

Evlerin küçülmesi, apartmanlarda yaşamın başlamasıyla komşuluk ilişkileri muhakkak değişmiştir. Bunlar eski mahalle kültüründen kopuk komşuluklardır. Karay, insanların genellikle birbirini tanımadığı apartman komşuluklarını yüzeysel olarak vermiştir (A 188).

1.1.4. Mahalle Kahvehaneleri

1543'te Kanuni Sultan Süleyman çağında İstanbul'a gemilerle getirildiği bilinen kahve¹⁷ ve kahve içilen mekânlar olan kahvehaneler, kısa zamanda İstanbul halkının vazgeçilmezlerinden olmuştur. Genellikle meydanı geniş açı ile gören yerlere, merkezî noktalara ya da güzel manzaralı yerlere yapılan, hem damak hem göz zevkine hitap eden kahvehaneler mekânsal olarak cemiyet hayatının ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir.

Tüm dünyada olduğu gibi İstanbul'da da kahve ve kahvehaneler zaman zaman yasaklanmıştır. Kahvenin halkı tembelleğe, uyuşukluğa, kahvehanelerde pineklemeye alıştırmaması (SK 89) gibi sebeplerin yanı sıra; kahve yüzünden yangın çıkması, halkın cami ve mescitlerden uzaklaşması, devlet yönetimi aleyhine fikirlerin buralarda oluşması ve yaygınlaşması gibi sebepler yasaklara yol açmıştır. Ekrem Işın'a göre, kahve ve kahvehane yasaklarının ardında, toplumun tüm tabakalarını kuşatmış kontrol dışı gelişmeyi engellemeye çalışan siyasî otoritenin sert tutumu vardır.¹⁸ Hükümet, kahvehaneleri, bozulan toplumsal düzenin tetikleyicisi olarak görülmüştür. II. Abdülhamit döneminde ise pek çok yasağa rağmen, kahvehanelere yasak getirilmemiştir. Bunun sebebi halkın nabzını tutacak hafiyeleri oralara yerleştirmek ve jurnalcılığı teşviiktir. Mahalle ve mahalleliyle ilgili sorunlar burada

¹⁷ Salah Birsnel, **Kahveler Kitabı**, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 11.

¹⁸ Ekrem Işın, **Tanede Saklı Keyif**, “Bir İçecekten Daha Fazla: Kahve ve Kahvehanelerin Toplumsal Tarihi”, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 27.

rahatlıkla konuşulduğundan halkı takip ve idare etmenin böylelikle daha kolay olacağı telakki edilmiştir.

Mahalle kahvesi, Osmanlı erkeklerinin daimî uğrak yeri olduğu gibi Cumhuriyet sonrasında da bu işlevini kısmen sürdüren bir mekândır. Cumhuriyet sonrası, özellikle hâli vakti yerinde kimseler için kahvelerin yerini kafeler, oteller, kulüpler almıştır ancak bu mekânlar kahvehanelerin eski tadını vermiyor olmalıdır ki Direklerarası çayhanelerinde oturup caddeden geçen kadınları seyretmeye (KT 389), Tiryakiçarşısı kahvelerindeki sohbetlere duyulan özlem *Kadınlar Tekkesi*'nde dile getirilmiştir (KT 510). Refik Halid, “Yersizlik” isimli makalesinde kahvelerin yerli ve yabancı herkes için lüzumlu olduğunu, dünyanın hiçbir yerinde kahvehanesiz şehir olmadığını söylemiştir.¹⁹ Bir başka makalesinde ise çirkin bularak kaldırılan kahvehanelerden özlemle bahsetmiştir:

“Bir sonbahar ikindisi Ayasofya’dan geçerken kestane ağaçları gölgesindeki eski kahveleri ne kadar aradım... Hatta bir gün Tiryaki Çarşısı’na da gittim, kahveleri kapalı bularak üzüldüm. Demiyorum ki o kahveler, kaldırıldıkları zamanki şekillerile, isli ocaklarıyla ve darmadağın iskemleleriyle dursalar, fincanları çömlekte yıkasalar ve çıraklar masaları peştemallarının ucile silip avaz avaz haykırsınlar. Frenklerce “pitoresk” kelimesile anlatılan acayıpliğin aşırı bir haddi vardır ki ona şimdi tahammül edemeyiz. Şüphe götürmeyen cihet İstanbul’da o eski kahveler kalmadığı gibi Avrupa’dakilere benzeyen yenilerinin de yapılmamış olmasıdır.”²⁰

Osmanlıda hemen hemen her mahallenin kendine ait bir kahvehanesi bulunmakta, erkekler genellikle aynı yere gitmektedir. Meşrubat olarak çay ve kahve içilen bu mekânların bazısının sırf “çayı meşhurdur” (BBH 107). Kahvehaneler sadece bir şey yeme-içme, sohbet etme yeri değildir. Bu mekânda satranç, tavla, dama, piket, bezik gibi oyunlar da oynanmaktadır. *Anahtar*'da Rüstem'in bir Rum kahvesinde piket oynadığını (A 74) ve bu kahvenin adının Eptalofos Kahvesi (A 236) olduğu tespit ettik. Genel olarak baktığımızda kahvelerde herkesin bu oyunları oynamadığını, bazı kişilerin sadece izleyici konumunda olduğunu gördük (BBH

¹⁹ Refik Halid Karay, **Hep İstanbul**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 500.

²⁰ **A. g. e.**, s. 237-238.

106). Kahve işleyen kişi, genellikle semt ahalisini, cenaze arkasında gelip gidenleri bile tanımadan içi rahat edemeyen meraklı biri olarak tasvir edilmiştir (BBH 97).

İstanbul'da kahveye giden erkeklerin geliş-gidiş saati belli olmakla beraber arayan kişiler kahve sakini aradığı yerde kolayca bulmaktadır (BBH 19). Kahvenin devamlı müşterileri birbirini tanımakta ve hangi milletten olursa olsun herkes birbirine saygı duymaktadır (BBH 21). Kendilerine yakın buldukları, konuşulacak bir adam geldiğinde “*Vay iki gözüm*” diye iltifat edip “*Sizi hangi rüzgâr attı? Buyurunuz şöyle bakalım.*” (BBH 21) gibi sözlerle yeni gelene yer göstermektedirler. Ahmet Rasim'in İstanbul'nda Ahmet Rasim'in: “*Kahvelerin içerisi peykeler ile çevrilmiş, bunların üzerlerine ise hasır veya keçe mihlanmıştır. Peykelerin dışında oturulacak iskemleler de mevcuttur.*”²¹ sözleriyle eski İstanbul'da bir mahalle kahvesinin nasıl görüldüğünden bahsedilmiştir. Refik Halid'in romanlarındaki kahvehaneler sigara dumanına boğulan (YSF 143), eski konak fasıllarına hasret müşterilerine gramofondan “*Şamram kantolarını*” dinleten (İBY 115) hatta soğukta kalıp ısınmak arzusuyla kahvehanelere sığınan müşterileri bile sukut-ı hayale uğratacak kadar konforsuz yerlerdir.²² Rasim'in fiziksel olarak tasvir ettiği mekânın konforsuzluğunu Karay da şu sözleri ile vurgulamıştır:

“Kahvenin çınar altıyla su terazisi kenarına dizilmiş tahta iskemlelerinden birine oturdu. İskemlenin arkası dümdüz olduğundan dolayı sırtı alçıya konmuş veya bedeninin üst kısmına demir korse geçirilmiş kadar insana rahatlık vermektedir. Hele bir müddet geçince işkenceye dönecek.”
(BBH 30)

Görüldüğü üzere kahvehaneler pek rahat mekânlar değildir ancak her şeye rağmen buraya gazete ve kitap okumak, mektup yazmak için gelenler de vardır (BBH 18).

Kahvehaneler sosyal işlevine, müşterisine, mekânına göre sınıflandırılır. İstanbul'da mahalle kahvehanelerinin yanı sıra esnaf, yeniçeri, âşık, meddah, tiryaki, esrarkeş, imaret, balıkçı kahvehaneleriyle çalgılı ve seyyar kahvehaneler vb.

²¹ Çilem Tercüman, **Ahmet Rasim'in İstanbul'u**, İBB Kültür A. Ş. Yayınları, İstanbul, 2008, s. 65.

²² Refik Halid Karay, **İlk Adım**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 113-119.

bulunmaktadır. Refik Halid'in romanlarında bazen bir balıkçı kahvesine gitme bahanesi ile evden çıkılmakta, yapılacak diğer işler de bu arada halledilmekte (SK 90) bazen bir park kahvesinde oturup vapur saati beklenmekte, buradan insan manzaraları izlenmekte (SK 76) bazen de sevilen kişiye mektup yollamak için bir istasyon kahvesinde aracı ile buluşulmaktadır (KT 502). Birinin yolunu gözetlemek (KT 76), yoldan geçen kadınları seyretmek (KT 389), çınarlar altında kahve içip serinlemek (KT 690) veya randevu saatinde biriyle buluşmak için (KT 687) kahvehane ideal bir mekândır.

Kahvehane müşterileri genellikle memur mütekaidi, bevrap gibi işsiz güçsüz kimselerdir (BBH 30). Bu sebeple *Bugünün Saraylısı*'nda işsiz kalma korkusu yaşayan Ata Efendi, bir lokma bir hırka, sefil bir hayat yaşayan kimseler gibi Afitap Kırathanesi'nde pineklemekten başka çaresi kalmayacağını düşünerek üzülmemektedir (BS 232). Esasen kahvehaneler sadece işsiz, emekli, yaşlı kimselerin uğrak yeri değildir, öğrenciler de kahvelere gitmektedir. Sait Faik, "Kırathaneler" makalesinde kırathaneyi bir tahsil yeri olarak görmekte, buralara yolu düşmemiş bir üniversite öğrencisinin tahsilinin yarım olacağını iddia etmektedir.²³ Bu duruma örnek bir roman kahramanı, *Yerini Seven Fidan*'daki İstanbullu olma meraklısı, üniversite öğrencisi Erbil'dir. Sık sık arkadaşları ile ismi belirtilmeyen kahvehanelere giden, İstanbul'u ve İstanbulluları tanımaya çalışan bu gencin sergüzeştini anlatan yazar, Küllük Kahvesi'nin (YSF 37) adını zikretse de bu tarihî kahvehanenin mekânsal bir tasvirini yapmamıştır.

1.2. Kamuya Açık Mekânlar

Bir arada yaşanan sokaklar, meydanlar, kapalı ve açık alanlar; halkın birbiriyle kaynaştığı, kendini ifade edebildiği, şehir kültürünü el birliğiyle oluşturduğu mekânlardır. Şehri şehir yapan yalnız evler değildir, şehirde yaşayan insanların çeşitli faaliyetlerini gerçekleştirdikleri tüm alanlar, mimari yapılar kamuya açık mekânlardır. Bu bağlamda Refik Halid'in gözünden hamamlar, çeşme ve sebiller, camiler, tekke ve türbeler, mektepler, karakol ve hapisaneler gibi

²³ Sait Faik Abasıyanık, "Kırathaneler", Yedigün, nr. 22, 14 Ağustos 1948, s. 20.

mekânlarda İstanbul kültürü ve sosyal hayat nasıldır? Bunların dışında şehirde kimi zaman görmezden gelinen ancak hiçbir zaman şehir hayatından ayrı düşünemeyeceğimiz mezarlıklar, yangın yerleri, viraneler, bostanlar şehrin önemli bir parçası mıdır? Belli bir biçimi olmayan, şehrin inşasından sonra geriye kalan bu yerler, insanların kendini görelî olarak rahatsız hissettikleri ve mecbur kalmadıkça pek kullanmadıkları mekânlar mıdır yoksa günlük hayat ile iç içe geçmiş hareketli alanlar mıdır? İstanbul'daki yangınlar ve yangınların ardından ortaya çıkan yangın yerleri şehrin yapısını etkilemekte midir? Kamuya açık mekânlar başlığı altında bu sorulara cevap arayacağız.

1.2.1. Hamamlar

Cami, tekke, çarşı üçgeni içinde yaşanan gündelik hayatın sınırlarını genişleten hamamlar, kahvehaneler dışında halkın toplanabildiği mekânlardır.²⁴ Kubbeli yapılarıyla mimarî anlamda İstanbul'a estetik bir hüviyet kazandıran hamamlar için, Şinasi Akbatu: “İstanbul, camileri kadar hamamları ile de tanınmış bir şehirdir.”²⁵ demiştir. Günümüzde dahi varlığını devam ettiren hamamlar, eski devirde insanların hem temizlik ihtiyacını gidermeleri için hem de bir araya gelip sosyalleşmesi ve eğlenmesi için önemli yerlerdendir. Hamam kültürü; toplantıları, âdetleri, eğlenceleri bakımından genellikle kadınlarla ilgili olup erkeklerin de bu hamamlarda yıkanma ihtiyaçlarını giderdikleri bilinmektedir.

Türk-İslâm kültüründe temizlik çok önemli sayılmıştır. Temizliğin mahalledeki akla gelen ilk sembolik mekânı bu yüzden hamamlar olmuştur. “*Su darlığına rağmen Müslüman İstanbul, hamamların çokluğu ve gusül abdesti yüzünden temizdi.*”²⁶ sözleri ile İstanbulluların temizliğe düşkün olduğunu anlatan yazar, neredeyse her mahallede her sokakta hamam olduğunu söylemiş: “*Benim çocukluğumda uyku getirmek için başka bir usul tavsiye edilirdi: Bildiğiniz sokak*

²⁴ Ekrem Işın, “Türk Hamamları Tarihçesi”, Dekorasyon Dergisi, İstanbul, 1990, s. 110-111.

²⁵ Şinasi Akbatu, “İstanbul Hamamları”, İstanbul İl Yıllığı 1967, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1967, s. 221-228. (Aktaran: Emin Nedret İşli, **Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul**, YKY İstanbul, 2009, C. 2, s. 141. Haz. Filiz Özdem)

²⁶ Karay, **Hep İstanbul**, s. 513.

*hamamlarının kurnalarını saymak...*²⁷ diyerek İstanbul hamamların niceliğini vurgulamıştır.

Eski devirde konak, köşk ve yalı gibi mükellef evlerde oturanların bahçe içinde külhanlı, kurnalı hususî küçük hamamları bulunmaktadır. Küçük ve orta hâlli evlerde ise yıkanmak için gusülhaneden başka yer bulunmaz.²⁸ Yazarın tasvirine göre gusülhane, bir odadaki dolap ve yükün altına çinko kapatılarak ve dışarıya suların akması için tenekeden boru uzatılarak, iğreti yapılmış karanlık, dar yıkanma yerine denilmektedir. Mahalle hamamlarıysa her daim her kesimden halkın hizmetine açıktır. Mahalle hamamına gidiş ancak senede sekiz on kere başa gelen bir vakadır ancak şerî lüzumlarda gusülhaneye başvurulur.²⁹

Hamam sadece su dökünüp temizlenme yeri olmadığı için ‘gelin hamamı, damat hamamı, loğusa hamamı, kırk hamamı, asker hamamı, sünnet hamamı’ gibi ritüellerin yerine getirildiği bir toplanma alanı olması bakımından da İstanbulluların gündelik hayatında önemli bir yere sahiptir. Evlerinin içinde hususî hamamları olmasına rağmen kibar hanımlar dahi bu hamamlara rağbet eder.³⁰ Hamama gidiş ön hazırlıklar gerektirir. Günler öncesinden gidilecek gün kararlaştırılır, konu komşuya haber verilir; dolmalar, börekler, turşular, meyveler ve türlü türlü yiyecekler hazırlanır. *İstanbul’un Bir Yüzü*’nde İsmet böyle bir hamam hatırasını anlatmıştır:

“(...) annem köşedeki hamamda, çekmece başında otururdu; ben de gündüzleri, fena havalarda, yanına daha sık gitmeye başlamıştım. Soğuklukta oturup baklava biçiminde kesilmiş susam şekeri satan Arap Hidayet’in masallarıyla oyalanıyordum; bir gün Kâni’nin anası yanında Fikri Paşa’nın konağından dört beş kadın takmış, hamama geldi: “Canımız bir sokak hamamı istedi, hem Taya Hanım’la kalfalara da değişiklik olur.” diye izahat veriyor, kubbeyi inleyen bir sesle sağa sola: “Haydi bakalım soyununuz, içeride turşu ziyafeti var!” diye haykırıyordu. Nihayet elime iri bir kâse verdiler, dükkâna beni gönderdiler.” (İBY 10)

²⁷ A. g. e. s. 48.

²⁸ Münevver Alp, “Eski İstanbul Hamamları ve Gezmeleri”, Türk Folklor Araştırmaları, C. VIII, nr. 179, Haziran 1964, s. 3423.

²⁹ Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 68.

³⁰ Alp, A. g. e., s. 3423.

Hamamın sıcaklık, soğukluk, ılıkılık, külhan ve cehennemlik diye anılan bölümleri ve bu bölümlerin kendine has hususiyetleri bulunmaktadır. Çok eski dönemlerden beri terlemek için ayrı kapalı bir mekân değil, sıcaklık bölümünün ortasındaki “göbek taşı” denilen yüksekçe seki tercih edilmiştir.³¹ *Nilgün*’de sıcak bir iklimin etkisinde kalıp bunalan Ömer Selim: “(...) *terden gözlerimin yanması ayrı bir azap. Çarşı hamamlarında göbek taşına terlemek için uzandığım zaman da yanardı.*” (N 36) sözleri ile mahalle hamamlarını anımsamıştır. Devamında ise hamama gittiklerinde büyük annesinin başına kına yaktırıp yemeni ile başını sardığını, kurduktan sonra kurna başında ninenin boyanan saçlarının yıkandığını ve cinsiyet ayrımını ilk kez orada öğrendiğini söylemiştir (N 125). Romanlarda çarşı hamamları tafsilatlı biçimde işlenirse de diğer eserlerinde yazarın hamamlara ne derece önem verdiği görülmektedir.

Üç Nesil Üç Hayat adlı eserinde Refik Halid hamamları ve geçmiş yaşantısından hamamlarla ilgili hatırında kalanları anlatmıştır. Küçük ev hanımları için hamama gitmenin bir mükâfat olduğunu, öncesinde belli işleri yapmaları gerektiğini, hamamda temizlik için Halep kili ve Edirne sabunu gibi malzemelerin kullanıldığını söylemiştir. *Yerini Seven Fidan* adlı romanda Nevbahar’ın da ev hamamında yıkanırken Halep kili kullandığını ve bunun ‘hamamdan çıkmış temiz kadın vücudu kokusu’ diye nitelendiğini görmekteyiz (YSF 48). Yazar, Abdülhamit devrinde sokak hamamlarına hâli vakti yerinde kimselerin de rağbet göstermeye başladığını, “*kurna tutmak*” sevdası ile zaman zaman kadınların birbirine girdiğini, bazen hamamın bir günlük iradını ödemek suretiyle “*hamam kapatmak*” işinin mümkün olduğunu, kadınların erkekler gibi iri tas ve lif kullanmadığını, yumuşacık sabun bezi ile iktifa ettiklerini, hamamda “*usta*” denen yıkayıcı kadınların olduğunu, kadınların yıkanırken bellerine sardıkları peştamal ile bedenlerini örttüklerini ve büstlerini kapatıp yüzlerini duvara çevirip gizlenmeye çalışarak yıkandıklarını ifade etmiştir. Abdülaziz devri ve öncesinde hamam kapatıp çengi kollarıyla sazlı oyunlu

³¹ Semavi Eyice, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, “Hamam”, C. 15, s. 425.

davetler tertip edildiği, göbek taşı üzerinde türlü türlü yemekler yenildiği anlatılırken Abdülhamit devrinde ziyafetlerin sönmeye başladığı söylenmiştir.³²

Karay “Hamam ve Banyo Hâtıraları” başlıklı yazısında kendisinin de çocukluğunda Beyazıt Hamamı’nda, kadınlar içinde yıkandığından bahsetmiş, İstanbul hamamlarından çoğunu bilmemenin kendisi için bir keder sebebi olduğunu söylemiştir. Şehzadebaşı’ndaki büyük evde oturdukları zamanlarda kendilerine ait ev içi hamamı mükemmel oluşu için Cağaloğlu, Şengül gibi meşhur hamamlara gidemediğini fakat Beyoğlu eğlencelerinin sabahında Ağa Cami karşısına yeni açılan alafranga hamama dadandığını anlatmıştır. Bu az sayıda banyo odası olan hamama kafeşantan kızlarının ve muharrir arkadaşlarının da gittiğini anlatmıştır.³³ “Banyo” nun bu devirde özellikle Müslümanlar için çok yabancı bir şey olduğunu yine yazardan öğrenmekteyiz:

“Banyo nadirattandı; ancak kum ve deri hastalıklarında kullanmak zarureti hasıl olunca hariçten, çinkodan mamûl, sevimsiz şekildekiler kira ile getirilir, işini gördükten sonra geri çevrilirdi. Binaenaleyh bir eve banyo mu giriyor, anlardınız ki içeride hasta var!”³⁴

İstanbul’un asırlardan beri Garp dünyasında şöhretini yayan en önemli unsurların başında binlerce eserde yazı ve gravür olarak görülen Türk hamamı ve Türk kahvesi gelmektedir.³⁵ Ancak Sultan Abdülhamit devrinde konak hamamlarının eski debdebesini kaybetmesi ile bazı ev hamamları işletmeye dönüştürülmüştür. *Kadınlar Tekkesi*’nde Neşide, Erenköyü’nde böyle bir hamama gittiklerinden bahsetmiştir:

“Ne iyi! Biz köyde ara sıra çarşı hamamına gideriz. Ama bu hamam tam çarşı hamamı sayılmaz. Tramvay caddesine çıkmadan sağ koldaki sokak içindedir; annem de, ablam da pek severler. Galiba bir ev hamamıymış da büyültmüşler.” (KT 557)

³² Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 63-71.

³³ Karay, *Pek İyi Hatırlarım*, s. 63-65.

³⁴ Karay, *Elli Yıl Önceki*, s. 111.

³⁵ Karay, *Hep İstanbul*, s. 237.

Refik Halid'in romanlarında İstanbul evlerindeki hamamlardan da bahsedilmiştir. Aynı eserde Neşide'nin nişanlısı Harun, konaktaki banyo dairesini gezdirmektedir. Genç kadına göre, bu hamam en meşhur Amerikan film yıldızlarının evlerindeki kadar güzeldir. Daha sonra yalıdaki hamamdan bahseden Harun Bey: *“Yalıdaki bir iyiliği varsa suyu dağdan, bir pınardan gelir. Hoş, belki de alaturka hamamını daha beğeneceksiniz, kurnalı, tepe camlı, külhandan ısınan mermer bir hamam!”* (KT 557) der.

Bu, Bizim Hayatımız'da Şemsi, Hayret Efendi yalısının hamamına hayran olur. Çarşı hamamı gibi külhanlı, yuvarlak ve kabarık tepe camlarından ışık alan, kubbeli; soğukluğu, sıcaklığı, göbek taşı çifte kurnası ve yekpare mermere oyulmuş banyosu ile misli-menendi bulunmayan sanat eseri karşısında etkilenmemek mümkün değildir. Hamama kırmızı çuha kaplanmış ve sarı çiviler kakılmış çifte kapılardan girilir. Anane gereği hamam her zaman sıcak tutulur. Bütün binaya sıcak su buradan gelir ve suyun kaynağı korudaki tatlı su mambadır (BBH 69-70). Bu hamamlar yazarın hatıralarındaki kendi evlerinin hamamını andırmaktadır. Yazar kendi ev hamamlarını şöyle tasvir etmiştir:

*“Bizim evin alt katında kubbeli, tepe camlı, mermer banyolu ve külhanlı büyük bir hamam vardı, bir defa ısındı mı, günlerce sıcak kalırdı; sarı başlı çivilerle süslü, kırmızı çuha kaplanmış çifte kapıları ve soyunma odasıyla fevkalade bir şeydi.”*³⁶

Hem misafirine değer veren hem de temizliğe azami ölçüde dikkat eden İstanbullu hanımlar, yoldan gelen misafir *“sudan geçsin”* düşüncesi ile ev hamamını her daim hazır tutmaktadır (BS 26). Hem yol yorgunluğu atılamayacağından hem de hijyenik olmadığından yıkanmadan temiz yatağa girmek doğru değildir (YSF 29). Küçük evlerdeki hamamlar daracık, basık, konforsuz olsa da temizdir (BS 27).

İstanbul evlerinde ve mahallelerinde her ne kadar hamam, banyo bolluğu olsa da hastalığı olan İstanbullular şehir dışındaki şifalı suları olan hamamlara da gitmektedir. *Bu, Bizim Hayatımız*'da böyle bir hadise anlatılmaktadır:

³⁶ Karay, *Elli Yıl Önceki*, s. 112.

“Babası Ahmed Selami Paşa romatizmalı olduğundan her yaz sonuna doğru Yalova’ya gider, Hazine-i Hassa tarafından işletilen bu yerde bir köşk tutardı. O zaman Romen hamamı arasında banyolu birkaç ahşap köşk vardı; tanınmış aileler köşklere kiralarlar, hizmetçilerini, uşaklarını, aşçıları da getirip evlerde aileleriyle otururlar otelin semtine uğramazlardı.” (BBH 89)

1.2.2. Çeşme ve Sebiller

Medeniyetler şehri İstanbul’un en önemli yapılarından biri çeşme ve sebillerdir. İstanbul’da yapılan ilk çeşmeler fetih öncesine kadar uzanır. Fetihle beraber şehri mamur hâle getirme düşüncesi ile su tesisleri yapılmıştır. Çok eski dönemlerden beri İstanbul’da su sıkıntısı yaşanmıştır. İstanbul’da suyu taşımak için bütüncül bir sistem yoktur ancak kısa zamanda her mahalleye hatta her sokağa çeşme yapılmıştır. Çeşme ve sebiller çoğunlukla hayır eseri olarak şahıslar tarafından inşa ettirilmiştir. Müslüman şehir halkı hadisteki gibi “hayırda yarışarak” hem halkın su ve temizlik ihtiyacını karşılamaya destek olmuştur hem de şehrin mimarî dokusunda derin izler bırakmıştır.

İstanbul mimarisinin en önemli parçalarından biri olan çeşmelerden umum halkın faydalanması için sadece su akmakta, sebillerden ise özel günlerde hayır için su ve şerbet dağıtılmaktadır. Kitabeleri, kitabelerindeki sülüs ve tâlik yazıları, parmaklıkları, mermer sathı ile “*Türk pittoreski*”nin ayrılmaz bir parçası olan çeşmelerin³⁷ kitabelerinde genellikle besmele ya da su ile ilgili ayetler vardır. Her biri sanat eseri olan bu yapıların maalesef çok azı günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Dikkatli bir gözlemci olan Refik Halid, bu yapılara sahip çıkılmamasını eleştirmiştir:

“Şehrimiz bir bakıma serab şehridir. Su içinde ve dört yanı deniz görünür; fakat acaba gerçekten öyle midir? (...) Bir şaheser çeşmeye rastlarsanız kupkurudur, yıkıktır, yalıkları süprüntülüktür... İki göz iki çeşme ağlayacağınız gelir! Bir şadırvanla karşılaşırsınız, musluğunu çevirmek istersiniz su yerine paslı bir figan damlar! Sebil vardır ki sebilhane bardaklarının dizilmiş olması lâzım gelen mermerlerinde şarap şişeleri durur,

³⁷ Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, s. 162.

üstündeki “ve sakahüm rabbi küm şaraben tahûra” yazısındaki kelimeyi gerçekten şarap mânasına aldığımızı gösterir.”³⁸

Cami ve medreselerde özellikle abdest almak için kullanılan şadırvanlar da halkın ihtiyacını karşılamak için yapılmış çeşmeli yapılardır. Şadırvanların üzeri kubbeli veya açık su haznesi şeklindedir, etrafında çok sayıda oturacak yer ve çeşme vardır. *Bu, Bizim Hayatımız*’da çeşmelerden sıkça bahseden anlatıcı, böyle bir şadırvanı hayranlıkla anlatmıştır:

“Profesör Sonatz kendi rivayetine göre -ki doğrudur- yedi gündür, bir bir arkasına güneş batmadan yarım saat önce Sultan Selim Camii’ne gitmiş, avlunun bir kenarında durmuş, şadırvan üzerindeki çinilere akseden ışıkları seyretmiş, bu, içten aydınlık, derinliği ölçülmez öyle bir elektrik mavisiymiş ki eşine ancak Çin denizinden geçerken derin ve durgun sularda görmüşmüştü.” (BBH 61)

Aynı eserde Mazlum Sami’nin evine gelen Lebib Bey, bir fırsatını bulup Dolmabahçe’deki bir sebil ve çeşmeden bahsedince ev halkı gidip bunları görmeye karar vermiştir. Bugün Dolmabahçe Camii’nin karşısında yer aldığını tespit ettiğimiz bu zarif sebil, 1740 yılında yapılmış ve yaptıran kişinin adını almıştır.³⁹ On yedinci asır sonrasında müstakil bir sanat gibi inkişaf edecek şehri dış manzarasında yer yer, yavaş yavaş zapt eden parmaklıklar⁴⁰ bu sebilde dikkat çekicidir:

“Sipahi Mehmet Ağa sebili bilhassa parmaklıkları itibarıyla mücessem zarafetmiş; beş veçheli ve her cephesi pencereliymiş.” (BBH 62)

Bu, Bizim Hayatımız’da, Bağdat Caddesi’ndeki Selami Çeşmesi’nden de bahsedilmiştir. Selami Ali Efendi, çeşme, hamam gibi hayra yönelik eserler yaptırmış ve Üsküdar’da çok tesirli olmuş biridir. Lakabı olan “Selamsız”

³⁸ Karay, *Hep İstanbul*, s. 164.

³⁹ M. Tayyip Gökbilgin, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, “Boğaziçi”, C. 6, s. 252.

⁴⁰ Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, s. 162.

günümüzde bir semte adını vermiştir.⁴¹ Bu romanda “*çeşmeler ve sebiller âşığı*” diye adlandırılan Lebib Bey gelip Selami Çeşmesi’nden bahsetmiştir:

“Bağdat Caddesi’ndeki Selami Çeşmesi eski bir eser midir?

Mimari kıymeti yoksa da suyu gürdür; karşısında bir de namazgah vardır. İnşa tarihi 1090, yani 1678... Selami Ali Efendi yaptırmıştır. Ayrılık Çeşmesi’nden sonra bu cadde üzerindeki üçüncü çeşmedir.” (BBH 236)

Burada ismi zikredilen Ayrılık Çeşmesi, eski Haydarpaşa Çayırı kenarında yer almaktadır. Sefere çıkanların buradan uğurlanması ve uğurlayıcıların da buradan ayrılmaları sebebiyle çeşmeye Ayrılık Çeşmesi denmiştir.⁴² Çeşmenin özellikleri verilme de görüldüğü gibi ismi zikredilmiştir. *Üç Nesil Üç Hayat*’ta kaybolup giden bu sanat eserlerine sahip çıkmak gerektiğini vurgulayan yazar, bu konudaki hassasiyetini şu cümlelerle dile getirmiştir:

“Bugünkü çeşmeler yine yerli yerinde: Ayrılık, Selami, Çatal ve Bostancı çeşmeleri... Her çeşme yanında set üstü, çayır çimenlik bir namazgâh... (Selami çeşmesinininki hâlâ yerindedir, fakat pek bakımsız; kaybolmak üzere.)”⁴³

Yurttaki çeşme, sebil, şadırvan, su bendi, su terazisi ve suyla ilgili ne kadar eski tesisat ve yapı varsa mimarları, kitabeleri, mimari tarzları, inşa tarihleri, vakıfları ve tüm maceraları ile bilen ve bakımsız hâllerine isyan eden Lebib Bey, bir başka çeşmeyi şöyle anlatmıştır:

“Ah,” der. “Azapkapısı’nda, Sokullu Mehmet Paşa Cami arkasındaki çeşmenin halini gördünüz mü? Felaket! Felaket! On senedir başvurmadığım makam kalmadı, bir türlü tamir ettiremiyorum. Düşününüz efendim, bu, bir XVI. Asır şaheseridir; II. Mustafa’nın zevcesi Saliha Sultan yaptırmıştır. Filhakika malum olmayan bir devirde restore edilmişse de bir daha el sürülmemiştir. Yanlarının birinde üç cepheli bir sebil de vardır. Bir sebil? He

⁴¹ Salih Çift, İlahiyat Fakültesi Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, “İstanbul Tasavvuf Hayatını Besleyen Bursa Merkezli Bir Celvetî Dergâhı: Selami Efendi Tekkesi”, 2007, C. XVI, Sayı: 1, s.157.

⁴² Semavi Eyice, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, “Ayrılık Çeşmesi”, C. 4, s. 284.

⁴³ Karay, **Üç Nesil Üç Hayat**, s. 140.

ne nefis... Kitabesinin son mısraını teşkil eden tarih ebced hesabıyla 1145'i gösteriyor, yani 1732. Ne yazık!" (BBH 59-60)

Dört Yapraklı Yonca'da da çeşmeler konusuna değinen Refik Halid, Kısıklı tramvayı civarında, yarı beline kadar gömülü bir çeşmeden (DYY 67) ve Mimar Sinan'ın eseri olan bir caminin cephanesini deposu olarak kullanılmasından bahsetmiştir ancak bu çeşmenin ve caminin ismi belirtilmemiştir. Görüldüğü gibi yazar, bir dönem çeşmelerin, camilerin ve birçok tarihî yapının bakımsız kalmasından ve sanat eseri niteliğindeki yapıların depo olarak kullanılmasından ne kadar ıstırap duyduğunu her fırsatta anlatmıştır.

1.2.3. Camiler

İbadet etmek, Allah'ın rızasını ve sevgisini kazanmak, hayırlı işler yapmak isteyen Müslüman İstanbul halkının toplandığı yerlerden biri camilerdir. Avlusu, minareleri, kubbeleri ve her şeyi ile sanat eseri diyebileceğimiz pek çok yapı günümüz İstanbul'unda hâlen varlığını devam ettirmektedir. Yahya Kemal: *"Fetihden sonra Türklerin bina ettikleri camilerin adedi ve mimarî kıymeti göz önüne getirilirse, şehri, Bizans zamanında olduğundan daha fazla mimarî manzumeleriyle süslemiş oldukları görülür."*⁴⁴ demiştir. Bir başka deyişle Bizans'tan kalan çehreyi değiştiren ve güzelleştiren, harap şehri *"Türk İstanbul"* hâline getiren en önemli mimarî yapıların başında camilerin geldiğini anlatmıştır. Refik Halid'in romanlarında camiler, taşıdığı estetik değer ile şehir mimarisinde önemli bir yere sahiptir.

Yeraltında Dünya Var'da, İstanbul'un karadan ve denizden manzarasını görenler için bodur camilerinin güzel olmadığını söyleyen Nebil, cami ve minare güzelliğinin esasen İstanbul'da olduğunu söylemiş ve bu manzarayı şöyle anlatmıştır:

"Minarecilikte biz gerçekten ilahî bir hüner göstermişizdir. Türk minaresi o kadar güzel ve bütün İslâm minareciliğine üstün bir sanat eseridir ki bu, maddi cephesi epeyce katı hale sokulmuş dinin noksan kalan tarafına bir şiir eklemeye muvaffak olmuştur. (...) Güzel minarelerimize baktığımız zaman ömrümüzün yerle bir hizadaki basitliğinden kurtulup levent ve

⁴⁴ Yahya Kemal Beyatlı, *Aziz İstanbul*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2014, s. 6.

fağfurdan imişçesine incecik, adeta şeffaf manzarasından aldığımız tesir altında tertemiz bir ruhla ideal âleme yol bulmak imkânını görür, bu arzuyu duyarız.” (YDV 171-172)

İstanbul silueti denilince akla gelen en önemli mimarî yapılar camiler ve kubbelerdir. Hakiki İstanbullular uzaktan bakınca bile bu “*mabet ülkesi*”nin camilerini tanırlar. İstanbul camilerinin hemen hemen hepsine bir vesile ile girmiş, vaktiyle çoğunda ibadet etmiş bir İstanbullu olduğunu söyleyen Refik Halid’e göre bu kültüre sahip olmak: “*O camileri tanımak ve içlerini hatırlamak için gerçek mânasiyle bir İstanbul çocuğu olmak lazımdır.*”⁴⁵

Halkı Müslüman olan pek çok ülkede olduğu gibi İstanbul’da da mübarek gün ve gecelerin sabahında minarelerden salâ okunmaktadır. Günümüzde de Müslümanlar için kutsal sayılan perşembe gecesi ve cuma öğle namazı öncesi salâ okunduğu bilinmektedir. Eski devirde ise cuma günü ertesinde böyle bir gelenek olduğunu yazardan öğrenmekteyiz. Camilerin hem mimarî hem de manevî atmosferinden etkilenen yazar, eskiden İstanbul’da uygulanan bu gelenekten *İstanbul’un Bir Yüzü*’nde bahsetmiştir:

“Şehzade Camii’nde cumartesi sabahları gayet yanık, hoş bir sesle essalat verirlerdi, pencereyi kaldırıp bunu kalbimiz çırpına çırpına derin bir hüznle dinlerdik.” (İBY 65)

Yaşadığı dönem itibariyle İstanbul’daki birkaç camiın sosyal çehresini de yazardan öğrenmekteyiz. Tarihî değer bakımından büyük önemi olan İstanbul camilerin bakımsızlığı, korunmaması hatta bazısının manzarayı bozuyor diye minaresinin ver aşağı edilmiş olması yazarın gözünden kaçmamıştır (BS 239). Yenicami arkasını sefil bir kargaşalık (S 129) olarak niteleyen yazar, Fatih ve Sultanselim camileri çevresini vapur ve otomobil gürültüsünün duyulmayacağı sükûnetli birer şehir içi cami olarak tasvir etmiştir (BBH 93).

Refik Halid’e göre cami, salt ibadet mekânı değildir, İstanbul manzarasının ayrılmaz bir parçasıdır. Körü körüne dine bağlanıp yaşamaktan ziyade toplum

⁴⁵ Karay, **Hep İstanbul**, s. 450.

hayatının ahengini sağlayan bir unsur olması bakımından ezan, mevlit, temcit, Kur'an sesi gibi dinî kavramlar değerlidir. Yazar, değişen ve Batı'ya yönelen İstanbul'un modern yüzünü sevmesine, çeşitli imkanlarından yararlanmasına rağmen şehrin bozulan çehresini bir yönü ile garipsemektedir. Ömrünün önemli bir kısmını sürgünde geçirdiği yıllarda bile memleketini anarken muhayyilesinde hep eski İstanbul ile yaşayan Karay, eserlerinde şehirdeki "imtidat" eksikliğini sık sık vurgulayan Yahya Kemal ve Tanpınar gibi bu eksikliği duymuştur zira "*süreklilik duygusunun kökü mekândadır.*"⁴⁶ Mekâna sinen hatıralar, mekânla insan arasındaki ruhsal yakınlığı artırmaktadır. Sürgün sonrası İstanbul'da yaşarken bile İstanbul'u özleyen, o eski şehri aradığını, camilerin aşına olduğu sesleriyle bir nevi geçmişe uzandığını anlatan Karay, Yahya Kemal'in "Ezansız Semtler"ini⁴⁷ hatırlatan sözleriyle yeni manzarayı kabullenemeyen bu ruh hâlini *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde İsmet'in ağzından şöyle anlatmıştır:

"Pencereyi açtım, balkona çıktım: Örtülü bir kış sabahı, gökte değişiksiz sedefi bir aydınlık; ne pembe bir çizgi, ne mavi bir yırtık, ne minareler, ne medrese damları, ne de kale duvarları ve su bentleri... Şişli'nin çırılçıplak, yarı ikmal edilmiş, araları arsalarla fasılaya uğrayan zevksiz bir mahallesi... Şimdi kulağıma bu alacakaranlığın içinden bir temcit veya ezan sesi gelse ve gözüme şöyle, uzakta eski İstanbul'un bir parçası görünse ne kadar memnun olacağım!

Gurbette, yabancı diyarlarda kalmış gibiyim; yerime, evime, membauma dönmek arzusunun bir açlık gibi içimi bayılttığını duyuyorum. Aynı İstanbul'un içinde İstanbul'u arayarak ve artık bulamayacağımı pek iyi anlayarak hiçkırta hiçkırta ağlamak istiyorum.

Ben İstanbul'un, eski İstanbul'un, o şahsiyetli ve güzel İstanbul'un içyüzünü afacancasına tanıyan bir evladıyım; onu ben ne iyi anlardım... Sanki o da bana ayrıca, herkese yaptığından fazla yüreğini açardı.

İşte ben bu pek iyi tanıdığım ve pek çok sevdiğim vücudu kaybettim. Ona yanyıyorum, onun hasretini çekiyorum!" (İBY 197)

⁴⁶ Pierre Nora, (Çev. M. Emin Özcan), **Hafıza Mekânları**, Dost Yayınları, İstanbul, 2006, s. 17.

⁴⁷ Beyatlı, **Aziz İstanbul**, s. 101-104.

1.2.4. Tekke ve Türbeler

Kadim bir medeniyete ve kültürel zenginliğe sahip olan İstanbul'da, geçmişten beri birçok türbe ve tekke olduğu bilinmektedir. "Dergâh" adı ile de anılan tekkeler Türk-İslâm medeniyetinin temel unsurlarındandır. Tekkeler uzun yıllar boyunca ibadet yapmak, dinî törenler uygulamak, tasavvuf terbiyesi vermek, İslâmî bilgiler öğretmek; tekke mensuplarının sanat, edebiyat, musiki vb. güzel sanatlar alanlarında ve tefsir, fıkıh, kelim, siyer, hadis gibi manevî alanlarda eğitilmesini sağlamak gibi işlevler üstlenmişlerdir. Eski İstanbul'da Bektaşî, Kadirî, Gülşenî, Mevlevî gibi tarikatlara mensup kimselerin toplandığı birçok tekke mevcuttur. Bunlardan bazılarının adı çalışmamızda zikredilmiştir. Bu mekânlar zamanla saydığımız özelliklerini kaybettikleri için 1925'te Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması Kanunu ile tarih sayfalarına gömülmüştür.

Yardımsever İstanbul halkı -özellikle de zenginler- imarından, içinde yaşayanların geçimine kadar maddî olarak dergâhların hamisi konumundadırlar. Bu sebeple ellerine geçeni tekkelere yollayıp hayır hasenat yapmaktadırlar (İBY 36). Özellikle kadınlar bu dergâhlara çok önem vermektedir. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde Dilara Hanım'ın Merdivenköy civarındaki bir Bektaşî tekkesini bu gibi sebeplerle ihya ettirdiği anlatılmıştır (İBY 54).

Refik Halid'in romanlarında adı geçen Bektaşî tekkelerinde Yunus'tan ve diğer Hak aşıklarından şiirler okunmaktadır (KDA 36-37). Bazı gün ve gecelerde bu tekkelerde yapılan ayin ve zikir sesleri tüm mahalleye yayılmaktadır (SK 113). Harabati Tekkesi, ismi anılan bir başka tekkedir ancak bu tekkenin vasıflarından bahsedilmemiştir (BBH 73). Merkez Efendi Tekkesi'nde ise niyet kuyusu olduğu ve adak adamak, dilek tutmak için oraya gidildiği bilgisi verilmiştir (İYS 355). Yazarın romanlarında tekkelerle ilgili başka detay aktarılmamıştır ancak tekke kültürü etrafında şekillenen türbelere yer verilmiştir.

Anadolu'da kurulan çeşitli medeniyetlerde yüzyıllar boyunca çok sayıda anıt mezar yapılmıştır. Selçuklu ve Osmanlılar da bu geleneği değiştirerek devam ettirmişlerdir. Fetih sonrası İstanbul'unda Fatih Sultan Mehmet, sahabeler için türbe

yaptırarak bu geleneğin başlamasına ve önemli örneklerinin günümüze kadar ulaşmasına vesile olmuştur. Mezar üstüne yapılan türbeler ile adına türbe yapılan kişinin unutulmaması, diğer nesillerce tanınması sağlanmıştır. *Kadınlar Tekkesi*'nde mutasavvıf Molla Zeyrek için yaptırılan türbe hakkında: *“Eskiler arzu ettikleri yerde küçük bir mescit kurarlar, yanına bir türbe yaptırırlar, diledikleri yerde ebedi uykularına varmanın çaresini bulurlardı.”* denmiştir. Yine aynı eserde *“Tepegöz Kazasker”* diye anılan bir zat örnek verilmiş *“Kozyatağı semtinde harap, münzevi bir köşkte otururdu. O civarda mütevazı bir mescit bina etti, bina tamam olunca irtihal etti, mescit haziresinde medfundur.”* (KT 614) sözleri ile türbelerin nasıl kurulduğundan bahsedilmiştir.

İstanbul'daki en önemli sahabe türbesi şüphesiz Eyüp Sultan için yapılan türbedir. Bu türbenin penceresi önünde dua etmek, civardaki fukaraya para dağıtmak, güvercinlere yem serpmek halk için bir nevi şükür ve ibadet sayılmaktadır (İYS 393). Türbe ziyaretlerine ehemmiyet veren İstanbul halkı, çocukları da bu ziyaretlere ya aile ile ya da dadı eşliğinde götürmektedir.

Evliyauullahtan sayılan zatlar için türbe yapılması şehirde alışılmış bir vakadır (İBY 137). İlk başta sahabeler, mübarek zatlar, dinî vasıfları ile bilinen kişiler için türbe yapılmışsa da daha sonraları padişahlar, devlet ricali, hanım sultanlar ve diğer ileri gelen kimseler için türbeler yapılmıştır. İstanbul'da buna örnek olabilecek pek çok türbe günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Karay'ın ismini andığı I. Abdülhamit Türbesi bu türbelerden sadece biridir (BS 49).

1.2.5. Mektepler

İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılan cami ve medreseler Osmanlıda eğitimle ilgili en önemli adımlardır. Asırlar içinde cami etrafına inşa edilen medreseler çoğalmış, özellikle Süleymaniye Cami ve medreseleri yapıldıktan sonra eğitimde önemli bir mesafe alınmıştır. Gerileme döneminde pek çok alanda olduğu gibi eğitim sisteminde de bozulmalar olmuştur. Tanzimat öncesi yenileşme hareketleriyle modern bir eğitim anlayışı kurulmak istense de din eğitimi ıslahının ötesine geçilememiştir. Mektep ile medrese ayrılığı olmuş fakat Tanzimat

döneminde asıl gerçekleştirilmek istenen laik eğitime geçilememiştir. Osmanlıcılık fikri ile yeni okullar açılmış, Müslüman ve gayrimüslim halk kaynaştırılmak istenmiştir. Bu amaçla azınlıklara kendi okullarını açma imkânı verilmiş, yabancı okul sayısı artmış, reformlar azınlıkların işine yarasa da yerli mektepler önemli bir ilerleme kaydedememiştir.

Bir çocuğun mektebe başladığı ilk gün Osmanlı İstanbul’unda çok önemli sayılmıştır. Anne ve babanın gözünde çocuğun büyüdüğünün ilk alameti mektebe başlama günüdür. O güne “âmin alayı” yahut “bed-i besmele cemiyeti”⁴⁸ gibi isimler verilmiştir. Beş yaşında okula başlatılan çocuk için bu tören çok özeldir. İtinâlı şekilde giydirilen ve taş basması Amme cüzünü eline alan çocuk, mektepte oturacağı minderi bekçinin kollarında olarak yola düzülür. Eski tip okullarda temel olarak dine dayalı bir sistem vardır ve öğretici konumundaki kişi genellikle mahalle imamıdır. Çocuklar minderlerine oturup yere diz çöküp hep bir ağızdan, sallana sallana ders okurlar.⁴⁹ Mektepte siyah önlük giyilir (İYS 333). Bu tariflere benzer bir mahalle mektebi *Nilgün*’de şöyle anlatılmıştır:

“Amme cüzünde “fergab” diye okur okumaz sarıklı hoca başımızdan fesimizi kapardı; mahallede ölenlerin kırkinci günü mektebe lokma yollanır; “bevvab”ın omzuna vurduğu sıriğa asılı çantalar her sabah sokaklarda geçit resmi yapardı.” (N 827-828)

Okula gidiş manzarasında zikredilen “bevvap” denen kimse günümüzdeki servislere benzetilebilir. Çocuklar okuldan çıkana kadar bevvap, mektebin bir köşesine tezgâh kurmuş bakkalda oturup çocukları bekler. Yazar, unutulmakta olan bu kimseleri: “(...) *basma hırkalı, başında abani sarık, poturlu bir ihtiyar adam bekler ona “bevvab” derler; sabahları evleri dolaşarak çocukları toplar, önüne katar, çantalarını ve sefertaslarını da bir sıriğa takar, mektebe getirir; akşamları da*

⁴⁸ Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, s. 787. Âmin ile mektebe başlanış- Âmin alayı, başlığı altında Koçu; okula başlama töreni hakkında bilgiler vermiştir. Detaylı bilgi için Bkz. *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, s. 783-790; Ayrıca Abdülaziz, Abdülhamit ve sonrasında okullarla ilgili uygulamalar, âdetler ve değişim için Bkz., Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 24-33.

⁴⁹ Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 27.

*götürür.*⁵⁰ diye anlatmıştır. *Bu, Bizim Hayatımız*'da Şemsi, Beşiktaş'taki Hamidiye Mektebi'ne Tatar bir bevvapla gittiğini anımsamıştır (BBH 31).

Mektebe genellikle bevvap eşliğinde yürüyerek gidilir lakin zengin ailelerden çocuklarını midilli ile gönderenler de vardır. Refik Halid, kendisinin mektebe giderken midilliye bindiğini yazılarında anlatmıştır.⁵¹ *Nilgün*'de Selim: “*Ne tuhaftı bir mahalle ötedeki mektebe gitmek için midilliye binişim...*” (N 832) diyerek bu manzarayı anımsamıştır. Mahalle mektebine giden çocukların sefertasını bevvap, bazı durumlarda onun yerine lalaları taşır (N 238). Lalaların bir görevi de cuma günü oldu mu mektebe atlas bohça içinde giysi taşımaktır (İBY 126).

Mektep yıllarında kurulan dostluklar ömür boyu devam ettirilmeye çalışılır. Fırsat bulunca okul arkadaşları ziyaret edilir zira vefa İstanbullular için değerlidir (KT 591). Mekteplerde ilkokul, rüştiyelerde orta okul seviyesinde eğitim verilmektedir. İlk ve orta öğrenim eğitimi için öğrenciye en yakın okullar tercih edilmektedir. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde bu sebeple Kâni'nin Soğukçeşme Rüştiyesi'ne gittiği söylenmiştir (İBY 7).

Lise ve yüksek eğitim veren bazı okullarda ise yatılı ve gündüzlü talebeler bir arada eğitim görmektedir (N 788). Yazar orta öğrenimden sonra Galatasaray Lisesi'nde yatılı öğrenci olmuştur. Özellikle edebî şahsiyetinin gelişmesinde önemli bir yeri olan, o devirdeki ismi ile “Mektebi Sultani”den eserlerinde sıkça bahsetmiştir. Bu okulda her alanda disiplinli bir eğitim verildiğini, talebelere ciddi biçimde spor yaptırıldığını (N 984) ve öğrencilerin okulun futbol takımında oynatıldıklarını söylemiştir (SK 121). Memleketimizde futbolun ilk defa bir mektepte oynanışına burada şahit olduğunu söyleyen yazar, kendisinin bu takımda olmadığını söylemiş, Türk vatandaşının da o zamana kadar bu spordan haberi olmadığını bilgisini vermiştir.⁵²

Devrin modern okullarından Galatasaray'da okumuş olanların evinde saatinde kalkmak, saatinde yemek ve yatmak, muayyen günlerde misafir kabul etmek

⁵⁰ A. g. e., s. 28.

⁵¹ Karay, *Elli Yıl Önceki*, s. 102.

⁵² Karay, *Pek İyi Hatırlarım*, s. 387.

gibi kurallarla garpli intizama yer verildiğini (DYY 81) ve bu okula gidenlerin Beyoğlu kùltürünü bilen (SK 107), zamanın modasını takip eden (SK 26) aydın kimseler olduğunu yazar sık sık dile getirmektedir. Bu duruma örnek olabilecek bir roman karakteri şıklığı, kùltürü ve görgüsü ile etrafındaki insanları etkisi altına alan Şeyh Baki'dir. Bu şahıs bir süre Mektebi Sultani'de bir süre de Frerler Mektebi'nde okumuştur (KT 128).

İstanbul'da eskiden beri evde aile terbiyesi ile yetişen, Tanzimat sonrasında Fransız mürebbiyelerden ders alan kız çocukların eğitimi de zamanla daha fazla önemsenmeye başlanmıştır. Bu bağlamda İstanbul'da faaliyet gösteren, yabancı okullar ve azınlıkların misyonerlik amacıyla açtıkları okullar sadece dinsel bir etki mekanizması değil; ekonomik, sosyo-kùltürel boyutları olan bir tür nüfuz etme aracı olduğundan devrin elit aileleri kızlarını Amerikan Koleji ve Fransız rahibelerinde eğitim almak üzere yönlendirmiştir (BBH 189). Bu şekilde Frenk âdetlerine uygun biçimde iyi bir eş, iyi bir anne olacak kadınlar yetiştirmek amaçlanmıştır. İstanbul'daki zengin ailelerin kızları için en revaçta olan okullardan biri Sörlük Mektebi'dir (SK 60). Ancak evlatlarının bu okullara gidip zihniyet değiştirmesini "zùppe" olmasını istemeyen aileler de vardır (DYY 13). *Dört Yapraklı Yonca*'da açık fikirli, bir yandan da milliyetçi biri olan Feridun, lisan öğrensini diye bir çocuğu ecnebi mektebine vererek onu yabancı kalıba sokmanın aleyhindedir. Bu sebeple Aslı'yı koleje veya Notre Dame'a vermemiştir (DYY 48). *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde ise Şadiye'nin Amerikan terbiyesi ile yetiştiği için konak halkı ile uyuşamadığı ve sonunda akıbetinin kötü olduğu vurgulanmıştır (İBY 70).

Refik Halid modern dünyada Türk kadınının eğitilmiş, ekonomik özgürlüğe sahip, bağımsız bir birey olmasını önemli bulmuştur. Bir erkeğe kadınlık ederek onun buna mukabil vereceğiyle yaşamayı hoş bulmayan, hayatını kendi kazanmak isteyen yüksek tahsil meraklısı kızları takdir etmiştir (DYY 38-39). Cumhuriyet sonrası kendini geliştirme gayreti içindeki Ayşen (BS 203), eğitilmiş hatta ehliyet sahibi olan Somnur (DYY 223) ve Aslıhan (DYY 240) gibi kızları Türk kadınına örnek göstermiştir.

Refik Halid'den edindiğimiz bilgilere göre: Abdülhamit döneminde “*leylî, neharî, iptidai, rüşti ve idadi*” kelimeleri yazan levhaların büyük, harap ve ahşap bir konağa asılması ve devrin padişahının iradesi ile yanına “*Hamidî*” kelimesi eklenmek suretiyle mektep açılabilirdi.⁵³ Mekteplerde sarf ve nahiv dersi verilmekte (BS 210), Kuleli gibi okullarda Farsça ve Arapça dersleri okutulmaktaydı (KT 577). Frerler (YDV 153) diye anılan Saint Joseph'te (YDV 259) ise Fransızca eğitim verilmekteydi. Refik Halid'in romanlarında adı geçen Kandilli Kız Lisesi (DYY 197), Darülhayr (BS 12), günümüze ulaşmayan Boğaziçi Lisesi (YSF 155), Kız Sanat Okulu (EESG 128) gibi okullar lise öğrenimi verilen yerlerdi. Yüksek mekteplere girmek için “*duhûl imtihanı*” yapılmaktaydı ve bu sınavın elemesini “*kitabî*” imtihanı teşkil etmekteydi (BS 93). Duhûl imtihanını kazanmak demek lise ve olgunluk imtihanını vermek demektir, onu başarmakla lise mezunu olup fakülteye girme hakkı alınır.⁵⁴ Darülmualimât denen Kız Öğretmen Okulu ise (S 154) Osmanlı dönemindeki önemli okullardan zira buraya gitmek konak yetiştirmesi kızların konaktaki derecesini yükseltmekteydi (İBY 20). Bu okullardan şahadetname olarak mezun olunmaktaydı (İBY 49).

Cumhuriyet sonrası İstanbul'da daha modern bir eğitim verildiğini, çocukların yedi yaşında okula başlatıldığını, fiziksel anlamda daha hijyenik bir mekânda eğitim alındığını anlatan yazar “Gençliğe Hitabe” asılmış duvarları, Atatürk'ü seven öğretmen ve öğrencileri olan yeni okulları da eserlerinde tasvir etmiştir.⁵⁵ Ayrıca çalışmamızda Halkalı Ziraat Mektebi (DÖ 121), Darülfünun (KT 225), İktisat fakültesi (YSF 9), Yüksek Denizcilik Okulu (KDA 85) gibi yükseköğretim kurumlarının adı anılırken bir dönem Tıbbiye Mektebi'nin Haydarpaşa'da olduğundan bahsedilmiştir (YSF 18). Bu okullara olgunluk imtihanı ile girildiği söylenmiştir (DYY 69). Bazı fakültelere imtihansız girilirken (YSF 79), hileli diploma alanlar (BBH 139) ve taşradan İstanbul'a eğitim için gelenler de konu edilmiştir (YSF 98).

⁵³ Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 27.

⁵⁴ Karay, *Pek İyi Hatırlarım*, s. 390.

⁵⁵ Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 30-33.

Yazar, yukarıda zikrettiğimiz örgün öğretim kurumlarının yanı sıra Cumhuriyet ideolojisini yaymak, sosyal ve kültürel alanda sorumluluk üstlenmek üzere 1932’de kurulan, Tanpınar’ın deyişiyle “*milli vicdanın, milli şuurun kaynaşma yeri*”⁵⁶ halkevlerinden de bahsetmiştir. Kendini eğitmek isteyen İstanbullular, kendi istekleri doğrultusunda halkevlerinde düzenlenen konferanslara (BS 26) ve İngilizce derslerine katılabilmektedir (BS 43). Bunların yanı sıra her dönemde maddî gücü olan kimselerin hususî hocaları evlerine çağırarak suretiyle İngilizce, Fransızca gibi dersler aldıkları görülmektedir.

1.2.6. Karakollar ve Hapishaneler

Yüzyıllardır insanların en önemli ihtiyaçlarından biri güvenlik içinde yaşamaktır. Dünyaca ünlü bilim insanı Maslow’un “İhtiyaçlar Hiyerarşisi” kuramına göre, fizyolojik ihtiyaçlar sağlandıktan sonra güvende olma ihtiyacı baş göstermektedir. Toplumsal anlamda bir ülkenin sükûn, güvenlik ve düzenini koruyup devam ettirmesini sağlamak; halkın canını, malını mülkünü, ırz ve namusunu korumak amacıyla kurulmuş polis teşkilatları bu ihtiyaçtan doğmuştur. Büyük reformların yapıldığı 19. yüzyılda Osmanlıda polis teşkilatı denen ve doğrudan asayiş ve güvenlikten sorumlu kurum da bu şekilde ortaya çıkmıştır. Bu teşkilatın görev mekânı, mahallelerin ayrılmaz parçası olan karakollardır. İstanbul’daki birçok karakol, eski ahşap bir köşkü kendine mesken edinmiştir (AOD 48). Eskiden karakol olarak kullanılan bu yapıların çok azı günümüze kadar ulaşabilmiştir. *Bugünün Saraylısı*’nda Ayazpaşa dönemindeki karakol binasının yeni binalar yapmak için yıkılacak olması anlatıcılığı öfkeliendiren bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır (BS 92). Eskiden karakol olan bazı yapılar ise dönüştürülmüştür. *Kadınlar Tekkesi*’nde: “*eski karakol, şimdiki askeri mahfil binası*” (KT 678) sözleriyle Mesârburnu karakolundan bahsedilmiştir.

Karakollar ve bu teşkilata bağlı polisler, İstanbul halkının güvenliğini sağlamaktan sorumludur. *Sonuncu Kadeh*’te 1910 yılını hatırlayan Murad Naci: “*Bu Galatasaray karakolu, istibdat ve Meşrutiyet devirlerinde gece hayatı gün*

⁵⁶ Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, s. 52.

ağarcıncaya kadar aralıksız süren çok hareketli ve çok şımarık bir kalabalığın hakkından gelmesini bilir bir polis merkeziydi; dirayetle idare edilir; büyük vakalar hemen önlenir, küçükleri başladığı yerde bastırılırdı. Beyoğlu'nda tam bir eğlence hürriyetini de halk o teşkilata borçluydu.” (SK 30) sözleriyle bu karakolu övmüştür.

Osmanlıda sınıfsal farklılıklar yüzünden güvenlik güçleri bazı durumlarda tam anlamıyla âdil olamamaktadır. Devrin ileri gelenlerine ve onların yakınlarına, her ne kadar çizmeyi aşmış olsalar da polis müdahalesi bulunmamaktadır (İBY 128). Yüksek zümreye mensup kişilerin uygunsuz hâlleri ancak padişaha duyurulursa bu kişilere ağır cezalar verilmektedir. Örnek olarak *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde zina suçu işleyen Fikri Paşa'nın damadı için en uygun cezanın Beşiktaş karakoluna tıkip oradan Trablus'a sürmek olduğu söylenmiş (İBY 66) ancak konumu itibarıyla damadın kabahati örtbas edilmiştir.

Karakolların içinde, suçlu görülen kimseleri tutmak için nezarethaneler bulunmakta ve suçluluk hâli sabitlenince mahkûmlar cezaevine gönderilmektedir. İstanbul'da ilk yapılan müstakil cezaevlerinden biri merkezî konumu ile dikkat çeken Sultanahmet Cezaevi'dir (DYY 152). Bu cezaevi 1980'lere kadar faaliyette kalmıştır. İstanbul'un en meşhur cezaevlerinden biri de bugünkü İstanbul Teknik Üniversitesi şubelerinden Taşkışla'dır. Halk arasında “*tantuna gitmek*” yani “*hükümet tarafından gelecek bir belaya ve zulme uğramak, hapse tıkmak, sürgüne ve ölüme yollanmak*” önceleri Taşkışla için kullanılmış bir tabir olup Bekirağa Bölüğü, yazarın ifadesi ile Meşrutiyet devrinde tantuna gitme rekorlarının hepsini kırmıştır.⁵⁷ Bu haksızlığa uğrayanlardan biri de Karay olmuştur.

Beyazıt'ta Yangın Kulesi'nin hemen yanı başında olan İstanbul Üniversitesi merkez binası şimalinde bulunan askerî tevkifhane binasına Bekirağa Bölüğü ismi verilmiştir.⁵⁸ Özellikle İttihat ve Terakki döneminde pek çok zulme şahitlik eden bu tarihî bina 1950'den sonra yıktırılmıştır. Sırf Bekirağa Bölüğü'ne düşmemek için perişan olan padişah yanlılarının hâlini yazar *Bu, Bizim Hayatımız*'de anlatmıştır:

⁵⁷ Karay, *Hep İstanbul*, s. 356.

⁵⁸ Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, “Bekirağa Bölüğü”, C. 5, s. 2426.

“Sultan Abdülhamit ricalinden birçoğu paralarını Fransa’da, İsviçre’de tükettiler. Ama durup dururken mi? İttihat ve Terakki idaresinden korkarak oralara firar ve iltica suretiyle gitmişlerdi. Gitmeyip de ne yapsınlar? Akıllarına eser de bizi Bekirağa Bölüğü’ne tıkarlar, bir suikastta parmağı var diye asarlar, yahut da para sızdırırlar diye ötleri patlıyordu...”
(BBH 23-24)

Bir Ömür Boyunca’da bunların dışında Cağaloğlu’nda isimsiz bir gizli zindan olduğunu anlatan Karay, bu hapishaneyi “*İşkence Yurdu*” diye adlandırmıştır.⁵⁹ Yazar, on saat tutulduğu bu mekânda şahit olduğu manzarayı aktarırken burada tutulanların suçunun ne olduğunu bilmeden alıkonulmuş, cebren kendilerini ihbar eden belgeler yazmaları ve bunu imzalamaları istenmiş, karyolasız ve yataksız tevkifhanelerde kalan suçsuz kimseler olduğunu ifade etmiş ve bunların bazen senelerce bekletildiklerini söylemiştir. Bu mekânı Bekirağa Bölüğü ile kıyaslayarak anlatmıştır.

1.2.7. Mezarlıklar

İstanbul’da mezarlıklar şehirle iç içe bir hâl almıştır. Özellikle Üsküdar, Fatih, Topkapı gibi eski yerleşim yerlerinde mezarlıklar, evler, bahçeler, bostanlar nerede başlayıp nerede bittiği kestirilemeyen mekânlardır. İstanbul’da bir yandan günlük hayat akıp giderken bir yandan “*ahretin durak taşları*” mezarlıklar, ölüm soğukluğundan uzak; yumuşaklık, hüznün ve doğallık ile iç içe şehir peyzajının her köşesinde onunla sarmaş dolaş olmuş hâldedir.⁶⁰ Manzara Yahya Kemal’in mısralarındaki gibidir:

“Âhret öyle yakın seyredilen manzarada

O kadar komşu ki dünyaya duvar yok arada”⁶¹

Refik Halid, hayatla ölümün iç içe olduğu mahalleleri: “*Sokak arası dekorların en güzeli yedi sekiz taşla üç beş serviden ibaret küçücük mahalle*

⁵⁹ Refik Halid Karay, *Bir Ömür Boyunca*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 181.

⁶⁰ Çelik Gülersoy, *İstanbul Estetiği*, Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., İstanbul, 1983. s. 93.

⁶¹ Yahya Kemal Beyatlı, *Kendi Gök Kubbemiz*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2007, s. 26.

mezarlıklarıdır. Bunların yanı başında ekseriya yarı çökmüş bir tekke binası veya evliya türbesi bulunur. Ağaçlarına keçiler bağlıdır, çayırında kuzular otlar. Gölgelerin yosun gibi nemlisi ve yumuşağı ordadır.”⁶² sözleriyle tasvir etmiştir.

Anahtar'da Kenan'ın doğup büyüdüğü, çocukluğunda oynadığı Abbasğa Mahallesi'ndeki mezarlığın bir park hâline sokulduğu söylenmiştir (A 158). Mezarlıklar şehirden kopuk mekânlar olmadıkları için tabii olarak etrafında ticarî ve sosyal faaliyetler yapılan yerler bulunmakta; mezarlıkların içinde ya da yakınında hayrat olarak yaptırılan çeşmeler görülmektedir. *Kadınlar Tekkesi* 'nde Şeyh Baki'nin babası Kazasker Efendi'nin -Eyüp'e giden yol üzerinde- Edirnekapı Mezarlığı'ndaki kabri: “*Karşı tarafta bir taşçı, bir kahve, bir de çeşme vardır. Daha aşağıya inince İtrî'nin kabri, Halet Efendi'nin türbesi gelir.*” (KT 674) sözleriyle tasvir edilmiştir.

Sosyo-kültürel anlamda bir toplumun varlığını devamlı kılması için imtidat kavramının çok önemli olduğunu daha önce de söylemiştik. “*Hatırlama kültürü*”nde, toplumsal ve kültürel bellek pekiştirme tekniklerinde, “*mekânlaştırma*”nın baş role sahip olduğunu söyleyen Assmann'ın “*Bellek mekânları*” dediği hatırlama mekânlarından biri de ölümlerin anıldığı mezarlıklardır.⁶³ Hayattayken kurulan bağların ölüm sonrasında da devam edeceğine inanan İstanbullular, ölmüşlerini ebedî istirahatgâhlarında da unutmamakta ve onlara zaman zaman kabir ziyareti yapmaktadır (KT 691). Sevdiklerini, dostlarını, akrabalarını ölümünden sonra hatırlamak ve hatırlatmak için, ölen kişi adına mezar taşı diktirmeyi ya da mezar yaptırmayı vicdanî birer vazife olarak telakki etmektedirler.

Türkler, İslâm öncesi dönemlerde atalar ruhunu ve ölenleri kutsadıkları, İslâmî devrelerde de sanatsal ve estetik yönden tedrici bir gelişme kaydettikleri için mezarlara ve mezar taşlarına daima önem vermiştir.⁶⁴ Sosyo-kültürel özellikleri, maddî ve manevî değerleri bakımından kültürel varlıklarımız arasında önemli bir yeri olan bu taşlar, Türk süsleme sanatlarının motif ve kompozisyon uygulamalarının görüldüğü yerlerdendir. Âdet olduğu üzere mezarın baş ve ayak ucunda bulunan

⁶² Karay, *Hep İstanbul*, s. 268.

⁶³ Jan Assmann, *Kültürel Bellek* (Çev. Ayşe Tekin, Haz. Turgay Kurultay), Ayrintı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 68-69.

⁶⁴ Mehmet Samsakçı, *Türk Mezar Taşı Edebiyatı*, Kitabevi, İstanbul 2015, s.18.

şahideye vefat eden kişi ile ilgili birkaç satır yazılmaktadır. Örnek olarak *Yer Altında Dünya Var*'da teyzesi için bir makber yaptıran Nebil mezar taşına: “*Kaptan Nebil'in sevgili büyük halası ve kazasker Turabîzade Senab Molla kerimesi salihat-ı nisvandan Mihrican Hanım'ın ruhuna elfatiha*” (YDV 236) yazdırmayı tasarlamıştır.

Her yönüyle sadelikten yana olan İslâm kültüründe, cenaze defnedildikten sonra kabrin dikkat çekici bir hâle sokulması men edilmiştir. İlahiyatçılar arasında mezar taşı dikmenin, türbe yapmanın dahi sakıncalı yönleri olabileceğini düşünenler vardır. Buna rağmen geleneksel olarak bu uygulamalar kültürümüzde devam etmiştir. *Kadınlar Tekkesi*'nde Şeyh Baki vefat edeceği vakit “*vefaları*” onun için mükellef bir mezar ya da türbe yaptırmak istemiş (KT675) ancak umdukları gibi bir yapı ortaya çıkmamıştır. Babası Kazasker Efendi'nin basitliği içinde vakarlı ve ruhaniyetli mezarının yanında, Baki'nin kabrinin süs, oyuncak gibi insana altında gömülü kimse olmayan boş bir kafes hissini verdiği söylenmiştir (KT 608).

Nobel ödüllü yazar Marquez: “*İnsanın oturduğu toprakların altında ölüleri yoksa, o adam o toprağın insanı değildir.*”⁶⁵ der. Tıpkı bu sözlerdeki gibi *Bu, Bizim Hayatımız*'da İstanbul kültürü ile yoğrulmuş olan Mazlum Sami, “*Hayret Efendi'den kalan ve rivayete göre bilmem kaç yüzüncü batında Hazreti İbrahim'e dayanan ceylan derisine yazılmış şecereye*” eski ve tuhaf bir eser olmaktan başka bir kıymet vermez. Köklerinin “*Kâbe toprağı Karacaahmet mezarlığı*”⁶⁶ diye nitelenen topraklarda olduğunu söylenir. “*İnandığı, yedi göbek ceddinin Karacaahmet'te duran mezar taşlarıdır.*” (BBH 143) denir.

İki yüz senesi malum bir aileye mensup olan Mazlum Sami, mezar taşlarının arasından geçerken mezarlıkların bir yönüyle İstanbul'daki sosyal nizamı gösteren birer işaret olduklarını söylemiştir:

*“Caddenin iki tarafındaki eski mezar taşlarına baktı, birkaçını okudu.
Çoğu, yaşadıkları devirde mühim mevkilere ulaşmış vezirler, nazırlar,*

⁶⁵ Gabriel Marquez, *Yüzyıllık Yalnızlık* (Çev. Seçkin Selvi), Can Sanat Yayınları, Şubat, 2016, s. 24.

⁶⁶ Ahmet Refik, *Kafes ve Ferace Devrinde İstanbul*, (Haz. Tahir Yücel), Kitabevi, İstanbul, Haziran 1998, s. 59. (Akşam, nr. 6404, 16 Ağustos 1936, s.7)

kazaskerler için dikilmiş. Bunların hepsi de soyzade değildi ya! İçlerinde sonradan görmeler şüphesiz daha fazlaydı. Türk cemiyeti eskiden beri demokratiktir; çömezler hoca, müftü, kazasker, şeyhülislâm olur; neferden müşir yetişir, uşak oğlu okur, yazar vezirliğe yükselir. Avrupa'da yeni denilecek bir devir diye başlayan ve inkılap sayılan şekil bizde kendimizi bildik bileli devam edip giden sosyal bir nizamdır.” (BBH 35-36)

Pek çok etnik yapının bir arada olduğu İstanbul'da Müslüman mezarlıklarının yanı sıra gayrimüslimlere ait mezarlıklar da vardır (A 266). Karay'a göre ister Müslüman ister gayrimüslim mezarlığı olsun, İstanbul mezarlıkları denince akla ilk gelen servi ağaçlarıdır (N 180). Memleketinden ayrı kalanların, sürgüne gidenlerin en büyük korkularından biri uzak diyarlarda, İstanbul servileri altında ebedî uykuya dalamadan ölüp gitmektir. “Ağaç hasreti belli başlı bir sıla hasretidir.”⁶⁷ diyen yazar, sürgünde olduğu yıllarda Emirgan'ın manolyalarını, Büyükdere'nin çınarlarını, kendi bahçesinin ıhlamurlarını hatta bezdiği günlerde Karacaahmet'in servilerini yana yakıla düşündüğünü anlatmıştır. *Sürgün*'de, yazarın kendisinin de uzun bir müddet yaşadığı bu duygular, anlatıcı tarafından dile getirilmiştir:

“Hilmi Efendi Üsküdar'ın, Edirnekapı'nın loş ve fısıltılı servilerini aradı. Oralarda gömülmüş olanların ahrette rahat, serin, sakın bir ömre kavuştuklarına insanın inanacağı gelirdi. (...) Mezara bakarken kendi memleketinde ölmek ve gömülmek Hilmi Efendi'nin Allah'tan en büyük dileği oldu.” (S 39)

1.2.8. Yangınlar ve Yangın Yerleri

Yapım ve onarımının kolaylığı, depremlere karşı dayanıklılığı, fizyolojik ve psikolojik açıdan insan ile uyumluluğu ve Türk-İslâm mimarî anlayışına uygun oluşu sebebiyle İstanbul'da daha çok ahşap binalar yapılmış “şeddadi bina”⁶⁸ denilen betonarme yapılardan uzak durulmuştur. Bu sebeple maziye bakıldığında ahşap yapıları tarumar eden İstanbul yangınları, dünyada eşi benzeri olmayan yıkım manzaraları teşkil etmiştir. Binlerce evi yakıp kül etmesi, koca mahalleleri yutup

⁶⁷ Refik Halid Karay, **Makyajlı Kadın**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 62-63.

⁶⁸ Tanpınar, **Beş Şehir**, s. 56.

insanları çaresiz bırakması hasebiyle tarih, bu amansız düşmana “*ejderha*” ismini vermiştir.⁶⁹ Yangınlar sadece İstanbul’un problemi değildir. Refik Halid, hatıralarında Anadolu’da da aynı sebeplerle büyük yangınlar yaşandığını anlatmıştır. Ankara’da sürgünde olduğu yıllarda da dehşetli, kıyamet gibi yangınlar, “*En korkunç, en büyük yangınlara alışkın olması lazım gelen bir İstanbul çocuğu*” Refik Halid’in peşini bırakmamıştır.⁷⁰

Yazarın ifadesi ile ahşap yapıların çokluğundan dolayı: “*İstanbul medeniyeti bir şehir değil, her itibarla kocaman bir ormandır.*”⁷¹ Yangın sırasında bir yerden ‘bu ormana’ bir kıvılcım sıçradığında, diğer evler de rüzgârın önüne katılıp günlerce yanmaktadır. Yazarın romanlarında da görüldüğü üzere yangın yüzlerce yıllık binaları, şenlikli konakları bir iki saatte silip süpürmekte, kül etmektedir (İBY 115).

XX. yüzyılın en büyük şehirci ve mimarlarından biri olan Le Corbusier 1911’de İstanbul’a gelmiş ve Türk mimarî yapısına dair: “*İstanbul’da veciz bir doku görülür; bütün fânilerin evleri ahşap ve Allah’ın evleri ise taşandır.*” diye tespitte bulunmuştur. Hayalindeki “*bahçe şehir*” ile İstanbul’da karşılaşan, şehri muhafaza etmenin lüzumundan bahseden Corbusier için, bu şehrinin imarı ile uğraşamamış olması esef edilecek bir durumdur.⁷² Bahsedilen devirde çocukluk ve gençlik yıllarını bu şehirde geçiren ve İstanbul yangınlarına şahit olan yazar da Corbusier’e benzer tespitlerde bulunmuştur. Yangınlar sebebiyle harap olan şehrin eskiliğine delil olarak birkaç cami ve kiliseden başka şey kalmadığını oysa başka memleketlerde dört yüz senelik evlerin bile muhafaza edildiğini anlatmıştır. “*İstanbul’da doğduğu ev kül olmamış bir İstanbullu nadirattandır*”⁷³ demiştir. Külliyyatında İstanbul yangınlarından teferruatlı biçimde bahseden yazarın romanlarındaki en canlı ve en detaylı yangın sahnesi *Nilgün*’dedir:

⁶⁹ N. Ahmet Banoğlu, **İstanbul Cehennemi, Tarihte Büyük Yangınlar**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 1.

⁷⁰ Ali Birinci, **Refik Halid Karay, Ankara**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 136.

⁷¹ Karay, **Kirpinin Dedikleri**, s. 143.

⁷² Şemsa Demiren, “Le Corbusier ile Mülakat”, *Artitekt*, Seri: IV, nr.11-12, İstanbul 1947, s.230-231’ den alıntıl原因: Beşir Ayvazoğlu, “İstanbul Kültürü ve Estetiği”, **Şehir ve Kültür İstanbul**, (Editör: Ahmet Emre Bilgili), Profil Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 25-26.

⁷³ Karay, **A. e.**, s. 147.

“Çocukluğumun ve gençliğimin gecelerini aydınlatan İstanbul yangınlarını görür gibiyim. Eski yangınlara mahsus karakteristik sesleri işitiyorum sanki: Bekçi haykırmaları; sokakta aceleci ayak patırtıları; köpek ulumaları; korku ve telaşla uyanan bir evin çeşitli tıkırtıları, pıtırtıları ve fısıltıları...tahtaların esnemesi; yangın tarafına düşen pencerelerin ve kafeslerin açılışı... “uzak”, “yakın” gibi tahminler ve hazırlanmak mı lazım, beklemek mi münakaşaları...

Eğer yangın civarda ise o seslere tulumbacı naraları ve itfaiyenin zincir şakırtısı çıkaran atlı araba ve boru gürültüsü de karışırdı. Kızıl bir ışık altında uykusundan uyanan, sokaklara uğrayan bir halk!

Yatağında o sesleri dinleyerek neticeyi beklerdim.; beklerken şimdi beni damı altında barındıran evin biraz sonra yok olacağını düşünür, tavanda hayali alevler görür, çatırtılar işitirdim.

“Acaba,” derdim, “nereye hangi uzak semtteki akraba yanına taşınacağız?”

Şükûre'nin evine gideceğimizi tahmin ederek hoşlanırdım da... nihayet uyuyakalırdım. Sabahleyin bakardım ki ev yanmamış; herkes tabii halde, sakın sakın dönüp dolaşiyor, hayat, gece korkunç bir gece geçirilmemişçesine devam ediyor. Rüyada mıydı o kızılık, korku ve sesler?

Doğduğum günden yirmi yaşına bastığım yıla kadar içinde oturduğumuz yedi tane köşk, yalı ve evden bugün yalnız bir tanesi ayakta! Biz, hakikaten “harikzede” bir nesle mensuptuk. İkiye bir alevler içinde kalır, alevler arasından kurtulur, alev alev yanan bir şehirde daima alev korkusu ile yaşardık. Alev çocukları idik.” (N 462-463)

Bu, *Bizim Hayatımız*'da (1870) Beyoğlu yangınından da bahsedilmiştir (BBH 69). Meşhur Beyoğlu yangınıyla ilgili Tepebaşı'nda harikzedeler için çadırlar kurulduğu bilgisini yazar bir başka makalesinde anlatmıştır.⁷⁴ Böyle büyük yangınlar, özellikle gece vakti gerçekleştiğinde oluşturduğu manzara ile İstanbul'da yangın seyretme kültürünü doğurmuştur. Tanpınar *Beş Şehir*'de, Tanzimat'tan sonra

⁷⁴ Karay, *Elli Yıl Önceki*, s. 80.

yangın izlemenin İstanbullular için bir çeşit zevk hâline geldiğini “yangın var!” sesi duyulur duyulmaz tanınmış beylerin, paşaların yangın seyrine çıktıklarını söylemiştir. Bu manzara karşısında yanlarına kürk, battaniye alanlar olduğu gibi saatler sürecektir yangını izlerken kendisine kahve hazırlatanlar, semaverle çay demletip tadını çıkara çıkara izleyenler olduğunu bir çeşit utanç duygusuyla anlatmıştır.⁷⁵

Büyük yangınlar uzun süre İstanbul’un peşini bırakmamıştır. (1908) Çırçır yangınında 1500 bina yanmış, daha onun yaraları sarılamadan (1911) Aksaray yangınında 2400 bina kül olmuş, (1918) Cibali-Altımermer yangınında ise en büyük dramlardan biri yaşanmış 7500 bina yanmıştır.⁷⁶ İstanbul’un üçte birinin küllere karıştığı bu yangınlara şahit olan Refik Halid, *İlk Adım*’da yangın seyirlerinden bahsetmiştir:

“Bir taraf ulu camiler, gösterişli minareler ülkesidir; o tarafa sapasağlam, beyaz, dik, dinç duran yalnız Allah’ın binalarıdır, insanlar için yapılmış olanlar hep çürük, çökük, yamru yumru, ahşaptır. Onun için de İstanbul yangınlarının azameti, fecaati en fazla Unkapanı Köprüsü üzerinden seyredilirdi ...”⁷⁷

Maddî imkânsızlıklar, tedbirsizlik ve ihmalkârlıklardan korunmak için devlet eliyle bir çalışma yapılmadığından -özellikle İstibdat İstanbul’unda- halk hemen her evin cephesine, saçaklarına camlı çerçeveli levhalar asarak yangından korunmaya çalışmıştır. Zamanın en değerli hafızlarının elinden çıkmış yazılar, yangına ve depreme karşı bir sigorta olarak görülmüştür.⁷⁸ Yangınlar sonrası oluşan geniş yangın yerleri şehrin yeni baştan kurulması için zemin hazırlamıştır.

1.2.9. Viraneler

Zaruri hâllerde gidilen, günlük hayatın dışında kalan kamuya açık alanlardan biri de sur dipleri gibi terk edilmiş, yıkık dökük virane yerlerdir. Bir cinayet vakası

⁷⁵ Tanpınar, *Beş Şehir*, s. 59.

⁷⁶ İBB İstanbul İtfaiyesi, İstanbul Yangınları, <http://itfaiye.ibb.gov.tr/tr/istanbul-yanginlari.html> , (E.T: 05.06.2018)

⁷⁷ Karay, *İlk Adım*, s. 103.

⁷⁸ Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, s. 103.

üzerine kurgulanmış *Ayin On Dördü*'nde bu tarz viranelerin felaketli manzarasını ancak tabiatın aydınlattığı söylenmiştir:

*“Ay felaketli manzaraları aydınlatmak için gökte döner dolaşır.
Mesela çökmüş hisarlar ve surlar, eski yangın enkazı, bombardımanlarla alt
üst olmuş şehirler, baykuş türemiş harabeler sanki ay ışığının fazla sarıldığı
ayrılmak istemediği, ruhunun keyif verdiği yerlerdir.” (AOD 97)*

Çalışmamızda Maçka viranelerinde gezinti yapmak (A 186), Feriköy'de keçi otlayan yıkıntı yerlerine bakmak (EESG 67) roman kahramanları tarafından pek sevimli bulunmamıştır. Bir şekilde bu viran yerlerde barınmak zorunda kalan kişilerin ise polis tarafından kurtarıldığı ve eğer şanslı iseler hayırsever birileri tarafından sosyal hayata kazandırmak adına desteklendikleri söylenmiştir (İBY 18).

1.2.10. Bostanlar

İstanbuluların ancak işleri olduğu vakit, birkaç saatliğine uğradıkları bir diğer kamuya açık mekân ise bostanlardır. Gündüz belli vakitlerde bostanlarda bir yanda tarım faaliyetleri yapılırken diğer yanda çocuklar serbestçe buralarda oyun oynamaktadır (İBY 10). Sebze, kavun, karpuz gibi yiyecekler yetiştirilen Kartal (DYY 13), Langa (KT 136), Yedikule bostanları (İBY 136) gibi alanlar, hayatın her an hareketli olmadığı تنها yerlerdendir. Bu bakımdan buralar, el ayak çekilince işsiz güçsüz serserilerin, hinlik peşinde koşan madde bağımlılarının uğrak yeri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ulaşımın gelişmediği, iletişim ağının, aydınlatmanın, emniyetin yetersiz olduğu bostanlar tekinsiz yerlerdir. Çalışmamızda her şeye rağmen serbestiyetin olmadığı dönemlerde gizli münasebetler için buralara gidildiğini de görmekteyiz. Küçüksu kenarındaki bostanlar buluşma yeri olarak karşımıza çıkmakta (İBY 81), benzer sebeplerle yazın Eyüp sırtlarındaki meşhur fulya tarlalarına gidilmekte, özellikle mahalle kadınlarının buraya pek hevesli oldukları söylenmektedir (İBY 90). Henüz çoğu yeri arsa, taş ocağı, tarla hâlindeki Şişli ise yeni yapılan binalarla tenhaliğinden hızla sıyrılan semtlerden biridir (İBY 28).

1.3. Alışveriş

İstanbul'da halkın çeşitli ihtiyaçlarını gidermek için başvurduğu çarşı ve pazarlar, sokak satıcıları, bakkal dükkânları, kasap ve manavlar, berberler, terziler ve ticaret yapılan diğer mekânlar sosyal hayatın ayrılmaz bir parçasıdır. İçe dönük, kapalı bir yaşam tarzı olan İstanbullular için alışveriş yapılan yerler, haberleşme ve dedikodunun merkezi sayılmaktadır. Halk bir yandan ihtiyaçlarını giderirken bir yandan yenilikleri, son haberleri ve gelişmeleri buralardan takip etmektedir.

Çalışmamızda mahalle ve çarşı esnaflarını halkın alışveriş ettiği, belli bir sermaye ile açılmış, yerli işletmeler olması bakımından ele aldık. Tüm İstanbullulara hitap eden bu alışveriş yerlerinin klasik Osmanlı alışveriş hayatının uzantısı olan bir yapısı olduğunu gördük. Yerleşik düzene sahip diğer alışveriş merkezi Beyoğlu mağazalarını ise Avrupaî hayat tarzının ilk başlangıç yeri olması ve yenilikleri tanıtan ilk dükkânlar olmaları, her tür değişimi gözlemleyebildiğimiz bir alan olması bakımından ele aldık. İkinci derecede halkın ihtiyaçlarını karşıladığı sokak satıcılarını ise yerleşik bir mekânı olmayan, çalışma yeri ve zamanı belirsiz olsa da şehrin toplumsal durumundan mevsim geçişlerine kadar pek çok yönünü gösteren, İstanbul'un rengi diyebileceğimiz hususiyetleri olan seyyar esnaf olarak ele aldık.

1.3.1. Mahalle Esnafları, Büyük Çarşılar, Beyoğlu Mağazaları

Refik Halid'in romanlarını incelerken mahalle esnafının halk ile içli dışlı kimseler olduğunu gördük. Kendileri de mahalle sakinlerinden olan mahalle esnafı; bazen müşterilere veresiye alışveriş yapma fırsatı tanıyıp onlara kol kanat geren bir aile dostu bazen de müşterilerin sırlarına vâkıf bir arkadaş olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu samimiyetten dolayı her halükârda müşterilerine iyi hizmet vermek isteyen mahalle esnafı, alışverişten sağlığa kadar pek çok alanda müşterilere yardımcı olmaktadır.

Temel ihtiyaçları karşılamak için mahalle esnafı akla gelen ilk adrestir. Bakkal, manav, kasap, fırın, aktar, berber gibi dükkânlar bu ihtiyacı gidermek üzere açılmıştır. Yazarın anlatımına göre zengin sınıf için mahalle bakkalından alışveriş

yapmak muvafik değildir, eski zamanda her semtte bakkaliye mağazası da yoktur. Mevcut bakkal dükkânlarının ucuz, adi, bayat, bozuk, böcekli ve sinekli ürünler satması sebebiyle zengin aileler mevsime göre üçer aylık toptan alışverişler yapmakta ve alınan malzemeleri kilerlere doldurmaktadır.⁷⁹ Bakkala sipariş ederek veya doğrudan toptancı mağazasına adam göndererek alışveriş tamamlanmaktadır. Çocukluk yılları mükellef evlerde geçen Refik Halid, böyle alışverişlere aşinadır. Çocukluğundakine benzer bir alışveriş sonrası ev hâlini *Nilgün*'de şu sözlerle anlatmıştır:

“Ne hoştu o kelle şekerleri... Şekerden obüslerdi; bakkaldan gelir, sıraya dizilirdi; sonra yere bembeyaz bir örtü serilir, elde keser, tepelerine vurulur, parça parça edilir, mini mini parçalara bölünürdü. Oturur, seyredirdim. Sonra bu iş biter, yere çift kalıp iri sabunlar yığılır ve çatlatmadan, kırıntı bırakmadan bir tel ile münasip boyda kesilirdi. O zaman küçük evlerde nemli sabunlar pencerelerin üst pervazına sıralanır, kurutmaya bırakılırdı. Kurudukları müddetçe odalara sabun, gül ve temizlik kokusu sinerdi.” (N 830-831)

Refik Halid'in romanlarında mahalle bakkalında peynir, zeytin, kutu sardalyesi (SK 142), yağ, taze çekilmiş kahve, toz almaya yarayan tüylü sarı bez ve tuzruhu (KT 342) gibi malzemeler bulunur. Bakkal dükkânı tavanlarına güllaç destesi asılı olur ve bazı hanımlar bu desteyi bağlayan kırmızı gaz boyasını tükürükleyip yanaklarına allık yerine sürer (N 215).

Sonuncu Kadeh'te mahalle bakkalları gelirleri pek kıt olanların alışveriş ettiği düşük kaliteli yerler olarak tasvir edilmiştir. 1910'larda geniş camekânlı ve çeşit çeşit konserve kutularıyla, renk renk şişelerle, reçel kavanozcukları ve şık makarna ambalajlarıyla süslü tertemiz ferah dükkânlar görmek için Beyoğlu'na gitmek gerektiği fakat -1956'dan bakınca- onların da Aksaray'daki orta hâlli bir bakkaliyeden daha zarif olmadığı anlatılmıştır (SK 149).

Bakkallardan veresiye alışveriş etmek fakir halk için avantajlıdır (DYY 61) fakat bakkal dükkânları hatta kasap, manav gibi yerlerde saklama koşulları çok

⁷⁹ Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 186.

gelişmediğinden buralarda kaliteli ürün bulmak zordur. *Sürgün*'de Aksaray'dan Yedikule Caddesi'ne sapan köşede bir manav sergisi olduğu ve burada ihlamur lifleriyle tavana asılmış kavunlar bulunduğu anlatılmıştır (S 16). Görüldüğü gibi soğutma ve depolama imkanları çok zayıftır. Bu sebepten her mahallede bakkal, manav ve kasap olmaz, bu durumda alışveriş etmek için merkezî semtlere gitmek gerekebilmektedir (BS 295). Yine manavlarla ilgili yazarın ilgisini çeken bir konu halk sağlığını hiçe sayan, müşterileri kandıran esnaflar olmuştur. Küçük ve soluk olmasına rağmen İstanbul'un en iyi çileği olan Arnavutköy çileği yerine, bu hususiyetten anlamayan gösteriş meraklılarına boyama usulü ile kan kırmızısı renkte çilek satan bazı manavlar bu yönüyle eleştirilmiştir (DYY 79).

“Sosyal hayatın en hareketli mekânlarından biri bakkal dükkânlarıdır” demiştik, bakkallar sadece alışveriş için uğranan mekânlar değildir. *Bugünün Saraylısı*'nda okuma bilmeyen, mektubunu okutmak için bakkala giden hanımlar olduğunu görmekteyiz (BS 7). Bakkallar kendisinden alışveriş yapan müşterileri yakinen tanıdığı gibi, onların özel hayatında neler olup bittiğini de az çok bilmektedir (BS 307). Bu yüzden bakkal dükkânları dedikodusu bol mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Karay'ın romanlarında berber dükkânları da dedikodusu bol mekânlardan biridir. Mahalle erkeklerinin haftada birkaç kez saç sakal tıraşı olmak için uğradığı bu dükkânlarda dedikodu bitse sohbet bitmez, kahvelerde olduğu gibi berberlerde de mütemadiyen futbol konuşulur (YSF 67). Berber dükkânlarında ustura, tarak, makas gibi basit malzemeler kullanılır (YSF 92). *Üç Nesil Üç Hayat*'ta üç dönemde gördüklerini anlatan Karay, Sultan Abdülaziz döneminde dişçilik işini berberlerin yaptığı söylemiştir. Berber dükkânlarının kapısında tıraş leğeni ve diş dizisi asılı olduğunu, bununla “*Burada diş çekilir*” denilmek istendiğini; berber dükkânında hijyenik şartlar olmadığını, müşterilerin dişi çekildikten sonra dükkânın önüne toprağa tükürdüklerini anlatmıştır. Berberin bir başka işi de sülük satmak ve yapıştırmaktır. Berber aynasının önünde kavanozda vıcırdayan sülükler bulunmaktadır. Bu tiksindirici manzara Abdülhamit devrinde yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. Yasak edilmese de dişçilik berberlerin inhisarından çıkmış,

hacamat ve sülük dahi seyrekleşmiştir. Maddi sıhhat kaidelerine halk da uymaya başlamıştır.⁸⁰ Eski devirde berberlik, bir diğer adı ile “perukar” dükkânı, sade ve gösterişsiz bir mekân olarak kaşımıza çıkmaktadır. *Sürgün*’deki Hilmi Efendi’nin gittiği Kocamustafapaşa’daki Perukar Salim’in dükkânı böyle basit döşenmiş bir yerdir (S 9). Berberde sıradan vatandaş gibi oturup sıra bekleyen ve sonrasında duyduklarını saraya taşıyan hafiyelerin insanların başını derde sokması bu eserde ele alınmıştır. Hilmi Efendi’den geçmişte yaşadığı bir sürtüşmenin hıncını alan bir jurnalci, kendisini bir gün berberde tıraş olurken yakalatmıştır. Evvela ihtilatına ve sonunda gemi ile sürgün edilmesine sebep olmuştur (S 13). Görüldüğü gibi bu jurnalciler yüzünden bir dönem kahvehanelerde, berber dükkânlarında canı yananlar çoktur.

Cumhuriyet sonrasında da berberler mahallelilerin özel hayatını bilecek kadar onlarla içli dışlıdır. Kim kiminle aşk yaşıyor, mahallede neler oluyorsa berber ve yanındaki çırak duruma vâkıftır. *Bugünün Saraylısı*’nda Ayşen’in âşıkları mektuplarını ihtiyaten Berber Niko’ya yollamaktadır (BS 202). *Yerini Seven Fidan*’da kızların Erbil’e yolladığı mektuplar da berbere gelmektedir (YSF 81). Berber kalfası mektup gelince camın arkasından işaret etmekte, mektup böylece sahibine ulaşmakta hatta mektubu alana mektubu getiren kişinin tipi, tavırları hakkında bile bilgi verilmektedir (YSF 139). Berber, sandalyesine oturan insanların her tür problemi için çözüm üretmeye çalışıp onlara tavsiyelerde bulunmaktadır (YSF 158). Eğer mektubun görülmesi, bulunması sakıncalıysa berber mektubu saklamaktadır (YSF 231). Alışlagelmiş berber dükkânlarının içini ve kullandıkları malzemeleri romanlarında detaylı biçimde tasvir etmeyen yazar, İstanbul’un değişen çehresi ile Beyoğlu’nda sonradan peyda olan yeni usul berberlerden etraflıca bahsetmiştir:

“Bu nasıl berberdi? Galiba kadın berberi... Rüstem’in kadın hayatında karşılaştığı son acayıplikler içinde en ziyade yadırgadığı budur: Kadınların birkaç yıl önce sıkı sıkı örttükleri, göstermekten kaçındıkları saçlarını günün birinde gidip bir Ahmet, bir Sotiri, bir Karabet’in eline vermeleri, kestirip boyatmaları, büktürüp, kıvırtmalarıdır. Ayrıca bütün bu

⁸⁰ Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 88-89.

işleri arlanmadan koca Beyoğlu Caddesi'nde, geniş pencereleli ikinci kat binalara sıralanıp bir taraftan sokağı seyrederek, bir taraftan kendilerini seyrettirerek yaptırımlarıdır. Başlarına -düşüverse altında ezilecekleri sanılan- birtakım ters çevrilmiş kazanlar geçirterek bekleyen o kadınlara bakarken Rüstem daima lahavle çeker.” (A 200-201)

Mahalle esnafı ile alışveriş yeterli olmadığına şehrin merkezindeki belli çarşılara ve mağazalara gitmek gerekmekte, bunların başında eski devrin en önemli alışveriş mekânı Kapalıçarşı gelmektedir. Kadının sokağa çıkmasının evin erkeğinden izin almasına bağlı olduğu, tek başına ise hiç çıkamadığı devirde -yani Meşrutiyet öncesinde- İstanbul kadını alışverişini, Kapalıçarşı'dan veya Sultanhamamı ile Mahmutpaşa'dan yapmaktadır.⁸¹ *Dört Yapraklı Yonca*'da, Kahya Elvan Hanım'ın Üsküdar Çarşısı'ndaki bir bedestene lamba şişesi aramaya gittiği görülür ancak burası pek detaylı anlatılmamıştır (DYY 161-162).

Yazarın romanlarında en çok kullandığı alışveriş mekânlarından biri Kapalıçarşı'dır. Fetih'ten hemen sonra yapılan Kapalıçarşı'nın henüz yanmamış ve yerine yenisi yapılmamış hâlini (YSF 233) de sonrasını yazar eserlerinde işlemiştir. Çin'den, Yemen'den ve Mısır'dan bin bir zorlukla getirilen eşyalardan, Hint kumaşlarına, Rus sahtiyana, Halep kiline, Şiraz gülüne, sandal ağacına, misk keçisine, çiçeksuyuna, bergamot ve amber kokusuna yalnız burada ulaşılmaktadır. Pahalı zıynet eşyalarının ve itriyatın kokusu burada birbirine karışmıştır. Sabahın erken saatlerinde başlayan ve gün boyu devam eden hummalı alışverişler, ikinci ezanından sonra bekçilerin bağırmasıyla son bulmaya başlar. Çarşıda *“süs ve lüks kokusu”* hâkimdir. *Nilgün*'de çarşının eski hâlleri anlatılmıştır:

“Sen Kapalıçarşı'ya girdin mi hiç?”

“Hayır. Bizleri oralara götürmezlerdi ama sarayda bahsi çok geçirdi. Eskiden içini arabalarla gezerlermiş, hem de sultanlar, kadınefendiler...”

“Ben o devirde yetişmedim. Yalnız bilirim ki “Kapalıçarşı”nın asırlar sürmüş bir tarihi, saltanatı vardır. Biz yaştakiler çarşının bütün İstanbul

⁸¹ Karay, **Hep İstanbul**, s. 387.

ihtiyacını karşılayan tek pazar yeri olduğu eski zamanı görmedik ama hikâyelerini ağızdan ağıza dinledik. Eski zamanlarda kadın bir kapısından girip öbür kapısından çıkınca tepeden tırnağa kadar donanabilirmiş.”

“Paris’in ‘büyük mağazalar’ında olduğu gibi, demek...”

*“Tamamıyla. Nedim’in anlattığı ‘gülgülü kerrakeli’ ve ‘mor hâreli’ elbiseden ‘buseden pabuca’ benzeyen nefis terliklere varıncaya kadar her şey orada bulunurmuş. Lahur şal, samur kürk, atlas ferace, canfes şalvar, dibâ hırka, bürümcük entari, kadifelik, cuni hotoz, sırma kuşak, billur yaşmak, hepsi! Ayrıca fildişi tarak, misk ve amber kokusu, rastık, düzgün, sürme şişecikleri ve kapları, giyime, kuşama, süse püse yarar ne mevcutsa tamamı!”
(N 540-541)*

Kapalıçarşı esnafı, buranın merkezî bir alışveriş olması bakımından şanslıdır. İşini iyi yapan, dürüst ve çalışkan işletme sahiplerinin adı şehirde dilden dile duyulur ve bu kimseler yalansız dolansız, helalinden zengin olurlar. *Ayın On Dördü*’ndeki Hacı Hamza bu bakımdan örnek bir şahsiyettir:

“(…) bir zamanlar vezir vüzera konaklarından tutunuz, fakir fukara evlerinde çocuk takımı, ter ve el bezi, başörtüsü olarak kullanılan, göz nuru dökerek boncuk, pul, oya, mercan, sim vesaire ile daha sevimli hale getirilen hâlis Hint malı o canım tülbentlerin helal kazancı Hacı Hamza ailesini mal, mülk, han, hamam, irat, akar sahibi etmiştir.” (AOD 10-11)

Kapalıçarşı’nın günümüzde dahi en çok ön plâna çıkan yanlarından biri kuyumculuktur. Buradaki kuyumculardan hazır malzemedен alışveriş edilebileceği gibi ısmarlama takılar da yaptırılabilir. Örnek olarak *Dört Yapraklı Yonca*’da çarşı içinde bir kuyumcuya yonca şeklinde madalyon yaptırıldığını (DYY 200) ve *Bugünün Saraylısı*’nda Ayşen için yazılan muskaya yine çarşıdaki bir kuyumcuda mahfaza yaptırıldığını görmekteyiz.

Refik Halid *Üç Nesil Üç Hayat*’ta, Kalpakçılarbaşı’ndan ödünç olarak temin edilen, kendisinin de pek iyi bildiği *“bir yapma çardak”* tan, eski bir düğün geleneği olan *“askı”* dan bahsetmiştir. Gelinin askı altında, üstü kadife ile örtülmüş bir sandık

veya mum iskemlesinde oturduğundan, bütün gün kımıldamayarak, bir Uzakşark putu gibi süslü püslü, kendisini gelene gidene seyrettirdiğinden söz etmiştir.⁸² *Bugünün Saraylısı* 'nda bu âdet detaylıca anlatılmıştır:

“(…) “askı” sözünden ne Feride ne de Ayşen bir şey anlamışlardır; Ata bunu biliyor: Vaktiyle gelin odalarına kâğıt ve bal mumundan yapılmış, yeşil yapraklı, üzümleri iri iri bir yalancı çardak kurulurdu. Kapalıçarşı'daki taç, tel, duvak, yapıştırma kiralayan dükkânlar bunu da verirlerdi. Zifaftan bir gün sonra gelirler, hepsini alıp götürülerdi. Yanaklarında çam sakızı yakılarak tutturulan “yapıştırma”lar pek tuhaftı, hepsi kaba şeylerdi; altları gümüşle kaplı kötü Felemenk taşlarıyla işlenmişti. Üftade ile evlendikleri zaman gerdeğe o dekor içinde girmemiş miydi?” (BS 68-69)

Kapalıçarşı'nın yakınındaki bir diğer alışveriş mekânı Mısır Çarşısı'dır. Mısır Çarşısı'nda giyim-kuşamdan ziyade yiyecekler, baharatlar ve şifalı otlardan yapılmış tertipler satılmaktadır (N 883). En taze, en iyi ürüne ulaşmak için bu büyük çarşıya gidilmektedir. *Kadınlar Tekkesi* 'nde: “Eriğin iyisini Mısır Çarşısı arkasında Hacı İsmail Efendi'nin dükkânında bulabilirsin. Benden de selâm söyle, eski Müslümandır. Müslüman'ın da eskisi makbuldür. Helâle haram katmaz.” (KT 511) diye daha önceden alışveriş yapılan bir dükkân başkalarına tavsiye edilmiştir.

Kapalıçarşı'dan Mısır Çarşısı'na inen yokuşta birçok esnaf ve çarşılar vardır. Halkın okuryazarlık oranı düşük olduğundan bazı mağazalar sembollerle anılmaktadır. *Sonuncu Kadeh* 'te Çarşı civarında “Kedili mağaza” diye anılan bir ayakkabıcı dükkânından bahsedilmiştir (SK 81). Alışveriş sırasında pazarlık etmek alışıl gelmiş bir durumdur (BS 7). Mısır Çarşısı yakınında bulunan Marpuççular Çarşısı'nda boya gibi malzemeler (BS 278), Çadırcılar Çarşısı'nda ise karyola gibi eşyalar (BS 21) satıldığından bahsedilmiştir. Toptan satış yerleri ise kıyıya yakınlığından dolayı Eminönü'ndedir (SK 36). Toptan eşya satılan sokaklarda çirkef, balık, yağ ve yemiş kokuları birbirine karışmıştır (SK 124).

İstanbul tarafındaki alışveriş, görüldüğü gibi halkın temel ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir. Nadide ve değerli eşyalar, yüksek kaliteli ürünler, son moda

⁸² Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 54.

giyim-kuşam ve özellikle ithal ürünler ise daha ziyade Beyoğlu mağazalarında bulunmakta, maddî gücü yerinde olan kimseler buralardan alışveriş etmektedir. Avrupaî hayat tarzını benimseyen ya da benimsemek isteyenler bu semtteki mağazaları beğenirler. Örnek olarak *Bugünün Saraylısı* 'nda Ayşen, İstanbul'a geldiği ilk günlerde Mahmutpaşa yokuşundan inerken Kapalıçarşı'daki kuyumculara bakar, çarşının güzelliğine hayran olur (BS 46) fakat İstanbul'u gezip gördükçe Beyoğlu'ndakilerin bir başka olduğunu düşünmeye başlar (BS 68).

Beyoğlu mağazalarını mahalle esnafları ve diğer çarşılardan ayırmamızın sebebi, bir devrin İstanbul'unda alışverişin iki yönlü olduğunu göstermektir. Halkın ihtiyaçlarını karşılamak için çarşıda, pazarda, mahallede devam ettirdiği yerel alışveriş; Beyoğlu'nda yerini ithal alışverişe, Batılı ürünler satan mağazalara bırakmıştır. Aslında Kapalıçarşı'da da ithal ürünler bulunmaktadır ancak bunlar daha ziyade Doğu'dan gelen ürünlerdir. Batılı çehresi olan ürünlerin satıldığı tek yer Beyoğlu'dur. Beyoğlu'nda, Cadde-i Kebir denen bugünkü İstiklal Caddesi'nin olduğu yerde sıralanan bu mağazalar sadece Batı tarzında ürünleri ile değil caddeye taşan serbest havası ile de farklıdır. Bu yüzden çalışmamızda böyle bir ayırım yapmayı uygun bulduk.

Beyoğlu'ndaki alışveriş yerlerinin en meşhurları Bonmarşe, Pazar Almanda, Olyon gibi yerlerdir (İBY 89). Zamanın en kibar tuhafiyecisi ise Pigmalyon mağazasıdır (SK 202). Camekânlarında lavanta şişeleri satılan Bonmarşe, aynı zamanda küçükhanımlar için sevdiği erkekle karşılaşma yerlerinden biridir (İBY 86). Mağazanın çift kapılı olması temkini elden bırakmayan hanımların ve beylerin işine gelmektedir. *Sonuncu Kadeh*'te Cemşit'in ağzından bu mağaza şöyle anlatılmıştır:

“Üç gün geçmişti, bir ikindiüstü mağazayı yine emektar Rum'a bırakıp Tünel ile yukarıya çıktı, niyeti cananına bir hediye, mesela pahalı bir lavanta almaktı. O devirde bu gibi şeylerin satıldığı yer Bonmarşe idi; Galatasaray Liselileri için ise daha çocukluk zamanından babalarıyla gelip oyuncak, kırtasiye, kumbara, reglis şekeri aldıkları ferah, güzel kokulu, kibar bir mağaza...”

Peki, çocukluk devrinden sonrası? Mağaza o zaman büsbütün kıymetlenirdi, zira imparatorluk başşehirinin en seçme, zarif aile hanımları -ve arada hafifmeşrep Müslüman kadınları- hele ikindiüzzerileri bu mağazaya alışverişe gelirlerdi; tabii ötekiler de müşteri aramaya yahut randevuya. Bir kapısı Tepebaşı Caddesi'ne geçit veren Bonmarşe, o itibarla icabında istemediğine görünmeden kaçmaya elverişliydi; girdiğin kapıdan çıkmak ve mağaza içinde sıkışıp kalmak tehlikesi yoktu.” (SK 172)

Bir devir modanın kalbinin attığı yer Beyoğlu mağazaları olmuştur. Yerli üretimde geri kalınması, ithal ürünlerin daha kaliteli olması, İstanbul tarafındaki mağazaların her yönüyle azımsanması moda meraklısı zengin hanımları ve beyleri buraya çekmiştir. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde İsmet, Şadiye Hanım'la Beyoğlu'na bir gidişlerini, buranın modayı takip edenlerin uğrak yeri olduğunu anlatmıştır:

“Söyle bakayım,” dedi “Sana ne alayım? Tarak ister misin, Şunlardan bağalardan...” O seneler İstanbul müthiş bir taşlı tarak modası geçiriyordu; orta halli hanımlardan mahalle karılarına kadar her kadının başında renk renk, şekil şekil taraklar doluydu... Arı, kelebek, örümcek resimleri ve kırmızı, yeşil, beyaz birçok taşlar... Bonmarşe'de bulunabileceklerin en pahalısından seçtik, sonra Oliyona gittik, oradan da bana bir çarşaflık kestirdik, hâlâ hatırımdadır, limon küfü renginde ince kadifeden. Kadife çarşaf modası da o zamanlar yeni başlıyordu.” (İBY 87)

Batılı bir çehresi olan Beyoğlu mağazalarının müşterileri genellikle Batı'yı takip etmek isteyen, yenilik ve modernlik yanlısı kimseler olmuştur. Beyoğlu vitrinlerinde süslü, hazır eşyalar satan mağazalar (BS 106), kürkçü dükkânlarının yanı sıra (BS 44); yorgancı (EESG 99), kunduracı (EESG 103) gibi ısmarlama ürün yapan esnaflar da bulunmaktadır. Yüksek sosyete hanımlarının giyindiği mağazalar diğer hanımlar -özellikle türediler tarafından- takip edilmektedir. Erkekler de sevgililerine, eşlerine bu eşyalardan almak için yarışır. *Kadınlar Tekkesi*'nde Neşide'nin kürkü böyle bir merak konusu olmuş, Kürkçü Abranoviç denen meşhur esnaftan kürkün fiyatı hakkında bilgi almak fikri ortaya atılmıştır (KT 533).

Asmalı Mescit Sokağı'ndaki stil mobilya satan dükkânlar yine türedilere hitap etmektedir. Dükkân sahipleri müşterilere saraydan düşme, az bulunur ve kelepir

yazihane, konsol, ayaklı saat, ampir takım, vazolar tablolar önermekte, şehirlileşmeye karar vermiş görgüsüz toprak sahipleri de hevesle bunlardan alışveriş etmektedir (EESG 104).

Beyoğlu'nun kibar mağazalarında, terzilerinde, kunduracılarında, berberlerinde paralı kimseler için hesap açılabilir. Biriken faturalar, ay başında görevlendirilmiş bir şahıs tarafından tesviye edilmektedir (BS 148).

Osmanlıda hazır giyim çok azdır, pek çok alanda olduğu gibi terzilikte de geri kalmıştır. Meşrutiyet'in ilk yıllarına kadar, İstanbul'da Müslüman-Türk terzi bulmak zordur. İstanbul'dan Paris, Londra, Berlin gibi bu alanda gelişmiş ülkelere gidip terzilik bilgisi öğrenen gayrimüslim Osmanlı terzi ustaları olmuştur. Modern giyimin bu ilk üreticileri isimlerini zaman içinde duyurmaya başlamıştır. Bunlardan biri alafranga tarzda dikim yapması, moda uyması ve ustalığıyla adını duyuran, yüksek sınıfa mensup kişilerin tercihi Terzi Mir'dir. Ahmet Midhat Efendi'den Namık Kemal'e, Rezaizâde Mahmut Ekrem'den, Ahmet Rasim'e birçok edebiyatçımız eserlerinde bu terziden bahsetmiştir. Örnek olarak Rezaizâde Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* romanında Bihruz Bey'in, Terzi Mir etiketiyle sükse yaptığı görülmektedir.⁸³ Beyoğlu caddelerinde gezinen şık beyefendilerin kılık kıyafetinden "*Mir et Cottereau*" terzisinden giyinen bir beyzade veya mirasyedi oldukları anlaşılmaktadır (SK 173). *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde de evin küçük beyi Terzi Mir'den giyinmekte ve alışverişlerin faturası aylık olarak ödenmektedir (İBY 35).

Sonuncu Kadeh'te vaktiyle Murad Naci'nin terziliğini yapan Ermeni Onnik'in ismi anılmış (SK 95), terzi hakkında tafsilatlı bilgi verilmemiştir. Madam Serkis'in de bir zaman Şehriban'ın ailecek elbiselerini diken bir terzi olduğu söylenmiştir (SK 213). Mısır Çarşısı tarafında eski bir han içinde, kapısında "*Terzi Ahmet Ustuplu*" yazan terzi ise Cemşit'in hem Kireçburnu'ndan ahbabı hem de devamlı surette gittiği terzisidir. Dirsekleri delinmiş uzun kollu bir ten fanilasız ile çalışan, başka odalardaki çeşitli sınıflarda çalışan arkadaşlarını ziyarete giden, her daim alt dudağında yapışık kalmış sönük ya da yarı yanmış bir sigara ile konuşan bu adamın dükkânından ütü sıcaklığı, ıslak tela kokusu, henüz kullanılmamış top

⁸³ Rezaizâde Mahmut Ekrem, *Araba Sevdası*, Özgür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 22.

kumaşlara sinmiş tutkal ve çirişi andıran bir koku yayılmaktadır (SK 79). Eski yaşantısını bırakıp diğer zenginler gibi yaşamaya karar veren Cemşit, evvela terzisini değiştirmekte ve Beyoğlu'ndaki kibar terzilere gitmektedir (SK 154).

Ticaretin pek çok alanında Osmanlı tebaasına mensup azınlıkların, özellikle Ermeni ve Yahudilerin ön plâna çıktığı bilinmektedir. Gayrimüslim halk da ticaretin her alanında devletine ve halka faydalı olmak için çalışmaktadır. Görüldüğü gibi İstanbul'da azınlıkların ön plâna çıktığı iş alanından biri terziliktir. *Bu, Bizim Hayatımız*'da Ali Dingil'in Gedikpaşa'daki evinde gündelikle çalışan modistra Eleni bunlardan biridir. Bir anda zenginleşen ailenin hanımının sonradan terzi değiştirdiği madam Kalivrusi, Figaro ya da erkek modistra salonlarına giysi diktirdiği söylenmiştir (BBH 123). Dingil'in ahbabı Terzi Artin'in asıl kazancı ise terzilikten değil tefecilik, inşaat levazımı simsarlığı gibi işlerden gelmektedir (BBH 151).

Bugünün Saraylısı'nda Feride'nin giysi diktirdiği Demirkapı tarafında uygun fiyata dikim yapan Terzi Roza'nın ismi anılmıştır (BS 42). Ata'nın Divanyolu'ndaki eski terzisinin dükkânında yaz kış ceketsiz duran, sırtında gayet bol ve ütüsüz bir gömleği olan, çimento zemin üzerinde takunya ile gezen, saç başı dağınık Lefkoşalı bir terzi olduğu fakat sonradan bu terziyi bırakıp Beyoğlu Caddesi'nde gittiği sosyete terzisinden bahsedilmiştir. Adından ve milliyetinden bahsedilmeyen bu terzinin kumaş ve biçimi kendisi seçen, işine karıştırmayan biri olduğu ve işini düzgün yaptığı anlatılmıştır (BS 91). Türklerin işlettiği terzi dükkânlarından bazıları da Batılı usulde dikimler yapmış ve bu terzilerin dikimi tutulmuştur. *2000 Yılın Sevgilisi*'nde Beyoğlu'nda kibar hanımlara giysi diken Terzi Mahmure Hanım'ın dükkânı bunlardan biridir (İYS 346). Örneklerden anlaşılacağı gibi Beyoğlu'ndaki kibar terziler İstanbul'un seçkin müşterilerine yöneliktir. Cumhuriyet sonrasında da uzun bir süre bu cadde aynı işlevi üstlenmiş, Beyoğlu esnafı elit bir zümreye hitap etmiştir.

Şekerlemeci ve muhallebici dükkânları, incelememizde dikkatimizi çeken bir başka esnaf olmuştur. *Bu, Bizim Hayatımız*'da Madam Eleni'nin evine ziyarete giden Şemsi, Beşiktaş tarafında ahbabı olan şekerciden kaymaklı latilokum almıştır (BBH 123). İstanbul'un unutulmuş lezzetlerinden "latilokum" yazar tarafından "un ile yapılan ve lokum denen kurabiyenin bol şekerle hazırlanmış cinsi ve çok tatlısı"

olarak tarif edilmiştir. Yutulması zor olan bu tatlıyı yerken beyaz tozunun insanın üstüne döküldüğü ve bu lokumun çeşitlerinin olduğu anlatılmıştır.⁸⁴ *Anahtar'da* Şair Sait Fatin için gittiği her evde muhakkak bulundurduğu söylenen ve yazarın tarifi ile benzeşen alafrangalığa “İstanbul eskiliği, eski İstanbul hayatı” kattığına inanılan un kurabiyelerinin de latilokum olduğunu düşünmekteyiz (A 37).

Nilgün'de geçmişi anımsayan Selim, Galatasaray'da talebe olduğu yıllarda bir arkadaşına Aksaray'daki bir şekerciden kutusu 30 paraya alınan, yumurta biçimi incecik tahta kutulara konulmuş; sakızlı bir çeşit tatlı olan beyaz veya pembe “*lohuk*” ile koyu, tanesiz meyve peltesinden yapılan “*kızılçık murabbası*” aldırıldığını söylemektedir (N 788). Bu şekercideki gibi İstanbul tarafında müptela edici lezzetlere sahip dükkânlar olsa da yüksek sosyete mensupları mükellef evlerden birine ziyaret yapmadan evvel götürecekleri hediye için nezih bir Beyoğlu mağazasından alınmış olmasına dikkat etmektedir. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde İsmet, Kâni'nin evine giderken bu sebeple Tokatlıyan'dan şeker ve çikolata almıştır. (İBY 140)

Bir kırılma yaşayan İstanbul'daki yozlaşan kültür, değişen insanlar ve değerler, özelliğini kaybeden veya kapanan pek çok mekân yazarın eserlerinde yer almıştır. *Sonuncu Kadeh*'te bu hissiyat eski bir İstanbullu olan Cemşit'in cümleleriyle anlatılmıştır:

“(…) Beyoğlu'na çıkar, zamanının daha ziyade gençlerle hafifmeşrep kadınlarının uğradığı bir pastane olan Mülâtier'de şokola içer, sonra Bonmarşe'ye girerdi. Artık ne Bonmarşe kalmıştır ne Karlman mağazasıyla üst katındaki müzikli kibar çayhane, Orozdibak, Gülizar, Baker, Psaliti gibi büyük ticaret tesisleri ve Tokatlıyan, Yani, Nikola, Lüksemburg gibi sabahlara kadar açık, aynı zamanda keseye uygun geniş lokantalar. “Gelsin ayaküstü öteberi atıştırılan dükkânlar, mezciler, tavuk suyu ve su böreği yağı kokan muhallebiciler!” Eskiden muhallebici dükkânları sadece tarçın, gülsuyu ve nihayet yanık süt kokardı.” (SK 184)

⁸⁴ Refik Halid Karay, **Mutfak Zevkinin Son Günleri**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 374.

Yazar, hızlı tüketim mekânına dönüşen, eski özelliğini kaybeden yerlerden hoşlanmadığı gibi sadece süt kokan eski muhallebici dükkânlarını hasretle anmış (YSF 245), yeni açılan Beyoğlu muhallebicilerinin birinde tavuk suyuna çorba içip keşkül yemenin eski muhallebicilerde tatlı yemekle aynı tadı vermediğinden dem vurmıştır (YSF 247). *Bugünün Saraylısı*'nda Ata Efendi, küçülen porsiyonların "tadımlık" denecek hâle geldiğini (BS 169), Çemberlitaş'taki ismi verilmeyen muhallebicide, dondurma satıldığını, çıplak mermer masaya getirilen dipsiz cam kadehlerle dondurmanın servis edildiğini ancak dört beş kaşık yiyip müşterilerin iştahını alamadan buradan çıktığını söylemiştir (BS 242-243).

Eskiden muhallebicilerin şatafatsız, tertemiz, gülsuyu ve süt kokan ferah yerler oldukları sonradan açılanların ise lüks ve konfor içinde olmasına rağmen çorba, pilav, tavuk tüyü, yağ ve yağlı sıcak su buğusu koktukları söylenmiştir. Karay, muhallebicilerin bir nevi lokantaya dönüşmesinden müteessirdir. Hacı Receb devrini idrak ettiğini söyleyen yazar, Karaköy'de ahşap bir barakada mermer masalı, adi iskemleler dizili, ufacık bir yerde bu işin nasıl hakkıyla yapıldığını anlatmıştır. Limonata da satılan bu dükkânda kokulu başka yiyecek bulunmadığını; kır düşmüş sarı sakallı, Arnavut giysili, başında bembeyaz keçe külahı olan bu sağlam yapılı adamın dükkânında ikindiye kadar yenilecek bir şey kalmadığını söylemiştir.⁸⁵ İstanbul'da lüks muhallebici dükkânlarının açılması ise Mütareke devrinden sonra görülmüştür.

Sonuncu Kadeh'te sadece yeme-içme yeri olmayan, eski devrin muaşaka manzarasını da izlediğimiz bir başka muhallebiciden bahsedilmiştir. Yazarın bir zamanlar kendisinin de uğradığını söylediği, Kapalıçarşı tarafında, Mahmutpaşa yokuşu kapısındaki "Köşklü" denen zen dostluk için gidilen⁸⁶ muhallebici şöyle anlatılmıştır:

"Köşklü denen muhallebicide sütlaç yedim. O zaman bu dükkân Müslüman sokak yosmalarının sözleşip buluştukları yerlendendi; kadınlar

⁸⁵ Karay, *Elli Yıl Önceki*, s. 118-119.

⁸⁶ Karay, *Pek İyi Hatırlarım*, s. 98.

yukarı kata çıkarlardı; erkekler aşağıda otururlar ve önlerinden geçen haspalarla işaretleşip anlaşılırdı.” (SK 218)

Turşucular ve bozacılar özellikle kış aylarında İstanbulluların vazgeçemediği mahalle esnafındandır. Yazara göre, turşucu dükkânlarının içlerine elektrik vurmuş kavanozlarla süslü vitrini, eskiden tiyatro kapılarına asılan elvan kâğıt fenerler gibi durup izlenecek, sevilesi bir manzaradır (BS 276). Kış yaklaşırken çeşitli kavanozlarla donanmaya başlayan turşucuların önünde, kış mevsiminde turşu suyu içmek isteyenler sıra beklemektedir (BS 34). İstanbul’da namı duyulmuş bazı dükkânlar vardır ki tadıyla kokusuyla eski İstanbul’u hatırlatmaktadır:

“Bizim evin altında şöhreti dünyayı tutmuş bir turşucu dükkânı vardı; çardaklı turşucu derlerdi. Önünde, yamrı yumru kollarını karşiki evlere kadar uzatıp sokağı iki taraftan örten bir asma yetişmişti. Altında kış yaz gölge, rutubet eksik olmaz, sık sık dökülen turşu sularından birinde birikme mayhoş keskin bir sirke ve lahana kokulu çamur hiç kurumaz, azalmazdı. Ah bu koku! Çocukluğumu bana ne kadar mükemmel hatırlatır.” (İBY 10)

Gerçek hayatta Rıza Tevfik ile dost olan Refik Halid, şairi *Kadınlar Tekkesi*’ne bir roman kahramanı olarak misafir etmiştir. İstanbul’un damak zevkine hâkim olan iki dostun buluştukları vakit dönüp dolaşıp sözü yemek bahsine getirdikleri, gurbet yıllarında birbirlerine misafir olduklarında teselliyi İstanbul yemeklerinde aradıkları yazarın mektuplarından okunmaktadır.⁸⁷ Roman kurgusunda, Cağaloğlu yokuşunda Vecizeci Süha, Rıza Tevfik ile karşılaşmış ve iki eski arkadaş birlikte bozacıya girmiştir. Şair, harnup şerbetinin unutulmasından Vecizeci Süha ise, “hardaliye” ile üzüm turşusunun⁸⁸ bulunmaz oluşundan şikâyet etmiştir. Vaktiyle Beyazıt Kütüphanesi’ne devamları sırasında ahbaplık eden, beraberce gidip Vefa bozası yahut harnup⁸⁹ içen eski dostlar -Süha, Baki ve Rıza

⁸⁷ **Aziz Feylesofum- Refik Halid’den Rıza Tevfik’e Mektuplar** (Haz: Abdullah Uçman), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, s. 223.

⁸⁸ Karay, **Mutfak Zevkinin Son Günleri**, s. 246.

Yazar, kışın meze sofralarını süsleyen turşular içinde vaktiyle üzüm ve vişne turşuları olduğunu ve bunların İstanbul’un unutulmuş lezzetlerinden olduğunu söylemiştir.

⁸⁹ **A. g. e.**, s. 84.

İstibdat devri ricalinden sonra Türk mutfağının tarihe karıştığını yahut dejenere olduğunu söyleyen yazar, konaklardaki iftarlardan sonra hararet kesmek için keçiboynuzundan yapılan bu şerbetin içildiğini söylemiştir.

Tevfik- üçü de eski İstanbul'u bilen, İstanbul'un keyfini sürmüş ve zevkine varmış insanlar olarak anlatılmıştır (KT 510).

Bu, Bizim Hayatımız'da bir başka esnaftan, Tahtakale'deki bir nalbur dükkânından bahsedilmiştir. Mazlum Sami'nin gençlik aşkı Hüsniye'yi bulmak için tahkikat yapan Şemsi Arar, Tahtakale'de nalbur esnafından arkadaşı Abidin'i bulup Hüsniye'nin oğlu Ali Dingil hakkında bilgi edinmek istemiştir. Şemsi, içi çivi dolu fiçılarla dolu olan dükkânın camekânla bölünmüş yazıhanesinde Abidin'in babası Ferruh Efendi'yi görmüştür. Yaşlı adama Dingil'i tanıyıp tanımadığı sorulunca çırağı Petraki'ye danışmıştır. Diğer esnaflarla ilgili bölümlerde de Rum, Ermeni, Yahudi esnaflar olduğundan bahsetmiştik. Nalbur Ferruh Efendi ile çırağı arasındaki ilişkiyi ise, İstanbul'da Müslüman-gayrimüslim demeden tüm tebaanın güzel geçimine, kardeşçesine yaşayıp gitmelerine emsal olması için ele aldık. Bu karşılıklı güven ve bağlılık, yazarın ağzından şöyle anlatılmıştır:

“(...) Petraki çıkageldi. Ferruh Efendi'nin yanına sekiz yaşında girmiş şimdi ellisini bulmuş olan bu Rum, katı Ortodoks'tu; Ferruh da koyu Müslüman'dı. Lakin ikisine de Allah korkusu hâkim olduğundan birbirlerine değme dindaştan daha sağlam bağlanmışlar, sıkışınca bir salatüselam getirerek, öbürü haç çıkararak herkes kendi imanına sadık, pek mükemmel geçiniyorlardı. Ferruh efendi o nispette dürüst ve becerikli bir Müslüman yardımcı bulamayacağına inanmıştı; barda Petraki de hiçbir Rum patronun bu, bir zaman fesinin kenarına incecik abani sarık dolayan, şimdi lacivert bere giyen Türk'ten iyi olamayacağına katiyen emindi.” (BBH 122)

Refik Halid, eserlerinde fırın esnaflarından da bahsetmiştir. Türk mutfak kültüründe ekme ve hamur türevleri beslenmede her zaman temel gıdaların başında yer almıştır. İstanbul'da bu ihtiyaca binaen üretim yapan yerler fırınlardır. Eski devre ait bir hususiyet aktarıldığı için çalışmamızda fırınlara da yer verdik.

Sonuncu Kadeh'te Beyoğlu eğlencelerinden dönenlerin pek iyi bildiği, Köprü'nün bitiminde, sağ tarafta kalan çukur fırından tanesi beş paraya alınan “gece simidi”nden bahsedilmiştir (SK 150). Refik Halid'in “Gece Simidi” adlı makalesinde İstanbul geleneği hâline gelmiş bu incecik, sıcak, azami gevrekliğe sahip, lezzetli

yiyecek detaylı şekilde anlatılmıştır. Yazar kendisinin de Galatasaraylı arkadaşlarıyla kışın operet seyri sonrasında Vefa yokuşunu tırmanırken bu simitten yediğini söylemiştir. Bu simidin kaşar ve tulum peyniriyle beraber -ekseriyetin gruptan evvel akşam yemeğine oturduğu bu şehirde- bir nevi halk “supe”si teşkil ettiği ifade edilmiştir. 1952’de kaleme alınmış olan yazıda, bu âdetin çoktan kalmış olduğu, simidin baş gıdalardan biri olduğu devrin kapandığı dile getirilmiştir.⁹⁰ Ramazan geceleri tiyatro salonlarında, gezinti ve eğlence yerlerinde, mahalle aralarında satılan simit de İstanbullular için vazgeçilmez bir tat olmalıdır ki *Sürgün*’deki Hilmi Efendi, İstanbul’un lezzetli simidini gurbette bile özlemle bir anmaktadır (S 17).

İstanbul’da merkezî semtlerde Nişantaşı fırını (EESG 65), Maçka fırını (KT 91) gibi meşhur fırınlar olmasına, mahalle aralarında küfelerle seyyar ekmek satıcıları gezmesine rağmen herkes fırından ekmek almaz. Ekmeğini evinde yapanlar da vardır. Yazar, *Kadınlar Tekkesi*’ndeki Neşide’nin evde nasıl ekmek mayaladığını şöyle anlatmıştır:

“Ekmeklerini bile evde, bahçeye kurdukları fırında, kendilerinin hazırladıkları mayayla yaparlardı. Hele Neşide maya işinde pek ustaydı; akşamdan nohutları iri iri kırar, ılık suya koyar, içine biraz un ve ufak bir kömür parçası attıktan sonra kabı bir çuvala sarıp sarmalar, kenara koyardı. Sabahleyin kaptaki macunlaşan bu mayanın üzeri boncuk boncuk olmalı, nihayet kabarmalıydı.” (KT 264)

1.3.2. Seyyar Satıcılar

Eski İstanbul’da halkın alışveriş yaptığı yerler yalnızca müstakil mağazalar değildir. Yerleşik bir düzeni, belli çalışma saatleri olmayan satıcıları, pazar satıcıları ve seyyar esnaf olarak ele aldık. Seyyar satıcılar derken sadece sokak sokak dolaşıp bir şeyler satan kimseleri değil, gittikleri belli yerler ve satış yaptıkları belli zaman dilimleri olan esnafları da bu gruba dahil ettik. Öncelikle muayyen vakitlerde kurulan pazarlardan bahsedip sonra diğer satıcılara değineceğiz.

⁹⁰ Karay, *Elli Yıl Önceki*, s. 42.

İstanbul'un en hareketli alışveriş yerlerinden biri her zaman pazarlar olmuştur. Günümüzde olduğu gibi çok eskiden beri İstanbul'da mahalle ve semt pazarları kurulmuştur. Karay'ın eserlerinde, pazarlarda satılan ürünler ucuz ve taze olduğu için halkın pazara rağbet ettiğini, küfe dolusu zerzevat, yemiş ve öteberi alıp (BS 82) eşyayı yükledikleri hamalın peşi sıra huzur içinde evlerine döndüklerini gördük (A 105). Çalışmamızda nüfusu şimdiki kadar kalabalık olmayan, şehir merkezine uzak kalan ve -1950'lere kadar köy diye anılan- "Erenköyü, Arnavutköyü" gibi semtlerde tarımla uğraşıldığını ve o devirde evin yakınındaki bahçelerde, bostanlarda yetiştirilen ürünlerin fazlasının satılıp gelir elde edildiğini tespit ettik. Örnek olarak *Kadınlar Tekkesi*'nde Neşide'nin ailesi geçimini böyle temin etmektedir:

"(...) anasıyla ablası bahçede yetiştirdikleri yemişlerle zerzevatın fazlasını daimi müşterileri olan manava götürecekler, sonra pazardan lüzumlu başka şeyler satın alacaklardı. İstasyondaki pazar perşembeleri kurulurdu, o gün perşembeydi." (KT 334)

Refik Halid'in romanlarında pazarlardan başka belli sokakları kendine mesken edinmiş, gündüz ve gece satış yapan seyyar satıcılar da görülmektedir. Fatih Kaymakamlığı köşesindeki arzuhalci (BS 121), Yeni Cami duvarı hizasına sıralanmış lostracılar (SK 78), dar gelirli ailelere okul alışverişi imkânı sağlayan Ankara Caddesi'yle Yeni Postane etrafına dizilmiş seyyar kalem ve defter satıcıları (BS 114), Küçüksu, Göksu taraflarındaki sütlü mısır veya kâğıt helvası satıcıları (N 27), mahalle sütçüleri (SK 128) bunlardan bazılarıdır. Bazen de belli bir mahallenin bir köşesini tutmuş seyyar esnaflara rastlanmaktadır. İstanbul'da sokak satıcılarının sesleri fakir, eğlencesi kıt semt gecelerinin belli başlı zevklerinden, renklerinden biridir.⁹¹

Bugünün Saraylısı'nda Ata Efendi, Gedikpaşa'daki evlerinin sokağında bir satıcıdan: "Kış başlangıcı alameti, köşede kestaneciye buldu. Bir hafta evveline kadar haşlanmış mısır satarken kazanın yerine bu akşam mangalını koymuş." (BS 35) diye bahsetmektedir. Görüldüğü gibi seyyar satıcılar hangi mevsimde ne

⁹¹ Tanpınar, *Beş Şehir*, s. 24.

satacağını iyi bilmekte, İstanbul halkı için adeta mevsim geçişlerinin habercisi olmaktadır. Yine aynı eserde mutat yerlerine dizilen seyyar esnafın sattıkları ürüne göre zaman zaman: “Yakalara balina!”, “Dişlere kürdan!”, “Halis naylon çoraplar! Amerikan malı! Naylon! Naylon!” (BS 195) diye bağırdıkları görülmektedir.

Bunlardan başka sokak sokak dolaşarak ürünlerini satan esnaflar vardır. Harp sonrası İstanbul’undaki gezici kıyafet satıcıları (Ç 24), eskiciler (EESG 184), gece simitçileri (BS 273), Silivri yoğurtçuları (İCK 168), seyyar dondurmacıların yanı sıra (N 491); Mütareke devrinde İstanbul’a akın eden general ve kolonel kaputlu, ak sakallı mültecilerin melal verici sesleriyle sokaklarımızda ‘punçi’ denen Rus gatosunu gezip sattıkları da görülmektedir (Ç 174). *Nilgün*’de İstanbul’un her kesimden seyyar satıcıları özlemle anılmıştır:

“Fakat ne tuhaftı elindeki pirinç tasları birbirine vurarak çarşı pazar dolaşan Yeniçeri kıyafetli sebilci... başına tüy takıp Senegal türküsü çağıran kabakçı... aç ayısını oynatabilen çingene ve kadınlar hamamı soğukluğunda susam helvası satan zenci!” (N 831)

Şehirde alışlagelmiş, günlük hayata renk katan seyyar satıcıların bazen haksızlığa uğradıkları durumlar yaşanmaktadır zira *İstanbul’un Bir Yüzü*’ndeki İhya Efendizade Nazmi Bey gibi gelen geçen satıcıları çevirip onlarla pazarlık ve kavga eden İstanbullular da vardır. Bir yoğurtçu ile Nazmi Bey arasında geçen diyalog şöyle verilmiştir:

“A, bu yoğurt sulu!” yoğurtçu itiraz eder:

“Taş gibi efendim,” der. “Neresi sulu? Tenekeyi çevirsem düşmez...”

“Ya öyle mi, ver bakalım!”

O herifin başı üzerine “larp!” yoğurdu döker. Tabii kıyamettir kopar; bazen polis bile gelir. Fakat satıcı haksız çıkar, lanet okuya okuya gider.” (İBY 131)

Dikkatimizi çeken bir başka seyyar esnaf ise bohçacılarıdır. Bohçacılar sokak sokak dolaşıp büyük konaklara, köşk ve yalılara gidip satış yapan kimselerdir. Bu işi

kadın satıcılar yapmaktadır ve bohçacılar sosyal hayatın çok önemli bir parçasıdır. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde İsmet'in ağzından bohçacılık eden kadınlar şöyle anlatılmıştır:

“Konaktayken ara sıra haber verirlerdi: “Bohçacı Madama gelmiş, çıksın mı?” Canımız sıkılıyor ve neşemiz de yok ise, “Peki, gelsin!” derdik; şişman bir kadın yanında iki azim bohça içeri girer, etek öper ve malını bin itina ile açıp sonra da devşirip katlayarak sıra sıra gösterirdi. Hizmetçiler, halayıklar da seyrine gelirdi. Onlara da kumaş kestirilir, hediyeler alınır. Bohçacı Madam'la konak erkânının daima bir hesabıcarisi vardı. Her alışverişten sonra birer defa sorulurdu:

“Benim borcum ne kadar etti Madama?”

O, kirli bir muşamba Yahudi defteri açar “tresiyontos, tresiyontos isin kovanta, kovanta çetros” diye hesap yapar, paranın bir kısmını alır, kalkıp giderdi. Sonraları bohçacılar ortadan kalktı, bu âdet unutuldu. Halbuki, bana öyle geliyor ki eski konakların ve eski muaşakaların bu bohçacı kadınlar ehemmiyetli bir rüknüydü. Onları bile gözüm arıyor.” (İBY 153)”

Sonraları bohçacılık usulünün değiştiği, giyim-kuşamındaki fevkaladelikle dikkat çeken, İstanbul'un güzelliği ile şöhret kazanmış hanımları vasıtası ile bu işlerin yürütüldüğü yine aynı eserde İsmet tarafından anlatılmıştır. Eserden özetle en parlak zamanını hürriyetten evvelki devirde, o zamanın kadın içtimalarında yaşayan Fevziye Hanım, mükemmel giyinmiş birkaç yüz hanımın arasında bile etrafına şaşaa veren bir edaya sahiptir. Meşrutiyet'in ilanından sonra büyük konaklar kapılarını örtüp de meydanda tuvaletlerini teşhir edecek içtimalar kalmayınca kadın şaşırmıştır. Daha hür giyinmek, elbiselerini keyfine, arzusuna göre yaptırmak imkânı doğduğunda polisin veya halkın müdahalesinden korkulmaz olunca birbiri arkasına çarşaf diktirip yeni modalar çıkarmıştır. Umumi harbe kadar onun tuvaletlerine devam edişi o kadar hayret verici görülmemiştir. Kadının ihtiyacına yetişen bir geliri olduğu tahmin edilmiş ancak o memba bir türlü anlaşılammıştır. İşin iç yüzünü İsmet şöyle özetlemiştir:

“Bütün o elbiselerin parası ne yabancı bir erkek cebinden, ne de kendi gelirinden çıkıyormuş, sadece terzinin malıymış... evet Fevziye bir nevi reklâm, çığırkan, ökse imiş, öyle sultanlar, milyonerler gibi giyinir, azamet satar, hürmet ve ikram görürken yeni usul bohçacılık edermiş...” (İBY 183)

İstanbul’un tüm satıcıları elbette Refik Halid’in romanlarına girmemiştir. Roman kurgusuyla alakalı, genel anlamda kendine has hususiyetleri olan esnaflar konu edilmiştir. Biz de çalışmamızda bunları zikrettik. Son olarak yazarın içindeki eski alışverişlere, esnaflara, eski İstanbul’un renkli yüzüne duyduğu özlem *İstanbul’un Bir Yüzü*’nde birkaç cümle ile şöyle özetlenmiştir:

“Ah o zamanki İstanbul’un satıcı sesleri... Durgun ve karanlık sokaklarda dolaşan gece simitçileri, bozacılar, keten helvacılar... Tahassürle onları anıyorum ve eriyorum, yüreğim sızlıyor, matem içinde gibiyim; çok yaşlanmışım da gençliğimi hatırlar gibi bir lezzetle için için dalıyorum...” (İBY 196)

1.4. Ulaşım

İki kıtayı birbirine bağlayan medeniyetler şehri İstanbul, geçmişten günümüze dek birçok ulaşım vasıtasının kullanıldığı önemli merkezlerden biri olmuştur. Halk ulaşımını çoğunlukla yaya olarak sağlamış, bunun yanında şehir içinde kara ve deniz yolu vasıtalarını kullanmıştır. Şehirler arası ve uluslararası ulaşımında ise bunların yanı sıra hava yolu ile de ulaşım sağlanmıştır. İstanbul’da ve sayfiyelerde hangi araçların kullanıldığını, bu araçlarda ne tür kurallar ve uygulamalar olduğunu, cinsiyet farklarının ulaşım etkilerini ve yaşanan aksaklıkları, sınıf farklılıklarını dikkatli bir gözlemci olan Refik Halid’in romanlarında detaylı şekilde görmekteyiz.

1.4.1. Kara Vasıtaları

İstanbul’da ve dünyanın diğer tüm şehirlerinde ulaşımında doğanın etkisi belirleyicidir. Osmanlıda ekonomik yetersizlikler yüzünden uzun zaman ulaşımında aksaklıklar yaşanmıştır. 19. yüzyıl ortalarında başlayan ve günden güne artan yol yapım faaliyetleri, kara yolu ulaşımında kullanılan araçların zaman içinde

değişmesine ve gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu döneme kadar at, eşek, katır, öküz gibi hayvanlar ile sağlanan kara ulaşımı, 20. yüzyıl başlarında motorlu taşıtların da eklemesiyle çeşitlilik kazanmıştır. İstanbul'da kullanılan kara vasıtaları arabalar ve hayvanlar, tramvay ve tünel arabaları, trenler şeklinde üç grupta incelenecektir.

1.4.1.1. Arabalar ve Hayvanlar

Uzun yıllardır kullanılagelen bir ahşap iskelet ve iki tekerden ibaret olan kağrı, dört tekerlekli araba hâlini ne zaman aldı bilmiyoruz ancak 19. asırda posta teşkilatının kurulması ile İstanbul'da arabaların kullanılmaya başlandığını biliyoruz. Uzun yıllar boyunca ne kadar uzak mesafe olursa olsun halk, yaya olarak ulaşım sağlamış ve hayvanlarla yolculuk etmelerine, araba kullanmalarına dair devlet tarafından yasaklar konulmuştur. Sultan Abdülaziz ve Abdülhamit devrine ulaşıldıktan sonra ise İstanbul, herhangi bir Avrupa şehri gibi her köşesinde kira ve binek arabaları bulunabilen bir belde hâline gelmiştir.⁹²

Sultan Birinci Ahmet Han devrinde ilk kez “koçu”⁹³ denen, iki öküz tarafından çekilen araba kullanılmıştır. Kordonlar ve püsküllerle süslü koçu arabayı kullanan yeniçeri kıyafetli adama da “ispir”⁹⁴ denilmiştir. İstanbul'da ulaşım, yollar bozuk olduğu için uzun zaman öküz, manda gibi hayvanlar vasıtasıyla sağlanmıştır. Zamanla uzun yolculuklarda elçiler tarafından kullanılan “hento” ortaya çıkmıştır, bu araç da koçu tipindedir. Farklı dönemlerde teknik ayrıntısına, şekline, koşum hayvanına göre lando⁹⁵, talika⁹⁶, kupa⁹⁷, fayton, frik, koçu, kâtip odası, hento vb.

⁹² R. Ekrem Koçu, **İstanbul Ansiklopedisi**, “Araba, Arabacı”, C. 4, s. 906.

İstanbul Ansiklopedisi'nde İstanbul'da kullanılan arabalardan detaylı şekilde bahsedilmiş ve bu araçların görselleri de verilmiştir. Detaylı bilgi için Bkz. 902-918.

⁹³ Çelik Gülersoy, **Eski İstanbul Arabaları**, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, s. 33.

Koçu: Öküzler tarafından çekilen arabalar. Tam bir yürüyen alaturka ev yapısında ve rahatlığında olan koçularda yer tahtasına minderler serilir, kenarlarına pufla yastıklar yerleştirilirdi.

⁹⁴ Karay, **Üç Nesil Üç Hayat**, s. 117.

⁹⁵ **Türkçe Sözlük**, C. 2, s. 1453.

Lando (Landon): Dört tekerlek, içinde dingillere paralel olarak düzenlenmiş karşılıklı iki oturma sırası bulunan, üstü açılıp kapanabilen çift körüklü binek arabası.

⁹⁶ **A. g. e.**, s. 2125.

Talika: Dört tekerlekli, üstü kapalı, yaylı bir tür at arabası.

⁹⁷ Gülersoy, **A. g. e.**, s. 33.

adlarla anılan araçlar bir zaman sonra basit görünülerinden çıkarak nakkaşların ve oymacıların maharetli elleriyle bezenerek atlas kadife kumaşlarla döşenmiş, süslemeleriyle dikkat çeken arabalara dönüşmüştür.

Eski devirde sadrazam, şeyhülislâm gibi yüksek rütbeli memurlar at, katır, merkep sırtında vazife başına gitmekteyken⁹⁸ sonradan atın ehlileştirilmesi, atlı arabaların kullanılmaya başlanması ve ortaya çıkan yeni buluşlar ile devrin ileri gelenlerini taşımak bir iş hâline gelmiş, arabacılık denen meslek ortaya çıkmıştır. Zamanla hem isimleri hem şekilleri değişen arabalar, çeşitli özellikleri ve isimleriyle İstanbul'un bozuk ve tozlu yollarından geçip gitmiştir. 20 yüzyıl sonrasında içten yanmalı motorların bulunması, bunların bisiklete, faytona adapte edilmesi ile otomobil ve motorlu araç türleri kullanılır olmuştur.

İstanbul sokakları, 19. asırda sadece insan ve hayvan gücüne dayalı ulaşım kullanıldığından daha tenhadır ancak 20. yüzyıl sonrası için aynı durum söz konusu değildir. Örnek olarak *Sonuncu Kadeh*'te atlı araba kalabalığının Eminönü meydanını darlaştırdığı söylenmiştir (SK 124). İstanbul'da ilk kullanılan araçlardan biri tek atla çekilen talikadır. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde hâli vakti yerinde kimselerin tek atlı araba ile gezintiye çıktıkları (İBY 104), dört kişilik yolculukta da "talika" araba kullandıkları görülmüştür (İBY 75). Tanzimat sonrasında ise üzeri açılıp kapanan "landon", İstanbul'da çokça kullanılan "kupa" ve etrafı açık olduğu için yaygınlaşması zaman alan fakat sonra çok sevilen "fayton" ile ulaşım sağlanmıştır. Tekerlekleri lastikli "bato" adlı araçlar ise şıklığı ve zarafeti ile İstanbulluların en sevdiği araçlardan olmuştur. Refik Halid'in romanlarında bu vasıtalarından bahsedilmiştir.

Eski İstanbul'da kupalar, faytonlar, muhacir arabaları Eminönü, Üsküdar, Kadıköy, Boğaziçi iskele meydanlarında beklemekte, vapurlardan çıkan müşterileri alıp dairelerine iş yerlerine götürmekte ve akşamları iskeleye getirmektedirler.

Kupa: Avrupa'dan ithal bir son devir aracı idi. Çoğu siyah renkli, her tarafı ahşap ve kapalı, hacme göre biraz küçük kalan üç pencere, önü iki fenerli ve bir sürücülü, şehir içi arabası. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyılın başında İstanbul'da epeyce çoğalmış ve bolca bulunur hale gelmişti.

⁹⁸ Karay, A. g. e., s. 35.

Yedikule, Topkapı, Edirnekapı gibi yerlerde araba meydanları vardır.⁹⁹ Şehrin sokaklarında, caddelerinde görülen arabalar zaman içinde çeşitlenmiştir. Yük, kira, manda arabalarının yerini zamanla otomobil, kamyon, taksi gibi vasıtalar almıştır.

İstanbul'un köylerinde yaşayan halk meyve, sebze ve insan taşımak için at arabası kullanmıştır (AOD 132). Askerî sahada da yük arabalarından uzun zaman faydalanılmıştır. *Bu, Bizim Hayatımız*'da katır koşulmuş askerî levazım arabalarının bir dönem merkezde faaliyette olduğu söylenmiştir (BBH 33). Aynı eserde Dolmabahçe Sarayı'nı yapan Ermeni mimarbaşının konağının yanmasından sonra, mimarın evindeki kayık biçimli banyonun dört manda koşulu bir araba ile getirilip Hayret Efendi yalısına konulduğu anlatılmıştır (BBH 69). Yazar *Nilgün*'de, geçmişi anımsarken eski dönemde gezmek ve yük taşımak için kullanılan öküz arabalarından şöyle bahsetmiştir:

“Ne tuhaftı öküz arabasıyla gezintiye gidişler... kadınlar, bacakları görünmesin diye bağdaş kurardı; erkekler ayaklarını dışarı salardı. İki tekerlek arasında uzun paçalı donların pırladığı sırım sırım bacaklar ne tuhaf sarkardı... Dönüşte herkesin üstü başı az çok tezek, hayvan kılı, saman ve katran kokardı.” (N 832)

Kira arabaları kısa zamanda İstanbullular için bir ekmek kapısı hâline gelmiştir. Özellikle kupa ve faytonlar günümüzdeki taksiler gibi bir işlev kazanmış ve bunlar 'kira arabası' diye anılır olmuştur. İstanbul'da nezih evlerde kira arabalarına kapı açılmadığını ancak ev sahibi tarafından karşılanan özel kimseler için istisnaî bir durumun söz konusu olduğu söylenebilir (KT 372). Kira arabalarının müşterileri genellikle parasız pulsuz halk takımı olduğundan ve yolculuk için belli bir tarife uygulanmadığından, genellikle pazarlık ederek arabaya binilmektedir (SK 182). Bu pazarlıklar esnasında İstanbul sokaklarında, caddelerinde birçok tatsızlık yaşanmakta, arabacı genellikle kendi dediğini yaptırmaktadır. Bazen müşteri yüksek sınıfa mensup biri ise o zaman arabacının başı da derde girmektedir zira bir devir makam sahiplerine bu konuda imtiyaz tanınmıştır. Refik Halid, “Atlı Arabaların

⁹⁹ Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, s. 53.

“İskemle” si “Ehliyet” İşini Görürdü” adlı yazısında kendi yaşadığı bir hatırayı şöyle anlatmıştır:

“Kira arabaları devrinde de, hele çok eskiden arabacılar müşteriye karşı haşin davranırlar, yapmadıklarını bırakmazlardı. Bir defasında babamla Eminönü’nden bindiğimiz arabacı evvelâ müşteriyi almamak, sonra söylenmek ve atları çok yavaş sürmek ve birdenbire kamçılıyıp koşturmak, yine yavaşlatmak gibi sinir bozucu birçok münasebetsizlikler yapmış, nihayet Maliye Nezareti önüne bizi getirmişti. Babam inmiş, çeyreği vermiş, sonra kapıda selâma hazırlanan askerlerin çavuşuna (...) “Alın şu arabanın iskemlesini!” emrini vermişti. (...) Meğerse “iskemle”si olmayan arabayı polis işlemekten meneder, cezalı olduğunu anlar, arabacısını karakola tıkarmış. (...) “İskemle” şimdiki “ehliyet” gibi alınır, verilirdi.”¹⁰⁰

“Kira arabası devrinde yaşayıp da başından vaka geçmemiş, arabacı ile yakalı paçalı olmamış adama az rast gelinir.”¹⁰¹ diye şekva eden yazar, bu araçların pisliğinden ve bakımsızlığından, belediye tarafından teftiş edilmemesinden rahatsızdır. Gece arabası denen, karanlık bastıktan sonra işletilmeye çıkan daha murdar, daha harap ve berbat kira arabaları olduğunu *İlk Adım*’da anlatmıştır. Yazar, bir gece vakti Beyoğlu dönüşü at arabasının tahtalarının nasıl yerinden çıktığını, kendisinin minderden kayıp yarı beline kadar yere düştüğünü ve atlarla beraber koşmak zorunda kaldığını da burada esprili bir dille anlatmıştır.¹⁰² Elbette bu araçların konforlu olanları da vardır, arabacıların bunlara binecek paralı müşterileri gözettiklerinden *Sonuncu Kadeh*’te şöyle bahsedilmiştir:

“(…) kızı tanıyan ve mirasyedi yakaladığını anlayan bir arabacı kendiliğinden önlerinde durmuştu. Kullandığı araba konak arabalarından farksız; yağız atlar besili, koşumların sarı madenleri pırıl pırıl fayton makbul olan bato biçimliydi. O arabalar değme müşteriye tenezzül etmez, yolunacak hovarda arardı.” (SK 179)

¹⁰⁰ Karay, **Pek İyi Hatırlarım**, s. 320.

¹⁰¹ Karay, **İlk Adım**, s. 29.

¹⁰² **A. g. e.** s. 30.

Eski devirde kira arabalarına binerken kaçgöç âdetlerine uymanın herkes için zaruri olduğunu ve ulaşım ile ilgili bazı kurallara riayet edildiğini aynı eserde görmekteyiz:

“Tünelde, tramvayda da perdeler vardı. İki büklüm olmuş babasıyla zavallı anası bile Eminönü’nden kendi semtlerine gitmek lazım gelince yine ayrılırlar, ayrı kira arabalarına binerlerdi. Hesabi bir ahbabları vardı ki, kadınla erkeğin bir arabaya binmesi yasağından dolayı karısını arabanın içine oturtur, kendisi uşak rolüne girerek arabacının yanına yerleşirdi. Meşrutiyetin ilanından sonra da bu hal epeyce sürmüştü.” (SK 159)

Bu yasaklar ilk önce yeniliklerin ve Frenkleşmenin merkezi Beyoğlu semtinde kaldırılmıştır (SK 173).

İstanbullu zengin ailelerin kira arabalarına tenezzül etmediği söylenmiştir zira bu evlerde konak arabası denen araçlar bulunmaktadır. *“Konak arabaları seyrine doyulmayacak kadar güzeldir.”*¹⁰³ diyen Refik Halid, yalnızca arabaların güzelliğini değil, içindekilerin şık ve özenli giyimini de romanlarında anlatmıştır. Arabacılar parlak düğmeli, uzun kaputları; beyaz bacaklıklılı, siyah çizmeleri ve elinde tuttıkları kamçısı ile tasvir edilmiştir. Mükellef arabalara iki kişiden fazla oturmak kaideye uygun olmadığı gibi erkekler çoğu defa boyunlarında katı yakalılık, dizlerinde aslan resimli bir örtü, sırtlarında bal rengi pardösülerini kuşanmış olarak tek başına yolculuk etmektedir. Gençlerin bıyıkları ütuden, maşadan yeni çıkmış pomadalı; orta yaşlıların sakalları yeni kesilmiş ve iyi taranmıştır, hepsi de altın başlı hezaren bastonlarına dayanırlar. Kibar kadınlar ise ufacık pelerinli, simsiyah, upuzun çarşaf giymekte ve başlarını yine çarşaf kumaşının bir parçasıyla sımsıkı sarıp üzerinden yalnız boyunlarının beyazlığını gösteren peçeler indirmektedir. Kulak hizalarından bir büklüm saç taşmaktadır. Elllerinde beyaz glase eldivenler, katmer katmer bir yığın tafta etekliklerin arasından glase ayakkabılarının yalnız burunları görünmektedir. Arabadayken hareket etmek ve konuşmak ise ayıp sayılmaktadır.

Yukarıda tarif ve tasvir edilen bu araçlar, yalı ve köşklerin arka tarafındaki ahır ve arabalık kısımlarında bulunmaktadır ayrıca binek atları ve sepet arabaya

¹⁰³ Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 121-122.

koşulacak midilli her daim ev halkının emrine hazırdır (BBH 83). Konak arabalarının en sevilenlerinden bato faytonu, *Sonuncu Kadeh*'te Madam Serkis hayranlıkla anlatmıştır (SK 231). Bu arabanın türü belirtilmese de dönem ve tasvirler itibariyle bir kupa araçtan bahsedildiğini düşünmekteyiz. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde Kâni'nin arabası narin tekerlekli, tombul atlı, oyuncak gibi küçük ve süslü bir araba olarak tasvir edilmiş (İBY 7), "*Baştan aşağı simsiyah... İnsan içine gömülüp yaslandığı zaman simsiyah kadife bir mahfaza içinde parlayan mücevherler gibi güzel, kibar, yakışıklı görünüyor.*" (İBY 26) sözleriyle bu araba övülmüştür. Aynı eserde eski zindan kaçkını, devrin türedisi, Aziz'in lastik tekerlekli arabası (İBY 188) ve *Bu, Bizim Hayatımız*'daki Mazlum Sami'nin tekerleklerine lastik geçirilmiş son moda konak arabası da tasvirlerle bakılacak olursa bato olmalıdır (BBH 83).

İstanbuluların en sevdiği arabaların başında dört tarafı kapalı kupa arabaları gelmektedir. Özellikle kadınların ulaşımı için bu araba tercih edilmektedir. Kıskanç erkekler eşlerinin yalnızca kupa ile seyahat etmesini ister (İBY 105). Kadınların tek başına yolculuk etmesi de yasak olduğundan mükellef evlerde harem ağalı kupa arabaları bulunur (BBH 252). *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde İsmet, böyle bir arabayı özlemle hatırlamaktadır:

*"Kupa arabayı hazırlarlar, Lala Hamdi Ağa yanımıza biner (...)
Kapıda eşine hohlaya, sabırsızlıkla bekleyen yağız yahut kır atların tüy gibi
uçtukları bu camları buğulu, yağmurdan ve soğuktan mahfuz, ılık araba ile
dönüş ne kadar hoşuma giderdi. Mavi atlas perdelerin ucunda birer ufak
püskül vardı ki mütemadiyen sarsıla sürüne camın üzerinde buğusuz, şeffaf bir
ay resmederdi."* (İBY 77)

İstanbul'da Meşrutiyet'in ilânına kadar kadınların faytona binmesi men edilmiştir lakin sonraki zaman diliminde fayton en sevilen araçlardan biri hâline gelmiştir. Faytona binen kadın sokakta, caddede, mesirede daha görünür olmuş ve onu izlemek erkekler için tatlı bir hazzla dönmüştür. *Sonuncu Kadeh*'te gözden kayboluncaya kadar arabanın ardından bakan, faytonun sandığının ve körüğünün şeffaf olmadığı için Şehriban'ın zarif sırtını ve kumru başını göremediğine yanan Cemşit, bu duruma örnektir (SK 203). *Dört Yapraklı Yonca*'da ise Sabah gazetesi

sahibi Mihran, yağız iki beygir koşulu mükellef faytonuyla işinden deniz kıyısındaki köşküne gelip giderken tasvir edilmiştir (DYY 123). Yalnız İstanbul'da değil taşrada da fayton kullanılmıştır (KDA 94).

Taşrada ve İstanbul'da yaylı, yaysız arabalar yapan kişiler vardır. *Bu, Bizim Hayatımız*'da Hüsniye'nin eşi Arabacı Ahmet'in yaysız arabalar yapan bir araba yapıcısı olduğu söylenmiştir (BBH 13). Örnekten anlaşılacağı üzere arabacılık yalnız araba sürme işi olarak değil araba imal etme anlamı ile de bir meslek olarak 20. yüzyıl İstanbul'unda görülmektedir.

Avrupa'da hayvan gücüne dayalı olmayan, motorlu taşıtların ilk üretimi 19. yüzyıl sonlarına tekabül ederken İstanbul, Arnavut kaldırımli sokakları, bakımsız cadde ve tretuvarları ile henüz atsız arabayla tanışmamıştır. 20. asırdan itibaren yolların ıslah edilmesi ile kısa zamanda tüm dünyada olduğu gibi İstanbul'da da otomobil yaygınlaşmıştır.

Otomobil, ilk dönemlerde herkesin sahip olabileceği bir vasıta değilken özellikle II. Dünya Savaşı sonrası kara ulaşımının vazgeçilmezlerinden olmuştur. Refik Halid'in ilk romanlarından *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde zengin evlerde otomobil, motor, araba gibi vasıtalar bir arada sıralanmıştır (İBY 99). Koyu renk, özellikle siyah ve büyük otomobiller gösterişli bulunmuştur. 1950 sonrası yayınlanan *Kadınlar Tekkesi*'nde ise zenginlik alâmeti olarak yalılarda farklı modelde birkaç renk otomobil olduğu (KT 677), ithal otomobil alımının yaygınlaştığı (KT 528), özellikle İngiliz markalarının (KT 427) tercih edildiği, yüksek sınıfa mensup kimselerin Cadillac (BS 203), Rackard (EESG 105), Jaguar (AOD 20) gibi markalarda araçları olduğu görülmüştür. Bunun sebebi yerli otomobil üretimi yapılsa da bunların diğerleriyle boy ölçüşmemesidir (BS 229).

Teknolojik gelişmeler ve değişen devirle beraber hususî araca binmek halk için de hayal olmaktan çıkmıştır. Kadınlı erkekli geziler hatta kadınların tek başına otomobil gezintisi yapması normal hâle gelmiştir. Yerli üretim ile otomobil fiyatları azalınca halkın da alım gücü artmıştır. Eski yük ve kira arabalarının yerini kısa sürede "kira otomobili" (A 159) diye anılan taksiler almıştır. İlk zamanlar taksiler

Kadıköy, Bakırköy, Yenikapı, Karaköy, Taksim, Beyazıt gibi merkezî yerlerde açık alanlarda sabit tutulmuştur. İhtiyaç anında taksi çağırmak için ya biri o alanlara gönderilmiş ya da şoför ile muayyen vakitlerde gelmesi için önceden anlaşılmıştır (BS 82).

II. Dünya Savaşı öncesi hususî otomobil kısıtlaması olduğundan zengin kimselerin ya kapısı önünde bekleyen abone oldukları bir taksi olur ya da duraktan telefon ile araba çağırılırken (BS 185) savaş sonrasında İstanbul nüfusunun hızla artması, motorlu taşıma araçlarının çoğalması gibi sebeplerle trafikte gezen taksiler de görünür olmuştur (A 237).

1929'da “Büyük Buhran” denen ekonomik krizin yaşanmasının ardından taksilere abone müşterilerin azalması ile geliri düşen taksiciler, iki taraflı mağduriyet yaşanmaması için ücreti birkaç kişiye taksim ederek ulaşım sağlamış böylelikle “dolmuş” İstanbul'daki önemli vasıtalarından biri olmuştur. *Bugünün Saraylısı*'nda Ata Efendi, dolmuş ile ulaşımın İstanbul'da yeni yeni başladığını ve epey rağbet gördüğünü, bu araçlarda yer bulmanın zor olduğunu söylemiştir (BS 171). Dolmuş, ulaşımı kolaylaştırması ve ucuz olması sebebiyle İstanbul'da en fazla kullanılan toplu taşıma araçlarından biridir. Dolmuşun daha büyükleri olan minibüs ve otobüs de İstanbul'da kullanılan kara vasıtalarıdır. Otobüse binen insanların çoğu fakir halktır, *Bu, Bizim Hayatımız*'da Şemsi, bindiği otobüsün hâl-i perişanını şöyle anlatmıştır:

“Asfalt üzerinde bile köhne arabanın her tarafı sarsılıyor, hele paket taşı döşeli yerlerde bütün vidaları sökülecek, camları çerçevelerinden ayrılacak, karoseri dağılacak gibi bir şamata kopuyordu.” (BBH 46)

Hususî işletme tarafından işletilen külüstür otobüslerde hırpani kılıklı biletçiler çalıştırılmaktadır. Bu görevliler “*Çabuk olalım! Nazlanmayalım!*” gibi sözlerle otobüse binenleri uyarmaktadır (DYY 59). Talebeler otobüste biletçiye “şebeke”¹⁰⁴ denen kartı göstererek yolculuk yapmaktadır (YSF 76). 1965'ten itibaren çoğu Avrupa'dan gelen bu otobüslerin yedek parçası bulunamadığı ve ustası

¹⁰⁴ **Türkçe Sözlük**, C. 2, s. 2080.

Şebeke: Üniversite öğrencilerinin kimlik kartı.

kalmadığı için azaldığı, 1980’li yıllardan itibaren ise eski araçların çıkarılan bir kanun ile trafikten men edildiği bilinmektedir.

1.4.1.2. Tramvay ve Tünel Arabaları

Raylı ulaşım sistemlerinden biri olan tramvay, karadaki ilk toplu taşıma araçlarından. Tramvayları ilk dönemlerde Macaristan ve Avusturya’dan getirilen katana denen iri yapılı atlar çekerken yolların kötü olması sebebiyle çabuk yıpranan atlar ve bakımsızlık, tramvay hızının düşmesine ve bilet fiyatlarının artmasına sebep olmuştur. Bu yüzden atlı tramvay, halk tarafından ilk dönemlerde tercih edilen bir vasıta değildir.

Yerine göre yavaş giden yerine göre de -özellikle yokuşlarda- hızlanan bu vasıtada hem yolcu olmak hem de aracı kullanan kişi olmak zordur. Aracın idaresini kolaylaştırmak, yolu açmak, olası kazaları engellemek için önde “vardacı” bulunmaktadır. Vardacılık, İstanbulluların pek beğendikleri bir meslek değildir. Refik Halid, çocukken gördüğü şehrin ilk tramvaylarını ve vardacıları şöyle anlatmıştır:

“Zihninden sayıyorum: tam sekiz tane, birbirinden büyük ve çoğu harap konakta büyümüşüm; birincisi Laleli’de, sonuncusu Şehzadebaşı’nda. Hasanpaşa fırınından aşağıya doğru inen Aksaray Caddesi gözümün önüne geldi, şimdiki de geniş olmamakla beraber eskisi dapdaracık, ayrıca atlı tramvay geçmesine rağmen çanak çömlek, öte beri hatta gıda maddeleri satılan baraka ve sergilerin istilasına uğramış, çamurlu, çirkefli veya tozlu, çok kalabalık bir geçit idi.

Elinde boru, yalın ayak, tire faniladan ve paçaları diz kapaklarına kadar sıvanmış, yırtık, yamalı pantolondan ibaret elbisesiyle tramvay atlarının önünde koşan genç tramvay sürücüsünü ilk defa bu yokuşta görmüştüm.

“Varda! Destur! Savulun!” diye bağıırır ve ara sıra da boru öttürürdü. Bize nasihat verirlerdi:

“Çalışmazsan sen de tramvay sürücüsü (veya vardacısı) olursun. Bak, gör de ibret al!”¹⁰⁵

Karay’ın *İstanbul’un Bir Yüzü*’nde, muharebe başında tahsildar olan bir savaş zengininden, *“Tramvaya biletçi olacak kadar ehliyeti yok; öyle cahil, öyle adi, öyle çirkef bir herif ki...”* (İBY 103) diye bahsetmesinden de bu işlerin toplumda pek tasvip edilmediğini görmekteyiz.

Sultan Abdülhamit döneminde, İstanbul’un elektrikle aydınlatılmadığını ve atlı tramvaylardan kurtarılamadığını söyleyen yazar, Harb-i Umumi’nin son senesinde, Anadolu’dan döndüğü vakit, şehirde elektrik ve Müslüman hanımlara mahsus perdeli kısmı kaldırılmış elektrikli tramvaylar bulunduğunu anlatmıştır.¹⁰⁶ Refik Halid, *“Karakter Laboratuvarı”* adlı yazısında tramvayı insanları dışından ve içinden görmeye en elverişli bir karakter laboratuvarına benzetmiştir. Özellikle biletçi ve kontrolör ile münasebetten, tramvaya girişten, oturuştan, ayakta duruştan karakteri az çok analiz etmenin mümkün olduğunu ve kendisinin çok defa sırf: *“Yine neler göreceğim, ne etütler yapacağım!”* düşüncesiyle tramvaya bindiğini söylemiştir. Tramvayda kadına yer vermek çeşitli sıkıntılara sebep olabileceğinden erkeklerin pencereye, gazetesine yahut *“Yağı yakmayınız!”* yazılı levhaya bakarak yolculuk ettiklerini anlatmıştır. Tramvayda kadınların çarşaf ve peçe yetmiyormuş gibi ayrıca perde arkasına gizlendiği bu manzaradan hoşlanmadığını, tramvaya en çok yakışan kadınların yeni nesle mensup Cumhuriyet kızları olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁷ Kadınların olduğu her mekânı latif bulan yazar, özellikle Beyoğlu tramvaylarında bulunmaktan haz aldığını şu sözleriyle anlatmıştır:

“Kapıyı açtınız mı, Beyoğlu gezintisi için süslenip püslenmiş bayanların sıralandığı bu dar yer, sizi henüz ispiertosu tamamen uçmaya vakit bulamamış bir lavanta ve dumanı üzerinde çığırktan bir pudra kokusu ile karşılar. Tramvay değil kadın berberi salonu, aktris locası, itriyat dükkânı...”¹⁰⁸

¹⁰⁵ Karay, *Hep İstanbul*, s. 452.

¹⁰⁶ Refik Halid Karay, *Deli*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 113-115.

¹⁰⁷ Karay, *İlk Adım*, s. 125-134.

¹⁰⁸ *A. g. e.*, s. 133.

Tramvayların olumsuz yanlarından biri gürültülü olmasıdır. Taksim'deki tramvay gıcirtısı ve çanlarının rahatsız edici olduğu söylenmiş (A 115), Bebek tramvayları ise ikide bir çıkardıkları gıcirtıyla baş belası, sinir törpüleyici bir vasıta olarak tasvir edilmiştir (BBH 33). İstanbul'daki tüm toplu taşıma araçları gibi tramvayların da tıklım tıklım dolu olması bir başka rahatsızlık verici durumdur.

Önceleri bilet tramvayda kesildiği için yalnızca biletçi hem kadınlarla hem de erkeklerle diyalog kurabilmekte iken tramvayda perdenin kalkmasından sonra kadın-erkek münasebetleri başlamış hatta sıkışıklıkta tramvayda izaç edilen kadınlar artmıştır (BBH 28). Fakat bu durumlar zaman içinde kanıksanmış hatta taşradan gelenler için kadınların fütursuzluğu şaşırtıcı bir hâl almıştır (YSF 39).

Eski İstanbul'da tramvaya genellikle itiş kakış hâlinde binilir, bu vasıtayla rahatça yolculuk yapılan saatler kısıtlıdır. Yazar, “Bir Bilet, Bir Ahlak” adlı yazısında biletçilerin ve vatmanların tramvayda yaşadıkları dertleri anlatmayı sevdiğini söylemiş ve özellikle gişede öne geçmeye çalışan “açıkgöz”leri eleştirmiştir.¹⁰⁹ “İstanbul Nezaketi” adlı makalesinde ise, kalabalık duraklarda ahaliyi demir parmaklıklar arasına sokmaya ve tramvaya binerken intizamı muhafaza etmeye yarayan bir memur olduğunu anlatmıştır. Yazar, ulaşımda yaşanan bu sıkıntının en büyük sebebini İstanbul terbiyesinin kaybolması, gerçek İstanbulluların azalmış olması olarak görür.¹¹⁰

Tünel ismi Refik Halid'in romanlarında sıkça kullanılsa da doğrudan tünel arabalarından bahsedilmemiştir. Yazar, “Dertlerimizden Biri” adlı makalesinde tünel araçlarını kalabalık, camları zangırdayan, kayışlı kapıları olan bir vasıta olarak tasvir etmiştir. Bu yolculuklarda sıkışma, nefessiz kalma hatta bayılma gibi hadiseler yaşanması kanıksanmıştır. Tavandaki elektrik yetersiz, araç karanlıktır. Genel anlamda halk bu duruma tepkisizdir. Yazara göre, “*Bu azabın, eziyetin, işkencenin adı: Tünel'dir.*”¹¹¹

¹⁰⁹ A. e., s. 135-143.

¹¹⁰ Karay, **Hep İstanbul**, s. 231.

¹¹¹ Karay, **Kirpinin Dedikleri**, s. 36-40.

1.4.1.3. Trenler

İlk defa demiryolu-tren seferleri Sultan Abdülaziz devrinde başlamıştır. Yazar, ilk trenleri, “*Lokomotif “Pierrot” tesmiye edilen Fransız malı koca bacalı cılız bedenli, küçücük komik bir makinedir; bütün aletleri meydandadır; her taraftan sular, yağlar, dumanlar fişkırmaktadır.*”¹¹² diye tasvir etmiştir. Ecnebilerin işlettiği trenlerde, Rum memurların yüzünde bu medeniyet icadının Müslüman halka yakışmadığını belli eden bir mana ile şaşkın halka bağırarak muamele ettiğini anlatmıştır. Bu gâvur icadına binmek, bazı kimselere göre kıyametin yaklaştığının ve gökten bela yağacağıının habercisi¹¹³ olsa da her şeye kolayca uyum sağlayan İstanbul halkı, raylı toplu taşıma araçlarından tren ile yolculuk etmeye çabucak alışmıştır.

Eski devirde trenlerde üç farklı mevki vardır. Öğrenciler ve maddî durumu iyi olmayan halk, üçüncü mevkide yolculuk yapmaktadır (DYY 36). İncelediğimiz romanlarda trenle sıkça şehir içi ve şehirler arası yolculuk yapıldığını gördük ancak yazıldıkları dönem itibariyle eski devirle karşılaştığımızda bu trenlerin hiçbirinin Abdülaziz devrindeki ilk trenlere ve yolculuklara benzemediğini, özellikle Cumhuriyet sonrası daha modern, rahat trenlerle yolculuk yapıldığını tespit ettik.

1.4.2. Deniz Vasıtaları

Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan İstanbul’a ilk köprü yapımı Cumhuriyet’in ellinci senesine tekabül etmektedir. Bu vakte kadar iki yaka arasında ulaşım sağlamak isteyen İstanbullular deniz vasıtalarını, en başta da vapuru kullanmışlardır. Gezinti yapmak amacıyla ise daha ziyade kayık, sandal, istimbot, kotra, motor, yat gibi araçlar tercih edilmiştir. Çalışmamızın bu kısmında ulaşım ve gezinti amacıyla binilen deniz vasıtalarından bahsedeceğiz.

¹¹² Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 118.

¹¹³ A. g. e., s. 119.

1.4.2.1. Vapurlar

1850’de Şirket-i Hayriye’nin kurulmasıyla birlikte İstanbul’da vapur en çok kullanılan şehir içi ulaşım araçlarından biri hâline gelmiştir. Refik Halid’in romanlarında, İstanbul’da faaliyet gösteren çeşitli vapur işletmelerine ait pek az vapurlardan takdir, pek çoğundan şekva ile bahsedilmiştir. Özellikle ilk vapurların çok yavaş olması tenkit edilmiştir. Refik Halid “Çocukluğumun Vapurları” adlı yazısında, İdâre-i Mahsûse’nin meşhur 4 numaralı vapuruna Ahmet Rasim’in “*Tontonu Bahri*” diye isim taktığını ve *Şehir Mektupları*’nda bununla alay ettiğini söylemiştir. Bu vapura kendisinin de bindiğini anlatmıştır. Bir defasında bacasından dökülen kıvılcımlar ile tenteler delinmiş, halkın elbiseleri yanmış; bir seferinde de kaptan vapurun düdüğünün ipini fazlaca çekmiş, düdük istim bitene kadar ötmüş sonra da hareketsiz kalmıştır. *Tontonu Bahri* zamanında vapurun içinde iki memur bilet satımından sorumlu tutulmuştur. Birinin çinko kutudan para işlemini tamamlarken diğerinin bilet kesip yolculara verdiği söylenmiştir. Bu yazıda anlatıldığı üzere birer birer yolcuların önünde durup bilet satılmasından vapurun süratsizliği anlaşılmaktadır.¹¹⁴

Eski devirde tramvaydaki gibi vapurlarda da kadınlara ayrılan perdeli bölüme, kadınlar kısmına (SK 156) yalnızca biletçi bilet kontrolü için geçebilmekteyken sonradan sadece vapur içinde bileti kontrol eden memurlar olduğu anlatılmıştır (SK 22). Vapurlarda gazete satıcılarına (AOD 55), vapur çıkışında ise ihtiyacı olan yolculara yardım edip geçimini temin eden hamallara rastlamak mümkündür (BS 19). Bazı vapurların “kahvesinin meşhur” olduğu söylenmiştir ancak vapur ismi ya da numarası belirtilmemiştir (İYS 327).

İstanbul’un Bir Yüzü, Kâni ile vapura binmekte olan İsmet: “(...) bu daracık yerlerde itile, ezile insan harap oluyordu; ikimiz de, somurtkan bir yüzle, istemeye istemeye rihtımdan vapura uzatılmış olan tahta iskeleye bastık.” (İBY 15) demiş, böylelikle İstanbul ulaşımında deniz vasıtalarının problemlili olsa da vazgeçilmeyecek kadar önemli olduğu hissettirilmiştir. Kâni, Ada’da oturanlara istimbotun şart olduğunu (İBY 15) kendisinin hastalanan kızı için hususî bir istimbot ile Ada’ya

¹¹⁴ Karay, **Pek İyi Hatırlarım**, s. 152.

doktor getirttiğini söylemiştir (İBY 34). Sosyal meselelere kayıtsız kalamayan yazar, “İskele Meselesi” adlı yazıda iki tahtanın güçlkle vapura yanaştırılmasıyla halkın vapura binmesine vesile olan harap iskelelerin hâlini anlatmıştır. İnsanların kargaşadan dolayı eşyalarını denize düşürdüklerini, bazılarının sakatlık geçirdiğini, hatta bazısının denize dökülmek suretiyle hayatını kaybettiğini söylemiştir. Şehir hatları vapurlarında daha modern, otomatik, rahat iskelelerin kullanılmasını temenni ettiğini anlatmıştır. Yazara göre, eski şirket vapurlarının iskeleden başka bir kusuru da pencerelerin yüksek tutulmasından dolayı kıyıların görünmemesidir.¹¹⁵ İstanbul vapurlarıyla ilgili en büyük problemlerden biri gürültüdür. Medenî ülkelerde telaş etmeden, bağışmadan ulaşım işlerken İstanbul’daki hâl, “*Biz, küçücük bir Haliç vapurunu bile iskeleye yırtınarak, çırpınarak, bağırip çağırarak yanaştırmaya alışmışız. Bu kötü âdetleri bırakmamız lazım.*” (YB 268) sözleriyle kısaca özetlenmiştir.

Anahtar’da kalabalık bir vapur para sıkıntısı çeken, yorgun, bunalmış bir yığın talihsizi içine alıp hüznle giderken tasvir edilmiştir (A 105). Yavaş yavaş kaybolan görgü İstanbulluların hüznü hâlinin sebebi olmalıdır ki “Gidiş Gelişe Dair” adlı yazısında Refik Halid, vapur, tren ve tramvayı ayrı üç çeşit işkence makinesi olarak adlandırmıştır. Eskiden bu vasıtalarda “*Maşallah, buyurunuz, kerem ediniz, şöyle teşrif ediniz, yer var efendim, rahatsızlık ne demek, estağfurullah!*” gibi çelebice sözler iştilirken İstanbul terbiyesinin gittikçe kaybolmasıyla hoyratça davranan insanlar arasında yaşamının çekilmez bir hâl aldığı anlatmıştır. Yazara göre vapurlardaki hengâmenin sebebi sınıf, cins, seviye ayrımının kalkmış olmasıdır.¹¹⁶ Karay, şehir hatları vapurlarında uzun zaman süren mevki ayrımı uygulanmasını kimi zaman özlemlerle anmış, kimi zaman da bu ayrımcı tutumdan rahatsızlık duymuştur. Eski devirde vapurdaki yolcular dış görünümüne, cinsiyetine, zengin olmasına göre görevli kamarot tarafından mevkiine yönlendirilmektedir. İlk romanlarından *İstanbul’un Bir Yüzü*’nde vapurda İsmet’in تنها bir kamaraya, kibar hanımların yanına alınmasının sebebi bu özelliklere haiz olmasıdır (İBY 16). Bir başka yazısında ise zenginlerle fakirlerin mevkiye ayrılmasına dair, “*Plastik*

¹¹⁵ Karay, **Hep İstanbul**, s. 364-369.

¹¹⁶ Karay, **Sakin Aldanma, İnanma, Kanma**, s. 69-74.

maddelerden ve alüminyumdan gayet hafif, hiç yük tutmaz kenarlar, duvarlar, bölmeler yapıldığı bir devirde ikinci mevkide seyahat edenleri vapurun başgüvertesinde çalışma dönüşü, terli terli açıkta bırakmak revayı hak mıdır?”¹¹⁷ sözleriyle tepki göstermiştir.

Yazar *Bu, Bizim Hayatımız'da*, Harem-Salacak seferlerini yapan ufacık vapurlarla gidişin diğer vapurlara benzemeyen bir zevki olduğundan bahsetmiş, *“Vapur yolcuları da -plaj mevsimi hariç- ağırbaşlı, geçim düşüncesinde, eski İstanbullu tipi, hep sakin insanlardır.”* (BBH 27) sözleriyle manzarayı okurları için betimlemiştir. Vapur, İstanbul sevdalıları için vazgeçilmez bir semboldür. Orhan Pamuk, *“İstanbulular Şehir Hatları vapurlarına tek tek bağlanıp sevgi duyar.”¹¹⁸* sözleriyle bu bağlılıkla vapurların adlarını pek çok İstanbullunun ezberlediğini anlatmıştır. Burada bahsedilen kişilerin bir benzeri Refik Halid'in roman kahramanı Süha Kalenderli'dir:

“Üsküdar iskelesinde karşıdan gelen araba vapuru -Sahilbend isimli bu vapuru Süha altmış senedir tanır, bilirdi; zira Boğaziçili çocukların çoğu gibi eski Şirket vapurlarının hepsini adları ve numaralarıyla öğrenmek, kaptanlık oynamak merakındaydı- hava durgun olmasına rağmen bir türlü yanaşamadı. Çimacılar alttaki akıntıdan zorluk çektiğini söylüyorlardı.” (KT 662)

Vapurların günlük rutin hâlinde olduğunu bilmek bile İstanbullular için huzur vericidir. Bu durumla ilgili Orhan Pamuk, *Manzaradan Parçalar* adlı kitabında, *“Pencerelerinden denizi görenler, bir aşağı bir yukarı gidip gelen Şehir Hatları vapurlarına baktıkça, şehrin bir merkezi, bir başlangıcı, bir bütünlüğü olduğunu hissettikleri gibi her şeyin iyi kötü yolunda gittiğini de sezerler.”¹¹⁹* der. *Sonuncu Kadeh'te*, Rumeli kıyısı vapurlarının bermutat hâlinde bahsedilir:

“Vapur karşı kıyıya uğrayacaktı ama suların akıntısı icabı her zamanki gibi Rumeli kıyısını bırakmıyordu. Murad bir İstanbul çocuğu olduğundan küçüklüğünden bunları öğrenmişti; rotalarını bilirdi.” (SK 11)

¹¹⁷ Karay, **Hep İstanbul**, s. 368.

¹¹⁸ Orhan Pamuk, **İstanbul, Hatıralar ve Şehir**, YKY Yayınları, İstanbul, 2016, s. 262.

¹¹⁹ Orhan Pamuk, **Manzaradan Parçalar**, YKY Yayınları, İstanbul, 2017, s. 148.

“İdâre-i Mahsûse”nin ilk satın aldığı elektrikle aydınlanmış vapuru *Ferah*’tır.¹²⁰ Geniş ve bol ışıklı *Ferah*’tan evvelki vapurların alt salonunun ortasında koyu nefli, çuha örtülü bir masa olup bu masaya sütbeyaz fanuslu bir asma lambadan ölgün bir ışık döküldüğünü yazar anlatmıştır.¹²¹ Alt kat kamara merdivenlerini tırmanırken üst basamaklardaki yolcuların elindeki paketler ekseriyetle çıkmakta olan yolcuların kafasına düşmektedir.¹²² Bu sebeple olmalıdır ki *Kadınlar Tekkesi*’nde vapurda orta kat salona oturularak yolculuk edilmiştir (KT 587). Aynı eserde şehre indikleri zaman denizyolu ile dönen Erenköylülerin Basra adlı vapura bindikleri söylenmiştir (KT 260).

İstanbul’da eski devirlerden beri kara vasıtalarının karşı kıyıya geçişini sağlamak başlı başına önemli bir iştir. İncelediğimiz romanlarda arabalı vapur ile yolculuklar yapılsa da bunların isimleri ya da kendine has özellikleri anlatılmamıştır. Çalışmamızda vapur ile İstanbul’dan İzmir, Mersin gibi şehirlere yolculuk yapıldığını ve yazarın başka ülkelerde geçen romanlarında denizyolu ulaşımının sıkça kullanıldığını tespit ettik ancak konumuz dışında oldukları için bunlardan bahsetmedik.

1.4.2.2. Kayık, Sandal

Beş Şehir’de anlatıldığı üzere Osmanlıda deniz kenarı eğlenceleri “*Sâdâbâd*” denilen Haliç kenarında tertip edilmekteydi. Yaptırılan saraylar ve yalılarla bu bölge, padişahın ve devlet ricalinin eğlence mekânı hâline gelmişti. Bunun yanı sıra devrin ileri gelenlerinin zaman içinde yalılar, av köşkleri vb. yaptırmaları sonucunda Boğaz’da da eğlenceler düzenlenir olmuştu. Özellikle saraylarda, köşklere, hususî ikametlerde musiki cemiyetleri yapılmaktaydı. 18. yüzyıl sonrasında önce ecnebilerle ve azınlık halk arasında sazlı sözlü deniz gezintileri yapılmaya başlandı. Müslüman halk epey zaman sonra daha hür eğlencelerde görünür hâle gelmeye başladı. O dönemde padişahların Haliç ve Boğaz’da gezinti yapmak için kullandıkları saltanat

¹²⁰ Karay, **Pek İyi Hatırlarım**, s. 154.

¹²¹ Karay, **Deli**, s. 114.

¹²² Karay, **Sakin Aldanma İnanma, Kanma**, s. 70.

kayıklarının estetik bakımdan birer sanat eseri olduğunu Tanpınar şöyle anlatmaktadır:

“Kanuni'nin hiçbir yerde tasvirine rastlamadığımız saltanat kayığı ile IV. Mehmed'in şimdi enkazı Deniz Müzesi'nin loşluğunda kırık bir istiridye kabuğu gibi parlayan ve bulunduğu yeri dalga şıptısına ve yosun kokusuna boğan saltanat kayığı ile III. Selim'in Kırlangıç'ı, II. Mahmud'un Kanca başı ile, Abdülaziz'le annesinin biraz daha herkesle ve şehirliyle birleşmek ister gibi küçülmüş altın ve gümüş yaldızlı kayıkları ile başlayan ve devam eden bir zevk böylece bütün hayatı içine alan bir sanat terkibi olmuştu.”¹²³

Padişahların saltanat kayıkları ile sandal sefası yaptıkları benzer bir tabloyu Refik Halid de şöyle tasvir etmiştir:

“... bahçenin Haliç kıyısında, şimdiki Hasköy'de olduğundan şüphe yok, ismi de “Tersane Bahçesi” idi. Hümkâr kayıklarını orada bulundururdu. Padişah diledi mi kayığın cevahir kubbe altına konmuş murassa tahtına kurulur, Haliç'in iki yanındaki kat kat yaluları, bağları, bahçeleri seyrede ede Sadabad'a doğru giderdi.” (KT 160)

Deniz gezintileri saraydan çok daha sonra halk arasında yaygınlaşmıştır ancak bu latif manzara görenlerin hafızasında öyle tatlı bir yer etmiştir ki Karay ile aynı dönem İstanbul'unu idrak eden Nahid Sırrı Örik: *“En ahenktar ve latif mısralar kadar nazlı ve ince, Boğaz'ın suları üstünde süzülüp giden eski kayıkları artık ebediyen göremeyeceğimden korkuyorum.”¹²⁴* demiştir. Refik Halid, kendisinin de çok defa katıldığı Boğaziçi gezintilerini eserlerinde işlemiştir. İncelememizde Boğaziçi ve Haliç'in yanı sıra Göksu (BBH 200) gibi yerlerde de özellikle âşıkların sandal sefaları yaptığını anlatmıştır (KT 405).

Kayıklar, yüzyıllar boyunca İstanbul'da varlığını sürdürdüyse de 19. yüzyıldan sonra vapurların artması ile eski önemlerini kaybetmeye başlamışlardır. İstanbul'da vapurların gitmediği yerlere gitmek, özellikle gezintilere çıkmak için

¹²³ Tanpınar, **Beş Şehir**, s. 102.

¹²⁴ Nahid Sırrı Örik, **İstanbul Yazıları**, “Bir Ramazan Seyranı” (Haz. Bahriye Çeri), TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 7.

önceleri kayık sonraları ise sandal, motor, kotra, yat, kano, bot, istimbot vb. deniz taşıtları kullanılmıştır.

Denize yakın semtlerde oturan İstanbulluların, özellikle yalı sahiplerinin, kayıkhanelerinde kayık ve sandalları bulunmaktadır. Yalı sakinleri, diledikleri zaman kayıkhanede üstlerine rutubetten muhafaza için keten örtüler çekilmiş çeşitli kayıklardan birine yaslanıp Kanlıca' ya, Körfez'e geçmektedir (BBH 83). Püskülleri suya sarkmış kadife döşemeli kayıklar eski İstanbul hayatının ayrılmaz bir parçası olsa da (BBH 252) zamanla kaybolmuştur. Eski usul kayık bulmak isteyenler ancak bir ustaya ısmarlayarak kayık bulabilmiştir (BBH 133). Karay, bir İstanbullunun ne kadar uzak ülkelere giderse gitsin, deniz sesi ve kokusu duyduğunda Boğaziçi kayıkhanelerinin kuytu, serin, uslu hışıltısını dinler gibi olduğunu söylemiş (YK 13), bu hasreti şöyle dillendirmiştir:

*“Ne hoştu deniz hizasına gömülüp insana rahatça suya oturup gidiyor
hissi veren sivri uçlu, maun cilalı kayıklar ve sabahki sisten birer parça kesip
sırtlarına alıvermiş sanılan hilali gömlekli hamlacılar!” (N 831)*

Eski devirde bir yere yetişmek için vasıta bulamayan İstanbulluların imdadına kiralık kayık ve sandallar yetişmektedir. Kayıkçılar fitratı rahat kimselerdir, yolcular *“Aman kayıkçı asıl!”* dese de onlar bildiklerini okur.¹²⁵ Mevsim değişirken İstanbul'a dönenler için bir nevi deniz taksisi görevi üstlenerek para kazanan kayıkçılar da vardır. Bu kayıklara pazar kayığı denilmiştir. *Sonuncu Kadeh*'te Boğaziçi'nden Vefa'ya dönen Hacı Hüsrev ailesi gibi İstanbullu ailelerin eşya denklerini Unkapanı'na çıkarmak üzere pazar kayığına yüklemeleri buna misaldir (SK 109). Pazar kayıkları İstanbul'un ilk toplu taşıma vasıtaları olarak tarihteki yerlerini almışlardır.¹²⁶

Refik Halid'in romanlarında motor, kotra, yat, kano, bot gibi deniz taşıtlarından da bahsedilmektedir. Eski devirde kayık ve sandal ile yapılan gezilerin sessizliği aranır olmuş, motorlu vasıtaların artması ile deniz kenarları çekilmez hâle gelmiştir. Boğaziçi manzarasını gürültüsü ile delik deşik eden yeni zamane icat ve

¹²⁵ Refik Halid Karay, *Ago Paşa'nın Hatıratı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 154.

¹²⁶ Mehmet Mazak, *Gündelik Hayattan Renklerle Eski İstanbul*, Yeditepe, İstanbul, 2013, s. 25.

âdetlerine ateş püsküren roman kahramanı Cemşit'in ağzıyla: “Bir kişi eğleniyor ve şu sahilde beş bin kişi rahatsız oluyor. Bu mudur övündükleri medeni nizam, medeni hukuk, medeni hayat? Tuh!” (SK 92) diyerek yazar tepkisini dile getirmiştir.

1.4.3. Havayolu Ulaşımı

Refik Halid'in romanlarında İstanbul'daki kara ve deniz taşıtlarından başka hava vasıtaları ile şehirlerarası ve uluslararası yolculuklar yapıldığı görülmektedir. Bu vasıtalar uçak, helikopter ve tayyaredir. Refik Halid'in İstanbul'unda tek havaalanı Yeşilköy'dedir (AOD 318). Eserlerinde İstanbul'u merkeze almış, üç devir yaşamış yazarın yazın serüveninde: “Havada uçak değil, uçurtma uçamazdı... ne hoştu!” (N 832) diye anılan bir devirden: “Otomobilin demode olduğu bir çağa girilmiştir; nakil vasıtası helikopterdir.” (DYY 276) denen zamanlara kadar çeşitli ulaşım vasıtaları çalışmamızda böylelikle tespit edilmiştir.

1.5. Sağlık

Hayat mutluluk, acı ve sıkıntılarla iç içe bir bütündür. Bir ömür boyunca insanın karşısına pek çok dert, keder çıkar ancak hiçbir şey sağlık kadar önemli değildir. Her dönemde ve her toplumda bir insanın sahip olabileceği en büyük zenginliklerden biri sağlıktır. Kanuni Sultan Süleyman'ın hasta yatağındaiken söylediği rivayet edilen: “Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi/ Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi” mısraları da tüm dünyaya sahip olursa bile sağlık olmadan hiçbir şeyin önemi olmayacağını vurgular.

Mutlu ve huzurlu bir hayat sürdürmenin temel şartı sağlıklı olmaktır, bu amaçla yüzyıllardır halk arasında sağlığı korumak için çeşitli yöntemler uygulanmıştır. Sağlık hizmetleri denilince İstanbul'da başvuru alan çeşitli kurumlar, kişiler ve yöntemler vardır. Bunları halk hekimliği, kurumlar ve kurumlaşmış şahsiyetler, hasta bakımı ve ziyaretleri başlıkları altında inceleyeceğiz.

1.5.1. Halk Hekimliği

Anadolu’da ve özellikle İstanbul’da birçok uygarlığın bir arada olması zengin bir kültür ve uygarlık hazinesi oluşturmuştur. Bu hazinenin önemli bir kısmını halk hekimliği teşkil etmektedir. Günümüzde bile modern tıbbın “Yapılacak bir şey kalmadı.” dediği yerde, halk hekimliği ile birlikte ümitler yeniden canlanmaktadır. Tıbbî müdahalenin yetersiz olduğu durumlarda, en fazla da yoksullarca başvuru alan bazı halk hekimliği yöntemleri günümüz Türk dünyasında hâlen uygulanmaya devam etmektedir. Pertev Naili Boratav halk hekimliğini: “*Halkın, olanakları bulunmadığı için, ya da başka sebeplerle doktora gidemeyince veya gitmek istemeyince, hastalıklarını tanılama ve sağaltma amacı ile başvurduğu yöntem ve işlemlerin tümüne halk hekimliği diyoruz.*”¹²⁷ şeklinde tanımlamıştır.

Tanpınar’ın “*garbın kapısı ve şarkın cevheri*”¹²⁸ sözleriyle taltif ettiği, Yahya Kemal’in “*üçra ve fakîr İstanbul*”unun “*mü’min, mütevekkil, yoksul*”¹²⁹ halkı, en ekonomik yöntemlerden başlayarak çeşitli halk hekimliği yollarını denemiştir. İstanbul merkez olması itibarıyla her zaman kolayca sağlık hizmeti alınabilen, pek çok hastane ve eczanenin hizmet verdiği hatta günün her saatinde eve doktor çağırmanın mümkün olduğu bir yer olsa da halk, öncelikle kendi geleneksel yöntemlerini kullanmış eğer şifa bulamazsa sağlık kurum ve kuruluşlarına müracaat etmiştir.

1.5.1.1. Manevî Yöntemler

Temelleri çok eski dönemlere dayanan halk hekimliğinin iki koldan ilerlediğini biliyoruz. Biri şifalı otlardan medet ummak, diğeri hocalara ve yaşlı kadınlara okunup muska yazdırmak yöntemleridir. Refik Halid’e göre, tesirine şiddetle inanılan asıl tedavi, manevisidir. “*Nefes*” yani bir şeyhe, hocaya, ocaktan yetişmiş ve izinlisine okunmaktır.¹³⁰ Okunmak genellikle ruhsal bozukluklarda

¹²⁷ Pertev Naili Boratav, **Türk Halk Bilimi II/ 100 Soruda Türk Halk Folkloru**, “İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar”, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 122.

¹²⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, **Edebiyat Üzerine Makaleler**, “Yahya Kemal’i Uğurlarken”, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, s. 344.

¹²⁹ Beyatlı, **Kendi Gök Kubbemiz**, s. 26.

¹³⁰ Karay, **Üç Nesil Üç Hayat**, s. 85.

kullanılan bir metot olarak karşımıza çıkarken şifalı olduğu bilinen otlar ya da bu otlarla yapılmış tertipleri kullanmak ise fiziksel hastalıkları tedavi amacı taşımaktadır.

Anadolu’da halk hekimliği uygulamaları hoca, şeyh, okuyucu-üfürükçü, ocaklı, izinli, orumçu gibi kişiler tarafından yapılmaktadır.¹³¹ İstanbul’da da bu işi yapanların genel itibariyle din adamları olduğu görülmektedir. Kimin nefesinin daha kuvvetli olduğu bilinemediğinden halkın gerektiğinde her kapıya müracaat etmesi İstanbullulara göre mubah sayılmıştır. Pek çok etnik kültürün kaynaştığı bir mekân olan İstanbul’da dinler de yer yer kaynaşmıştır. Şifa arayan Hıristiyanların hocalara okunması gibi Müslümanlar da kendilerini bazen papazlara okuturlar “nefes” tesirinde din, mezhep aranmaz.¹³²

Refik Halid’in romanlarında karşılaştığımız manevî tedavi yöntemleri arasında okunmak ilk sıralarda yer almaktadır. *Kadınlar Tekkesi*’nde dinî akidelere bağlı bir hanım olan Peryal’in hasta çocuğunu okutmadığı hoca hatta papaz bırakmadığı anlatılmıştır (KT 27). Din ayrımı gözetmeksizin şifa arama, bu tabii etkileşim, *Nilgün*’de şöyle izah edilmiştir:

“Burada dinlerin birbirine karıştığını evvelce haber vermiştim. Zaten az çok nerede böyle değildi? Rum ayazmalarına zeytinyağı adayan ve kendilerini Ermeni papazlarına okutan İstanbullu hanımlar yok muydu? Şimdi de -hemşiremden aldığım mektuplarda yazılıydı- modern hanımlar Beyoğlu kiliselerine girip mum yakmıyorlar mı?” (N 306-307)

Halk arasında bazı hastalıklar hasıl olduğunda rahatsızlık cin, peri gibi metafizik sebeplere bağlanmakta ve okunmak gerektiği düşünülmektedir. Hastanın tuhaf hâlleri karşısında işin içinden çıkılamadığı vakit “*gene periler bağladı!*” (İBY 60) gibi cümleler kurulmaktadır.

“*İstanbul’un Bir Yüzü*”ndeki türedi tiplerinden Kâni, eski hâlindeki gibi fakir olma ihtimalini düşündükçe bunalıp uykusuz kalmaktadır. Bu durumdan kurtulmak

¹³¹ Acıpayamlı O. “Türkiye folklorunda halk hekimliği ve özellikleri.” Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi 1969; XXVI:1-9.

¹³² Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 89.

için ilaç aldığını, seyahate çıktığını fakat fayda göremediğini anlatan adam nihayet okunur. Evine bir kadın getirirler, kadın yedi gün sabah ezanı hastayı karşına seccadeye oturtur, tesbihten geçirir. Böylelikle hasta şifa bulur (İBY 38).

İstanbul'da nefesi ile şifa dağıtan, halk arasında adı duyulmuş kişiler de vardır. Bunlardan biri *Bu, Bizim Hayatımız*'daki Harabati Tekkesi şeyhi İnyet Efendi hakkında: “(...) nefesi kadınların yarım baş ağrısına birebirdi.” (BBH 73) denmiştir.

Anahtar'da yaşadığı yeni hayat tarzından ve savaş tehlikesinden bunalan, üstelik karısının sadakatinden şüpheye düşen Kenan, geçirdiği ruhsal hastalık sebebiyle bir kliniğe yatırılrsa da yakınları bir yandan alternatif tedavi yöntemleri uygulamayı tasarlamıştır. Özbekler şeyhine okutmanın, başından kurşun döktürmenin Kenan'ı iyileştireceğine inanmışlardır (A 206). Kısa sürede yükselen Kenan'a nazar değdiği düşünülmektedir. “*Kurşun, nazara geldiği sanılanların tedavisidir.*”¹³³ Bu gibi yöntemler halk arasında İslâmî inanışla bağdaştırılsa da temelinde eski Şamanizm inanışlarının etkisi olduğu günümüzde bilinmektedir.

Nazara karşı halk arasında kullanılan bir başka yöntem, hocaya muska yazdırmaktır. *Bugünün Saraylısı*'nda Üftade, Ayşen'i Hırka-i Şerif tarafında bir hocaya götürüp ona muska yazdırmıştır. Çarşı içinde bir kuyumcuya yaptırılan altından muhafazayı daima üzerinde taşıyan Ayşen bu yönüyle itikadı tam biri olarak karşımıza çıkmaktadır (BS 133).

1.5.1.2. Halk İlaçları, Tertipler

Çalışmamızda fiziksel anlamda rahatsızlığı olan İstanbullular halk hekimliğinin diğer yöntemini, halk ilaçlarını ve çeşitli otlarla yapılan tertipleri de kullanmaktadır. Şikâyetleri kısa sürede sona erdiren bu yöntemler, uzun zaman içinde tavsiye ve tecrübe ile öğrenilmiştir. Malzeme almak için mahalledeki aktarlara veya malın en tazesini almak için ekseriyetle Mısır Çarşısı'na gidilmektedir.

¹³³ A. e., s. 86.

Refik Halid'in *Üç Nesil Üç Hayat*'ta aktardığı bilgilere göre eski İstanbul'da halk okuma yazma bilmediğinden dükkânların üzerinde levha değil, birer "*alâmet-i fârika*" bulunmaktadır. Halk tarafından bunların kimine "*Püsküllü dükkân*" kimine "*Gemili dükkân*" gibi isimler verilmiştir.¹³⁴ Bu dükkânlardan alınan bitkiler ile hazırlanmış ilaçlar evlerin tel dolaplarında, rengarenk şişelerde saklanarak hastalık anında ev halkının hizmetine sunulmak üzere hazır hâlde tutulmuştur. Hastalık ârız olduğunda İstanbullular için hekim-hoca dolaşmak, kökçülere başvurmak, yelcilerden medet ummak olağan bir durum olduğu gibi dolaplar her zaman ilaç şişesi, güllaç kutusu, macun, merhem kavanozuyla doludur (İBY 62). *Nilgün*'de bu ilaçların nasıl hazırlandığı şöyle anlatılmıştır:

"Evlerde kırk gece ayaz yemesi lazım gelen ilaçlar, tahtaboşa dizilirdi; güneş görsün, özü çıksın diye gül yaprağı konmuş şişelerin kof kaplama çivilerinden salkım salkım sokaklara sallandığı görülürdü." (N 829)

Karay'ın romanlarından derlediğimiz, İstanbulluların hastalık durumunda evlerinde kullandıkları tertipler ve çeşitli hastalıklara çözüm bulma yöntemleri şunlardır:

Hazımsızlık:

İstanbul'un Bir Yüzü'nde aşırı yemek sonrası oluşan hazımsızlığı gidermek için sıkıntısı olanlara bol bol su, limonata, şerbet ve karbonat içirilmektedir (İBY 122).

Nilgün'de Selim, babasının şifalı otlardan yapılmış "*acı mahbub*" ismiyle Mısır Çarşısı'ndan alıp kaynatarak içtiği ilacı hatırlamıştır (N 883). Bunun nasıl bir karışım olduğu açıklanmamıştır ancak Karay her dükkânın şöhret kazanmış, kendine mahsus sırları ve kendilerine mahfuz "*tertip*"leri bulunduğu, acı mahbubun bu tertiplerden biri olduğu *Üç Nesil Üç Hayat*'ta izah etmiştir.¹³⁵

¹³⁴ A. e., s. 83.

¹³⁵ A. e., s. 84.

Kalp çarpıntısı, mide yanması, uykusuzluk:

Bugünün Saraylısı 'nda Ata Efendi, gece sakinleşmek için, hem kalbine hem mide yanmasına iyi geleceğini düşünerek papatya kaynatmıştır (BS 245), *Ayın On Dördü*'nde de uykudan önce papatya içilmiştir (AOD 128).

Hıçkırık:

Ekmek Elden Su Gölden'de yemek esnasında hıçkırmaya başlayan Ferhan'a hıçkırıktan kurtulması için önce nefes almadan su içmesi, ekmek içi yemesi, tavana bakması tavsiye edilmiştir. Bunlar işe yaramayınca bir bardak yarısına kadar su ile doldurulmuş, içine bir bıçak daldırılmış, kıza sapı ağzına dayayarak suyu içmesi söylenmiş ve hıçkırık durmuştur (EESG 39).

Vücuttaki ağrı ve sancılar:

Vücuttaki çeşitli hastalıklardan kaynaklanan ağrıları tedavi etmek için hastalığın türüne göre farklı yöntemler uygulanmaktadır. İstanbul'da halk gibi devlet büyükleri de alternatif tıp metotlarına rağbet etmektedir. Bunları bilen kimseleri İstanbul'a getirten padişahın manevî ve cismanî tedavi vasıtalarından birinin key olduğu *Üç Nesil Üç Hayat*'ta anlatılmıştır.¹³⁶ Günlük hayatta kullanılan bu tedavi yöntemi edebi esere de yansıtılmıştır. *İki Cisimli Kadın*'da, İstanbul'a getirtilen Habeşî Şeyh Bilal adlı şahıs "key" yapmıştır, yani ağrı ve sancuları vücudun bazı noktalarına ısıtılmış demir vurarak tedavi etmiştir (İCK 188).

Boğaz ağrısı:

Nilgün'de Selim, gargara yapılıncaya ağızda yumuşatıcı lezzet ve baygın bir koku bırakan, İstanbul'un kenar mahalle bahçesinden fişkırان mürverin boğaz ağrısına şifa olduğunu, pek çok ülkede pek çok ağaç türü görse de mürveri asla unutamadığını söylemiştir (N 112).

¹³⁶ A. e., s. 90.

Baş ve mafsals ağrısı:

Yerini Seven Fidan'da baş ve mafsals ağrısı çeken Erbil'e serin portakal suları ve konyaklı çay verilmiş, vücudu gül sirkesiyle ovulmuştur. (YSF 154)

Ateşli hastalıklar:

Sürgün'de, Beyrut'ta hastalanan Hilmi Efendi, İstanbul'da harareti yükseldiği vakit eşinin başına kurşun sirkesine batırılmış tülbentler koyup vücudunu kâfurlu ispirto ile ovduğunu, tuğla ısıtıp ihlamur kaynattığını ve kendisine sulfato yutturduğunu hatırlamıştır (S 64).

Verem:

Sonuncu Kadeh'te 1910'ları hatırlayan Cemşit, o zamanlar beğenilen tiplerin hastaymışçasına bir hâl almaya çalışan "beti benzi uçmuş, süzme revani, sarı ve solgun, mecalsiz ve neşesiz görünmeyi süs sayan kız ya da erkekler" olduğunu anlatmıştır. İstanbul'da "İnce hastalığın yani veremin moda olduğu devirdi bu!" (SK 151) sözleriyle bir güzellik algısı olarak işlenen bu hastalığın gerçekte nasıl tedavi edildiğine dair bilgi ise verilmemiştir.

Nevazil (grip):

Kadınlar Tekkesi'nde nevazil için ihlamurla beraber komprime içildiği (KT 522) ve ihlamurun yanına kinin tavsiye edildiği görülmektedir (KT 603). İstanbul'da grip her devirde görülen bir hastalıktır ancak bazı dönemlerde can alan türlerin de yaşandığı *Yerini Seven Fidan*'da anlatılmıştır:

"İstanbul gripten kırılıyor. Bizim evde herkes yatakta, her yıl bu böyledir. Ben Birinci Dünya Savaşı'nda İspanyol nezlesini görmüştüm, tutulmuştum da... Bizim köşede üç katlı bir konak yavrusu vardı, içindekilerin hepsi öldü de polis kapısının kapatıp mühürledi. Grip oydu, oğlum." (YSF 144)

Yazar, gerçekte İspanyol nezlesine yakalanmış ve şiddetli bir hastalık olduğuna bizzat şahit olmuştur.¹³⁷ Yine *Yerini Seven Fidan*’da, Erbil’in rahatsızlığını iyileştirmek için arkadaşı İstanbul halkının pek iyi bildiği tedaviler tavsiye etmiştir:

“... gir yatağa, çek yorganı başına, sana kim bakıyorsa bir çömleğin içine sobadan çektiği kordan biraz koysun, üstüne bir tutam nazarlık otu atsın, çömleği bacaklarının arasına yerleştirsın. Beş on dakika sonra terlemeye başlarsın, o iş bitti mi çamaşır değiştirsın, sabaha bir şeyciğın kalmaz.” (YSF 159)

Bronşit:

Yerini Seven Fidan’da bronşit için doktorun verdiği ilaçların yanı sıra boynuz çekilmektedir (YSF 93).¹³⁸

Pnömoni (zatürre):

Sonuncu Kadeh’te, pnömoni geçiren Şehriban’ın odasında ihlamur kaynamaktadır. Odaya tentürdiyot ve öksürük şurubu kokusu hâkim olmakla birlikte boynuz çekmeye yarayan cam şişeler sıra sıra dizilmiş hâldedir (SK 244).

Astım:

Yerini Seven Fidan’da ruhî sebebe dayalı astım krizleri geçiren Aynur, tedavi için İstanbul’a gelmiştir ancak buna ne gibi bir yöntem kullanıldığı açıklanmamıştır (YSF 22).

Tenkiye (detoks):

Eski tabir ile tenkiye, günümüzde ise detoks dediğimiz vücudu zararlı maddelerden arındırma yöntemi, eski İstanbul’da çeşitli şekillerde uygulanmıştır. Bilindiği üzere vücut, gıda yoluyla alınmış zararlı maddelerden kurtulmak için kusma, idrar ile atma, terleme, burun akıntısı, salya gibi doğal atılımlar yapar.

¹³⁷ Karay, *Sakın Aldanma, İnanma, Kanma*, s. 45.

¹³⁸ *Türkçe Sözlük*, C.1, s. 337.

Boynuz Çekmek: Boynuz kullanarak kan çekmek, hacamat etmek.

Bunların yanı sıra kendi çabamız ile de zararlı maddelerden kurtulmamız mümkündür. Çalışmamızda vücudu temizlemek için müşhil, tenkiye (İBY 63), boynuz çekme gibi yöntemler kullanıldığını ve alkolün zehrini gidermek için sabahları aç karınla greyfurt suyu içildiğini tespit ettik (KT 398).

Güneş yanığı:

Bugünün Saraylısı'nda Ata Efendi, güneş yanığından uyuyamayan Ayşen'in sırtına yoğurt sürmenin iyi geleceğini söylemiş, yoğurt bulunamayınca kızın sırtına pudra sürmüş, yüzükoyun yatmasını tavsiye etmiştir (BS 62-63).

Saç ve bıyıkla ilgili şikâyetler:

Saç kadınlar için, bıyık ise erkekler için önemli güzellik unsurlarındandır. Bu sebeple onları korumak ve güzelleştirmek amacıyla İstanbullular çeşitli yöntemler uygulamıştır. Kadınların kellik hastalığında başa zift yakısı yapıştırdığını (KT 520), saça parlaklık vermek ve kepeği gidermek için saça sirke sürdüğünü (YSF 262); erkeklerin ise yüzü erkekleştirmek, tüyden ibaret bıyıkları gürleştirmek için bıyık bölgesine fındık yağı sürdüklerini tespit ettik (AOD 159).

Gebelik:

Sonuncu Kadeh'te lokman suyunun damla hâlinde olmayan yani yutulan cinsinden bir ilaçtan bahsedilmiştir. Gebelikte ferahlamak için eter (lokman suyu) kullanılmıştır (SK 187).

Cinsel yolla bulaşan hastalıklar:

Eski devirde bir anane olarak aile hekimlerinin de destekledikleri bir koruyucu hekimlik usulü vardır: “*Genç erkeği dışarıda çapkınlıktan vazgeçirmek için el altında akça pakça kızlar bulundurmak...*” (BBH 182). Ev içindeki hizmetli bazı kızlarla evin küçük beyi arasında münasebet kurulmasına hastalık kapılmaması için göz yumulmuştur. Yine de başka kadınlara giden erkekler olmuş, bulaşıcı hastalıklara yakalanılmıştır. *Nilgün*'de Beyoğlu yadigârı hastalık için sandal ağacı özünden yapılan bir ilaçtan bahsedilmiş ancak detaylı bilgi verilmemiştir (N 391).

Güneş çarpması, baş dönmesi:

Kadınlar Tekkesi'nde motora bindirilen Neşide, kendi terbiyesine uymayan insanlar içinde kalmaktan bunalmıştır. Eve dönüşte bu durumun verdiği rahatsızlık, deniz sallantısı ya da güneş vurması gibi etkenlerle genç kadın fenalaşmıştır. Sadberk Kalfa, Neşide'ye "çiçek suyu"¹³⁹ verip uzanmasını tavsiye etmiştir (KT 265).

Baygınlık, fenalaşma, sinir krizi:

Refik Halid'in romanlarındaki kadınların pek çoğu isterik tipler olduğu için eserlerinde sıkça sinir krizleri ve bayılma sahneleri ile karşılaşmaktayız. Bu hastalara kediotu, lokman ruhu (eter) gibi ilaçlar içirilmektedir (EESG 134). Eski devirde lokman ruhunun "*harç-ı âlem bir devâ*" ve teskin edici bir tertip olduğu, içene ferahlık verdiği ve her evde bulunduğu; kediotunun ise sinirli kızlara zorla içirilen, kötü kokulu bir ilaç olduğu söylenmektedir (SK 187).

İstanbul'un Bir Yüzü'nde günde dört beş kere bayılan, dişleri kenetlenip saatlerce kaskatı kalan küçük hanımefendiye şişe şişe lokman ruhu ve bromür içirilmektedir (İBY 65).

2000 Yılın Sevgilisi'nde Fahir, Güldal'a verdiği atkinson kolonyasının suya karıştırılarak içilmesinin melisa gibi tesir edeceğini söylemektedir (İYS 26).

Yerini Seven Fidan'da fenalaşıp baygınlık geçiren Nevbahar'ın ensesi, bilekleri kolonya ile ovulmaktadır (YSF 68). Görüldüğü gibi kolonya, İstanbullular tarafından her derde devâ bir ilaç gibi kullanılmıştır. "Atkinson" adlı kolonyayı sürerek ya da içerek ferahlamanın mümkün olduğu söylenmiştir (SK 183). Mide ekşimesi, sinirlerin bozulması, gaz yapması gibi durumlarda bu kolonya içilmiştir (SK 184).

Sonuncu Kadeh'te Madam Serkis, isteri nöbetlerinin bir başka çaresinin tokat olduğunu söylemiştir. Tokadın ise bir usulü olduğundan, bunu İstanbul'un namlı doktoru, Horasancıyan Efendi'den talim ettiğinden bahsetmektedir (SK 218).

¹³⁹ A. g. e., s. 482.

Çiçek suyu: Turunçgillerin çiçeklerinin imbikten geçirilmesiyle elde edilen güzel kokulu su.

Ayin On Dördü'nde eski dönemlerde İstanbul'da şiddete dayalı tedaviler olduğu şöyle anlatılmaktadır:

“Vaktiyle böylelerini doğru Toptaşı'na gönderirler, zincire vururlar, kamçı ile aklını başına getirirlerdi. Dürdane'ye temiz bir dayak atsalar akıllanır... İsterik mahlukun biriymiş.” (AOD 73)

Bugünün Saraylısı'nda “hünnak” denen bir çeşit yutak iltihabı (BS 72), kör bağırsak (BS 81) ve üremi krizi gibi hastalıkların da adı geçmiş ancak bu durumlarda ne gibi tedaviler uygulandığı anlatılmamıştır (BS 263).

1.5.2. Kurumlar ve Kurumlaşmış Şahsiyetler

Hastalıkların teşhis ve tedavi edilmesinde her zaman sağlık kurum ve kuruluşları, eczaneler, doktorlar, ebeler önemli olmuştur. Osmanlıda gerileme döneminden sonra git gide fakir düşen halk, hem daha ekonomik olduğu için hem de memlekette az sayıda doktor olduğu için önceki bölümde belirttiğimiz gibi evvela kendi iyileşme yöntemini denemiştir. *Üç Nesil Üç Hayat*'tan edindiğimiz bilgilere göre İstanbul'da Abdülaziz döneminde doktor, hekim, eczane yok denecek kadar azdır ve olan da rağbet görmemiştir. Hekimlik, önceden tamamen Yahudilerin ve Levantenlerin elindeyken sonradan Ermenilere, Rumlara ve ardından Türklere geçmiştir. İstanbul'da meşhur birkaç doktor vardır, cerrahlar ise mektepten yetişmemektedir. Çıkıkçılık hepsinden ileri bir sanat olarak görülmüş, dişçilik ise berberler tarafından yapılmıştır.¹⁴⁰

Manevî tedavi yöntemleri tamamen terk edilmeden maddî tedavilere, daha hijyenik ve sağlıklı uygulamalara, Abdülhamit döneminde başlanmıştır. Bu dönem, devâ ve tedavi hususunda Frenkleşme halk tabakasına sirayet etmiş, yeniliklerin başlangıcı olan hekim ve eczane sayıları gittikçe artmıştır.¹⁴¹ Yaptığımız incelemede günlük hayatta sağlık alanında yaşanan aşamalı ilerlemenin, Refik Halid'in romanlarına yansıtıldığını gördük.

¹⁴⁰ Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s.87-88.

¹⁴¹ A. e., s. 89.

İstanbul halkının halk hekimliğinden sonra başvurduğu ilk sağlık kurumu eczanelerdir. Fatih gibi fakir semtlerde yaşayan halk, tedavi için eczane kapısında beklemekte ve eczanede verilen hizmete mukabil vizite ücreti ödemektedir (İBY 35). *Üç Nesil Üç Hayat*'ta anlatıldığı üzere eczanede ilaçların Avrupa'dan hazır gelmiş i yani 'spesiyalite' çok azdır, ecza camekânları evlerdeki gibi kavanozlarla doludur. Doktor reçeteleri de daima "tertîp" tir. Spesiyalite, itriyat, tuvalet levazımı ancak Meşrutiyet'ten sonra eczane camekânlarında yer etmiştir. Eczacılar "hap" yerine "kurs", "kaşe" yerine "güllaç", "krem" yerine "merhem" yazmış ve aktarlardaki gibi eczanelerde de havan sesi eksik olmamıştır.¹⁴²

Sonuncu Kadeh'te Arnavutköy iskelesi civarındaki bir eczaneden bahsedilmiştir. Bunun gibi köy eczaneleri vakit geçirmek için ağır davranan ve sırf bu maksatla öteberi satın alan müşteriye alıştığı için oyalanan müşterilerle bile içtenlikle ilgilenir (SK 22). Aynı eserde ilaçların çokça yaygınlaşmadığı dönemde eczacıların "hünnak-i rahim" denen isteri nöbetlerine tuzlu bir ilaç kaynatıp verdikleri söylenmiştir (SK 187) ancak bunun nasıl bir karışım olduğu anlatılmamıştır.

İlaçla tedavi olma yöntemi yüksek zümreden halka doğru yayılmıştır, yoksul semtlere bu ilaçların çok daha sonra girdiği *Sonuncu Kadeh* 'te anlatılmıştır:

"O devirde evlerde uyku komprimeleri bulunmazdı; en tehlikeli ilaç, kadınların antiseptik olarak kullandıkları süblime haplarıydı ama bu da ancak alafranga hanımlarca bilinir mahrem tuvalet levazımındandı. Hisar sırtındaki evlere her halde girmemiştir." (SK 129)

Yukarıda belirttiğimiz gibi payitaht olmasına rağmen eski devirde İstanbul'da doktor azdır, zamanla bu sayı artmıştır. *Üç Nesil Üç Hayat*'ta: "*Şehirde yollar genişlediği ve oldukça düzeldiği cihetle hekimler, artık hasta evlerine araba ile gidebilmektedirler; eskiden atla gezerlerdi ve meşhurlarını arkalarından bir at uşağı takip ederdi.*"¹⁴³ diye anlatılan devir, Abdülhamit dönemidir. Bu devirde aile hekimleri sağlık hizmeti vermektedir. İslahatlar sonrası sayıca artan özel doktorların

¹⁴² A. e., s. 90.

¹⁴³ A. e., s. 89.

belli bir ücret karşılığında günün her saati hizmet verdiği görülmektedir. Maddî durumu iyi olan kimseler evlerine kolayca doktor çağırılmaktadır.

İstanbul'un Bir Yüzü'nde -korkulan bir hastalık olan kuş palazı için- adam gönderip gece geç vakitte eve hususî doktor çağırıldığına şahit olmaktayız (İBY 78). Doktorlara çeşitli şekillerde ulaşmak mümkündür. Aynı eserde Kâni kızı için hususî istimbolla doktor getirtirken (İBY 34), bir zamanlar vahşi hayvanlarla beraber yatıp kalkan karısı Şayan'ı ise Alman Hastanesi'nde yahut Almanya'da tedavi ettirmektedir (İBY 195). *Bugünün Saraylısı*'nda, Ayşen'in özel doktoru telefonla eve çağırılmıştır (BS 161). *Kadınlar Tekkesi*'nde, Neşide için köye kadar arabayla doktor getirilmiştir (KT 402).

İstanbulular genel kanaate göre, meşhur doktorların hastayı daha kolay iyileştireceğine inanmaktadır. Bu sebeple *Anahtar*'da Kenan'ı tedavi ettirmek için gidilecek Mazhar Osman, Fahreddin Kerim, Fahri Celal gibi akıl ve ruh sağlığı alanında tanınmış hekimlerin adı zikredilmektedir. Ayrıca İstanbul'da devamlı gelişen sağlık hizmetlerinin devlet hastanelerinin yanı sıra hususî kliniklerde devam ettiği de bu eserde görülmektedir (A 165).

Kadınlar Tekkesi'nde İstanbul'da akıl hastalıkları için müracaat edilen önemli bir sağlık kurumu Darüşşifa'dır (KT 594). Deli raporu almak için ise Bakırköy'e başvurulabileceği söylenmiştir (KT 342).

İstanbul'un Bir Yüzü'nde Damat Bey ile beraber konağa yerleşen ve tek işi kendi rahatını düşünmek olan Doktor Besim Bey mesleği ile varlık gösteren bir karakter değildir (İBY 62). *Ayin On Dördü*'ndeki Doktor Münici de birtakım macunlar yapıp tüpler dolduran, bronzlaştırıcı krem yapmaya çalışan yani tam manası ile kendi mesleğini yapmayan biridir (AOD 109) oysa doktorluk her dönem en önemli mesleklerden biri olmuştur.

Ebeler, İstanbul'da sağlık problemleri olduğunda kedisine müracaat edilen önemli kimseler olsa da incelediğimiz eserlerde bu kişilerden ve uyguladıkları yöntemlerden bahsedilmemektedir. Yalnızca *Sürgün*'de Seher'in ahbabı olan, onu yoldan çıkardığı düşünülen Ebe Leman'ın adı anılmıştır (S 29).

1.5.3. Hasta Bakımı ve Ziyareti

İstanbul insanı hastalıklara karşı daima titiz, hastalara karşı ise şefkatlidir. Bir evde hasta varsa o kişinin bir an evvel iyileşmesi için etrafındakiler elinden geleni yapar. Aile hastaya karşı ne kadar dikkatli ise, komşular da hastaya bir o kadar saygı duymakta, hastanın sağlığını önemsemektedir. Evde gürültü yapılmadığı gibi sokakta da hasta olduğu bilinen evin önünden sükûnetle geçilmektedir. Evde hastanın odası devamlı kontrol edildiği gibi hastayı üzmemeye ve ona moral vermeye dikkat edilmektedir.

Türk kültüründe hastalara genellikle en yakını kim ise o bakar, evin diğer sakinleri de ona yardımcı olur. Hastanın ilacını zamanında vermek ve bu ilaçların ölçüsüne dikkat etmek, gerekirse yatıp kalmasına yardım etmek ev halkı tarafından çok önemli bir vazife olarak telakki edilir. Bu hasta bakım usullerine Karay'ın romanlarında dikkat edilmektedir:

“İlaç verme işini, gözlükleri burnunda, itina ile Ata yapmıştı. Damlaları, sanki bir tek fazlası veya eksigi hadise çıkarırmışçasına saymış, bulaşıp kalan kısmı da tekrar su koyarak fincanı bununla çalkaladıktan sonra sevgili hastasına içirmeyi ihmal etmemişti.” (BS 165)

Hastalanan kişinin yanına özellikle ilk günlerde kimse kabul edilmez. Hem hastalığın bulaşma ihtimaline tedbir almak hem de hastanın rahat etmesini sağlamak için buna dikkat edilir. İstanbullu erkekler ve kadınlar sevgilisinin, eşinin hastalanması hâlinde ona özenle bakan kimselerdir. *2000 Yılın Sevgilisi*'nde bir İstanbul çocuğu olan Fahir, sevgilisi Güldal'a şöyle hitap eder:

“Vah yavrum! Ben sebep oldum hastalanmana! Benim yüzümden yataklara düştün! Ah, keşke o kadar yakın olduğunu öğrenseydim de yanına gelseydim... Sana ben baksaydım; ben başında dursaydım! İçeriye sokmazlardı tabi... Fakat günde üç kere uğrardım, sorardım, çiçekler getirirdim. Azıcık iyileşince elbette odana alırlardı; sana kitaplar okurdum, neşeli şeyler söyledim, portakal suyunu elimle verir, uyuyunca ayaklarımın ucuna basarak çekilirdim.” (İYS 370)

Hastalığın iyileşmesinde en önemli etkenlerden biri beslenmedir. *Yerini Seven Fidan*'da İstanbullu bir hanım olan Nevbahar, hastanın yanına elinde süt ile gelir, ardından hastaya tereyağı ve reçel yedirir. Gün içinde de muz, pirzola, cızbız köftesi yedireceğini söyler (YSF 157). Erbil'e öyle iyi bakar ki taşradan gelen çocuk buna şaşırır:

“Delikanlı baş ve mafsal ağrılarında şikayetçi, çırpındığı, sayıkladığı da oluyor fakat hastalığından memnun. (...) Terledikçe çamaşırlarını değiştiren, serin portakal suları ve konyaklı çay veren, vücudunu gül sirkesiyle ovan da Nevbahar. (...) İstanbul kadını meğerse hastaya ne mükemmel bakıyormuş; bilginesine, ilaçların saatini aksatmadan, teri vücudunda kurutmadan, kolonya kokan ellerle ve şikâyet belirtisi göstermeyen şefkatli gözlerle!” (YSF 154) der.

1.6. Halk İnanışları

Mantıksal bir temele dayanmayan inanç ve davranışlara batıl inanışlar diyoruz. Hiçbir gerçeklik payı olmayan, korkuları, çaresizlikleri, eski gelenekleri ve genellikle doğaüstü inançları izah etmek için kullanılan bu inanışların ilk çağlardan beri her toplumda var olduğunu görüyoruz. Kimi dinî temellere dayandırılan kimi ise günlük hayatta bazı olaylara anlam vermeye çalışmaktan doğan batıl itikatların çoğu, insanların psikolojik olarak negatif etkilerden korunma ihtiyacına dayanmaktadır. Genellikle kadınlar arasında hâkim olan bu inanışların kulaktan kulağa yayıldığı bilinmektedir.

1.6.1. Büyü

Doğaüstü varlıkların yardımıyla ya da doğada bulunan gizli güçlere söz geçirmek yoluyla birtakım doğal olmayan işler yapma eylemi olan büyüye pek çok toplumda olduğu gibi İstanbul halkı da inanmaktadır. “Büyü” herkeste, gizli manevî güçleri, mucizeyle beslenen bilinç dışı umutları, insanın gizemli olanaklarına duyulan gizli güveni uyandırıyor gibi görüldüğü için özel bir çekim gücüne

sahiptir.¹⁴⁴ Büyü İslâmiyet'e göre haram olmasına rağmen İstanbul'da büyü yapan ve yaptıran kimseler her zaman olagelmıştır (İBY 36).

İstanbul' un Bir Yüzü'nde yasak bir ilişki yaşayan İshak Bey kendini savunmak için eşine: "Bu işte bir büyü var," der, "beni ikide bir bağlıyor, deliye çeviriyor, evimden barkımdan soğutuyor. Böyle zamanlarda kendi kendimi tanıyamıyorum, hanımcığım, yaptığımı bilmiyorum, başka bir adama dönüyorum... Baş başa, el ele verelim de biz asıl bir çare bulalım, evvela şu büyüden kurtulalım, bizim saadetimiz ona bağlı..." (İBY 74) sözleriyle karısını suçsuzluğuna ikna eder.

1.6.2. Fal

Fal bakmak çok eski zamanlardan günümüze dek ulaşan ve daima merak uyandıran bir gelenektir. Falcılar, fal bakmayı ilahî bir güç olarak algılayan ve bu yeteneğin kendilerine rüyada bahşedildiğini ya da el alma yoluyla geçtiğini söyleyen kişilerdir. Çaresiz kalanların, iyi beklenti içindeki kimselerin, gelecekte mucize bekleyenlerin umudu fal açtırmaktır. Çoğu zaman da gerçek olmadığı bilinmesine rağmen bir eğlence unsuru olarak fal bakılır, fala baktırılır. Fal bakan kişilerin en önemli özelliği, geniş bir hayal gücü ve yorumlama kabiliyeti olması ve söylediklerinin bir şekilde çıkmasıdır. İstanbul ile ilgili en eski fal hikayelerinden birini -Kız Kulesi efsanesini- *Kadınlar Tekkesi'*nde Şeyh Baki anlatmıştır:

"... bir falcı eline bakmış, 'bu kız bir yılan sokmasından zehirlenip ölecek' demiş. Babası kral da kızını korumak için deniz ortasındaki bir kuleye, yani Kızkulesi'ne kapatmış... Yılan gelemey ya..."

"Suyu geçerek gelmiş mi nihayet?"

"Hayır. Kulenin önünden kayıkla bir çilekçi geçiyormuş, kral kızı imrenmiş, halayıklarına emretmiş, bir sepet çilek satın aldırılmış, meğerse sepette bir yılan gizlenmiş imiş. Kızı sokmuş, falcının dediği olmuş!" (KT 203)

¹⁴⁴ Bronislaw Malinowski, (Çev. Saadet Özkal), **Büyü, Bilim ve Din**, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 59.

Birtakım araçlardan faydalanarak geçmişten ya da gelecekte haber verdiğini söyleyen falcılar, İstanbulluların özellikle hanımların ilgisini çekmiştir. Kahve, su, bakla, iskambil kâğıdı vb. malzemelerle fal bakılmaktadır. *Sonuncu Kadeh*’te Murad Naci el ve kahve falcılığına merak sarmış bir cins kâhin hayatı yaşayan bir arkadaşından bahsetmiştir ancak bu kişinin nasıl biri olduğu ve fal bakmak için ne gibi bir yöntem izlediği anlatılmamıştır (SK 61).

Felaket ve çöküş dönemlerinde hurâfelere inananlar her zaman daha çok olmuştur. İstanbul halkı da bilhassa II. Dünya Savaşı günlerinde çareyi hurafelerde aramıştır. İstanbul’un belli semtlerinde meşhur falcılar türemiştir ve kibar hanımlar para karşılığında bu falcılara fal baktırmaya gitmiştir. Bazen söyledikleri doğru çıkan falcılara, falına bakılanın itimadı böylelikle artmıştır. Halk arasında bu yönüyle meşhur falcılardan biri *Anahtar* adlı romanda Tarlabası Caddesi’nde kahve falına bakan Virjin Dudu’dur. Bu falcıya fal baktırdığını söyleyen Perihan: “*Bir kederiniz var, artacak, hastalık da görüyorum. Epeyce sıkıntı çekeceksiniz hepsi geçecek arkasından büyük bir saadete kavuşacaksınız, dedi. Hiç belli olmadığı halde bir çocuk beklediğimi de söylemesin mi? Buna pek şaşım.*” (A 206) der. Merakından fal baktıran erkekler de vardır, bunlardan biri aynı eserdeki Rüstem’dir. Falcının kendisine: “*Bir derdin, sıkıntın var, çok üzülüyorsun. Üç hafta sonra kurtulacaksın, feraha çıkacaksın.*” (A 145-146) gibi kalıplaşmış sözler ettiğini söyler.

2000 Yılın Sevgilisi’nde trende görevli memur Haydar Bey, Güldal’a kahve falına bakmayı teklif etmiş, Tarlabası’nda komşuluk ettiği Mannik Dudu’dan fal bakmayı öğrendiğini söylemiştir. İstanbullu birçok hanım gibi Güldal da aynı falcıya gitmiştir. Haydar Bey fal bakmış, geçmiş ve geleceğe dair sözler etmiş ve bunların çoğunu bilmiştir (İYS 19).

İstanbul’un Bir Yüzü’nde büyük evlerde harem tarafındaki hizmetli kızlar, boş zamanlarında rahatlıkla iskambil falı açmaktadır (İBY 44). Hâli vakti yerinde İstanbul hanımları bunlara meraklı olsalar da fal bakmak asil hanımlara yakışır bir davranış değildir. Kâni’nin Büyükkada’daki köşkünde düzenlenen düğünde, zengin kızları ile arkadaşlık eden, hanımlar arasında eğlenmek için el falı bakan Matmazel Mari adlı bir Rum kızına bu mecliste fal bakması teklif edilince kız buna yanaşmaz.

Kızın arkadaşı Mis Novart da asalete uygun olmaması sebebiyle: “Size yakışık alır ki böyle meclislerde fal lafı edesiniz.” (İBY 151) itirazıyla hanımları azarlar.

İstanbul halkının en masum falı ise papatya falıdır, günümüzde bile papatya falına bakmamış kimse yok denecek kadar azdır. *Nilgün*'de, İstanbul bahçeleri ve bu bahçelerin mevsim yemişleri sıralandıktan sonra kadınların papatya falı baktıkları günler yâd edilmiştir. Yazara göre asırlar ne kadar artsa, nesiller ne derece değişse de papatya yapraklarını “*Seviyor! Sevmiyor!*” diye koparmaktan vazgeçmeyenler olacaktır. “*Biz bunları yapmıştık; siz de yapıyorsunuz; gelecekler de yapacaklardır.*” (N 436) sözleriyle bu geleneğin asırlarca daha devam edeceğini vurgulamıştır.

1.6.3. İspiritizma ve Medyumluk

Gaipen haber almak, her devirde ve her toplumda daima merak konusu olmuştur. Ünlü ruh hekimi Mazhar Osman Uzman'ın “*alafranga cincilik*” dediği bu tür olaylar günümüzde parapsikoloji ve metapsişik adı altında araştırılmaktadır.¹⁴⁵ Eski devirlerde kâhin, münecim denen kimselerin yerini modern dünyada ruh çağırma uygulamaları olarak adlandırabileceğimiz ispiritizma¹⁴⁶ seansları yapan medyumlar almıştır. Eski İstanbullu ailelerin kadın ve erkekleri, tasavvufta nur ve teselli ararken zamanla materyalizmin hâkim olmaya başlamasıyla onun zıddı olan spiritüalizme merak salmışlardır. Yazar, bu kimseleri *Kadınlar Tekkesi*'nde eleştirmiştir:

“(…) buna inanmayı ve bağlanmayı kendilerini öbürlerinden ayıran bir hususiyet farz etmişler, güya mümtaz bir ‘klan’ vücuda getirmişlerdir. ‘Biz sizden değiliz, daha yüksek insanlarız. Siz hayat tarzı, kıyafet ve cismanilik tarafından bize benzeyebilirsiniz ama bu cihetten yaya kalırsınız’ diye için için övünmek, teselli bulmak yolu!” (KT 488)

İspiritizmada genelde ölen kimselerle haberleşmeye çalışılır, bunun başlıca amacı, bilinmeyen sebeplerin açığa çıkarılması ve olayların gelecekteki seyrini

¹⁴⁵ İlyas Çelebi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, “Ruh Çağırma”, C. 35, s. 202.

¹⁴⁶ *Türkçe Sözlük*, C. I, s. 1103.

İspiritizma: Ruhun ölmediğine inanan, gereğinde ölülerin ruhlarıyla ilişki kurulabileceğini ileri süren inanış, ruh çağırma.

öğrenme isteğidir. Bu seanslarda ölen kimselerin ruhlarını bir çeşit büyü yoluyla çağırarak onlarla ilişki kurmak amaçlanır. Bu işi medyum¹⁴⁷ yapar. Ruh çağırma esnasında ölünün bir parçası ya da ismi kullanılmaktadır.

Dört Yapraklı Yonca'da Aslıhan, bir dönem manyetizma-ispritizma çılgınlığına dalmıştır. Bu seanslarda masalar oynatılmış, fincanlar yürütülmüş, ruhlarla konuşmaya yarayan bir yazı bile icat edilmiştir (DYY 166). Herkesten böyle metafizik hadiselerle inanması elbette beklenemez, ispritizma masalarında ruhların seanstakilere bir şeyler söylemesiyle alay edenler de olmuştur (EESG 154).

Orhan Okay'ın: *“1940’lı yıllarda pek çok Türk aydını ispiritizma ve ruh çağırma ile uğraşıyordu. Kendilerine neo-spiritualist diyen bu aydınların dernekleri, yayınları ve dergileri bulunuyordu.”*¹⁴⁸ sözlerinden anlaşılacağı gibi sosyal hayatta ortaya çıkan ispiritizmanın, edebiyata yansması yirminci yüzyılın ortalarına tekabül etmektedir. Refik Halid’in romanlarında ispiritizma ile daha ziyade yüksek zümre ilgilidir. Yazar, bir makalesinde: *“Harp, uzayıp giden sefalet ve felâket baştan taşkın hale gelince eskilerin “ulûmu haftıye” dedikleri gizli bilgilere karşı merak arttıkça artıyor; çürük ve saçma sapan inanlara kapılanlar gittikçe çoğalıyor.”*¹⁴⁹ sözleri ile bu ilgiyi izah etmiştir. *Yezidin Kızı* ve *2000 Yılın Sevgilisi* romanları da dönemin ilgi çekici konuları tenasüh, reenkarnasyon gibi konular üzerine kurgulanmıştır.

Refik Halid’in II. Dünya Savaşı sonrası romanlarında türedi kadınlardan ispiritizma meraklısı çoktur (EESG 16). Bunlar kimi zaman ahabplarının düzenlediği seanslara katılıp yeni medyumları denerler (EESG 65) kimi zaman da bu seanslara medyum olarak yakınlarını katmak isterler (EESG 38). İspiritizma meraklısı zengin kadınlar seans yapmak için sık sık bir araya gelirler (İYS 339).

¹⁴⁷ A. g. e., s. 1524.

Medyum: ruhötesi iletişim kurma deneylerinde, ruhlarla insanlar arasında aracılık ettiğini ileri süren kimse.

¹⁴⁸ Orhan Okay, **Bir Hülya Adamının Romanı; Ahmet Hamdi Tanpınar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010, s. 321.

¹⁴⁹ Refik Halid Karay, **İnsanlık Halleri Huy Arabeskleri**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 149.

1.6.4. Rüya, Malum Olma

Rüyalar her dönemde, her toplumda merak konusu olmuştur. Ryalardan hareketle geleceğe dair yorum yapmak, İstanbul halkı arasında yaygındır. İslâmiyet'te var olan rüya tabirlerine isnat edildiği için rüyalara ve rüya yorumcularına duyulan inanç pekişmiştir. İslâmî inanışta keramet ve menkıbeleri anlatılan evliya zatlara duyulan saygı ve sevgi, bazen şüphe duyulsa da devrin dalavereci, soyguncu şeyhleri ve hocalarından medet umulmasına zemin hazırlamıştır. *Kadınlar Tekkesi* bu minval üzere kurgulanmış bir eserdir. Burada itikat sahibi bir kadın olan Prensese Peryal' in evinde yaşayan, gizli kuvvetlere sahip olduğuna inanılan Hocahanım'ın başından geçen malum olma vakası şöyle anlatılmıştır:

“Bir gün mangal başında kahvesini pişirirken iki misafir hanım önünde birdenbire:

“Ah, Osman'im! Attan düştü! Ayağı üzengiye takılmış, sürükleniyor!” diye haykormış, düşüp bayılmıştı. Oğlunun baytarlık ettiği Adana'dan akşamüstü gelen telgrafta bir at kazasında oğlunun vefat ettiği yazılıydı. Sonradan verilen taşsilat Osman Efendi'nin tam anası İstanbul'da feryat edip bayıldığı dakikada attan düştüğünü anlatıyordu.” (KT 35)

Kadınlar Tekkesi'nin ana karakterlerinden şeyh Baki de gizli güçleri olduğuna insanları, özellikle kadınları ikna etmeye çalışmaktadır. İlk kez gördüğü Memhure' ye: *“Birader beyefendi beklemiyor. İneceğiniz yer Taksim'di ve orada Talimhane tarafına sapacaktınız. Hangi sokaktaki hangi apartmana gireceğinizi de şu anda gryormuşum gibi biliyorum.”* der. Memhure: *“Bir 'medyum'sunuz yleyse!”* deyince, Baki kendisine malum olmuş gibi davranır, manevî olarak ruhların meczolduğunu söyler (KT 122). Kafası karışan kadın, bir süre sonra habersizce şeyhi ziyarete gidince şeyh, yine kadının geleceğini önceden biliyormuş gibi davranır. Baki kendisinde keramet, telepati, gaybı bilmek, cinler ve perilerle temasta bulunmak gibi softa büyücü ve yarı sapık insanların anlattıkları masallara benzemeyen bir sırrı bulunduğunu, bu şekilde bilgi sahibi olduğunu yani bir şeyhlerin

kendisine malum olduğunu anlatmaya çalışır ve kadını kendisine inandırır (KT 127). Baki'nin en önemli vasıflarından biri telkin yapması, bu vesile ile kendine inandırması ve istediğini karşısındaki kişiye yaptırmasıdır (KT 192-193). İslâmiyet'te de yeri olan “*telkin verme*”nin hem ölüye hem diriye etki edeceği düşünülmektedir (KT 598).

Rüya gören, bunun ne anlama geldiğini düşünür. Bu sebeple insanlar için rüya görmekten ziyade rüyanın nasıl yorumlanabileceği merak konusu olmuştur. Genellikle niyet edilen bir işin ya da yaşanan bir olayın iyi mi kötü mü olacağı rüyayı yorumlatmaya bağlıdır. Rüya yorumlanmadan evvel “*Hayırdır inşallah!*” gibi sözler söylemek âdettendir (KT 242). Rüyanın hayır mı şer mi olduğunu anlayabilmek için metafizik güçleri olduğuna inanılan kimselere başvurulmaktadır. Yine aynı eserde Peryal gördüğü bir rüyayı evdekilere anlatmakta ve bu rüya hayra yorumlanmaktadır:

“Sakladığı iki taşı bir gece rüyasında altın zincirle boynuna takılmış gördü; mavi bir ışıktaki parlıyorlardı. Uyanınca içinde bir ferahlık duydu:

“Acaba bir haber mi var?” diye ümide düştü; iyi bir rüya gördüğünü Hocahanım'a ve olan bitenleri gizlediği Fitnat'a anlattı. Hepsisi hayra yordular.” (KT 36)

Aynı eserde Neşide bir gece rüyasında yalnız vücudu keçi, başı Baki olan bir keçinin kendisini kovaladığını görmüştür (KT 91). Bir süre sonra Baki, kızı ziyarete gelmiş, aşk dolu sözlerine cevap alamayınca çıkıp gitmiştir. İntihar edeceği düşüncesiyle Neşide arkasından gidince demir yolu kenarında, yıkık sur taşları üzerinde, otlamakta olan bir keçi görmüştür. Baki'nin peri masallarındaki gibi şekil değiştirdiğini sanan kız ürpermiştir (KT 147). Bu hadisenin rüya mı gerçek mi olduğunu ayırt edemeyen Neşide, görüşükleri vakit bu hadiseyi Baki'ye sormuştur. Neşide: “*uyuyakalmışsın, karışık rüyalar görmüşsün*” gibi bir cevap almıştır. (KT 152) Yaşanacak bu olaylar safiyâne niyetli kıza malum olmuştur. Buradan anlaşılacağı üzere bir hadisenin kişiye malum olması için sadece falcı, medyum olması gerekli değildir.

1.6.5. Uğuruna, Sevabına, Şifasına İnanılanlar

Çok eski zamanlardan beri insanlar bazı yerleri, insanları, nesnelere, tabiat olaylarını uğurlu veya uğursuz saymışlardır. İslâmiyet'te reddedilen uğursuz sayma inancının hiçbir ilmî ve dinî temeli yoktur, hurafe olarak kabul edilmiştir. İslâmiyet'e göre bir işi, olayı, nesneyi yorumlamak gerekirse Hz. Peygamber'in tavsiyesi üzerine hayra yormak gerekir. Günümüzde de bu gibi inanışlara sahip insanlar vardır. "Sağ Avucum Kaşınıyor, Sol Gözüm Seğiriyor!" adlı yazısında Refik Halid, sağ taraftan iş yapılması, avuç içinin kaşınması, yıldız kayarken dilek dilenmesi, dört yapraklı yonca taşınması gibi şeylerin uğurlu; sol taraftan iş yapılması, kapı eşiğine oturulması, gece aynaya bakılması, köpek uluması gibi eylemlerin ise halk arasında uğursuz sayıldığını söylemektedir.¹⁵⁰ Çalışmamızda tespit ettiğimiz bazı uğurlu davranışlar şunlardır:

a) *Anahtar*'da,

Perihan sabahları kalkınca sağ ayak ile yere basar, sağ terliğini önce giyer. Uyku öncesi üç İhlâs bir Fatiha okuyup belli etmeden eşi Kenan'a üfler. Kenan'ın saatinin iç kapağına mini mini bir muska yaptırıp koyar. Kendi de dört yapraklı bir yoncayı üzerinden eksik etmez. Uğurlu saydığı bazı şeyleri saklama merakı vardır (A 206).

Perihan'ın fala merakı ve lüzumsuz bir sürü öteberi saklaması, bazı âdetlerine tiryakicesine bağlı kalması, takıntılı hâlleri kimi zaman eşine sinir bozucu gelir. Kadın her akşam yastığı altına bir mendil koyar, mendili kullanmadığı hâlde sabahleyin kaldırıp kirliye atar. Kutuları eski kurdele parçaları, pullar, boncuklar, firuze taşlı genç kız yüzükleri, birtakım hatıralarda doldurur. İlk taktığı küpeyi, ilk baloda giydiği tuvaletin dantelini, babasının kehribar ağızlığını, büyükannesinin Abdülhamit zamanında aldığı "Şefkat Nişanı"nın bir parçasını, eşinin İzmir'de kendisine yolladığı ilk hediye, pembe glayöl buketinin sarıldığı kâğıdı tek tek sayıp dökmekten hazzeder (A 105).

¹⁵⁰ Karay, A. g. e., s. 149-155.

‘Hatıra meraklısı, yarı fetişist bir kadın’ olduğunu kendisi de kabul eden Perihan’ın, ilk evlerinin anahtarını hatıra olarak sakladığı yer de Kenan’ın kendisine aldığı ilk çantadır (A 268). Perihan’ın çocuksu itikatlarını, ruhundaki şüphe ve tereddüte dalalet eden meraklarını, yatakta okuyup üflediğini, adaklar adayan bir kadın olduğunu eski eşi Vecdi de bilmektedir (A 252).

b) Nilgün’de,

Bulut ve yağmur sılası çeken bir İstanbul çocuğu olduğunu söyleyen Selim: “Çocukluğumda, kafalarımıza mihli feslerimizi nasılsa çıkararak altında dolaşmayı, saçlarımızı ıslatmasını uğur saydığımız o ilk bahar sağanakları!” (N 98) diyerek geçmişte uğur saydığı bir tabiat hadisesini hatırlamıştır. İlerleyen bölümlerde yine geçmişe dalıp: “Çocukluğumda imtihanlara cebimde Kur’an’la girerdim; bağlı olduğum Sümbül Efendi’nin ruhuna üç ihlas bir fatiha okur, türbesine mum, tekkesine kurban adardım. Fakat işin hızı geçince hepsini unuttur, hatırladıkça bugün, yarın diye kendimi oyalar, aldattırdım” (N 306) demiş, ayrıca Merkez Efendi Tekkesi’nde loş, yaş bir yere sokulup tünel gibi üstü kapalı bir aralıkta “kuyu” denen yerde niyet tutulduğunu da anlatmıştır (N 355). Yazar, İstanbul geleneklerinden unutulmakta olan “evliyaya bağlanma” ve “niyet kuyusu”nu bir yazısında şöyle açıklamıştır:

“İstanbul’da aileler bilhassa erkek çocuklarını, doğumlarından sonra şehrin keramet ehli olarak tanınmış evliyalarından birine bağlarlardı; beni Merkez Efendi’ye bağlamışlardı. Her yıl bir defa arabaya biner, yanımda anam ve zenci dadım, daracık, eğri büğrü sokaklardan geçer, surlar dışına çıkar, bir müddet kırılıkta gittikten sonra ağaçlıklı bir yere girerdik. Orada bir taze yeşillik, rahat gölgelikler, bir türbe ve birkaç bina vardı.

Şeyh Efendi- kara sakallı, kibar tavırlı, az konuşur, tertemiz giyinmiş bir zattu- beni okur, üfler, tespihten geçirirdi. Ferahlık duyardım. Bu iş bitti mi, arabada ayakları bağlı olarak birlikte getirdiğimiz kurban kesilirdi ama kanlı sahneye uzak durur, görmemek için niyet kuyusuna koşardık. Niyetine varınca yerden ufacak bir taş alınır, bir şeyler okuyarak- hatırımda kalmamış- bir köşeye yahut çukura bırakılır, yahut da duvara yapıştırılırdı.”¹⁵¹

c) *2000 Yılın Sevgilisi*'nde,

Güldal türbe ve kiliselere önem vermekte adaklar adayıp mumlar yakmaktadır (İYS 21). Uğur denediği antika bir saati ise bavuluna koyarak uzak seyahatlerde yanında taşımaktadır (İYS 340).

d) *Kadınlar Tekkesi*'nde,

Peryal aklını fikrini esrarlı vakalara, şeyhlerin ve dervişlerin kerametlerine, maneviyat kuvvetinin madde üzerindeki sihirli tesirine vermiş; gündüz hülyalarında, gece rüyalarında bunlarla meşgul olmuş sadece hisleriyle muhakeme eden yarı muvazenesiz bir kadın olarak tasvir edilmiştir. Daima Hocahanım'ın dediklerini yapan, okuyup üfleyen, cami hademesine ve dilencilere para dağıtan, güvercinlere kutu kutu yem serpen, evliyalara kurban adayan bu kadın eylemlerinin kendisine uğur getirmesini ummaktadır (KT 29).

Peryal'in tılsımlı saydığı üç taş vardır. Bunların ilkini İstanbul'un en iyi kuyumcusunda yaptırmış, ucunda tek taş ufarak bir pırlantanın tutturulduğu platin iğneyi daima göğsünde taşımıştır. Tılsımlı taşlardan birini de saralı oğlunun boynunda taşıdığı muhafazalı “En'am”ın kapağına kaktırmıştır. Sonuncu taş, belki de en hassalı olan üçüncü taşın bedelini ise uğur getirmesini umarak fukaraya dağıtmıştır (KT 40).

e) *Dört Yapraklı Yonca*'da,

Adından da anlaşılacağı gibi bu roman, bulan kişiye uğur getireceği söylenen dört yapraklı yoncanın bulunmasıyla başlamıştır (DYY 20). Hakiki yonca, onu bulan

¹⁵¹ Karay, *Elli Yıl Önceki*, s. 62.

kişide Yonca'dadır. Diğer üç arkadaşı da uğurlu saydıkları yonca biçimli madalyonlarını yıllarca üzerlerinde taşımıştır (DYY 178).

1.6.6. Uğursuzluğuna, Kötü Sonuçlarına İnanılanlar

Sözlükte “işlerin ters gitmesine yol açtığına inanılan nesne, olay, fiil ve durum” anlamına gelen uğursuzluk kelimesi “uğur, uğurlu şeyleri gösteren simge” anlamındaki fâlin zıddı olup “gören ve işiten kişinin nefret duyup reddettiği şey” demektir. Uğursuzluk ise “insan ve hayvanlarla diğer bazı nesnelere hareket, ses ve duruşlarını uğursuz sayma” şeklinde de tanımlanır.¹⁵² Her çağda pek çok insan birtakım eşyada, hayvanda ve tabiat olayında uğursuzluk bulunduğuna inanmıştır. Çağımızda bu inanışlara devam eden pek çok insan vardır. Bu insanlar uğursuz olarak niteledikleri şeylerden kendilerine zarar geleceği düşüncesi ile uzak durmaya çalışmaktadır. İncelememizdeki uğursuz sayılan bazı hadiseler şöyledir:

a) *Bu, Bizim Hayatımız*'da,

Mazlum Sami, masa takvimine bakarken 1947'den ürkmüştür. Daha önce 1945'ten de korkmuştur. Antipatisinin sebebi babasının ve annesinin tek rakamlı yıllarda ölmüş olmasıdır. Tek sayıların uğursuzluğuna inanan adam 59 yaşında olduğu için kafasını, gönlünü birtakım düşüncelerle yorduktan sonra takvimi itip masadan kalkmıştır (BBH 235).

b) *Nilgün*'de,

Selim, çocukluk aşkı Şükûre'yi: “*Köpek ulursa hemen ayaklarından ponponlu mercan terliklerini çıkarır, güllü frenk keçesinin¹⁵³ üstüne ters kapatırdı.*” (N 41) sözleriyle hatırlamış, bir batıl itikattan bahsetmiştir. Eski inanışa göre eşige

¹⁵² İlyas Çelebi, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, “Uğursuzluk”, C. 42, s. 52.

¹⁵³ Karay, **Nilgün**, s. 41.

Yazar Frenk keçesi hakkında şöyle açıklama yapmıştır: “Frenk keçesi? Onlara bu isim verilmişti; Avrupa'dan gelir, arşınla satılır, odalarda siyah başlı civilerle mihlanırdı. Yün yerine kenevirден dokunduğu için az zamanda tüyleri aşınır, ip kanaviçesi meydana çıkardı. Silindiği vakit etrafa ıslak halat kokusu yayılır, bana Boğaziçi iskelelerini hatırlatırdı.”

oturmak insana iftiraya uğrayacağı korkusu verir.¹⁵⁴ Bu inanış da *Nilgün*'de dile getirilmiştir:

“Kapı eşikleri sofadan gelen soğuk havayı kesmeye yarardı. Zira bir devirde oda kapıları eşikli idi; eşikler batıl itikat bakımından ise pek mühimdi. Eşiğe oturup oturmamak, basıp basmamak, eşik atlayıp atlamamak birtakım acayip yorumlara kapı açmaz mıydı? Bizim zenci bir Kalemhayır bacımız vardı, eşikten her geçişinde “tu! tu!” demeyi katiyen unutmaz, bir muhacir kadını da muhakkak besmele çekerdi.” (N 594)

Yine aynı romanda kapalı alanda şemsiye açmanın verebileceği zararı, dine dayandırarak bir batıl inanışa dönüştürmeden şöyle bahsedilmiştir:

“Çocukların ikide bir açıp oynamaları, uçlarını birbirlerinin gözlerine sokmamaları için “evde şemsiye açmak günahdır” der, anam ve dadım da bu sözü her zaman tekrar ederdi. Ürkerdik. Günah işlemekten korktuğumuz zamanlardı o... “günah” kelimesi “yasak” tan da, “dayak” tan da tesirli bir terbiye verme ve tehlikelerden koruma vasıtası idi.” (N 704)

Toplumda saçla ilgili batıl inanışlar da vardır. Saç ve tırnağın toprağa gömülmemesi hâlinde büyücülerin sihir yapabileceğine dair hadislerin olduğuna dair inanış, halk arasında hâlen yaygındır. Halka göre, İslâmî kaidelere uymamak da uğursuzluk sebebidir. Nilgün Sultan bu düşünceler ile olsa gerektir ki tarandıktan sonra saçlarını atmaz:

“Tarağın dişleri arasında kalan saçları da itina ile derledi; atmadı, avucunda tutarak içeriye girdi. Din ve aile terbiyesine riayet ediyor.” (N 740)

1.7. İletişim

İnsanoğlu var olduğu günden beri duygu ve düşüncelerini aktarmak, bilgi ve haber alışverişini sağlamak, kendini ve karşısındakini anlamak için çeşitli yöntemler geliştirmiştir. Asırlardır kullanılan gazete, radyo, telefon, telgraf, mektup gibi iletişim sağlamaya yarayan araçların yanı sıra kişilerin kendi

¹⁵⁴ Refik Halid Karay, **İnsanlık Halleri, Huy Arabeskleri**, (Haz. Tncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 151.

arasında geliştirdikleri yeni metotlar da olabilmektedir. Refik Halid'in romanlarında tespit ettiğimiz iletişim çeşitlerini maddeler hâlinde ele alacağız.

1.7.1. Gazete

İnternetin, televizyonun olmadığı zamanlarda en etkili kitle iletişim araçları şüphesiz gazeteler olmuştur. Refik Halid'in öz geçmişinde gazetecilik önemli bir yere sahiptir ve yazarın eserlerinde gazetelerden sıkça bahsedilmiştir.

Günümüzdeki gazetelerde olduğu gibi Refik Halid'in romanlarında yer alan gazetelerde cinayet (YSF 103) ve kaçırılma haberleri (YSF 93), üniversitedeki faaliyetlerle ilgili haberler (YSF 174), otomobil kazaları (EESG 180), spor ve siyaset haberleri (AOD 70) ve benzeri haberler yer almaktadır. Bunların yanı sıra gazetelerde meyhane ve restoranların resimli ilanları (BS 26), ölüm (YSF 249) ve kayıp ilanları (BS 196) gibi çeşitli reklam ve ilanlar yer almaktadır.

Romanlarında, yazın hayatında çok önemli bir yeri olan Servet-i Fünûn matbaasının (Ç 55) sadece adını anan yazar, hükümet yahut muhalefet yanlısı gazetelerden de bahsetmiştir. Örnek olarak “*Müsavat gazetesi*” hükümet partisini destekleyen bir gazete olarak anılmıştır (DÖ 138). *Dört Yapraklı Yonca*'da -ismi verilmeden- hükümet yanlısı gazetenin her tarafa gitmekle beraber çoğu yerde bandı açılmadan bekletildiği, paket yapmakta kullanıldığı, hele İstanbul'da hiç okunmadığı söylenmiştir (DYY 189).

Zikrettiğimiz gazetelerin yanı sıra Kaldırım (YB 38) ve Şehbal (BS 60) mecmuaları ile ismi verilmeyen bir ecnebi mizah mecmuası çalışmamızda zikredilmiştir (BBH 40). İstanbul'da yayımlanan bazı gazetelerde roman tefrika edildiği söylenmiştir. Halk bu romanları, “*Şu romanı okuyuvereyim*”, “*Dün pek tatlı yerinde kalmıştı.*” (BS 296) gibi sözler sarf ederek ilgiyle takip etmektedir. Uzak memleketlere giden bazı İstanbullular da İstanbul'dan gelen eski tarihli gazeteleri okuyup burada yayınlanan roman tefrikalarını takip etmektedir (N 624). Yalnız roman tefrikaları değil, İstanbul hayatını anlatması bazı gazetelerin en önemli vasfıdır. Örnek olarak *Nilgün*'de Selim:

“Şimdi Akşam gazetesine göz gezdiriyorum; daha ziyade İstanbul hayatını aksettirdiği için ona aboneyim.” (N 167) der.

Gazetelerin en renkli ve en fazla kadınlar tarafından ilgiyle takip edilen kısmı ise moda sayfalarıdır. *“Salon Köşelerinden”* gibi başlıklar taşıyan sütunlar (EESG 160) devrin cemiyet hayatındaki dedikoduları bildirmektedir. Sosyete denen bu kimselerin çoğunluğu eski daktilo güzelleri, küçük aile kızları, bunların babaları veya kocaları dış yönden olsun incelmış, sosyal yaşantıya uyabilmiş, yabancı dil bilen iş adamlarıdır. Araya eski İstanbul ailelerinden görgülü kimseler de karışmıştır. Bilgisiz kültürsüz kimselere bu mecrada yer verilmez (EESG 21). Gazetelerde adlarının geçmemesi ise bazı türediler için büyük bir problemdir (EESG 114).

İstanbul’da Fransızca (AOD 42) ve İngilizce gazeteler, mecmualar (KT 456) yayımlanmaktadır. Bu yayınları genellikle eğitim seviyesi yüksek (EESG 67), yüzünü Batı’ya çevirmiş kişiler takip etmektedir. Özellikle moda dergilerini almak için cemiyet hanımları hiç yüksünmeden Beyoğlu’na kadar gitmekte (BS 81); Nişantaşı, Maçka gibi semtlerin hanımlarının kapıştığı nüshalarda Paris’in lüks eğlence yerlerinden, sosyete alemlerinden *“Ağa Han”*¹⁵⁵ gibi adamların hayatından bahsedilmektedir (KT 608). Vogue (A 45), Images (BS 273), Magazine Women (BBH 260) gibi dergileri özellikle sosyetik kadınlar ilgiyle takip etmekte hatta bazı hanımlar bu dergilerde yazanları harfiyen kendi hayatına tatbik etmektedir:

“Bir dergide gözüne ilişmişti: “Kadını kadın yapan şey şapkasıdır. Kibar bir kadın, tıpkı centilmen bir erkek gibi sokakta şapkasız yürümez. “Onu okuyalı beri Ferhan da şapkasız gezmez.” (EESG 128)

Ekonomik sıkıntılar gazeteciliği her zaman olumsuz etkilemiştir. Sayfa sayılarını azaltma, küçük ekiplerle çalışma, baskı kalitesinin kötü olması gibi problemler bunların başında gelmektedir. II. Dünya Savaşı yılları İstanbul’unu anlatan *Yerini Seven Fidan*’da, bir akşam gazetesinin kağıtsızlıktan dört sayfaya indiği söylenmiştir (YSF 88). Gazetecilikte hızlı haber alınamaması: *“Başka memleketlerde gazeteler dakikasında öğrenirler. Bizde o teşkilat nerede? Gelsin film*

¹⁵⁵ “Ağa Han” Refik Halid’in sonradan zengin olan türedi diye adlandırdığı zenginlerin önde gelenleri için kullandığı bir tabirdir.

artisti karuların sütun sütun resimleri! İçlerinde elbiseli olanı devede kulak.” (AOD 44) sözleri ile eleştirmiştir. Daha hızlı habere ulaşmak isteyenler ise memlekete bir an evvel televizyon getirilmesini temenni etmektedirler (AOD 79).

1.7.2. Radyo

İstanbul’da Cumhuriyet sonrası yayın yapmaya başlayan radyo, kısa sürede halkın ilgiyle takip ettiği ve güncel haberleri öğrendiği bir iletişim aracı olmuştur. Radyo ile yeni tanışan İstanbul halkının sosyal yaşantısına farklı bir renk gelmiş, dışa açık bir yönü olan bu araç görüntüsü olmasa da sesle dahi epey etkileyici olmuştur:

“Savaştan evvel Bükreş radyosunun kadın spikerleri kendilerini görmediğimiz halde dinleyicilere hitap ettikleri sırada, erkekleri şaşkına, baygına çeviren bir zevk yayarlardı; onlara kulaktan âşık olanlar çoktu.” (YSF 243)

İstanbul’da yayın yapan radyolarda bazen halkı eğiten konferanslar yayınlanmış ve böylelikle halkı çeşitli konularda bilgilendirmek amaçlanmıştır (BS 173). Evlerde yüksek sesle dinlenen radyonun sesi bazen komşu evlerden bile duyulur olmuştur (DYY 80). İstanbul radyosunun saat başlarını bildiren düdüğü (AOD 16) ya da “*Radyo Gazetesi*” okunuşundan saatin kaç olduğunu (BS25) tahmin etmek İstanbullular için mümkün bir hâl almıştır.

1.7.3. Mektup

Neredeyse yazının icadı ile başlayan mektuplaşma, kişiler arası iletişimi sağlamanın en eski yoludur. Gazete, radyo gibi iletişim vasıtaları bir topluluğa hitap etmek amacıyla kullanılırken mektup kişiler arası bir iletişim yolu olması bakımından özeldir.

Sultan Abdülhamit devirde sokağa çok az çıkan hanımlar, kışın hepten eve kapanır ve bu devirde çarşafı bir hanım ile bir erkeğin dışarıda bir arada olması taşıma araçlarında bile mümkün değilken başka bir mekânda buluşulması gibi bir ihtimal söz konusu değildir. Polis de gece gündüz bu münasebetleri takip etmektedir.

Dışarı çıkmak imkansız hâle gelince sevgililer arasında bilmeceburiye mektup ile konuşma başlamaktadır (İBY 88) Çalışmamızda mektupları ulaştırmak için iş yerine gidip mektup bırakma (İBY 83), birtakım kadınlar vasıtasıyla konağa mektuplar, resimler yollama (İBY 85), bohçacı vasıtasıyla mektuplaşma (İBY 153), şoför (DYY 167), çırak (SK 195), arkadaş (YSF 226), kahya (KT 440) ya da hademe ile mektup yollama (DYY 199), evler yakınsa camdan mektup atma (SK 171), dışarı çıkışları daha serbest olduğu için Hıristiyan bir Madama ile mektup yollama (SK 204), aynı ev içinde ise masa üstüne pusula bırakma (YSF 247) ya da günümüzde olduğu gibi postacının mektup getirmesi (BS 7) gibi yöntemler kullanıldığını tespit ettik.

1910'lardaki bir aşk hikâyesini anlatan *Sonuncu Kadeh*'te camdan mektup atma sahnesinin yanı sıra yazının da gizlenmiş olması dikkat çekicidir. Cemşit'e, "Kafesi usulcacık yukarı sür, bir kâğıt atacağım." diyen Şehriban'ın mektubu şöyle anlatılmıştır:

"Hasırın üstüne bir şey düştü; karanlıkta bunu aldı; içine ağır olsun diye galiba taş konmuş bir zarfı, çiçek kokulu bir zarf. Masasına koştı, lambayı yaktı. Leylak renkli zarf ve kağıtlara zamanın orta halli aile kadınları tarafından kullanılan yerli şebboy pudrası sürülmüştü; üfledi yetmedi, mendiliyle sildi, yazılar simsiyah belirdi. Taş sandığı da bir lavanta şişesinin billur taklidi cam kapağı idi."

Bahsedilen mektuptan o devirde bir küçük hanımın nasıl mektup yazdığını göstermek için bahsedeceğiz:

"Güzel beyciğim,

Medid ve elim iki mevsimi şitanın hasret ve hüsrani içinde tarumar olan cariyeniz avdetinize bahara kavuşmuş nebatlar ve şükûfeler misali yeniden hayat buldu. Oh, bilseniz ne zalim, ne bîaman günler, geceler geçirdim."

Yukarıdaki sözleriyle Şehriban, Cemşit'ten "mev'id-i mülâkat" yani randevu istemektedir (SK 116). Mektuplaşmalar sadece sevgililer arasında değildir. Hasta, doktoru ile (DYY 221), gurbetteki kişi memleketlisi ile mektuplaşabilir (YSF 259).

Baba-oğul arasında haberleşme sağlamak için yazılabilir (BBH 217). Sevilen, saygı duyulan büyüklere muhtelif şehirlerden kartpostal atma (KT 628), akrabalık bağı olan biri ile görüşmek için birine not bırakma (BS 154) ya da dargın eşleri barıştırmak için bir aracı vasıtası ile mektup gönderme şeklinde karşımıza çıkmaktadır (KT 334).

İstanbulular için mektuplaşmada en önemli hususiyetlerden biri de zarfın ve kâğıdın kalitesidir. Kaliteli mektup kâğıdı kullanma ve kâğıt markalatma (İBY 88) özellikle belli bir kültürle yetişmiş kimseler için çok önemlidir. Eski İstanbul terbiyesi alanlar özellikle buna dikkat etmektedir. *“En aşağı yarım asır evvel devlet ricalinin kullandıkları kemik gibi sert, bembeyaz İngiliz kâğıdına yazıp yine aynı marka mustatıl bir zarfa koyarak yolladığı mektup...”* (DYY 148) sözleri ile tasvir edilen Pimpirik Dede'nin mektubu buna örnektir.

Mektubunun başkasının eline geçmesi ve kimliğinin ifşa olmasından çekinen hanımlar üstündeki ismi yazı makinesi ile yazmaktadır (YSF 94). Eğitim seviyesi düşük olanlar kâğıt kalitesine dikkat etse de eğri büğrü yazmaktadır (KT 629). *Bugünün Saraylısı*'nda Ayşen'in âşıkları Sefir Faruk, Rüştü ve Amerikalıdan gelen 30 kadar mektubun Ata Efendi tarafından incelenmesi bu bakımdan dikkat çekicidir. Hepsi yeni harflerle yazılmış mektupları okumak eski İstanbullu Ata Efendi için zordur ancak sefirinki basılmış kadar okunaklıdır. Kağıtları kaliteli, kabartma markalı, üzerinde *“Carpe diem.”* yazılıdır (BS 207). Ata Efendi, Amerikalının mektuplarını anlamamış, sefirinkini yapmacıklı, ukalaca, alafrangamsı, tercüme romanları andıran bir üslupta, Rüştü'nün mektubunu ise daha samimi daha yürekten bulmuştur (BS 212). Uzak ülkelerde geçen romanlarda da İstanbul ile mektuplaşmalar yapılmıştır.

1.7.4. Telefon

Refik Halid'in romanlarında haberleşme için kullanılan önemli bir vasıta telefondur öyle ki son dönem romanlarında mektubun işlevini telefon üstlenmiştir. Telefon hızlı bir iletişim aracı olduğundan İstanbul'da zaman ve mekân algısını değiştirmiştir. Uzun uzun mektuplar yazıp onu bin bir zahmetle yollamak, saatlerce

bir yerde birini beklemek yerine telefonla konuşup kısa zamanda iletişim sağlamak kolaylaşmıştır.

1800'lü yıllarda icat edilen telefon, Osmanlıda ilk defa 1908 yılında kullanılmaya başlanmıştır. Kadıköy ve Beyoğlu santrallerinin açılmasının ardından Cumhuriyet sonrası otomatik telefon santralleri açılmıştır. Kısa süre sonra kurulan santrallerin yaygınlaşmasıyla iller arası haberleşme başlamıştır. 1970'lerden sonra telefon kullanımı hızla artmıştır. Telefon her yerde bulunmadığı için özellikle ilk dönemlerde sıkıntılar yaşanmıştır. *Sonuncu Kadeh*'te, 1910'da şehirde manyetolu polis telefonlarının bile henüz kurulmamış olduğu söylenmiştir (SK 195). Telefonun şehirde yaygın hâle gelmesi ise çok kısa sürmüştür. Hatta II. Dünya savaşı sonrası İstanbul'unda evlerde iç telefon makinesi bulunması dahi normal hâle gelmiştir (AOD 77).

Telefonla beraber İstanbul'da doktor çağırma (İBY 33), yakınlarıyla konuşma (A 88) ya da randevulaşma (EESG 58) daha kolay hâle gelmiştir. Birinin numarasına ulaşmak için hazırlanmış telefon rehberi (BBH 223) evin önemli bir ihtiyacı hâline gelmiştir. Telefon rehberinde birine ait çok telefon numarası olması ise zenginlik göstergesi sayılmıştır (KT 408). Herkesin evinde telefon olmadığı için telefonlu yerlerde hangi zaman diliminde olunacağı bilgisi verilerek ulaşılabilir olmak kolaylaşmıştır (YSF 81). Santralden bağlantı sağlanmakla beraber (KT 296) bazen olumsuz hava koşulları yüzünden sorunlar yaşanmıştır (DYY 260).

Telefonla konuşmak bile İstanbullular için bir kültürdür. Belli saatlerde telefonla konuşmaya (İYS 328) ve kullanılan üsluba azamî ölçüde dikkat etmeye özen gösterilmektedir (BBH 220). Gedikpaşa gibi fakir semtlerdeki evlerde telefon yoktur (BS 283). Fakir bir semt olan Kireçburnu'nda yaşayan, aslında çok zengin biri olan Cemşit'in evinde ise telefon olmamasının sebebini arkadaşı Murad Naci şöyle anlatmıştır:

“Telefon bile aldıramadım münasebetsize. Her söylenişimde ‘Kim için? Ne için? der; gençliğinde Yakup Kadri’nin fotoğrafını isteyenlere verdiği cevap! Nur Baba muharriri böyle demekle beraber resmini dünyaya dağıtmıştır; Cemşit başka yerdeki telefonu bile kullanmamakta ısrar ediyor. Fikrince telefon iğrenç dünyanın iğrençliğini lüzumlu lüzumsuz dört bir yana yayan şamatadır ve ‘bin cürme bedel bir sevap işleyen’ kötü bir kudrettir. Yüz yüze gelmeden konuşulmaya yaradığından yüz­süz­lüğün artmasını kolaylaştırır; fuhşun yayılması onun marifetlerindedir, kızları kolayca baştan çıkararak da odur. Telefon fuhşa teşvik vasıtasıdır. İnsan dediğimiz müptezel mahluka yaraşan icatlardan!” (SK 36)

1.7.5. Telgraf

Refik Halid’in romanlarında ülkeler ve şehirlerarası iletişim sağlamada telgraf kullanılmıştır. Yazar için, özellikle sürgün yıllarında, telgraf ve telgraf tellerinin yeri bir başka olmuştur. *Ay Peşinde* adlı eserinde Karay telgraf tellerini şöyle anlatmıştır:

“Bu üzücü ve eritici hayat içinde İstanbul gittikçe size mükemmel, latif, misilsiz görünmeye başlar; gittikçe İstanbul’u hayalinizde şirinleşmiş, şevklenmiş bulur,; İstanbul’un hatırasıyla bir başınıza vakit geçirmeyi gittikçe her meşguliyetten üstün görürsünüz. Bir ucu da İstanbul’a bağlı olan telgraf tellerine gıpta ve tahassürle baktığım ve telgraf direklerine başımı dayayıp yüreğimden toplanan feryatları rüzgârların tellerdeki titrek, uzun ve melal verici ahengiyle bestelediğim zaman, ben de Anadolu’ya sürülmüş her İstanbullu gibi ıstırap çeker, İstanbul’u böyle içten fiğan ile, feryat ile yâd ederdim.”¹⁵⁶

Karay’ın romanlarını incelediğimizde, *Bugünün Saraylısı*’nda Ayşen Mersin bulunan babası Yaşar’la telgraf ile haberleşmiş (BS 173), Rûveyha Paşa ile evlendikten sonra da Mısır’dan Rüştü’ye telgraf çekmiştir (BS 272). *Dört Yapraklı Yonca*’da telefon hatları arıza yaptığı için Emire’nin Samsun’daki ailesine yıldırım telgraf çekilmiştir (DYY 259). Görüldüğü gibi telgraf yazarın yaşantısında önemli

¹⁵⁶ Karay, *Ay Peşinde*, s. 13.

olsa da romanlarında çok kullanılan bir yöntem değildir çünkü telefon ile iletişim sağlamanın kolaylaştığı devirde bu eserler yazılmıştır.

1.7.6. Diğer Yöntemler

İstanbuluların iletişim kurmak için kendi aralarında geliştirdiği yöntemler de vardır. *Kadınlar Tekkesi*’nde ev içinde iletişim kurmak için Baki, eskiden atalarının da kullandığı bir yöntemi uygulamaktadır. Ayağını yere üç kez vurarak ahşap konağın alt katındaki bir hizmetliyi çağırılmaktadır (KT 129). Yine aynı eserde sevgililer arasındaki bir yöntemden, kitap satırı çizerek mektup oluşturmadan bahsedilmiştir:

“Paşanın da muvafakatiyle iki genç birbirlerine mevcut Fransızca kitapları mübadele ediyorlardı. Vasıta vekilharç Ethem Efendi’ydi. Her defasında kitapları açıyor, ara sayfalarını karıştırıyor içine bir name sıkıştırılıp sıkıştırılmadığına bakıyordu; öyle bir şey bulamıyordu...”

Halbuki Bersad iyi bir usul icat etmişti: Kitaplarda bazı münasip kelimelerin altlarını tırnağıyla hafifçe çiziyor ve bunlar yan yana getirilince mükemmel bir mektup oluyordu, aşk mektubu!

Baki de aynı usulde hareket ettiğinden muhabere devam edip gitti.

(...) Payot kütüphanesinin çiçekli bez kaplı ve esnek ciltli şiirler serisinden Madam Desbordes Valmore’un meşhur “Elégies”leri! Gerçekten sapına kadar âşık, aşk düşkününü, muhabbet delisi coşkun kadın şair genç sevdalılarını tutuşturmuştu.” (KT 211)

Bu yöntem İstanbul’da gençler arasında bilinen bir metot olmalıdır ki *Yüzen Bahçe*’de gemide birbirlerine âşık olan Gülrevan’ın yolladığı şifreli mektubu Rıdvan hemen çözmüş ve okumuştur (YB 171).

Sonuncu Kadeh’te Cemşit ile Şehriban aşkında mektuplaşmadan başka cama taş atma (SK 108), pencereden pencereye konuşma (SK 116), kibrit çakma vb. yöntemler kullanılmıştır. Kibrit yakıldığı vakit, *“Aşağı yukarı sallarsa randevuya gidilecek, sağa sola gezdirirse mani var.” (SK 125)* sözleriyle bu yöntemin ne

olduğu açıklanmıştır. *Ekmek Elden Su Gölden*'de sevgili ile uzaktan bile konuşmak mümkün olmadığında vücut dili ile işaretleşip anlaşılmış (EESG 101), karşılıklı mendiller çıkarıp kibar kokular ile bir şeyler söylemeye çalışılmıştır (EESG 158).

Biriyle ilgili dolaylı şekilde haber almak için mahalleliye danışma (KT 299), eve girip çıkan mevlitçi hanımı aracı yapma (KT 314), evlilik niyeti varsa araya aracı kadınlardan koyma (EESG 40), eski usul kız tellalı kadınların salık vermesi (EESG 32) ile hareket etme de söz konusudur. Sevgili ile yüz yüze görüşmek için ise her tür tehlikeyi göze alıp bahçe duvarını aşmak (İBY 80) hatta mezarlıkta buluşmak dahi mubahtır (İBY 90). Eski devirde büyük evlerde harem ve selamlık bölümleri ayrı olduğu için ev içinde yaşanan aşk maceraları da ilginç buluşmalara sahne olmuştur. Mabeyn kapısına anahtar uydurarak (KT 186) ya da dönme dolaba binip selamlığa, sevgilinin odasına gitmek de kabildir. Dilimizde kullanılan “*dolap çevirmek*” deyimini bu şekilde ortaya çıkmıştır.¹⁵⁷ *Bu, Bizim Hayatımız*'da Mazlum Sami'nin ağzından bu sahne anlatılmıştır:

“Mabeyn odası? Bilen ne kadar azaldı bunu artık... İki daire arasında bir kapısı selamlık, öteki harem tarafına açılan bir nevi bitaraf mıntika değil miydi? Gündüzün paşa ve beyler memuriyette iken kapıları muhakkak kilitli tutulur, annemden izin çıkmadıkça açılmazdı. Hizmetçilerle uşaklar arasındaki dalavereler ancak aşağı kattaki dönme dolapta çevrilirdi.” (BBH 249)

1.8. Belediyecilik

Osmanlıda belediye teşkilatının temelleri I. Meşrutiyet'te atılmıştır. Kanunlara göre imar işlerini düzenleme ve kontrol, bayındırlık hizmetleri, aydınlatma, temizlik, belediye mallarının yönetimi, emlâk tahriri, nüfus sayımı, pazar ve alışveriş kontrolü, hijyenik tedbirler alma, mezbaha ve okul açma, itfaiye ve belediye gelirlerini toplama gibi görevler belediyelere yüklenmiştir. Belediyeler tam anlamıyla yükümlülüklerini yerine getiremediği için bu görevlerin bir kısmını merkezî hükümet, bir kısmını vakıflar ve diğer teşkilatlar üstlenmiştir. Belediye

¹⁵⁷ İskender Pala, *İki Dirhem Bir Çekirdek*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 39.

ancak bürokratik işlemler için başvuru, en ufak işler için yığınla yazışan bir teşkilat konumundadır.¹⁵⁸ Cumhuriyet öncesinde, 1920’de, Ankara’da Büyük Millet Meclisi’nin açılmasıyla yeni bir devletin temelleri atılmış, 1921’de çıkarılan Teşkilat-ı Esâsiye kanunlarında mahallî idarelerden bahsedilmiş ancak lafzî olarak belediyeden bahsedilmemiştir. Ankara’nın başkent ilan edilmesiyle belediye yönetiminin diğer belediyelerden ayrılması ve ayrı kanunla düzenlenmesi prensibine devam edilmiştir.¹⁵⁹ Başkent olma vasfını kaybeden İstanbul eski rejimi çağrıştırdığı için bir süre gözden düşmüş,¹⁶⁰ Ankara ve Anadolu imar edilirken İstanbul geri plânda kalmış ve bu yüzden İstanbul’da belediyecilik alanında aksaklıklar yaşanmıştır. Cumhuriyet İstanbul’unu her yönüyle modern bir şehir olarak görmek isteyen, kusurlarına ve halka sıkıntı veren yönlerine tahammül edemeyen Refik Halid’in eserlerinde belediyecilikle ilgili her iki döneme dair eksiklikler sıkça eleştirilmiştir.

Genel anlamda belediyelerden beklenen en temel hizmet, temiz ve huzurlu bir şehir hayatı sağlamasıdır ancak İstanbul’da belediyecilikle ilgili sorunların başında daima temizlik, ulaşım, aydınlatma gibi problemler gelmiştir. Beyoğlu gibi merkezî semtlerde bile yan sokakların kirli, kokulu olması rahatsız edicidir (A 73). Karay, bir yazısında İstanbul’un Batı’ya açılan kapısı için:

“Beyoğlu Caddesi -bir defa daha işaret etmiştim- Beyoğlu ilçesi içinde en bakımsız, kûhî, çirkin binaların dizildiği bir yoldur. Bir gün fırsat bulursanız başınızı binaların cephelerine doğru kaldırınız, şaşarsınız. Tıpkı, aşağıdaki uygunsuzluk oralarda da göze çarpar: Mükellef cephesi olan altı bir katlı heyulanın yanında daracık, alçacık, ön sıvaları dökülmüş, âdet mail-i inhidam teşhisi konacak sünepe yapılar! Bunlar hemen Sirkeci hattında giderken tren penceresinden gördüğümüz mahut evler kadar yoksulluk, bakımsızlık, belediyesizlik nümuneleridir.”¹⁶¹ demiştir.

¹⁵⁸ İlber Ortaylı, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, “Belediye”, C. 5, s. 400.

¹⁵⁹ Bilal Eryılmaz, **İstanbul Şehir ve Belediye**, “İstanbul Belediyesi Tarihi”, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul- Kasım 2002, s. 51.

¹⁶⁰ Önder Kaya, **Cumhuriyetin Vitrin Şehri 3 Devirde İstanbul**, Küre Yayınları, İstanbul, 2010, s. 24.

¹⁶¹ Karay, **Hep İstanbul**, s. 463.

Günümüzde dahi İstanbul'un en büyük problemlerinden biri ulaşımdır. Ulaşım ile ilgili kısımda da bu konuya kısmen temas etmiştik. Karay'ın romanlarında şehir içi vapur hatlarının (BS 23), tramvayların (BS 15) vb. ulaşım vasıtalarının her daim kalabalık olması yazarın en sık sözünü ettiği eksiklerdendir. Çalışmamızda otomobil çokluğu sebebiyle karmaşa ve gürültünün şehri kuşatmış olması, geniş trotuarlar bulunmamasından dolayı halkın yaya ulaşımda zorluklar yaşaması, dar caddeler yüzünden trafiğin şoförleri bunaltması (İYS 355) gibi sorunlardan da bahsedilmiştir. Sinir hastalıkları uzmanı olması nedeniyle gürültünün insan sağlığı için zararlı olduğunu bilen, buna çözüm getirmek isteyen vali ve belediye başkanı Fahreddin Kerim döneminde, 1951'de¹⁶², araç trafiğinin artması sonucunda bir dönem klakson yasağı dahi konulduğuna *Kadınlar Tekkesi*'nde değinilmiştir (KT 97). *Bugünün Saraylısı*'ndaki Taksim manzarası, trafik ile ilgili oturmamış bir şehircilik ve belediyeçilik anlayışı olduğunu kanıtlamaktadır:

“Taksim Meydanı'nın yine en kalabalık saati. Otomobil ne kadar da çoğalmış. Bir kaldırımdan öbürüne geçmek imkânsız. Sulu kar çamuru ile kaypak, bazı yerleri aynalaşmış, bazısı inadına simsiyah, gözleri şaşırtan bir sürü asfalt yollar ve tramvay rayları! Her köşeden fırlayan, kavis çizip başka başka taraflara sapan otomobilliler! Gürültü, kalabalık, karmaşıklık!” (BS 307)

Kışın İstanbul'un en büyük sorunlarından biri yağmur ve kar sonrası şehrin çamura bulanmasıdır, özellikle eski devirde bu durum çok daha kötüdür. 1910'lardan bahseden *Sonuncu Kadeh*'te, Çarşıkapı tarafında bir sokak hakkında Murad Naci ile Cemşit karşılıklı konuşur:

“İndik. Aman Allah'im, çamur deryası! Hem motorlu vasıta yerine at, eşek, katır kullanılan ve köpekli sokaklara murdarlık namına ne varsa atılan bir devrin çamuru!”

¹⁶² Ö. Kaya, A. g. e., s. 137.

(...) Bahsettiğin zamanın çamurları hem de parmak yahut kaşık kullanmadan kendiliğinden ağızımıza gelirdi. Unutmuşsun, o tadı sen de bilirsin, zifosla şaka olmazdı; yanında bir at sürçer, bir araba tekerleği birikintiye kayar, sıçrayan, hatta fişkırان çamur yalnız üstümüzü başımızı kirletmekle kalmaz, dudaklarımıza da çarpardı.

Sahi öyle olurdu, hele ağızını açtığın zamana rastlarsa içine dolardı; münasebetsiz bir refleks ile de muhakkak yalanırdık. Hele bizim Asmaaltı, Zindankapı çamurları; lezzet bakımından yağlı ve mayhoş, biraz da amonyaklıydı! (...) Ya pencerelerden sokağa uzatılmış soba borularından dökülen paslı damlalar! Bu lekeler sıcak su ve ilaçla da çıkmazdı. Kısacası yerden çamur fişkırır, gökten pas yağardı; işte eski İstanbul kışlarından manzaralar!” (SK 207-208)

II. Dünya Harbi yılları İstanbul’unu anlatan *Bugünün Saraylısı*’nda da durum pek farklı değildir. Merkezî yerlerde dahi benzer sıkıntılar yaşanmaktadır. Asfaltlanmış yollar yapılsa da çamurlu ve ıslak caddeler rahatsız edicidir (BS 134). Özellikle karlar erimeye yüz tuttuğunda caddelerin vıcık vıcık hâli yüzünden yaya kaldırımlarında ihtiyatlı yürümek gerekir. Bir sinema dönüşü Feride ile Gedikpaşa gelen Atıf: “Nedir bu sokakların hali?... Çamur dizlerde!” diye şekva edince Ata Efendi şehrin eski hâlini, İstanbul’un çamurlarını düşünür: “Şehrin eski halini bilseler, o devirde yaşasalar, ne derlerdi acaba? Çamur içinde pala çalardık. Yaman şeydi İstanbul’un çamuru!” (BS 123) der.

“İstanbul’un Çamurları” başlıklı yazısında İstanbul’un bakımsız, çamurlu sokaklarından bahseden ve İstanbulluların çoğunun bu sebeple ‘çamur mütehassısı’ ve ‘çamur temizleyicisi’ olarak yetiştiğini söyleyen Karay, İstanbulluların semtlerin çamurlarını bile ayırt edilebildiğini anlatmaktadır. Unkapamı civarının çamuru killi, kireçli, unlu olduğundan biraz akçıl hem çabuk kuruyan hem çabuk temizlenen bir çamur iken Beyazıt ve Şehzadebaşı çamuru için ‘tipik İstanbul çamuru’ demiştir. Orta derecede yapışkan ve orta derecede emekle temizlenen koyu kahve renkli Beyoğlu ve Tepebaşı’ninkilere benzer çamurdan da bahsetmiştir. Aksaray ve Kumkapı çamurlarını az yağlı, sıvaşık siyaha yakın renkte diye tasvir ederken en belâlısının Asmaaltı ve Zindankapı tarafındaki dehşetli yağlı, çürük yumurta ile

bozuk peynir arası karakteristik kokusu olan çamurlar olduğunu söylemiştir. Tretuvar ve asfalt yolların eksikliği yüzünden yerden sıçrayan, insanların ağızına dolan çamurun sadece türlerinin değil tadının da İstanbullularca çok iyi bilindiğini anlatmıştır.¹⁶³ Karay, 1954'te kaleme aldığı bir yazısında Dolmabahçe-Beşiktaş arası, Osmanbey-Şişli Caddesi ve Rumeli Caddesi İle Atatürk Bulvarı'nda ve Divanyolu'ndan başka yerde tretuvarlı sokak ve cadde olmadığını mizahlı bir şekilde anlatmıştır.¹⁶⁴ İşte bu çamurlar Murad Naci'nin, Cemşit'in, Ata Efendi'nin bahsettiği çamurlardır.

Özellikle kenar mahallelerde bakımsızlık hat safhadadır çünkü burada belediye faaliyetleri neredeyse hiç yok gibidir. Çırçır yolu toz, toprak içinde (KT 678), Kazancılar Sokağı olumsuz alçak damlardan dökülen birikinti sularla kaplı (KDA 89), Feriköy lağımları sokağa atan (EESG 82) ve bozuk paket taşları (EESG 99) ile çekilmez hâldedir. Bu yüzden bazen taşradan gelenler temizlenmemiş cıvık cıvık sokakları kendi kasabasınınkinden daha kirli bulmaktadır (YSF 141). Kenar mahallelerde imar faaliyetleri çok az olduğu için fakir semtler İstanbul'un değişmeyen yüzüdür:

“İstanbul'da en sağlam kalmış, hüviyet değiştirmiş, eski İngiliz aristokrasisi gibi ananelerine bağlı, kuvvetli ve kudretli cemaat kenar mahalle, alt tabaka dediğimiz topluluktur. (...) ananenin sadık bekçileri bu mahallelerdi; ölüye ağlamasını, diriye gülmesini yalnız onlar biliyordu. Uymuş görünerek acele değişikliklere farkında olmadan kafa tutanlar bunlardandır. Belediye bakımından da bu mahalleler eski şeklinde duruyorlar. Ananeprestliğin daha ötesi olamaz.” (DÖ 265)

Şehrin sokaklarının perişan vaziyetlerini çok iyi bilen Refik Halid, çeşitli sebeplerle gittiği diğer ülkelerdeki şehirlerle memleketini karşılaştırınca aradaki uçurumdan rahatsızlık duyan bir aydındır:

“Nasıl bir sokak? Tarife hacet yok... oyuklarına çamur dolmuş, kovuklarından süprüntüler fırlamış, çukurlarına murdar kaveziler, eski

¹⁶³ Karay, **Hep İstanbul**, s. 305-311.

¹⁶⁴ Refik Halid Karay, **Karga Bana Dedi ki: Mizah Yazıları**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2016, s.53.

hırkalar, dibi delik saç mangallar doldurulmuş bir mezbele, araba zifosuna tesadüf edersen dizlerime kadar çamura batacağıma, bir de paltomun paltoluktan çıkararak porsuk derisi gibi benek benek, leke leke olacağına, hatta burnumun ucuna kadar yağlı kül yalamış sokak köpeği gibi çamurlara bulaşacağıma şüphe yok... Halbuki düşününüz bir Avrupalıyı, Hintliyi, Cavalıyı... Babiali koridorlarında dolaşır gibi gacır gacır sokaklarında yürüyebilirler, öyle yürümek zahmet değil, zevk sayılır; bizde öyle sokaklar olsa herkes fevç fevç seyrine koşar, evine döndüğü zaman Paris sergisini görmüş gibi anlattıkça karşısındakileri hayrete düşürür, tahta parkelerinin üzerine örtü serer, yemek yer... ”¹⁶⁵

Çalışmamızda belediyeçilik hizmetlerinde çifte standart uygulandığından bahsedilmiştir. *Bugünün Saraylısı*’nda Tarlabası taraflarında oturan pansiyoncu Fıtnat, Ata Efendi’ye: “*Kar bastıracak,*” der. “*Don yaparsa şu yokuştan inip çıkarken çekeceğimiz var. Geçen sene düştüm. Kalça kemiğim kırıldı; üç ay alçıda kaldım.*” (BS 295) Oysa Ata Efendi, ertesi gün Alman Sefareti sırasındaki Düzduman Palas Apartmanı’na giderken aynı manzara ile karşılaşmaz. “*(...) buraları kibar mahalle olduğundan karları temizlemişler, tretuvarlar da ayna gibi parlıyor.*” (BS 303) der. Görüldüğü gibi yakın yerler olmasına rağmen muhite göre halka farklı muamele uygulanmaktadır.

Üç yanı sularla çevrili İstanbul’un en büyük sıkıntılarından biri de su kesintileridir. Bu sıkıntı bitmediği için evlerine su depoları yaptıranlar vardır zira “*Terkos’a güvenilmez!*” (BS 289). Su depoları ve kuyular vasıtasıyla evlerdeki susuzluk problemi çözülmeye çalışılmaktadır.

Şehirle ilgili bir diğer problem ise Dolmabahçe-Arnavutköy arasındaki saray duvarlarının kaldırılıp kaldırılmamasıdır. Yazara göre, Boğaz’daki cennete ulaşmak için çile doldurmak halka eziyettir (BBH 61) ve bu da belediyenin çözmesi gereken bir problemdir. Bu sıkıntıları aşmak, Üsküdar sahillerini Boğaz’ı, Marmara’yı seyrede ede gidilecek bir sahil yolu yapmak gerektiği söylenmiştir (KT 617). Karay’a göre, İstanbul’un bir dünya şehri olması için bunları yapmak elzemdir:

¹⁶⁵ Karay, **Kirpinin Dedikleri**, s. 71-72.

“Ayıp şey! Bu derece ihmal olur mu? Boğaziçi yolsuz bırakılır mı? Başkalarının elinde olsa şimdi bunun yerine beton kaplı geniş yollar bulurduk, üç otomobilin yan yana, ferah ferah geçeceği çifte yollar! Etrafta ormanlar, parterler, parklar, skuarlar, aralarında oteller, gazinolar, pitoresk kır kahveleri, neler de neler; gittiğim, gezdiğim Avrupa'nın birçok yerinde gördüklerim gibi! Ömrümüz böyle şeyleri görmeye yetmeyecek galiba.” (YSF 147)

Karay, Boğaz'daki en çirkin manzaralardan birini tarihî nitelik taşımasına rağmen bakımsızlıktan harap olmuş surların oluşturduğundan da şikâyet etmiştir. *Yerini Seven Fidan*'da, II. Dünya Savaşı yıllarının sıkıntılı atmosferinde Rumelihisarı'nı görünce bakımsız hisarları işaret eden Burhan: *“Bak şunlara,”* der. *“Çöküyorlar da aldırış eden yok. Ne padişahlar aldırışlar; ne Meşrutiyet, ne de Cumhuriyet!”* (YSF 148) oysa *Sonuncu Kadeh*' te -1956'da- Murad Naci vapur ile Hisar'a doğru ilerlerken artık restore edildiği için bu şerefli atalar mirasını bir vatandaş olarak utanmadan izleme imkânına erişmiştir (SK 252).

Karay'ın 1954'te kaleme aldığı *“İstanbul: Mahvedilemiyen Sihirli Ülke”* adlı yazısında Meşrutiyet öncesine ve Meşrutiyet'ten o güne dek yapılan pek çok *“şehircilik cinayeti”*ne, tüm belediyecilik hatalarına rağmen yıkılmayan şehre seslenişi dikkat çekicidir:

“Asırlardır çirkinleştirmeğe elbirliğiyle çalıştık, yapmadığımız kalmadı. Eğer bu suikastlara başka bir şehir maruz kalsaydı çoktan merdut ve yok olurdu. Selâm sana, ey mahvedilemiyen sihirli ve mutlu ülke!”¹⁶⁶

¹⁶⁶ Karay, *Hep İstanbul*, s. 428.

İKİNCİ BÖLÜM

İSTANBUL'UN SEMTLERİ VE EVLERİ

Bu bölümde Refik Halid'in romanlarında ismi geçen semtleri özelliklerine göre sınıflandırmak ve Türk mimarisinin, estetik anlayışının bir yansıması olan İstanbul evlerini tasvir etmek amacı taşıyoruz.

2.1. İstanbul'un Semtlere Göre Mekânsal Görünümü

İstanbul tarih boyunca büyük devletlere başkentlik yapmış, sahip olduğu coğrafi konumu, tarihî ve toplumsal özellikleri ile değer kazanmış, kalabalık nüfusa sahip şehirlerden biri olmuştur. Tarihin her devrinde yoğun nüfusa sahip olması nedeniyle şehirde birçok ilçe, semt, mahalle kurulmuştur. Coğrafi yapı bakımından ele alacak olursak Marmara Denizi ve Haliç şehrin yerleşim alanlarının belirlenmesinde önemli bir etkidir.

Şehirde henüz köprüler yokken ve ulaşım faaliyetleri çok zayıfken şehir Pera (Beyoğlu) ve İstanbul diye ikiye ayrılmıştır. İstanbul tarafı, surlar içinde kalan bölüm olup burada Fetih sonrası Müslüman İstanbullular yaşamıştır. Pera ise Hıristiyan halkın, Levantenlerin ve Avrupalı nüfusun yaşadığı bir semt olarak anılmıştır.

Osmanlı döneminde İstanbul, idarî-adlî anlamda dört bölüme ayrılmıştır. Bunlardan ilki şehrin merkezi kabul edilen sur içidir. Galata, Üsküdar ve Eyüp'ten oluşan "*Bilâd-ı Selâse*"¹ şehrin kazaları sayılmıştır. Bu ayırım sadece idarî ve yargısal bir bölünme değil sosyolojik ve kültürel farklılığın da ifadesi olmuştur. 19. yüzyılda Haliç üzerine yapılan köprülerle ve şehir içi vapur seferlerinin artmasıyla ulaşım kolaylaşmıştır. Bu vesile ile İstanbul-Beyoğlu arası gidip gelmeler yaygınlaşmış iki yaka halkı kaynaşmıştır.

Refik Halid'in bazı eserlerinde Doğu Akdeniz, Orta ve Uzak Doğu memleketlerinde geçen olaylar anlatılsa da romanlarında mekân genel anlamda İstanbul'dur. Yazarın Anadolu'da geçen iki romanından ilki *İki Cisimli Kadın*'da

¹ İlber Ortaylı, TDV İslâm Ansiklopedisi, "Galata", C. 13, s. 304.

Ankara ve Abant'tan, ikincisi *Karlı Dağdaki Ateş*'te Bursa'dan bahsedilmiştir ancak bu romanların kahramanları İstanbulludur. İstanbul dışında geçen diğer romanlarında ise İstanbul özlenen, tatlı hatıralarda kalan bir yer olarak anılmıştır. Karay, romanlarındaki kahramanları dünyanın çeşitli ülkelerinde dolaştırırken roman kurgusu içinde onlara anılarla İstanbul'u hatırlatmış, İstanbul dışına çeşitli sebeplerle gidenlerin İstanbul'u özlemesini ve şehirden bir vesile ile bahsetmelerini sağlamıştır.

Çalışmamızda İstanbul semtlerinin yoğun olarak zikredildiğini görmekteyiz. Bazen bu semtlerin hiçbir işlevi olmasa da isimlerinin anılması fonun ekseriyetle İstanbul olduğunu görmemiz açısından önemlidir. Yazar bazen semtlerin adı, tarihi ve çeşitli özellikleri hakkında bilgiler vererek şehri ne kadar iyi tanıdığını okura göstermiştir. Hem Osmanlı İstanbul'unu hem de Cumhuriyet sonrası İstanbul'u gören ve yaşayan Refik Halid, yaşadığı sürgünleri kazanca dönüştürmüş hem Anadolu'yu hem de yurtdışındaki bazı ülke ve şehirleri eserlerinde konu edinmiştir. Eserlerinde mekân olarak en çok İstanbul'u işlemişse de dışarıya açılmayı başaran usta yazarlarımızdan biri olmuştur.

İstanbul semtlerini Beyoğlu ve çevresi, sur içi, Anadolu yakası ve Adalar, Boğaziçi olarak tasnif ettik. İnceleyeceğimiz semtlerin yanı sıra semt olmamasına rağmen Beyoğlu ile İstanbul'u birbirine bağlayan Köprü'yü de bu kısma aldık. İstanbul semtleri ile ilgili literatürde pek çok kaynak olduğundan bu semtlerin kökeni, coğrafi ve tarihsel yanları gibi meselelere girmeden Refik Halid'in romanlarında İstanbul'u yansıtması bakımından ele alacağız.

2.1.1. Beyoğlu ve Çevresi

Osmanlı İstanbul'unun Avrupaî kısmı olan Beyoğlu, kuruluşundan beri Avrupalıdır. Bizans başkentinde Latin ve Katolik bir koloni olarak kurulan yerleşim alanı fetih sonrasında da pek değişmemiştir. Fatih Sultan Mehmet, bu bölgeye Rum ve Yahudileri yerleştirerek denge sağlamaya çalışmışsa da bu bölge uzun yıllar boyunca İslâm başkentinde gayrimüslim bir yer olarak kalmıştır.

Kuruluşundan beri canlı bir ticaret merkezi olan Beyoğlu ve çevresi, Tanzimat sonrası hızla zenginleşmiş ve büyümüştür. Günümüzün İstiklal Caddesi -

eski adı ile Cadde-i Kebir (SK 178)- görülmemiş bir ihtişama kavuşmuştur. Önceleri yabancı ülkelerin elçilik binaları ve kiliseler bulunan bu caddenin arka taraflarına büyük apartmanlar, alışveriş yerleri, eğlence ve sanat alanları kurularak bu yerleşim yeri bir cazibe merkezi hâline getirilmiştir. Levantenlerin ‘Pera’ dedikleri Galata’nın genişletilmiş hâlini halk Beyoğlu adı ile anmıştır. Orada yaşayan Avrupalılar, Levantenler gibi giyinmek, yemek, içmek, eğlenmek kısacası Batılı olmak bilindiği üzere pek çok Türk romanının konusunu oluşturmuştur. Bu kültürün yayılmasında özellikle Rus muhacirler etkili olmuştur.²

Karay’ın romanlarında doğrudan Batılı olma çabası içindeki kahramanlar ve yanlış Batılılaşma konuları anlatılmamıştır. Ancak alışveriş, ulaşım, giyim bahsinde belirttiğimiz gibi Beyoğlu ve çevresi daima yeniliklerin merkezi konumunda oluşuyla nazara verilmiştir. Eğitimle ilgili bölümde açıkladığımız gibi bu bölgede açılan yabancı okullar Batı kültürünün İstanbul tarafında da yaygınlaşmasına vesile olmuştur. İncelememizde Beyoğlu, bu renkli hayatın ve dışa dönüklüğün en belirgin olduğu semttir. Selim İleri’nin tabiri ile: “*Refik Halid’in İstanbul’u içe kapandıktan uzak, hep dışa dönük bir kenttir.*”³ Beyoğlu ve civarındaki semtler, bu zihniyetin en belirgin biçimde görünür hâle geldiği yerlerdir.

İstanbul’un Bir Yüzü’nde Şişli’de henüz arsa, taş ocağı, tarla hâlinde duran bir sokakta Kâni’nin yepyeni bina yaptırdığı söylenmiştir (İBY 28), bu ev onun evlilik dışı ilişkiler için kullandığı “*fingirti evi*”dir. Bu gibi gizli görüşmelerin eski devirde hükümet tarafından yasak edildiğini ve takip altında tutulduğunu: “*Çarşafli bir hanımın ve şık bir beyin gelip gitmeleri polis dikkatini celbederse kadın için felaket olurdu. O devirde hükümetin gözü bu kabil işlere gece, gündüz açıktı.*” (İBY 87) sözleri ile ifade eden yazar, Madam Tirello’nun Ayazpaşa’daki evinde yapılan buluşmaların bu sebeple sekteye uğradığını söylemiştir. Alışveriş bahsinde belirttiğimiz gibi Bonmarşe, Pazar Almanda, Olyon gibi yerler alışveriş dışında kadınlarla erkeklerin buluşma mekânıdır (İBY 89).

² Ahmet Hamdi Tanpınar, **Beş Şehir**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001, s. 71.

³ Selim İleri, **İstanbul’un Sandık Odası**, Doğan Kitap, İstanbul, 2004, s. 30.

Memnu ilişkiler yaşayan erkeklerin bu bölgede ev tutmasını kimse yadırgamaz. Pangaltı’da İtalyan artist ile yaşayan Mesud Efendi (İBY 95) ve Nişantaşı’nda sevgilisine bir konak tutan Zâl Bey bu duruma örnektir (İBY 168). Beyoğlu kültürüne sahip kadınlar ile evlenen erkeklerin hem hayat tarzı hem de kültürel bakımdan şok yaşaması ise Ziya Bey üzerinden ele alınmıştır (İBY 117).

Beyoğlu’nun en cazibeli yanı şüphesiz renkli eğlence hayatıdır. Bu sebeple evin küçük beyi Beyoğlu’ndaki eğlencelere katılmak için anadan, babadan, büyük nineden alıp hatta saatinin kordonunu satıp tüm parasını Beyoğlu’nda tüketmektedir (İBY 35). Beyoğlu’nun en ihtişamlı günlerini İhya Efendizade Nazmi Bey şöyle anlatmaktadır:

“Sultan Abdülaziz devrinde İstanbul’u görmeliydiniz,” der, “O ne âlemdi, o ne cennetti... Baştan başa düğün dernek çalgı çağnak... Para bol, mal ucuz, zaman müsait; halkın ömrü keyif içinde geçerdi. Kağıthane, Bentler, Beykoz çayırı, Çırpıcı, Veliefendi yok mu? Oralari tarif edemem ki.. Mesela sahaf esnafı, celep esnafı, Mısırçarşılılar toplaşırılar, çadırlarla, yemeklerle oralara seyrana giderlerdi; ama bir gün için, üç gün için değil... Bir hafta kahr, içerler, yerler, burunları kanamadan, aralarında hiçbir niza çıkmadan gülüşe eğlene dönerlerdi. Kışın helva sohbetleri, baharda kuzu çevirmeleri... İlle Beyoğlu âlemleri! (...) O zamanlar zengin Ermeniler çoktu. Saraylarda müteahhitlik, nakkaşlık, kalemkârlık ederlerdi. İşte Beyoğlu’nun zevkini çıkartan onlardı, sefahati, zevki onlarda görmeliydi.” (İBY 132)

Sıradan halkın gitmesi pek mümkün olmayan daha ziyade yüksek zümreden erkeklerin dadandığı Beyoğlu’nda zevk ve sefa içinde bir hayat yaşayan diğer tipler haraç toplayanlardır. Meyhaneleri ve kumarhaneleri haraca bağlayan Zâl Bey (İBY 168) ile yanındaki Ermeni-Yahudi muavinlerle birlik olup Beyoğlu’nu haraca bağlayan -dükkânlardan, evlerden aidat alan- Settâr Efendizade Ahmet Bey (İBY 125) gibi kimseler bu duruma örnektir.

Sürgün, mekân olarak Beyrut, Halep, Şam gibi yerlerde geçmesine rağmen hatırlamalar ile İstanbul’un anıldığı bir romandır. Babasının sürgün edilmesinden

sonra dükün bir kadın olan Seher (Nevber), Beyoğlu'nun sefil, iğrenç pansiyon odalarını Şu sözlerle hatırlamıştır:

“Tozlu, tahtakurulu, murdar sedirlerine bağdaş kurup fasulye haŐlaması ve fiçi sardalyesi yiyeceğim. Sirkeli suyuna kocaman iç ekmek parçalarını banarak yuttuğum bu yemeklerin hâlâ boğazımda yakıcı tuzluluğu ve kurutucu ekŐiliđini duyuyorum.” (S 188)

Anahtar'da Beyoğlu ve çevresinde yaşanan olaylar anlatılmıştır. Bu romanda kendini kısa zamanda aristokrat kesimin içinde bulan genç bir çiftin hayatı işlenmiştir. Yüksek sosyete de yaşam tarzı olarak benimsenen bazı hâl ve hareketleri yazar burada eleştirmiştir. Taksim'deki evlerinde yalnızca pazar günü baş başa kalan çiftin bu davranıŐlarının nedenini anlatıcı Şöyle açıklamıştır:

“Niçin? Niçin olacak? Muhitlerindeki taktit etmiŐlerdi. “Bizim mevkidekiler öyle yapıyor; biz de onlara benzemeliyiz!” diye düŐündükleri için, zahir eskiden farkına varmadan öylelerine imrendiklerinden, yapıları güzel bir Şey, zaruri bir Şey sandıklarından, kibarlık taslamaya can attıklarından dolayı, belki de Avrupa taktidi yüksek sosyete kurmayı rejimin icabı ve gördükleri iltimaslı nimetin mukabelesi saydıklarından, onu da baŐardıklarını anlatmak istediklerinden ötürü çeşitli sebeplerle, saiklerle, işte böyle olmuşlardı. Fazla sivrilmişler, samimi taraŐlarını kaybetmişlerdi.” (A 43)

Beyoğlu'nda evinde olduğu gibi sokakta da kalıplaşmış bir hayat yaşamaya başlayan sosyetik kadınların en önemli iŐlerinden biri her ikindi Beyoğlu Caddesi'nde yürüyüş yapmaktır (A 44). Yazar aslında Beyoğlu caddelerinde görülen modern hayatın iç manzarası ile dış manzarasının birbirinden çok daha farklı olduğunu, Talimhane tarafını pencereden izleyen Kenan'ın ağzından anlatmıştır (A 77).

Bu eserde, memnu ilişkiler için Tarlabası gibi mahallelerde “yarım garsoniyer” kiralandığı söylenmiştir (A 71). EŞinin böyle bir ilişkisi olduğundan Őüphelenen Kenan, Beyoğlu'nda Bursa Sokağı'nda tahkikat yapmıştır (A 87). Beyoğlu barlarında çalışan kızların Kalyoncukulluğu, Dolapdere gibi izbe

mahallelerde yaşadıklarını anlatmıştır (A 202). Görüldüğü üzere Beyoğlu mahalleleri, sokakları gizli ilişkiler yaşanması yönüyle ön plâna çıkmıştır.

Bu eserde sınıf atlamının bir göstergesi olan Yüksekaldırım'dan ise şöyle bahsedilmiştir:

“Yüksekkaldırım'dan çıkacak. Yıllar geçmiş, çocukluğunun, gençliğinin bu yoluna ayak basmamıştır; arabası merdivenlerin başladığı noktadan dolanıp bankalar Caddesi'ne saptığı vakit, bazen: “bu yol benim için artık mevcut değil... sivrilen adam evvela Yüksekaldırım'ı unutacak. Yükselmenin bir alameti de Yüksekaldırım'a tırmanmaktan kurtulmaktır,” diye alay bile etmez miydi?” (A 151-152)

Bu eserde Ayazpaşa'dan Fındıklı'ya inen yokuştaki ufacık, cepheleri lüzumsuzca süslü, özenti apartmanlar yapmacık (A 60); Bomonti'deki beyaz yağlı boyalı, ahşap, ufacık ev (A 108) huzurlu bir aile atmosferi olarak yansıtılmıştır. İki yaşam tarzı karşılaştırıldığında mutsuzluk ve pişmanlık hissedildiği görülmektedir:

“Nesine lazımdı Taksim'de koca apartman, en pahalı terziler, otomobil, gösteriş; kısacası bir hamlede bir demokratlar aristokrasisi kuranların samimiyetsizliğine karışmak!” (A 112)

Yaklaşmakta olan savaş sebebiyle İstanbul'dan Anadolu'ya gidenlerin çokluğu, boşalan evlerin hızla artması da *Anahtar'da* işlenmiştir. Aktüel zamanı 1941 olan bu eserde “Kiralık” levhası yapıştırılmış evlerin çoğalmasından iç sızlatan bir manzara olarak tasvir edilmiştir (A 240).

Bu eserde Âbide-i Hürriyet Tepesi'ne (A 111), Şişli Caddesi'nden Kağıthane Tepesi'ne ve Mecidiyeköyü'ne gezintiler (A 178) yapıldığı görülmektedir. Şişli'den ötesi ise yürüyüş yapmak için gidilen kırlardan ibarettir (A 265). Bunlardan başka bu eserde Galata Mevlevihane'si, Tünel Meydanı (A 154) ve Altınbakkal'daki kliniğin adı geçmiş (A 230) fakat detaylı tasvirler yapılmamıştır.

Bu, Bizim Hayatımız, Refik Halid'in İstanbul eksenli romanlarından biridir. Asmalımesjid Sokağı yer yer sirke fişisi, domuz sucuğu, bulaşık çukuru kokan

acayıp havası ile tasvir edilmiştir (BBH 25). Anlatıcı tarafından, “*Rüzgâr esmese havalar hep böyle durgun gitse oturmak nerede; şu Beyoğlu’nun semtine bile uğranamaz.*” (BBH 26) denilmiştir. Diğer yüzüyle Beyoğlu caddesi, ışıklı kalabalıkları ve sinema kapılarındaki ilanları ile dikkat çekicidir (BBH 127).

Karay, Beyoğlu’ndaki renkli hayata bir kez tanıklık edenlerin hep bu atmosferi aradıklarını, gençliğinde Beyoğlu’na dadanan ve Fransız opera artistleri ile vakit geçiren Mazlum Sami (BBH 251) üzerinden aktarmıştır:

“Avrupa’ya kaçışının bir sebebi de kadınsız yaşamaya bir türlü katlanamamasıydı. Kaçgöçten, selamlık hayatından ve kontrol altındaki Beyoğlu gezintilerinden nefret etmişti. Hele ara sıra operete gidip de kumpanyanın Fransız ve İtalyan kızlarından biriyle Yani yahut Nikoli’de, yahut Ozier’in kapalı hususi salonunda şüphe ettiği gecelerden sonra yalıda geçen ertesi akşamlar kendisine zehir oluyordu.” (BBH 130-131)

Bu romanda yüksek zümreye mensup hanımların Beyoğlu caddelerine çocuk arabası (BBH 145) yahut köpek gezdirmek için çıktıkları da görülmektedir (BBH 228).

Dişi Örumcek adlı romanın temel mekânı Suriye’dir ancak İstanbul’da uzun yıllar yaşamış olan Nurper’in gittiği yerdeki erkekleri birbirine düşürmesi üzerine geldiği yere, Beyoğlu’ndaki batakhanelere dönmesinin temenni edildiği görülmektedir:

“Buranın temiz havasını ifsat etti. Tarlabası’ndan aşağılara Dolapdere’ye sarkan lağımları açıkta birtakım sokakları birbirine benzeyen cumbalı evler sıralanmıştır. Sanki duvarlarına harç diye muzahrefat kullanılmış evler! Nurper yine oralara dönmelidir, randevu evlerine, adi barlarda çalışan pasaklı kızların yanına!” (DÖ 242)

Bugünün Saraylısı’nda yaşanan olaylar ekseriyetle, “*Kibar, zengin yatağı*” (BS 37) diye tarif edilen Beyoğlu’nda geçmiştir. Taşradan gelen Ayşen için vitrinleri, yüksek yüksek binaları, güzel kıyafetli kadınları, Kürkçü dükkânları ile Taksim Meydanı hayranlık verici bir yerdir (BS 44). Ayşen’in Taksim’deki evi ne kadar şık

ve modern bir evse (BS 86), Ata Efendi'nin misafir olduğu Tarlabası'ndaki Fitnat'ın pansiyonu bir o kadar pejmürde hâldedir (BS 294).

Sonuncu Kadeh'te 1910'larda yaşanan aşk macerası anlatılırken bu semtten bahsedilmiştir. Cadde-i Kebir'de Cemşit ile arabacı arasında geçen bir diyalog o devirde Beyoğlu'nda araba ile gidilen mekânlar hakkında bilgi verilmiştir:

“Taşlık'a mı beyim? Yoksa Kâğıthane tepesine mi?”

“Haydi öyle olsun! Daha vakit erken. Tepe'ye gideriz; bizi dönüşte Kamil'e bırakırsın.”

O tarihlerde yazın Beyoğlu semtinin araba ile gidilen yerleri buraları idi; birincisinde deniz manzarası seyredilir, öbüründe Kağıthane vadisi. Daha Abide-i Hürriyet nerede? Park filan da yoktu; sıra sıra kır kahve ve gazinolarını geçince arzullahi vasia! (Allah'ın toprağı geniştir)” (SK 179)

Düşkün bir kadın hâline gelen Şehriban'ın Şişli'de Meşrutiyet Caddesi'nde bir evde kaldığı (SK 195) ve buranın az aşağısının çingene mahallesi olduğu söylenmiş, bir süre Boğazkesen'de Hacı Taktaki Çıkmazı'ndaki evde oturduğu belirtilmiştir (SK 242).

Kadınlar Tekkesi'nde Memhure'nin ressam sevgilisinin evinin bu semtte, randevu evi ve şüpheli pansiyonlar geçidi, iğrenç sokaklarından birinde olduğu söylenmiştir (KT 111). İstanbul'un ticarî merkezlerinden biri olan Galata'da Bersad Hanım'ın iki büyük hanı olduğu anlatılmıştır (KT 173).

Bu eserde araba ile yolculuk yapılırken: *“Âbide-i Hürriyet yanından Silahtarağı tarihiyle Eyüp'e iniveririz. Şehrin gürültüsüne karışmadan, kalabalığına katılmadan hep kırlardan...” (KT 687)* denilmiş, 1940'lı yıllarda henüz şehrin kırık yerlerle iç içe olduğu gösterilmiştir.

Dört Yapraklı Yonca'da Ayazpaşa'da şeddadî apartmanlar yapıldığından (DYY 106), Galata'da Bankalar Caddesi'ndeki hanların iş yeri olarak kullanıldığından bahsedilmiştir (DYY 171). Beyoğlu'nda günlük hayatı renklendiren bir manzara da Anadolu'ya giden hanımların yazın İstanbul'a gelişidir:

“Tenhalaşmış olan Beyoğlu yazın o Ankara’dan gelmiş olan rical hanımlarıyla bir değişikliğe uğrar; caddeden kışın görülmemiş kadın tipleri bilhassa ikinci saatlerinde bir mağazadan ötekine girerek, pastacılara uğrayıp dondurma yiyerek, hatta yarı boş sinemalara sokulup film seyrederek Beyoğlu’na hoş bir yenilik getirirler. Kadın meraklısı eski kurtlar bunu bilirler ve fırsatı kaçırmazlar; sayfiyelerden şehre inmek ve akşama yine dönmek zahmetine seve seve katlanırlar.” (DYY 219)

Yerini Seven Fidan’da, Anadolu’dan İstanbul’a gelen Erbil için Beyoğlu, *“Romanlarda, röportajlarda okuya okuya kulaktan âşık olduğu, aynı zamanda gizli cazibesine kapılmaktan ürktüğü”* bir yerdir (YSF 38). Özellikle Beyoğlu sinemalarının kalabalık olduğu ve macera meraklılarının buraya akın ettiği söylenmiştir (YSF 145).

“Beyoğlu Caddesi” adlı yazısında Beyoğlu sinemalarının önünden her geçişinde gençlik yıllarını ve burada sahnelenen tiyatro, opera ve operetleri hatırladığını söyleyen Karay, Beyoğlu’nun yarı panayır meydanı hâline geldiğini gördükçe zevksizliğin dev adımlarla ilerlediğine hükmettiğini anlatmıştır.⁴ Her şeye rağmen Taksim Meydanı kalabalığı ile meşhurdur (YSF 169). Beyoğlu vitrinlerine bakıp dolaşmak için gelenler bu duruma alışmıştır (YSF 181). Bu romanda Karay, Erbil’in gözünden bu bölgeyi değerlendirmiş, aslında Beyoğlu’nun ve etrafındaki sosyal imkânların modern bir şehir için ne kadar yetersiz olduğunu anlatmıştır:

“Taksim Gezisi’nin korkuluklarına dayanmış, caddeyi seyrediyor; öyle bir ruh haleti içinde ki, hiçbir yeri, hiç kimseyi beğenmemektedir. Daha bakımlı şehirlerde bulunmak istiyor, gözü daha iyi giyinmiş, daha neşeli insanlar arıyor. Burada gençliğin -hele kış mevsiminde- vakit geçireceği neresi var? Filmlerde gördüğü memleketlerle karşılaştırıyor, oralarda gençlik ne kadar ilginç eğlenceler bulabiliyor! Bulduğu için sevişmeleri de dinç oluyor. Bizde gençlik ve dinçlik sanılan çok defa ataklık ve kabalıktır.

⁴ Refik Halid Karay, **Hep İstanbul**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 215-220.

Ya futbola koşacakşın, ya sinemaya! Hani ya hayvanat bahçesi? Hani ya sirk?... Ne yapma ve tabii buz üzerinde kayma yerleri? Kız-erkek gidilecek gençlik kulüpleri, lunaparklar?” (YSF 145)

Ekmek Elden Su Gölden'de Şişli tarafı çapkınlık için gidilen bir yerdir (EESG 123). Bu eserde İstanbullu olma heveslisi türedilerin kibar bir semt olan Nişantaşı'na yerleşmesi ve başlarından geçen maceralar anlatılmıştır (EESG 127).

Ayin On Dördü'nde, yazlıktan Harbiye'deki kışlık eve (AOD 53) geçilince Beyoğlu ve çevresinden bahsedilmiştir. Bir cinayet ekseninde kurgulanan eserde gerilimi atmak için çare arayan ve bu atmosfere alışık olan Rıdvan için burası kaçış yeri gibidir:

“Harbiye'nin kalabalığını, geceleyin Kurtuluş'un ışıklarla donanmış apartman pencerelerini, tramvay ve otobüs gürültülerini arıyorum.; halk içine karışmaya can atıyorum. Yemeği Taksim gazinosunda yiyip, Sergi Sarayı yanında kurulmuş olan panayıra gideceğim. Ona panayırdan daha kibar bir isim takmışlar ama doğrusu benim yakıştırdığım bir kelime... Raylı arabalara, çarpışan otomobillere, şemsiye gibi açılan salıncaklara da binirim belki... Her oyuna katılırım.” (AOD 55)

Yine bu romanda Beyoğlu'ndaki Balıkpazarı alışveriş yapılan bir yer olarak karşımıza çıkmıştır (AOD 81). Kasımpaşa sırtları ise kavisli sokakları, kimi arkada kimi önde, hudutları girintili çıkıntılı, hepsi de ahşap ve bahçeli evleri ile karmakarışık görünüme sahip pitoresk güzelliğe sahip bir yer olarak tasvir edilmiştir (AOD 85-86).

2.1.2. Köprü

İstanbul'un Avrupa yakasını iki ayrı kara parçasıymışçasına ayıran Haliç, tarih boyunca şehrin doğal olarak ikiye bölünmesine sebep olmuştur. İstanbul'un fethinden önce Bizans'ın kurduğu şehir, surlar çerçevesi içindeki şehir iken Galata, Cenevizlilerin kontrolü altındadır.⁵ Fetihten sonra her iki kısmı da Türkler kontrol altına almıştır ancak aradaki irtibatsızlıktan dolayı şehir yine iki ayrı parça gibi

⁵ Yahya Kemal Beyatlı, *Aziz İstanbul*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2014, s. 36-37.

bölünmüştür. İki ayrı yakada iki ayrı hayat tarzı benimsenmiştir. Müslüman halkın çoğunlukta olduğu asıl İstanbul kısmında sade bir hayat yaşanırken “öte yaka” anlamına gelen Pera, diğer ismi ile Beyoğlu, Avrupaî hayat tarzının merkezi konumunda olmuştur. Köprüler esasen birer semt olmasalar da semtleri bağlamaları bakımından önemli olduğu için bu bölümde incelenmiştir.

Bizans zamanında Haliç üzerinde bir köprü olduğuna dair bilgiler olsa da bu bilgiler kesin değildir. 1453’te Fetih esnasında ordu ikmalini kolaylaştırmak için geçici bir köprü yapılmış fakat fetih sonrası ulaşım kayık ve sandallar ile sağlanmış, kalıcı bir köprü inşa edilmemiştir. 1836’da II. Mahmut zamanında Haliç üzerinde Azapkapı ile Unkapanı’nı, dolayısıyla iki yakayı birbirine bağlayan Hayrâtiye Köprüsü yapılmıştır. 1845 yılında ise Karaköy ile Eminönü’nü birbirine bağlayan ilk Karaköy Köprüsü kurulmuştur. Köprünün yenilenmesi gerektiğinde ise 1863’te ahşaptan ikinci Karaköy Köprüsü yapılmıştır.⁶ Böylelikle iki yaka arasında kültürel etkileşim başlamıştır. Tanpınar’ın ifadesiyle Müslüman hayatı, iki koldan Avrupa taklidi bir küçük şehre benzeyen Beyoğlu’na yaklaşmıştır. İlk kol iki yaka arasına yapılan köprüdür, ikincisi ise Dolmabahçe Sarayı’nı yapılması ve hükümdarın orada ikameti üzerine Müslüman İstanbul’un Beşiktaş’tan yukarıya doğru müstakil bir semt gibi büyümesidir.⁷

Hatıratında her yönüyle İstanbul halkını izlemek için dubaların üzerine oturtulmuş köprüye gitmek gerektiğini söyleyen Edmondo de Amicis, Köprü’de bir saat içinde bütün İstanbul’un geçit yaptığını, her gruptan her sınıftan halkın burada görüldüğünü söylemiştir.⁸ Bu sözlerden anlaşılacağı üzere Köprü, İstanbul halkının sosyo-kültürel görünümünü yansıtan bir ayna gibidir.

Refik Halid’in romanlarında “Köprü” kelimesi Haliç üzerindeki köprüler için kullanılmıştır zira Asya ve Avrupa kıyılarını birbirine bağlayan Boğaziçi Köprüsü yazarın vefatından sonra yapılmıştır.

⁶ Eyice Semavi, **İslâm Ansiklopedisi**, “Haliç”, C. 15, s. 277.

⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 131.

⁸ Edmondo de Amicis, (Çev. Beynun Akyavaş), **İstanbul 1874**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 21.

İstanbul'un Bir Yüzü'nde Köprü'den Üsküdar'a giden vapurların kalktığı söylenmektedir (İBY 67).

Bu, Bizim Hayatımız'da Gazi Köprüsü ve Unkapanı Köprüsü isimleri geçmektedir. Bu romanda çeşitli semtlere gidip Hüsniye Hanım'ı arayan Şemsi Arar'ın İstanbul'u karış karış gezen biri olduğu söylenmiş ve köprülere dair kanaati anlatılmıştır:

“Gazi köprüsünden iki tarafı rahat rahat seyrede ede, elini kolunu sallayarak yürüyüp geçmeyi o kadar severdi ki Azapkapı'da indi. Öbür köprüde kalabalıktan hiçbir şey düşünmeye imkân yoktur; buradaysa insan kendisini seyirle meşgulüm sanır, fakat mütemadiyen, berrak şekilde düşünür. “Bir iş hakkında fikir hasıl etmek, bir karara varmak isteyen Unkapanı köprüsünden gidip tekrar dönmeli!” diye bir usul koyan da Şemsi'dir.” (BBH 47)

Bu romanda köprüden Haliç vapurları kalktığı da söylenmiştir (BBH 93). Haliç'te bulunan fakat şu anda faaliyette olmayan Hasköy (BBH 97) ve Defterdar İskeleyi ise ismen anılmıştır (BBH 121).

Bugünün Saraylısı'nda Unkapanı Köprüsü'nden otomobil ile geçilerek Gedikpaşa tarafına gidilmiştir (BS 284).

Nilgün, uzak ülkelerde geçen bir Refik Halid romanıdır ancak bu romanda Umman Denizi ortasında İstanbul ve Köprü hatırlanmaktadır:

“Deniz hakikaten zümrüt renginde... uçan balıkların kanatlarından serpiyen toz kadar ince damlalar adeta yeşil bir duman kaldırıp geçiyor. Yemyeşil bir sabah denizi ki, böylesine ancak, bazı günlerde Galata Köprüsü'nün Kadıköy iskeleyiyle Haliç iskeleyi altında bulunan dubalar arası mahfi derinliğinde rastladım. Köprüaltı yeşili!” (N 170)

Yerini Seven Fidan'da Unkapanı Köprüsü, Atatürk Köprüsü adıyla karşımıza çıkmıştır (YSF 81). Bu köprü hakkında anlatıcı şöyle yorum yapmıştır:

“Atatürk Köprüsü’nden geçiyorlar. Burası تنها, dümdüz bir cadde; o devirde İstanbul caddelerinin en rahatı en ışıklısı. İnsan bitiverecek diye üzüliyor. Su üzerinde bulunmanın ayrı bir keyfi var; öteki köprüde bunun farkına varılmıyor.” (YSF 184)

Kadınlar Tekkesi’nde, Köprü’den Kadıköy (KT 274), Boğaziçi (KT 330) ve Ada’ya (KT 364) vapurlar kalktığı söylenmiştir. Asıl adı Gazi Mustafa Kemal Paşa olan Unkapanı Köprüsü, bu romanda Gazi Köprüsü (KT 341) adı ile anılmıştır. Örneklerden de anlaşılacağı üzere halk arasında köprülerin eski ve yeni adları beraber kullanılmıştır.

2.1.3. Sur İçi

Bugün hâlâ kısmen ayakta duran, şehrin surlarla çevrili kısmına “asıl İstanbul, tarihî yarımada, sur içi” gibi adlar verilmiştir. 1453’te İstanbul’un fethedilmesiyle Müslüman Türkler burada derhal imar faaliyetlerine başlamıştır. Yalnızca surlarla çevrili bölge değil bunun dışında da yeni yerleşim yerleri kurulmuştur. “Fetih’ten sonra İstanbul’un imarı hemen başladı. O devirde harp ne kadar sürekli olmuşsa imar da o kadar sürekli olmuştur.”⁹ sözleri ile Yahya Kemal de bu durumu ifade etmiştir.

Refik Halid’in romanlarında, sur içi denen bölgedeki Eminönü, Fatih, Aksaray, Langa, Beyazıt, Şehzadebaşı gibi semtlerin adı geçmektedir. Günümüzde sur dışı diye adlandırılan bölgede kalan Eyüp, Bakırköy (Makriköy), Yeşilköy (Ayastefanos) gibi mekânları da bu başlık altında inceleyeceğiz.

İstanbul’un Bir Yüzü’nde, Fatih ilçesine bağlı Uzunçarşı’daki Markanyon’un evinden bahsedilmiştir (İBY 32). Burası surlar içinde kalan İstanbul’daki işret yerlerindedir. Fatih’e bağlı olan Saraçhane’de Kâni’nin eskiden evi olduğu söylenmiştir (İBY 191). Bu bölge, genellikle yoksul insanların ikamet ettiği bir mekân olsa da özlemi duyulan samimiyetin bulunduğu, kanaatkâr insanların yaşadığı bir yer olarak tasvir edilmiştir:

⁹ Beyatlı, **Aziz İstanbul**, s. 36.

“Fatih’te Çarşamba semtlerinde otururlar, bin müşkülât ile geçinirlermiş; fakat, malum ya, hep biliriz, o zamanlarda en fakiri gene bir nevi refah içinde, etiyle ekmeğiyle, reçeliyle, şekeriyle yaşardı. Ah, o ufak evlerin hayatını ne kadar severdim... Hatta konağın mebzuliyet ve debdebesinden bıktığım olurdu da ara sıra böyle, İstanbul’un fakir mahallelerinde oturan ahbablarımızın evlerine, gece yatusına misafirliğe giderdim. Büyük bir konaktan gelmiş olmak itibarıyla fazla ikram ederler, beni memnun etmek için bin parça kesilirlerdi.” (İBY 184)

Saraçhane’den az ileride kalan Zeyrek’teki evler, klasik Türk ev mimarisine uygundur. İncir, zerdali, taflan ağaçları dikilmiş evlerin bahçesi ekseriyetle küçük bir havuza sahiptir (İBY 130).

Eyüp’teki en mühim gezinti yerlerinden biri de pek çok romana konu olmuş Kağıthane’dir (İBY 169). Kadınların tek başına dışarı çıkamadığı ve yanlarında halayık, lala, seyis gibi kimseler olarak buraya geldikleri anlatılmıştır.

Surlar dışında kalan Yedikule, bu eserde gözlerden uzak olduğu için sevgililerin buluşma mekânı olarak karşımıza çıkmıştır (İBY 91). Yabancı bir hanımla evlenen Ziya Bey, eşi için çoğu Frenk, azı Türk olan ve günümüzde Yeşilköy adını alan Ayastefanos’ta bir köşk satın almıştır (İBY 117). Surların dışında kalan bu bölgede genellikle Rum ve Ermenilerin yaşadığını biliyoruz. Bu bölge sosyo-kültürel yapısı ile serbest hareket etmeye zemin hazırladığından Florya tarafı piknik yeri (İBY 118), Florya tren istasyonundan ileride kalan Kalitarya tepeleri ise (günümüzde Şenlikköy) av için gidilen bir yer olarak anılmıştır (İBY 119).

Sürgün, yurt dışında geçen bir romandır ancak burada İstanbul hatırlanan bir yer olarak karşımıza çıkmıştır. Şair Kenan’ın Kadırga’da (S 36), Hilmi Efendi’nin ise Kocamustafapaşa’da oturduğu söylenmiştir. Yaşadığı sefil hayat içinde bu evi hatırlayan Seher, ailesiyle beraber yaşadığı evi özlemle hatırlamıştır:

“Kocamustafapaşa’da küçüçük bir evde otururduk; hani mandalina yukarıdan ip takılmış kapısıyla, toprak avlusu, avlunun bir kenarına gömülmüş küpüyle cumbalı mahalle evleri vardır; girince yeni yıkanmış döşeme tahtaların kokusunu duyarsınız, merdiven basamağında muntazam çevrilmiş terlikler ve sahanlığa şişeleri temizlenmiş petrol lambaları dizilidir, işte onlardan birisi...Yukarıdaki sofada, patiska örtüleriyle bir minder dururdu; yarabbi, ne sakız gibi tertemizdi, parlaktı, tozsuz, kırışksız, güzel ve rahattı!” (S 158)

Anahtar’da, sur içi semtlerinden Kocamustafapaşa’da Şair Fatin’in dedelerinden kalmış bir ahşap konağı olduğunu görmekteyiz (A 18). Bu bölge sıradan bir hayat yaşayan İstanbulluların yerleşim yeridir. Değişen sosyo-kültürel yapı ile Beyoğlu tarafına, buradaki apartmanlara yerleşen türediler, sonradan görmeler, değişen İstanbullular bu eserde İstanbul’un eski hâline duyulan özlemle beraber eleştirilmiştir:

“Daha neler vardı, kulüptekiler, lokanta meclisindekiler, idare meclisindekiler, haftasonu şayet giderlerse baloda görecekları... Tütüncüler, zahireciler, peynirciler, taşçılar, tuğlacılar, keresteciler! Bunlar eskiden mağazalarını, depolarını, ardiyelerini kapatırlar Fatih’teki, Çukurbostan veya Karagümrük’teki evlerine dönerler, geceliklerini giyip mevsime göre çuha veya Şam kumaşı bir hırkaları sırtlarında, toparlak masada yemeklerini yer, uyurlardı. Yine zengindiler fakat bu kadar ortada dolaşmazlar, cemiyetin kremını teşkil etmezlerdi. Evet, şüphesiz yeni bir sosyete kuruluyor; her yeni kurulmaya başlanan binalar gibi henüz kaba taslak, delik deşik, harcı kurumamış, kireci ve kumu meydanda bir heyula! Eksik fakat kurumlu; kendini beğenmiş bir heyula!” (A 112)

Yukarıda bahsedilen sosyetik davetlerin atmosferinden bunalan Kenan’ın içindeki ‘İstanbul kenar mahalle çocuğu’ uyanmış ve Yenikapı meyhanelerine, Topkapı dışındaki üzüm bağlarına, halkın uğradığı her tarafa gitme kararı almıştır (A 158).

Bu, Bizim Hayatımız’da Şemsi Arar, sokak sokak İstanbul’u dolaşır Mazlum Sami’nin gençlik aşkı Hüsniye’nin izini sürmektedir. Bu esnada yolu birçok

mahalleye uğramıştır. Öncelikle muhtarın Vefa semtindeki Atlamataşı Caddesi (BBH 48) tarafındaki evine, buradan elde edilen bilgiler doğrultusunda Haliç üzerinden vapurla Eyüp'e, Kırkmerdiven Caddesi'ne, gitmiştir (BBH 95). Bu yolculuk sonunda Hasköy'ün eski hâlimden bahsedilmiştir:

“Vapur Hasköy'e varmıştı. Şemsi dışarıya bakıyor. Evliya Çelebi'den okuduğu eski Haliç kıyıları tasvirini hatırandan geçiriyor. İçinde üç yüz bahçıvanın çalıştığı ve istiridye avcılarının yılda on bin akçe “avaid” verdiği bir saray şu, şimdiki enkaz yığını Hasköy'deymiş; set set mermer havuzlarında sular çağlar, bahar vakti içine güneş düşmeyen korusunda bülbüller dem çeker, yazın saz sesleri eksilmezmiş. Yalnız Hasköy'de mi Bütün Haliç sahilleriyle, korular ve gül bahçeleri ülkesiymiş. Boğaziçi'nin ufağı olduğundan dolayı da daha derli toplusu, daha bakımlısı!” (BBH 97)

Şemsi, Eyüp'te Beybaba Sokağı'ndaki Kuşçu Rıza'nın evine (BBH 98) giderken Oyuncakçılar Caddesi'nde kendisine tesadüf eder (BBH 99). Ardından Unkapanı'nda tefecilik yapan Saatçi Hacı İbrahim'in yanına gider ve kendisinden Hüsniye Hanım'ın ailesiyle ilgili bilgi alır. Sonrasında ise sur içi bölgesinde bulvar yapılırken pek çok binanın yıkılmış olmasına yönelik eleştiri yapar (BBH 101). Bu eserde Gedikpaşa, Tavşantaşı gibi mahalleler (BBH 108) fakir semtler; Tahtakale ticaret yapılan (BBH 112), Kumkapı ise Rumların meskûn olduğu yerler olarak (BBH 123) karşımıza çıkmıştır.

Bugünün Saraylısı'nda Ata Efendi'nin Gedikpaşa yokuşlarından birinde yer alan ince, uzun, sevimsiz kâgir evi (BS 11) romanın önemli mekânlarından biridir. Çemberlitaş'taki 17 numaralı evin (BS 58) yerinde bugün ne olduğunu bilemiyoruz ancak ulaşım imkânlarının gelişmesi ile günümüzde pek farkına varamadığımız İstanbul yokuşlarından, Gedikpaşa'daki ev anlatılırken serzenişte bulunarak bahsedildiğini görüyoruz:

“Yokuş? Şu İstanbul’un neresi var ki yokuşu olmasın? İş ve ticaret yerleri deniz kenarındadır. Akşamları kendisi gibi on kuruşun hesabını arayanlar, yani büyük çoğunluk yorgun argın yokuşa tırmanmak mecburiyetindedir; yokuş mahkumlarıdır, hani ya sinemada seyrettiği Volga Mahkumları’nın bir başka nev’i... Ata, ayrıca bozuk kaldırımlı, dimdik Cağaloğlu yokuşunu çıkarken o mahkumların söyledikleri acıklı, iniltili havayı tekrarlayacağı geliyor: Hu, hu! Hu, hu!” (BS 67)

Bu romanda eskiden Ata Efendi’nin babasının aşçı olarak çalıştığı Saraçhanebaşı’ndaki konaktan da bahsedilmiştir (BS 12). Roman boyunca Ata Efendi’nin İstanbullu olduğunun vurgulanmasında bu konak önemlidir çünkü İstanbul kültürü ile ilk tanışıklık bu evde olmuştur.

Unkapanı (BS 14), Zeyrek (BS 70), Bâbîâli Caddesi (BS 110), Fatih Kaymakamlığı (BS 59) gibi yerlerin romanda adı geçmekle beraber bunların önemli bir fonksiyonu olmadıklarını ancak fonun İstanbul olduğunu göstermesi bakımından önemli olduklarını söyleyebiliriz.

Kadınlar Tekkesi sur içi bölgesinin yoğun olarak işlendiği bir eserdir zira en başta Şeyh Baki’nin ikamet ettiği konak Zeyrek’tedir (KT 14). Tarihî yarımadaı Beyoğlu’na bağlayan ve o tarihte henüz açılmakta olan Atatürk Bulvarı (KT 32), etrafı set set bahçeler içinde evler ve birçok türbelerle dolu ruhanî denilecek kadar dinlendirici bir yer olarak tasvir edilmiştir. Zeyrek’teki ev, Haliç üzerinden Karaköy Köprüsü’ne ve daha ötede Üsküdar sırtlarına bakmaktadır (KT 70). Karşı kıyıların betimlenmesi açısından da Zeyrek’teki ev önemlidir. Ön cephesinden iki köprü arasını ve bütün Haliç manzarasını temaşa eden Baki, Haliç kıyılarının eski hâlini uzun uzun anlatmıştır:

“Bir zamanlar İstanbul’da hem de İstanbul’un içinde, ta göbeğinde bir yer varmış... orada bir bahçe bulunuyormuş... bu bahçeye satrançvarî on iki bin ağaç dikilmiş olduğundan içerisine güneş tesir etmez, fakat kuşlarla bülbül seslerinden ruhlar keder yüzü görmezmiş.

Ayrıca mermer havuzlara ince nakışlı şadırvanlardan akıp taşan sular gönülleri yıkayıp serinletir; dallarından taze taze koparılan şeftalilerle kayısıların rayihası cana can katar, kasrında oturup önündeki manzaraya baktıkça insan kendini cennette sanırmış.”

“Yalnız bu kadar mı? Hayır! Bahçenin önü denizmiş ve denizinde dünyanın en lezzetli istiridyeleri çıkarmış. Tarihçi diyor ki; ‘Bâde içenler bunları limon suyu gezdirip çiğ çiğ yerler, keyif sürerler. Ama rakı içmeyen kimseler devam üzere birkaç gün o istiridyelerden yeseler her gece ehli ile veya naehli ile visal isterler. (...)

Üç yüz bahçıvanın çalıştığı bu bahçe acaba nerede idi? Nafile düşünmeyiniz. İnanmayacağınız, aklınızdan geçiremeyeceğiniz bir yerde, şurada karşımızda, Hasköy’de!” (KT 159)

“Haliç sahilleri ve sırtları öyle bir mamurluk devri geçirmiştir ki aynı asrın şark ve garbinde, hiçbir ülkede misli menendi yoktu. İki taraf büyük yalılar, saraylar, meyve bahçeleri, korularla baştan başa yeşil, sulak, meskûn ve müzeyyendi. Asıl hoşu da bütün binaların rengi ağamaz mercan kırmızılığında kiremitle örtülü olmasıydı. Denizden çıkarılan bir cins balçık çamurunun fırınlanınca o rengi aldığını keşfedenler bundan kiremit yapmayı düşünmüşlerdi. Doğan ve batan güneş mercan kaplı mamureye kendi renklerinin yıldızlarını katınca da Haliç – artık beylik tabirler arasına giren ‘masal şehir- hayal şehir’ sözlerini bırakalım- ilahi aşkın gönülde tecellisi kadar güzel, tatlı, ışıklı, ancak maneviyat âleminde mevcut olabilen ve ancak vicdan gözüyle görülebilen bir derunî safa manzarası alırdı. Aşka kavuşanlar, içinde yaşadıkları âlemde hep bu manzaraları seyrederek.” (KT 161)

Bu bölgeyi yaptığı camiler, türbeler, saraylar ve çeşmelerle mâmur hâle getirmede Mimar Sinan’ın büyük payı olduğunu fakat artık Haliç’in eski güzelliğinin kalmadığını, İstanbul’un bağı, içi, akciğerleri olan Haliç’in çürüyüp kokuştüğünü anlatan Baki (KT 162); eskiden Ebussud Efendi’nin meşhur tefsirini yazdığı, fıstık çamlarıyla süslü, güllü ve bülbüllü bir bağ olan Karaağaç’ın yerine mezbaha kurulduğunu anlatmıştır (KT 164). Bunların dışında Eyüp üzerindeki Otakçılar

Tepesi'nde Mehmet Ali Bey'in köşkü bulunduğu söylenmiş daha fazla açıklama yapılmamıştır (KT 616).

Bu romandaki mekânlardan biri de Neşide'nin Langa'daki ön yüzü caddeye bakan, arka cephesi ise bostana açılan nohut oda, bakla sofa evidir (KT 136). Aksaray'dan Saraçhanebaşı'na, Bozdoğan Kemeri'ni geçip Zeyrek'e gidip gelmeler sırasında bu semtle ilgili İstanbul'da anlatılagelen bir şehir efsanesinden bahsedilmiştir:

“Vaktiyle Aksaray halkının gözleri, sabahleyin işine giderken sabah güneşine, akşama doğru evlerine dönerken ikindi güneşine karşı yürüdüklerinden dolayı çabuk bozulmuş, bakışlarından semtleri tanılmış diye işitirdik. Bozulması doğru mu bilmem ama herhalde ufki akseden güneş rahatsız edici bir ışıktır.” (KT 280)

Bu bölgeyle ilgili olarak Karagümrük'te, Şeyh Baki'nin dadısının evinin olduğu (KT 207), Baki'nin önceden Kızıtaşı tarafındaki konakta oturduğu (KT 213), Süha Kalenderli'nin ise Sirkeci'de Hoca Hamamı Sokağı'nda Madam Sara'nın pansiyon olarak işlettiği evinde yaşadığı anlatılmıştır (KT 492). Yine bu bölgede, Çapa'da, eski nazırlardan Atıf Paşa'nın konağının bulunduğu söylenmiştir (KT 641). Bu mahallelerin detaylı biçimde tasvir edilmediğini yalnızca fon olarak kullanıldığını görüyoruz. Karay'ın eserlerinde İstanbul'un tek havaalanı ise surlar dışında kalan Yeşilköy Tayyare Meydanı'dır (KT 648).

Dört Yapraklı Yonca'da, Kadırga'da Aslıhan'ın dayısının ve Bakırköy'de Emire'nin ailesinin evi olduğu görülmektedir (DYY 12). Sakızağacı ve Yenimahalle istasyonları geçilip Bakırköy'e gelinirken Bakırköy isminin bakırla alakası bulunmayıp kelimenin aslında Rumca “makri”den geldiği söylenmiştir (DYY 94). Köydeki Miltiyadis adlı gazino ise ailece gidilen bir eğlence yeri olarak anılmıştır (DYY 78).

Sonuncu Kadeh'te, Tahtakale civarındaki Balkapanı Sokağı'nda, Hacı Hüsrev Efendi'nin zeytin yağı, zeytin ve sabun satılan dükkânı (SK 104) romanın ana karakterlerinden Cemşit'in iş yeridir. Vefa'daki konak yavrusu ise ailesi ile

oturdukları kışlık ev olarak karşımıza çıkmıştır (SK 109). Bir gençlik aşkı hikâyesi anlatılırken İstanbul'un çeşitli semtlerinin adı anılmıştır. Cemşit sevgilisinin peşinde Eminönü'nden bir arabaya binip Kumkapı tarafında Şehriban'ın kaldığı eve gitmiştir. Bu yolculuk esnasında, "... o yıllarda Kumkapı ilk istasyondur, Cankurtaran yoktu" (SK 219) sözleri ile 1910'lardaki ulaşım merkezleri hakkında bilgi verilmiştir. Gidilen ev tipik bir ekalliyet evi, semt ise azınlıkların çoğunlukta olduğu bir yer olarak tasvir edilmiştir (SK 209). Bu ev ile beraber semtin pejmürde hâli de anlatılmıştır:

"Kumkapı istasyonuna gelip giden lokomotif düdüklere ve tekerlek gürültüleri karanlık basar basmaz çarçabuk sesi kesilmiş yarı ölü şehrin tek canlılık alametleri. Ah, o tepeden akseden sarsak yağ kandilleriyle ancak göz gözü görece kadar aydınlanmış yandan kapılı eski vagonların gece hali, o tekerlekli seyyar türbeler, kasvet katarları! Hat boyu birbirlerine dayanan, payandalara bel bağlayan sefalet barınakları! İstanbul hâlâ bunlardan kurtulamamıştır, hiç değilse bir sahil yoluna kavuşamamıştır. Kavuşacak diyorlar ama..." (SK 214)

Kumkapı ilerisindeki sahil boyu semtlerden biri olan Makriköy'de ise Cemşit'in dükkânında çalışan İstavri'nin evi olduğu söylenmiştir (SK 228).

Yerini Seven Fidan'da kullanılan mekân, genel olarak sur içinde kalan semtlerdir. Anadolu'dan Haydarpaşa'ya, oradan vapur ile Karaköy rıhtımına gelen Erbil, Sirkeci Garı'ndan Ayasofya Meydanı'na ardından Beyazıt Tavşantaşı'ndaki Hasan Usta'nın evine gelmiştir (YSF 18). Dar cepheli, iki kat, kâgir bir bina olarak tasvir edilen bu evin üst katından denizin görüldüğü söylenmiştir.

Üniversite öğrencilerinin uğrak mekânı Küllük Kahvesi ve ona bitişik Emin Efendi Lokantası (YSF 37) da bu eserde anılmıştır. Beyazıt Camii'nin güneye bakan kısmında yer alan Emin Efendi Lokantası ve Küllük Kahvesi bir zamanlar bütün sanatçı, edebiyatçı ve bilgin kimselerin önce yemek yedikleri sonra da çay, kahve içip birbirleriyle konuşup tartıştıkları bir edebî mahfildir.¹⁰ Refik Halid, bu mekânların detaylı tasvirini yapmamış, ismen bu mekânları anmıştır. Eserde Beyazıt

¹⁰ Emin Nedret İşli, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, "Küllük Kahvesi", İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, C. 5, 1994, s. 169.

Camii ve Kütüphanesi (YSF 52), Gülhane Parkı ile Sultanahmet (YSF 53) öğrencilerin vakit geçirdiği yerler olarak anlatılmıştır. Çocukluk döneminde Sultanahmet Meydanı'nın "*Atmeydanı*" diye adlandırıldığını söyleyen Karay, estetik ve mimarî bakımdan buradaki eserlerden ayrılan Alman Çeşmesi'nin meydanı hem daralttığını hem çirkinleştirdiğini ve buradan kaldırılmasını temenni ettiğini belirtmiştir.¹¹

Eserde Çemberlitaş ile Çarşıkapı arasındaki Merzifonlu Medresesi'nin dar kaldırımında Erbil, Gülsün ve Saba ile tanışmıştır (YSF 66). Direklerarası ile Vezneciler memleketin dört köşesinden tahsile gelmiş öğrencilerin barınağı olarak anlatılmıştır. Burada hem yurtlar hem de karın doyurulacak yerler olduğu (YSF 84), Laleli apartmanlarında ise öğrenciler için kiralık odalar bulunduğu söylenmiştir (YSF 78). Bir yandan öğrenciler için barınma imkânlarının kısıtlı olduğunu gösteren Karay, kendi imkânları ile ev tutanların da pek iyi hâlde olmadıklarını Erbil'in Yenikapı'daki arkadaşları üzerinden anlatmıştır:

"Nuh Nebi zamanından kalma, bir tarafına kaymış, yıkılıvermesin diye dışarıdan koca direklerle desteklenmiş virane içinde sipsivri, kara suratlı, pencereleri ile yampiri bir evdi bu. Yenikapı'da hat boyunda, alt katında, bostana bakan daracık tek odasına sığınmışlardı; akarsu bile yoktu., bostan kıyusundan teneke ile kendileri taşıyorlardı; çamaşırları kendileri yıkıyor, kasabadan para geldiği günlerde öteberi alırlarsa bir maltız üzerine ev sahibi kadının acıyarak verdiği tencerede yemek pişiriyorlardı.

Ne dağınık, ne kir pas, ne murdarlık yuvası idi bu oda! Kireç sıvaları dökülüp bağdadileri meydana çıkmış, duvarlara dergilerden kesilmiş sinema yıldızlarının çıplakça resimlerini raptiyelerle çarpuk çarpuk ilişirmişlerdi; kadın hasretini evde bunlarla gidermeye çalışıyorlardı..." (YSF 204)

Bu eserde Binbirdirek'e sapan sokaktaki tütüncüden alışveriş edildiğini, Divanyolu tarafındaki Köprülü Kütüphanesi'nin (YSF 232) isminin geçtiğini, Atatürk Bulvarı, Fatih (YSF 234), Sahaflar Çarşısı (YSF 239), Çadırcılar Çarşısı

¹¹ Karay, **Hep İstanbul**, s. 327-328.

(YSF 253), Sirkeci Oteli (YSF 261) gibi yer adlarının yine ismen zikredildiğini görmekteyiz.

Ekmek Elden Su Gölden'de, sur içi bölgesindeki Gülhane Parkı'nın adı geçmektedir. Burada çiçek bayramı yapıldığı, bu bayramda Gülhane'de raylı makinelere binildiği, eğlenceler tertip edildiği söylenmiştir (EESG 31). Bu kutlamalar hakkında ise bilgi verilmemiştir.

Ayin On Dördü, İstanbul'da geçen bir romandır. Buradaki sur içi semtleri sadece fon olarak kullanılmıştır. Doktor Münci'nin sıradan insanların yaşadığı bir mahallede, Divanyolu'na çıkan ara sokaklardan birinde, imalathanesi olduğu söylenmiştir (AOD 107). Romandaki diğer mekânlar bu bölgede dışındaki yerlerden seçilmiştir.

2.1.4. Anadolu Yakası ve Adalar

Anadolu'nun kapılarının Türklere açılmasından çok kısa bir zaman sonra Selçuklu ordularının Karadeniz sahillerinden, Akdeniz'e ve Marmara'ya kadar her yandan ilerlediklerini söyleyen Yahya Kemal, 1081'de Türk atlılarının ilk defa Fenerbahçe'yle Üsküdar arasında göründüklerini söylemiş, İstanbul'u ve Ayasofya kubbesini Anadolu yakasından ilk gören Türk gözlerinin bu gözler olduğunu anlatmıştır.¹² Fetih'ten çok önce bu bölgeye yerleşilmiş olmasına rağmen, fetih sonrasında Anadolu yakası semtleri, asıl İstanbul ve Beyoğlu'na göre daha geri plânda kalmıştır. Çalışmamızın bu kısmında Anadolu yakası ile Adaları aynı başlık altında ele alacağız.

İstanbul'un Bir Yüzü'nde Anadolu yakası semtleri genellikle gezmek için gidilen yerlerdir. Romanda Üsküdar tarafında bir ev kiralama hadisesi geçmektedir. Sütüne ile gayr-i ahlâkî bir ilişki kuran Damat Bey'in Salacak'ta izbe, kuytu bir mahallede denize nazır, bahçe içinde, yeni boyalı, kutu gibi bir ev tuttuğu söylenmiştir (İBY 65). Anadolu yakasındaki Küçüksu (İBY 81), Göksu ve Fenerbahçe gibi yerler (İBY 82) ise yaz aylarında kadınlarla erkeklerin buluştuğu bir mekân olarak karşımıza çıkmıştır.

¹² Beyatlı, *Aziz İstanbul*, s. 9.

Yaz aylarında İstanbullular için âdet hâline gelmiş bir durum ise İstanbul'dan sayfiyelere taşınmaktır. Yazlık mekânlar Çamlıca tarafı, Adalar yahut yakın dönemlerde Boğaziçi köyleri olmuştur (İBY 166). Bu eser, yazı geçirmek için Ada'ya giden İsmet ile Kâni'nin Büyükkada iskelesinde karşılaşması ile başlamıştır (İBY 7). Romanın ilerleyen bölümlerinde bir düğün vesilesiyle Büyükkada'da Nizam Caddesi'ndeki yarı kâgir, yarı ahşap, kunt yapılı, mehabetli bir köşke giden İsmet'in ağzından bu ev detaylıca tasvir edilmiştir (İBY 141). Roman kahramanlarından türedi Aziz'in 800 küsur liraya Ada'da ev tuttuğu söylenmiştir (İBY 189). Büyükkada dışında Tavşan Adası ismen anılmıştır (İBY 157).

Anahtar'da olaylar genel anlamda Beyoğlu ve çevresinde geçer, Anadolu yakası bu eserde fon olarak kullanılmıştır. Bu eserde yazın Suadiye'de bir köşke gidildiğinden bahsedilmiştir. Bu vesile ile evlerini yazlık olarak kiraya verip kendileri sefalet çeken İstanbullulara yönelik eleştiri yapılmıştır:

“Buradaki ev sahipleri semtlerinin birdenbire parlamasından, mallarının beş misli kıymet kazanmasından piyango vurmuşçasına şaşırmış, para hırsına düşmüş, hasisleşmiş adamlardı. Asıl köşklerini kiraya verip yazın tam keyfini sürecekleri sırada arka taraflarındaki uydurma bahçıvan kulübesinden azman dam altlarına çekilmeleri, çoluk çocuk bir köşeye büzülüp yabancılar genişlikten, ferahlıktan, malın en iyi tarafından istifade ederlerken uzaktan hasret çekercesine seyirci kalmaları acayibine giderdi. Buna katlandıklarını unutarak ara sıra kadınlarıyla kızlarının mal sahibi azametine kapılmalarını, afur tafur birtakım tavırlar almalarını da gülünç bulurdu.” (A 102)

Bu satırların devamında Anadolu yakasındaki Şaşkınbakkal semti barakamsı dükkânları, kasapları, kasap yanındaki sütçü ve muhallebicileri, zerzevatçısı, kahvesi ve alışveriş gürültüsü ile tasvir edilmiş bir yerdir.

Bu, Bizim Hayatımız'da Hüsniye Hanım'ın bir süre Üsküdar'da, Selimiye mahallesinde Cami Sokağı'nda ikamet ettiği söylenmiştir (BBH 12). Bu mahalle tipik bir İstanbul mahallesi olarak tasvir edilmiştir. Harem İskeleyi'nden Selimiye Kışlası tarafındaki bu mahalleye yürüyerek çıkan Şemsi Arar, Harem-Salacak

arasında yapmış olduğu vapur yolculuğunun diğerlerine benzemeyen bir zevki olduğundan bahsetmiş, gece olup vapur seferleri bitince ise: “*Şehre en yakın inziva yeri buralarıdır.*” demiştir (BBH 26). Doğancılar Parkı’na kadar yürüyen Şemsi, yokuş aşağı inip Gelinalayı Sokak’tan geçmiş ve halkın rahatlıkla alışveriş yapabildiği Üsküdar Çarşısı’na kadar gelmiştir (BBH 36). Romanın baş kahramanı Mazlum Sami’nin Sultanhamamı’nda Kuzgunoğlu Hanı’nın sahibi olduğu da söylenmiştir (BBH 262).

Şemsi, Eyüp’te Kuşçu Rıza ile konuşurken onun Anadolu Kavağı’ndan geldiğini işitmiştir. Rıza: “*Orada bir ‘Afrika hanendesi’ var dediler. Gidip baktım; değilmiş, kuyruğu sarı oluşuna göre halis değil. Ah, bir tane bulabilsem... Vallahi evi rehine koyarım da yine alırım! Vaktiyle Yıldız’da yetiştirmişlerdi, meraklılar birkaç yavru elde etmişler ama şimdi yok.*” (BBH 98) demiştir. İstanbul’da yakın tarihe kadar farklı kuş türlerinin yaşadığını da bu cümlelerle görmekteyiz.

Nilgün’de, Anadolu yakası semtleri hatırlanan mekânlardandır. Göksu ve Küçüksu gezinti yeri (N 27) olarak anılmıştır. Eski dönemlerden beri su sıkıntısı yaşanan şehre Beykoz’dan su getirildiği (N 134), İstanbul çocuğuna ilk dağ mefhumunu öğreten sevimli kabarcığın Kayışdağı (N 165) olduğu söylenmiştir. Bu eserde bahsedilen Erenköyü’ndeki geniş bahçeli köşk (N 430) ise yazarın çocukluk yıllarını geçirdiği köşk ile benzeşmektedir.

Bugünün Saraylısı’nda Haydarpaşa tren istasyonu Anadolu’dan gelen Ata Efendi, Ayşen gibi kişilerin ilk uğrak yeridir. Bu tren garının I. Dünya Savaşı’nda içindeki cephanelerle beraber patladığı ve binanın ön kısmının yıkıldığı sonradan tamir edildiği söylenmiştir (BS 17). Bu eserde kotra ile Heybeliada’ya giden Ayşen ve Rüştü’nün Çam Limanı’nda yemek (BS 211) yediklerini de görmekteyiz.

2000 Yılın Sevgilisi İstanbul dışında geçen Karay romanlarından biridir. Bu eserde Çamlıca eteğindeki İstanbul radyosu pilonunun karanlıkta ikisi yanıp sönen ikisi sabit dört tane kırmızı ışığı olduğu hatırlanmıştır (İYS 74).

Kadınlar Tekkesi’nin önemli mekânlarından biri Anadolu yakası semtleridir. Melal’in Erenköyü’ndeki malikânesi (KT 47), Şeyh Baki’nin komşu evde yaşayan

Neşide'yi ilk kez gördüğü yerdir. Bu evde uzun süreli misafirlikler geçiren Baki, bir akşam gezmesinde Melal ile Bostancı vapur iskelesi tarafına gitmiş, bu sırada İstanbul'un mehtapları hakkında konuşmuştur:

“İstanbul öyle şehirlerdendir ki neresine giderseniz mehtabın orada öbür yerlerinkinden daha parlak olduğuna inanırsınız. Bir zamanlar Boğaziçi'nde Körfez'in, bir müddet de Çamlıca veya Erenköyü'nün mehtapları daha berrak farz edilirdi; fakat hepsinin birbirinden farksız ve birbiri kadar parlak olduğu yer değiştirdikçe anlaşılırdı.” (KT 56)

Çubuklu üzerinden doğan ayın Hidiv Köşkü üzerinden yükselişi ise ayrı bir mehtap manzarası olarak anlatılmıştır (KT 231).

Kız Kulesi, Anadolu yakasının en önemli yapılarından biridir ve hakkında yüzyıllarca çeşitli efsaneler anlatılmıştır. Bu eserde Baki, Kız Kulesi ile ilgili efsanelerden bahsetmiştir. Bunların ilki Léandre adlı delikanlı ile Hero adlı rahibe arasındaki aşktır:

“Léandre isminde bir delikanlı, Hero adındaki güzel rahibeye bir bayram yerinde rastlayıp âşık oluyor. Bu rahibe deniz ortasında bir kulenin tepesinde sevgilisine yol göstermek için ateş yakıyor; o da yüzerek kuleye geliyor, buluşuyorlar. Fakat bir gece fırtına ateşi söndürüyor, delikanlı yolu şaşırıyor, boğuluyor; Hero kuleden aşağı kendisini atarak öldürüyor.

Baki ilave etmişti:

“Vakanın yeri daha ziyade Çanakkale Boğazı olarak gösterilir; hatta şair Lord Byron, bir Léandre olmak istemiş, hikâyeyi tevsik etmek vesilesiyle Boğaz'ı yüzerek geçmeye kalkışmıştı. Halbuki Frenkler bizim Kız Kulesi'ne Léandre kulesi derler.” (KT 202)

İkinci efsane ise daha yaygın olarak bilinen, bir falcının söylemi üzerine padişah kızının kuleye konulması ve üzüm sepetine giren yılan tarafından ısırılarak ölmesidir. Verdiğimiz alıntının devamında bu efsane de detaylı biçimde anlatılmıştır.

Bu eserde, Caddebostanı (KT 259) ve Moda koyu (KT 260) gibi yerlerde denize girildiği söylenmiştir. Neşide'nin nişanlısı Yahya Unal'ın Yakacık'ta villasından bahsedilirken ise (KT 433) buraya insanların yazlıkçı olarak ya da temiz hava tedavisi almak için geldiği söylenmiştir.

Kadınlar Tekkesi'nde Adalar ile ilgili bölümler de geçmektedir. Baki'nin müridelerinden Prenses Peryal'in Büyükada'da Nizam'ın Dil'e yakın kısmındaki kûhî köşkte yazladığı (KT 413), Kınalı'da Süha Kalenderli'nin arkadaşı eski hâkim Baha Bey'in evi olduğu ve arkadaşının emeklilik günlerini Burun'daki kır kahvesinde geçirdiği söylenmiştir (KT 317). Görüldüğü üzere Adalar'da genellikle yüksek zümreye mensup kişilerin yazlık evleri vardır. Bunlardan biri de Meclisi İdare Reisi Şeyda Bey'in Ada'daki köşküdür (KT 393).

Dört Yapraklı Yonca'da Anadolu yakası semtleri hakkında detaylı anlatımlar yapılmıştır. İlk olarak Çamlıca'nın ne kadar muntazam bir yapısı olduğundan bahsedilmiştir:

“Çamlıca sırtları ve etekleri İstanbul ülkesinin tabiat tesiriyle kendiliğinden vücut bulmuş değil de sanki tarihin ismini kaydedemediği bir başka Semiramis'in emriyle Babil'deki asma bahçeleri gibi çeşitli sanatkârlar tarafından yıllarca süren çalışmalarından sonra çizilmiş plana göre arazi düzlenip yükseltilerek, yontup kabartılarak, suni olarak yapılmıştır; o kadar yerinde, hesaplı oturmuştur.” (DYY 23)

Çalışmamızda bazı semt adlarının faklı şekillerde yazıldığını gördük ve bunları pek çok defa yazarın kullandığı gibi yazdık. Yazar, “Kadıköyü, Erenköyü” şeklinde yazılan semtlerin durumuna bu eserde açıklık getirmiştir:

“İstanbullu eski aileden olduğu için yeni yerleşmişler gibi “Kadıköy'e” diyemiyordu. Ailelerin yenileri ile eskilerini birbirinden ayırt etmeye yarayan farklardan biri de budur: Mesela birinciler hâlâ “Erenköyü'ne” gittim diye konuşurlar.” (DYY 51)

Yazarın dil konusundaki hassasiyeti ve İstanbul sevgisi semt adlarının kökenine kadar açıklama yapmasına vesile olmuştur. Bu eserde “Caddebostanı,

Suadiye ve Şaşkınbakkal” semtlerinin isimlerinin nasıl konulduğu İstanbul mebuslarından yaşlı bir zat ağzından şöyle anlatılmıştır:

“Şimdi şu içinde bulunduğumuz bahçe ve şu ahşap bina Ali Paşa'nındı, buraya 'Horoz Ali' Paşa köşkü denilirdi. O zaman ne plaj, ne başka bir ev, etrafta hiçbir şey yoktu; bostan vardı, Caddebostan!

“Demek sonradan Caddebostanı'na çevirdiler.”

“Bu iş kendiliğinden oldu. Sadaret seryaveri bir paşa o bostandan yer alıp köşk yaptırmıştı. Padişah kimlerin nerelerde oturduğunu bilmek istediğinden saraya gittiği bir gün mabeyinci yeni köşkün semtini sormuştu, ismini öğrenince:

“Aman paşam,” dedi, “sual vaki olursa zatı şahaneye bu korkunç ismi nasıl arz ederim? Tevahhuş buyururlar.”

“Ne yapalım? Adı öyle orasının...”

“Bana bir fikir sadır oldu: Caddebostan yaparız.”

İşte bu suretle İdare-i Mahsusa'ya yani vapurlar idaresine haber yollandı, tarifelerdeki isim değiştirildi. Hikmet-i Hüda, cadıların ıssız semt nihayet gerçekten cadde halini aldı.

(...)

“Maliye Nazırlarından Reşad Paşa'nın Suad ismindeki kızı genç yaşında irtihal etmişti. Babası, merhume namına bomboş bir yerde bir cami kurdu. Suadiye Camii. Herkes 'kuş uçmaz, kervan geçmez bir yerde cami mi yapılırmış' diye söyleniyordu. Yine Hikmet-i Hüda orası da bir mamure kesiliverdi.”

Peki. Şaşkın Bakkal?

“Tanırım bu bakkalı. Civarında birkaç evden başka bir şey yoktu, Bağdat Caddesi de o devirde işlek değildi. Sabah Gazetesi sahibi Mihran deniz kıyısındaki köşkünü yaptıınca yağız iki beygir koşulu mükellef faytonuyla akşamları kasasını doldurmuş işinden memnun dönerken galiba kendisi gibi Kayserili olan akılsız bakkalla şakalaşırdu: ‘Şaşkın bakkal, bugün ne aksata ettin?’

Mahallenin ismi ıssız bir yerde dükkân açan şaşkın bakkaldan gelir. Acayibine bakınız ki Mihran’ın milyonluk matbaa, gazete, köşk ve armatörlüğünden eser kalmadı da taktığı isim lüks bir mahalle ile ilanihaye yaşayacak.” (DYY 122-123)

Anadolu yakasının henüz pek imar edilmemiş olan Bostancı semtinde Aslıhan ve ailesinin yazı geçirdikleri ev, tarlalar içinde, yolu bile olmayan bir yer olarak tasvir edilmiştir (DYY 124). Şile yolundan Narlıçiftlik tarafına gidişte ise İstanbul’un doğal güzelliği anlatılmıştır:

“Kayışdağı arkasından Maltepe’ye inen bu yol Süreyya Paşa Çiftliği’ne kadar ıssız yerlerden geçiyordu. Sulak, ağaçlı değildi ama etrafi kaplayan çalı, çırpı, funda ne varsa hepsi yemyeşildi; aralarında açıp köpürmüş sarı katırtırnaklarıyla, azmanlaşmış mor çiçekli dikenlere, güneşte ısınmış kekik kokularıyla tam bir İstanbul kıyı. Adalar üzerinden Katırlı dağlarına kadar Marmara’yı kavrayan bir tepeye vardılar.” (DYY 207)

Kartal İskelesi (DYY 215), Çamlıca Millet Bahçesi (DYY 223), Üsküdar Meydanı (DYY 241) gibi yer adları ise bu eserde ismen anılan mekânlar olmuştur.

Sonuncu Kadeh genel anlamda sur içinde ve kısmen Beyoğlu çevresinde geçse de Anadolu yakası semtleri ismen anılmıştır. Bir gün batımında Yuşa Tepesi’nden (SK 115) ve bir vapur yolculuğunda Beykoz’a giden çoğu dar gelirli yolculardan bahsedilmiştir (SK 261).

Yerini Seven Fidan’da Erbil’in İstanbul’a adım attığı ilk yer Haydarpaşa Garı’dır (YSF 21). Memleketinden ayrılmadan evvel Doktor Cankatan Erbil’e

gençliğinde İstanbul'da okuduğundan, Bağlarbaşı'nda bir Ermeni kadının evinde oda tuttuğundan bahsetmiştir (YSF 18). Anadoluhisarı'nda ise Nevbahar'ın teyzesinin evi olduğu söylenmiştir (YSF 207).

Ekmek Elden Su Gölden'de Ferhan'ın ailesinin eskiden Kuzguncuk'ta köşklere olduğu söylenerek bir İstanbul kızı olduğu vurgulanmış ve gelinin gittiği türedi Duranbeyli ailesine layık olmadığı söylenmiştir (EESG 192). Sinemacı Numan'ın ise Haydarpaşa Köprüsü'nde kaza yapıp vefat ettiği görülmüştür (EESG 219).

Aydın On Dördü'nde yazı geçirmek için gidilen evin Yoğurtçu Çayırı'ndan Pendik'e kadar uzanan Anadolu yakasının bir yerinde olduğu, buranın vaktiyle bağ köşkü olduğu söylenmiş ancak açıkça hangi semt olduğu söylenmemiştir (AOD 8). Burada ismi anılan Yoğurtçu Çayırı'nın eskiden gezinti yeri olduğunu, yapılan fabrikalar ve çevre kirliliği yüzünden hastalık yuvasına döndüğünü anlatan Karay¹³ eskiden İstanbul çayırının ne kadar ehemmiyetli olduğunu "İstanbul'un Çayıruları" adlı yazısında dile getirmiştir.¹⁴

Mehtaplı bir gecede işlenen cinayet üzerine kurgulanan bu eserde Yassıada üstünden (AOD 29), Küçük Çamlıca Tepesi'nden (AOD 62) ayın görülmesinin bir fobi hâline dönüşmesi anlatılmıştır. Burgazada'da mehtaplı bir gecede Muteahhit Rahim'in cinayete yeltendiği söylenmiştir (AOD 191). Aydos Dağı civarındaki Dolayoba, Şıhlı ve Yaylalar köyleri ise ismen anılan yerlerdir (AOD 132).

2.1.5. Boğaziçi

İstanbul'un fethinden önce Boğaziçi ile yakından ilgilenen Müslüman Türkler, buranın önemini kavrayarak Anadolu ve Rumeli hisarlarını inşa etmek suretiyle bu bölgeyi mamur hâle getirmeye başlamışlardır.¹⁵ Bizans zamanında İstanbul'un yalnız sur içindeki semtlerden ibaret olduğunu söyleyen Yahya Kemal, Boğaziçi sahilinde tek tük köyler ve bazı kiliseler görüldüğünü anlatmıştır. Fetih

¹³ Karay, *Hep İstanbul*, s. 303

¹⁴ Karay, *A. g. e.*, s. 195-200.

¹⁵ M. Tayyib Gökbilgin, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, "Boğaziçi", C. 6, s. 251.

sonra iki sahil boyunca imtihat eden köylerle yalnız kendine benzeyen bir mamure olan Boğaziçi, “doğrudan doğruya Türklerin eseridir.”¹⁶ demiştir.

Tanzimat’ın getirdiği serbestlik, eşitlik fikirleri, sultan hanımlarının ve vezirlerinin genişleyen hayatları, Kırım Harbi sonrasında İstanbul’a gelen Mısır hanedanının yaz için İstanbul’a gelişleri ve yalılar köşkler yaptırmaları, koruları tanzim ettirmeleriyle Boğaz ve Çamlıca değişmiştir. Boğaz vapurlarının işlenmesi ile de hem boğaz nüfusu artmış hem de bölgedeki sayfiyelere halk rağbet etmiştir.¹⁷ İstanbul’da eğlence hayatının merkezi olan Beyoğlu tamamen bırakılmasa da 19. yüzyıldan itibaren Boğaziçi moda hâline gelmiştir.¹⁸ Refik Halid’in romanlarını yazdığı 20. yüzyılda da Boğaziçi canlılığını ve ihtişamını sürdürmüştür. Şair ve ediplerin Boğaziçi’nden kaçışına hayret ettiğini, kendisinin de burada yaşamak fırsatı bulamadığına üzüldüğünü anlatan yazar, Boğaziçi’nde evvela demiryolu ile başlayan ardından betonlaşma ile artan yıkıma şahit olmuştur.¹⁹ Eserlerinde bir yandan Boğaziçi’nin hayran olunası güzelliğini anlatırken bir yandan da tahribata yönelik eleştirileri olmuştur.

Karay, “Boğaziçi Edebiyatının Eksik Kalan Tarafı” adlı yazısında yalnız sanatkarların, paralı olanın bu mekân ile özdeşleştirilmesine karşı çıkmıştır.²⁰ Eserlerinde Boğaziçi’nden bahseden Halit Ziya, Halide Edip, Abdülhak Şinasi Hisar vb. isimlerle karşılaştırıldığında, Refik Halid’in her kesimden insanı anlatması ve Boğaziçi’ni sadece elit bir zümreye has bir yer olarak yansıtmaması Karay’ı çağdaşı olan diğer yazarlardan farklı kılmaktadır.

İstanbul’un Bir Yüzü’nde Boğaziçi, İstanbulluların yazı geçirmek için gittikleri bir yer olarak anlatılmıştır (İBY 82). Yazı geçirmek için Büyükdere’ye gidenler olduğu gibi (İBY 166), Sarıyer’de yaz-kış oturan roman karakterleri de vardır (İBY 171). Yaz mevsiminde Bebek (İBY 80), Kalender, Sarıyer (İBY 104) gibi semtler gezinti yapılan yerlerdir. Bu gezintilerde maksat genellikle karşı cins ile

¹⁶ Beyatlı, *Aziz İstanbul*, s. 37.

¹⁷ Tanpınar, *Beş Şehir*, s. 100.

¹⁸ Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 133.

¹⁹ Karay, *Hep İstanbul*, s. 207-214.

²⁰ A. g. e., s. 166-170.

iletişim kurmaktır. Böyle bir kır gezintisi yapan Hidayet Hanım'ın Büyükdere çayırında İngilizlerin futbol oynayışını seyrettiği söylenmiştir (İBY 105). İstanbul'da yeni yeni peyda olan bu sporun oynandığı yerlerin nereler olduğunu işaret etmesi bakımından bu detayı aktardık. Boğaziçi bölgesinde bulunan Yıldız Sarayı da ismen anılan bir yerdir (İBY 125).

Yezidin Kızı'nda Sincar Dağları'nda esen şiddetli rüzgâr, Hikmet Ali'ye Boğaziçi fırtınalarını hatırlatmıştır:

“Dışarıda, ara sıra kasırga sertliğini alan bir rüzgârlı, yağmurlu hava var; tahta kepenklere su öyle bir azgınlıkla çarpıyor, şaklıyor, arkasındaki camları sarstıyor ki kendimi, bir karayel fırtınasının yıkıma hazırlandığı Kandilli akıntısı üzerinde senelerce evvel yanmış, dede mirası çürük yalımızda sanıyorum; çocukluğumun ürpermelerini duyuyorum. Binaya vuran sade yağmur ve rüzgâr değildir, tıpkı yalıdaki gibi, güya dalgalar da onlara yardım ediyor. Halbuki Boğaziçi nerededir, Sincar Dağı, Mezopotamya nerede?” (YK 141)

Sürgün'de Hilmi Efendi'nin İstanbul'dan ahababı olan Şakir Bey, Sarıyer'deki evini sattığını söylemiş, böylelikle romanda bu bölge ismen anılmıştır (S 51).

Anahtar'da Perihan ve Kenan Boğaziçi'nde bahar aylarında akşamüstleri İstinye'ye gidip burundaki kahveden koyda grubu seyretmeyi âdet edinmiştir (A 99).

Bu, Bizim Hayatımız Boğaziçi semtlerinin yoğun olarak anlatıldığı eserlerden biridir. Şemsi Arar'ın görüştüğü Müşfik Sadun Bey, İstanbul'u ve eski İstanbulluları iyi tanıyan biridir. Şemsi Bey ile konuşurken Boğaziçi'nin eski ve yeni hâline değinmiştir:

“Tarabya ile Yeniköy'e gelince, onlar ayrı bir âlem; kibar yatağıydı. Şimdi düttütrüleşt, şunun bunun eline geçti; hanedan yalılarını oda oda kiraya veriyorlar. Birtakım kumarhaneler de açılmış, pencerelerde, sokaklarda sarhoş kadın kahkahaları aksediyor, berbat!” (BBH 21)

Yine bu romanda Şemsi Bey'in Beşiktaş'ta, Akaretler'de ikamet ettiği (BBH 35), Hüsniye Hanım'ın büyük oğlu Ali Dingil'in Kuruçeşme'de Sultanzâde Prens Gıyasettin Bey'in yalısı arkasında kalan köşkte (BBH 196) ve küçük oğlu Ömer Eysen'in Ortaköy ile Arnavutköy arasında eski bir yalının yamacındaki köşkünde oturduğu söylenmiştir (BBH 125).

Dolmabahçe Sarayı'nın duvarları arasındaki tramvay caddesinin loş ve rutubetli olduğu (BBH 189), Cihangir semtinin yüksek binalarla berbat edildiği (BBH 195) ve aktüel zamanı 1947-1948 olan bu eserde Dolmabahçe Meydanı'nda o tarihlerde tamir yapıldığı da yazarın dikkatlerinden kaçmamıştır (BHH 268). Roman karakterlerinden Şemsi Arar'ın, Mazlum Sami ve Müşfik Sadun Bey gibi ailelerinden kalan mirası harcayan kimselerin yanı sıra kenar mahalle insanları ve türediler ile de muhatap olduğunu, eserde sınıfsal farkların aşıldığını görmekteyiz.

Bebek semti çocuk gezdirilen bir mekân olmasının yanı sıra (BBH 220), tramvay gıcırtıları ile rahatsız edici, gün batımında ise mahzun bir semt olarak tasvir edilmiştir (BBH 255).

Nilgün ve *Sürgün*'de Osmanlı hanedanı mensuplarının -sultanların, şehzâdelerin- gurbette eriyip tükenmeleri, düşkün hâle gelmeleri konu edinilmiştir:

"... perişan oldular, çil yavrusu gibi etrafa dağıldılar, yerlere serildiler; ayaklar altında çiğnenenler var. Kaç tanesini de düşkün halde gördüm. Ne berbat, ne üzücü halde!" (N 12)

Conte Verdi adlı vapurda işçi tulumları içinde, perişan vaziyetteki bir hanedan mensubu -Kanlıca'dan Sultanzâde Hayrullah- ile karşılaşan Ömer Selim, çocukluğunu ve İstanbul'u hatırlamıştır:

"Çocukluğumuzda beraberce Boğaziçi'nin altını üstüne getirirdik; bir devir sıkı fıkı arkadaşlık etmiştik. Sandallarına, atlarına, arabalarına binerdim. Koruda ava çıkar, Göksu'da tiyatroya gider, körfezde lüfer avlardık. Yanımızda haremağaları, dalkavuklarla..." (N 14)

Romanın ilerleyen kısımlarında Kızıldeniz'in ortasında "Boğaziçi rüzgârına hasret bir Marmara çocuğu" olduğunu söylemiş ve sıcak bir iklimde devam eden seyahat boyunca devam eden bu özlemini anlatmıştır:

"Ah Boğaziçi! Şu saatte Rumeli yakası gölge içindedir: biraz deniz, biraz manolya, azıcık ihlamur çiçeği kokan bir gölgelik içinde.. Boğaziçi gölgelerinde bir köpük hali sezmez misiniz? O, yalınkat gölgelerden değildir; katmerlidir; daha ziyade iyi cins tıraş sabunu gibi köpüklenmiş bir gölgedir. Yüzünüzde durduğunu sanırsınız; bir havlu ile silseniz bez üzerinde sönmüş bir sabun ıslaklığı bırakacağına hükmedersiniz. Yaş ve rayihalıdır.

Şu anda sanki o gölgelikte, Büyükdere'deyim. Anadolu yakasından güneşin henüz elini çektiği bir saatte... tam çekti de sayılmaz; tepelerin üstünde hâlâ parmaklarının izler duruyor. Yuşa Dağı sabit ışıklı bir deniz feneri gibi için için yanıyor.

İkinci ve akşam güneşleri, gölgeleri, gecesi, serin suları, suları mütemadiyen damladığı hissi veren ışıkları, vahşi katırtırnağı ve medeni manolya rayihaları, geçmiş karpuz ve çiroz kokuları ile Boğaziçi gözümün önünde, burnumun dibinde, elimin altında, hayır kafamın içinde!" (N 72-73)

Şehzâde Rüknettin hakkında bilgi edinmek isteyen Ömer, şehzâdenin dördüncü veliaht olduğunu Arnavutköyü ile Kuruçeşme arasında sarayı bulunduğunu öğrenmiş, böylelikle Nilgün'ün hanedana mensup olduğuna emin olmuştur (N 150).

Yeniköy'deki yalıda yaşadığı günleri hasretle anan Ömer (N 215), Nilgün'e İstanbul'un mehtaplı yaz gecelerini, sayfiyelerini anlatmıştır. Nilgün Sultan da mehtaplı bir gecede araba ile Arnavutköyü'ne gittiklerini, arabayı Akıntıburnu'nda durdurarak gazinoları seyrettiklerini hatırlamıştır (N 228). İstanbul, gurbette karşılaşan Türklerin ortak noktası, geçmişi hatırlayıp sığınacakları bir liman olarak karşımıza çıkmıştır.

Bugünün Saraylısı'nda Kâtip İsmail Bey'in Arnavutköy'deki evinde (BS 65) eğlenceler tertip edilmiş, Ata Efendi ve ailesi bunlara katılmıştır. Bebek'te ise Sedefinci ailesinin köşkü olduğu söylenmiştir (BS 283). Genellikle Beyoğlu

civarında geçen bu romanda araba ile Rumelihisarı- Bebek (BS 211), Büyükdere (BS 213) gezintileri yapılmıştır.

Kadınlar Tekkesi'nde Bersad Hanım'ın Tarabya'daki yalısı romanın önemli mekânlarından biridir (KT 184). Boğaziçi'nin iyi muhafaza edilmiş divanhâneli ve zeminden pencereli eski bir yalısı (KT 215) olan bu evin hemen yakınında Tarabya'da deniz hamamı (KT 259) bulunduğunu, buranın eğlence hayatının bir parçası olduğunu görmekteyiz. Bu yalıda Sümer Palas'ın ecnebilerce moda olduğu devre şahitlik ettiğini hatırlayan Bersad, Abdülhamit nezdindeki sefirlerin, maliyecilerin, bankacıların, hülâsa kapitülasyon saltanatının azametinden kabına sığamayan Frenklerin bir zaman Boğaziçi eğlencelerinin müdavimi olduklarını anlatmıştır (KT 172). Baki ise eski devirlerde Boğaziçi'nde Kalender ve Körfez âlemleri yapıldığını söylemiş, Boğaziçi üzerinde yere konmadan uçan yelkovan kuşlarının denizde ölenlerin ruhu olduğuna dair efsaneler anlatmıştır (KT 201).

Bu bölgede ikamet edenler yalnızca zenginler değildir, Emirgan'da Darülfünun'da müderrislik edip emekli olan Fikrican'ın evi olduğu da söylenmiştir (KT 226). Boğaziçi'nde gezinti yapılan yerler ise İstinye (KT 171), Sarıyer (KT 216) gibi semtlerdir.

Dört Yapraklı Yonca, yatılı mektebe giden dört genç kızın dört yapraklı yonca bulmaları, aralarında bir cemiyet kurmaları ve ömür boyunca birbirlerine yardım edeceklerine söz vermeleri ile başlamıştır. Cemiyet üyesi kızların üçü İstanbul'da ailesi ile yaşamakta iken Yonca'nın İskenderunlu olduğu ve okulda yatılı olarak kaldığı söylenmiştir. Roman boyunca kızların yaşantılarından bahsedilirken İstanbul'un Boğaziçi semtleri de kısmen anlatılmıştır.

Yonca, Faiz Taib adında zengin biriyle evlendikten sonra bu çiftin yazın bir kısmını İstanbul'da geçirmek için Boğaziçi'nde mobilyalı bir yalı veya köşk kiralamak istedikleri söylenmiştir (DYY 159). Burada semt adı belirtilmemiştir. Aslıhan'ın nişanlısı Sebati'nin evinin ise Küçükbebek üzerine düşen yamaçta olduğu söylenmiş ve nişan akşamı evin manzarasından bahsedilmiştir:

“Bebek umumiyetle Boğaziçi sırtları erguvanlarıyla leylakların coşkuncasına donandığı ilk sıcak ve durgun günlerde güzelliğin son derecesine varır. Çiçeklerin kokusu ancak bu havalarda rüzgârla uzaklara savrulup boşa gitmediğinden yerinde kalır, güneşle ısınır, vücut hararetiyle ayrışmaya uğramış parfümler gibi yalnız çiçek kokusu olmaktan çıkar, insanlaşır, hayal kuvvetini daha fazla okşar ve işletir.” (DYY 195)

Evlilik sonrasında da Aslıhan’ın yaz-kış Bebek’teki köşkte oturduğu, Bebek çarşılarından alışveriş ettiği söylenmiştir (DYY 240).

Sonuncu Kadeh, Murad Naci’nin Beşiktaş’tan vapurla Kavaklar’a, Rumeli’ye gitmesi ve ardından Vişnezade’deki konağına dönmesi ile başlamıştır (SK 7). Yazar, Murad’ın ağızından Beşiktaş İskeleyi’nin çirkinliğine ve utandırıcı hâlde olmasına dikkat çekmiştir (SK 10).

Bu eserde, Boğaziçi’nde -Kandilli’de- ecnebilerin de ikamet ettiği anlatılmıştır (SK 13). Bu vesile ile geçmişteki sevgilisi Polinka’yı hatırlayan Murad, Arnavutköy’e kadar sevgilisine benzettiği bir kızın ardından gitmiştir (SK 19). Romandaki asıl aşk hikayesinin kahramanı Cemşit ise Kireçburnu’nda, Karadeniz’e bağrını açmış, bahçe içinde, ahşap boyası dökük, pencereleri patiska perdeli ve üç katlı bir evde oturmaktadır (SK 35). Murad Naci’nin zıddı bir karakter olan Cemşit, Kireçburnu’nda balıkçılarla, kahvedeki aylaklarla ahbaplık etmekte, yalnızlığa gömülü bir hayat yaşamaktadır. Eski günleri yad ederken eski maceralardan bahseden iki dost birbirlerine daha sık gelip gitmeye başlamıştır. Bu gidiş gelişlerde Boğaz semtleri konu edilmiştir. Murad’ın evine giden Cemşit, arkadaşının yaşadığı yere kayıtsızlığına tepki göstermiştir:

“Bu Vişnezade de kimmiş yahu?” dedi. “Mahallesinde oturuyorsun, merak edip de soruşturmadın mı? Razakizade uydurma bir Karagöz perdesi tipidir, senin gibi kadın müptelası bir mirasyedi; hep oyuna gelir, parasını alırlar, atlatırlar. Ama Vişnezade herhalde yaşamış bir adamdır; bak adına bir de park yaptılar.” (SK 45)

Büyükdere, Tarabya, Emirgan, Bebek gibi semtlerin Boğaz’ın Anadolu yakasına nispeten daha aydınlık ve hareketli olduğunu söyleyen yazar, şehre

medeniyet çehresi veren geniş ve düz yolların o tarihte yapıldığını, yeni gazinolar ve çayhanelerin çoğaldığını anlatmıştır (SK 59). Burada bahsedilen zaman dilimi II. Dünya Savaşı sonrasıdır. İstanbul semtlerine genellikle bir belediyeçi nazarı ile yaklaşan Karay, Büyükdere tarafının yol genişletilmeden evvel çok dar olduğunu, setler ile toprak kaymasının engellendiğini ve gelip geçen araçların yaya gidiş gelişini zorlaştırdığını söylemiştir (SK 143).

Sonuncu Kadeh'teki asıl hikâye Cemşit ve Şehriban arasında başlayan aşk, Hüsrev Efendi'nin Hisar'da bahçeli, ahşap bir ev alması ile başlamıştır (SK 104). Cemşit ve ailesi yazı geçirmek için Boğaz'a gelirken Şehriban'ın ailesi yaz-kış Hisar'da oturmaktadır (SK 109). Bu evlerin yakın olması iki genç arasındaki muaşakayı kuvvetlendirmiştir. Şehriban'ın düşkün bir kadın hâline gelmesinden sonra da Boğaz ile münasebeti kesilmemiş, hurma kralı sevgilisinin Ortaköy'deki konağında bir süre oturduğu söylenmiştir (SK 242).

Bu eserde fon olarak kullanılan bir semt Sarıyer'dir. Burada bir tavuk çiftliği kurulduğu söylenmiş ancak o dönemdeki semtin durumu hakkında bilgi verilmemiştir (SK 115).

Yerini Seven Fidan, Boğaziçi semtlerinden bahsedilen bir eserdir. Romanın ana karakterlerinden Nevbahar'ın teyzesinin Anadoluhisarı'nda yalısı vardır. Bu yalının rıhtımından denize girilebilmektedir. (YSF 51). Erbil'in arkadaşlarından Jüli'nin Rumelihisarı'nda (YSF 150), Şado'nun ise Bebek'te (YSF 220) yaşayan zengin kızlar olduğu, bir diğer arkadaşı berber Ali'nin ise Ortaköy'de gecekondu gibi bir evde yaşadığı görülmektedir (YSF 253). Örneklerden anlaşılacağı üzere Karay'ın Boğaziçi belli bir zümreye ait değildir, her sınıftan insanın yaşadığı bir bölgedir.

Ekmek Elden Su Gölden'de romanın ana karakteri, türedi Duranbeyli ailesinin gelini Ferhan'dır. Önceleri refah içinde yaşamış sonradan bu rahatı kaybetmiş İstanbullu bir aileden gelen Ferhan, sinemacı Numan ile gizli bir aşk yaşamaya başlamıştır. Bu aşkla birlikte fark edilmeye başlanan çatışmanın temelinde esasen İstanbullu olmak ya da olmamak vardır.

Genç kızlığa ilk adım attığı yıllarda Büyükdere’de bir gazinoya yemek yemeye giden ve burada pek iyi muamele görmeyen Ferhan (EESG 44), Duranbeyli ailesi ile yıllar sonra buraya gelmekten daha çok huzursuz olmuştur zira bu aile adabımuşeretten epey uzaktır. Ferhan’ın bu ailedeki kişilerden beğendiği biri Ortaköy’deki bahçeli köşküne gittiği İlhami Bey’dir (EESG 35) zira bu adam İstanbul’a ayak uydurabilmiş kibar biridir. Genel olarak Beyoğlu ve çevresinde geçen bu romanda Sarıyer tepeleri gezinti yapmak için gidilen yerlerdendir (EESG 180).

*Ayın On Dördü’*nde Boğaziçi gezmek için gidilen bir semttir. Tarabya’dan denize girilmektedir (AOD 45). Boğaz’ın sonuna Yenimahalle’ye (AOD 138), Emirgan tarafındaki düz tarlalardan funda kokulu rüzgârları olan Büyükdere’ye otomobil ile geçilmektedir (AOD 142). Zengin kesime mensup olan Rıdvan ve Rayiha’nın dostlarından Avukat Ramiz’in Boğaz’da yalı yaptırdığı (AOD 61), Heykeltıraş Sudi’nin Bebek’te oturduğu (AOD 149) söylenmiştir. Bir diğer dostları Doktor Münci de sözleri ile Boğaz’ı övmüştür:

“Boğaziçi’nin meziyeti nedir? İnsana ‘dinle ve dinlen’ der, orada denizi dinlersiniz; rüzgârı dinlersiniz; aydan ve yıldızlardan bile tatlı şeyler dinlenir; mırıltılar, fısıltılar, hışıltılar, şıkırtılar... Kulak bunlarla dinlenir, ruh da! Ay bana İstanbul’da sırf Boğaziçi ve körfezleri için doğar, dolaşır da başka semtlere hatır için azıcık aksediverir gibi gelir.” (AOD 65)

“Boğaziçi, Olduğu Gibi” adlı yazısında “Boğaziçi’nin en seçme güzelliği, zaten, hal içinde daima mazi kalmasındadır.”²¹ diyen Karay, Yahya Kemal’in imtidad fikri ile yakınlaşmaktadır. Boğaziçi’ni yarı harap, yarı mamur, yarı mahzun hâli ile güzel bulduğunu çimentodan, keserden uzak tutulmasını dilediğini dile getirmiş olsa da yıllar içinde “kör kazmalar”²² şehri tahrip etmiştir.

²¹ Refik Halid Karay, **Tanıdıklarım**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 138.

²² Beyatlı, **Aziz İstanbul**, s. 127-129.

2.2. İstanbul'daki Evler ve Ev Hayatı

İnsan ruhu ile daima etkileşim içinde olan ve içinde yaşayanlardan bağımsız düşünemeyeceğimiz mekânların başında şüphesiz evler gelmektedir. Ev, insanın hayatının çok önemli bir bölümünü geçirdiği ve hatıralarını muhafaza edebildiği en canlı mekânlardan biridir. Evi insanın dünyadaki ilk evreni, dünya köşesi olarak açıklayan Bachelard: “*Ev olmasa insan dağılmış bir varlık olurdu. Ev, insanı gökten inen fırtınalara karşı koruduğu gibi, yaşamdaki fırtınalara karşı da ayakta tutar. Ev hem beden hem de ruhtur. İnsan varlığının ilk dünyasıdır.*” demiştir.²³ İnsan hayatının en önemli muhafaza alanlarından biri olan evler, Refik Halid'in romanlarında sıkça bahsedilen mekânlardandır. Evler bazen detaylı biçimde tasvir edilirken bazen sadece fon olarak kullanılmıştır. Kimi zaman yoksul mahalle evleri ile şaşıklı hayatların yaşandığı gösterişli evler aynı eserlerde konu edilmiştir. Her durumda evler İstanbul'da yaşamı yansıması bakımından çalışmamızda önemli bulunmuş ve incelenmiştir.

2.2.1. Evler

Eski İstanbul evleri hakkında İlber Ortaylı: “*Evler üç tipe ayrılıyordu, süflî (tek kat) fevkanî (iki kat) ve mükellef (geniş, büyük).*”²⁴ der. Süflî evler, genellikle tek katlı evlerdir ve gelir seviyesi düşük kimselerin konut tipi budur. Fevkanî evler, genellikle orta hâlli ailelerin ev modelidir. Bu evler iki katlı olup yerleşim alanı üst kattır, İstanbul'daki evlerin çoğu fevkanî tarzdadır. Mükellef evler ise, zengin sınıfa has konak, köşk ve yalı gibi lüks yapılardır. Bu evlerde ikamet edenler genellikle çekirdek aileler değildir. Çoğunlukla büyükbeyler, büyükhanımlar ve yakın akrabalarından birkaç hane ile hizmetlilerin bir arada yaşadığı bu evler belli zümreden İstanbullulara hastır. Evler genellikle mülktür, kiralık evler pek tercih edilmez. 19. yüzyıl sonrası İstanbul'daki evler arasına Pera, Şişli gibi yabancıların yaşadığı yerlere yapılan apartmanlar eklenmiştir.

²³ Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası*, (Çev. Alp Tümertekin), İthaki, İstanbul, 2013, s. 34-37.

²⁴ İlber Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar*, Hil Yayınları, İstanbul 1986, s. 200.

Refik Halid'in romanlarında evlerin konumlarına, işlevsel ve mevsimsel olarak kullanımına göre ise yazlık ve kışlık evler olmak üzere sınıflandırıldıklarını görmekteyiz. Orta hâlli aileler, genellikle meskûn semtlerden birinde tek bir evde yaşarken kalburüstü kesimin yazı ve kışı geçirdikleri ayrı evleri vardır. Karay'ın eserlerinde İstanbul'daki evlerin pek çok yönüyle anlatıldığını görmekteyiz. Çalışmamızda evleri kışlık ve yazlık olarak kullanılmalıklarına göre tasnif edeceğiz.

2.2.1.1. Kışlık Evler

Refik Halid'in romanlarında tasvir edilen evler, çoğunlukla geniş ailelerin yaşamına uygun yapıdadır. Yazarın eski devri anlattığı romanlarında fevkanî ve mükellef evlerde geçen olaylar çoğunlukta olsa da Meşrutiyet sonrasını anlatan eserlerinde, ilk defa eski ahşap evler ile Beyoğlu ve çevresinde yapılmaya başlanan apartmanlardan birlikte bahsedilmiştir. Çocukluk ve gençlik yıllarını mükellef evlerde geçirmiş olan Karay, özellikle bu evleri sevgi ve hasretle anlatmıştır.

Türk evlerinin biçimlenmesinde İslâmiyet'in önemli payı olmuştur. Özellikle kadınları dış dünyadan uzak tutma arzusu, aile hayatının gizliliği gibi sebeplerle duvarlarla çevrelenmiş veya çoğunlukla etrafı saran bahçeler içine evler yapılmıştır. Komşu bahçe ile araya duvar yerine çit koyanlar hatta bunları yasemin, hanımeli gibi çiçeklerle süsleyenler de vardır (KT 49). Evin bir cephesi daima sokağı görecekt şekilde yapılmıştır. Sokağı doğru çıkmalı şekilde olan, her iki yandan sokağı gören cumbalı evlerin pencerelerinde kafesler takılmıştır (İBY 68). Böylelikle dışarıdan görünmeden sokağı görebilmek mümkün olmuştur. Evin iç dünyasını koruyan, kadınların evdeki gündelik işlerini rahatça yapmasına zemin hazırlayan, sokakla bağlantılı olunan en önemli bölüm ise avludur (S 158). Hürriyet ilanı ile Padişah yasakları etkisini yitirdikçe mahremiyet algısı değişmeye başlamış kafesler kaldırılmış (SK 183), önu çardaklı evler dahi yapılmıştır (İBY 21).

Dışarıdan bakılınca kasvetli görünen (N 28), zengin ile fakiri ayırt etmeyi zorlaştıran, böylelikle bir yönden sosyal dengeyi de koruyan klasik, ahşap Türk evlerinin ancak içine girince süslemelerinden ve eşyalarından aradaki fark anlaşılabilir. Düşük gelirli ailelerin ikamet ettiği ahşaptan yapılmış evlerden

çalışmamızda sıklıkla bahsedilmiştir. Bu evlerin en canlı örneklerinden biri Vefa'daki Muhtar Cafer Efendi ile eşi Hubter Hanım'ın evidir. Sokak kapısından girip avluyu geçince avlunun ortasında yaz kış sönmeyen bir mangal, avlunun iki tarafında birçok oda ve sonunda mini mini bir bahçe bulunmaktadır. Bu bahçede fiskiyeli bir havuz, kameriye, çardak, tulumbalı bir kuyu, kümes, ayva, nar ve limon ağaçları vardır (BBH 50). Türk evlerinin en önemli özelliklerinden biri her evde küçük de olsa bir bahçe olmasıdır. Kadınlar, hemen hemen her evin bahçesi kafesli arka pencerelerden görülebildiği için erkeklerin işe yahut kahveye gitme vakti gelmeden oralara ayak basmaz (N 29). Erkeklerin hastalık dışında evde kalması ayıp sayıldığından evler kadınların rahatça hareket edebildiği bir mekândır ancak evde çalışan erkeklerin ve yaşlıların varlığı durumunda kadınların daha dikkatli olmaları gerekmektedir (N 30). Küçük, mahalle evlerinde oda sayısı az olduğundan hangi odanın kapısının açılıp kapandığı bile anlaşılmaktadır (BS 32).

Bu kısma kadar zikrettiğimiz evler halkın yaşadığı yazlık ve kışlık olarak kullanılan evlerdir. Karay'ın romanlarında eğer maddî açıdan güçsüz durumdaki bir ev tasvir edilecekse kötü kokular (hela, çamur, rutubet ve ıslak tahta kokuları) ile sefalet manzarası dekora eklenmektedir. Medet Hanım'ın evi (İBY 21), Hilmi Efendi'nin Kocamustafapaşa'daki evi (158), Muhtar Cafer'in evi (BBH 50), Ata Efendi'nin Gedikpaşa'daki evi (BS 27), Unal'ın eski eşinin Feriköy'deki iki odalı dam altı (KT 555), Emire'nin kaçtığı garajcı Hayri'nin evi (DYY 235), Şehriban'ın gittiği ekalliyet evi (SK 214) ve Erbil'in arkadaşları ile birlikte kaldığı öğrenci evi (YSF 204) bunlara örnek verilebilir.

Orta hâlli ailelerin yaşadığı evler, pek gösterişli olmasa da temiz, düzenli ve ferah evlerdir. Kenan ve Perihan'ın Bomonti'deki evi (A 108), Aslıhan'ın dayısı Abdurrahman Efendi'nin Kadırga'daki evi (DYY 12), Emire'nin ailesinin evi (DYY 113), Neşide'yi Şeyh Baki'den kurtarmaya çalışan Fikrican'ın evi (KT 226) böyle temiz ve rahat evlerdir.

Maddî durumu iyi olan ailelerin yaşadığı kışlık evler ise konaklardır. Konak *Türkçe Sözlük*'te “*Büyük gösterişli ev*”²⁵ şeklinde tanımlanmıştır. Mükellef evler grubuna giren konak, köşk, yalı arasındaki en önemli fark konakların şehir içinde, köşkların kuru, bağ ve bahçelikler arasında ve yalıların su kenarlarında yapılmış olmasıdır. Abdülhak Şinasi Hisar, *Geçmiş Zaman Köşkleri*'nde bu ayrımı: “*İstanbul'un sayfiye semtlerinde, bahçe içinde ve yine ahşap olanlarına köşk; şehirde, ayrı harem ve selamlık daireli ve çokları kâgir olanlarına konak denilirdi. Bu kaçgöç zamanlarında Beyoğlu civarının apartmanlarında ise aileler oturmazdı.*”²⁶ sözleri ile ifade etmiştir.

Refik Halid'in romanlarında konaklar mekân olarak sıkça kullanılmıştır. Çalışmamızda ismi zikredilen en önemli konaklardan biri Fikri Paşa Konağı'dır:

“Fikri Paşa'nın konağı o devrin en mühimlerinden biriydi. Kışın Saraçhanebaşı'nda otururduk; set set bir kuhî bahçe içinde iki yüz senelik bir köhne binaydı. (...) Ah, o konak ve orada geçen o unutulmaz kışlar! Kapının bile kendine mahsus bir vakarı, azameti ve tiryakiliği vardı; açılmaz, itilemez, sökülemez gibi sağlam, suratlı bir oturuşla hemen daima kapalı dururdu. Evin beyleri ekseriya muayyen saatlerde, çok intizamla gelip gittiklerinden içeride, bahçede, duvara gömülü bir tahta barakada bekleyen kapıcı vaktini bilir, hazır dururdu, köşeden arabanın gürültüsünü duyunca, hemen süngüleri çıkarır, kocaman tunç topuzları yakalar ve kuvvetle çekerdi. Kapı derhal zahmetsiz gibi kayarak, sessiz açılırdı. O zaman araba, hiç beklemeden, yoldaki süratiyle girer, dama tahtası şeklinde yapılmış karalı beyazlı kakma çakıl taşı yolda büyük bir patırdı çıkararak mermer merdivenin önüne gelirdi. Bizler, aşağı kat misafirleri ve halayıklar sokaktan içeri bir haber getiren bu sese muhakkak koşar, kafeslere birer defa başvururduk. Konak caddeyi, gelen geçeni görmediğinden bu bize bir eğlence olurdu.” (İBY 42-43)

Bu konağı anlatan İsmet, harem tarafından girilince kocaman mermer bir taşlığın başladığını, daima pırıl pırıl tutulan geniş meydana birçok kapının açıldığını,

²⁵ *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara, 1998, s. 1351.

²⁶ Abdülhak Şinasi Hisar, *Geçmiş Zaman Köşkleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 7.

bu bölümün alt kat yani hizmetçi ve halayık dairesi olduğunu, harem tarafında kadınlar arasında eğlenceler yapıldığını, selamlık bölümünde de uşak, bahçıvan, aşçı gibi hizmetlilerin kaldığını teker teker anlatmıştır. Konağın ikinci katında ise misafir odaları, salonlar, daimî misafirlere ait odalar ve ev sahiplerinin kendi odaları bulunduğunu söylemiştir.

Bugünün Saraylısı'nda Ata Efendi, çocukluk yıllarını hatırlayarak konak yaşamından bahsetmiştir. Debdebeli konak yaşamından ayrıldığı için üzüldüğünü her fırsatta dile getirmiştir (BS 244). *Sonuncu Kadeh*'te Murad Naci'nin Vişnezade'deki konağı bakımlı, kibar konaklardan biri olarak tasvir edilmiştir. Bu konakta geniş aile şeklinde bir yapı yoktur. Eleni Dadı, Murad ve küçük oğlu Fırat'tan başka bu evde kalan bulunmamaktadır. Bu eserde konak hayatının yavaş yavaş dağıldığı, apartmanlarda çekirdek aileler şeklinde yaşamın başladığı görülmektedir (SK 49).

Varlığını sürdüren konaklardan biri de *Bu, Bizim Hayatımız*'da Ali Dingil'in Ayazpaşa'daki konağıdır (BBH 122). Bu evin muntazam şekilde düzenlenmiş olmasının sebebi Hüsniye Hanım'ın konak terbiyesi görmüş, '*eski kibarlığı yenileştirmiş bir kadın*' olmasıdır (BBH 189). *Kadınlar Tekkesi*'ndeki Şeyh Baki'nin Zeyrek semtindeki konağı (KT 17), Peryal'in Şişli'deki konağı (KT 27), Bersad Hanım'ın Salıpazarı'ndaki konağı (KT 37), Harun Unal'ın Maçka'daki konağı (KT 553) İstanbul'un bakımlı, zengin yaşam tarzı benimsenmiş evlerindedir.

Konaklar, görüldüğü üzere zengin evlerindedir. Bu evler içinde çalışanları, daimî misafirleri ile geniş ailelerin bir arada yaşaması için uygundur. Meşrutiyet'in ilanından sonra bozulan bu düzen, Osmanlı aile yapısında çözümler meydana getirmiştir. Siyasî ve sosyal buhran neticesinde yıkılan konakların yerini 19. yüzyıl sonlarına doğru apartmanlar almıştır. Refik Halid'in romanlarında genellikle harp zenginleri, türediler ve sonradan görme aileler apartmanlarda yaşamaktadır. Bu apartmanlar sağlam yapılar olsalar da yazara göre içindeki yaşamlar çürüktür.

Anahar'da apartman hayatını eski devir yaşamı gibi ikame ettiren Perihan, bu yönü ile *Bu, Bizim Hayatımız*'daki Hüsniye'ye benzer. Görgüsüzlüğe düşmeden yeni yaşam tarzına uyum sağlamasının sebebi eski usûl ile yetişmiş olmasıdır:

“Perihan eski devirde hüküm sürmüş bir ailenin torunuydu; doğumundan biraz sonra refah sona ermiş, babası parasız kalmıştı. Adeta yokluk çekiyorlardı. Fakat artık elden gitmiş bir servetin bitmez tükenmez hatıralarını, hikâyelerini dinleye dinleye o yokluk içinde küçük kız hayalî bir refaha alışmış, hakikaten refah içinde yaşamışçasına zengin aile evladı tavırları almıştı.” (A 48)

Bugünün Saraylısı'nda Ayşen'in Üstün Palas apartmanına (BS 86) taşınması apartman hayatına geçişin bir başka örneğidir. Ayşen'in apartmanda kibar yaşam tarzı benimsemesinin altında da analığı Teravet Hanım'ın İstanbul'da, bir paşa konağında, yetişmiş olması ve Ayşen'i bu kültür ile yetiştirmiş olması vardır (BS 39). *Ekmek Elden Su Gölden*'de ise apartmanda yaşadığı hâlde ne köylü ne şehirli olabilmiş Duranbeyli ailesi üzerinden İstanbul'da apartmanda yaşamının bile bir kültür meselesi olduğu vurgulanmıştır. Apartman dairesinde sürekli bir karmaşa olması, yeme-içme kültürü bulunmaması, dağınıklık, gereksiz eşya yığınları, ev içindeki tertipsiz giyim-kuşam dahi bu duruma örnektir (EESG 24-25).

2.2.1.2. Yazlık Evler

İstanbul'da konak ve apartmanlar hem yazlık hem kışlık evler iken köşk ve yalılar daha ziyade yazlık evler olarak karşımıza çıkmaktadır. Köşk, *Türkçe Sözlük*'te: “Bahçe içinde yapılmış süslü ev, kasır”²⁷ yalı ise: “Su kıyısında yapılmış büyük görkemli ev”²⁸ olarak tanımlanmıştır. Havalar ısınmaya başlayınca yazlıklara yani köşk ve yalılara göç etmek, sonrasında havalar soğuyunca kışlık evlere geri dönmek İstanbul'da bir âdet hâline gelmiştir. Yazlığa çıkanların orta tabakanın refaha kavuşmuş olanları ile kibar, rical takımı olduğundan; kendi mülklerine gidenlerin çoğunlukta olmasına rağmen kiralık yazlıklar bulunduğundan *İstanbul Ansiklopedisi*'nde de bahsedilmiştir.²⁹ *Kadınlar Tekkesi*'nde Bersad Hanım'ın yazı geçirmek için Salıpazarı'ndaki konağından Tarabya'daki yalıya gelmesi, yalının büyük kısmını kiraya verdiğiinden yazı dağdaki köşkte geçirmesi bu duruma örnektir

²⁷ *Türkçe Sözlük*, s. 1387.

²⁸ *A. g. e.*, s. 2375.

²⁹ Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 11, s. 7061.

(KT 113). Refik Halid, mevsimlik göç manzarasını tüm canlılığı *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde anlatmıştır:

“Rüzgârlar uğuldar, denizler çırpırır, dağ tepelerini dumanlar sarar, hakikaten Boğaziçi kasvetli bir hal alırdı. Sonra göçler başladılar. Birer birer duyardık: Şu paşanunkiler taşınmış, bu beyler cumartesiye hazırlanmış, kırmızı yalıdakiler daha kalacakmışlar, kiracılar hep gitmiş... Nihayet bizim yalıda da hararlar basılır, denkler yapılır, kalfalarla hizmetçiler bir hafta evvel konağa gönderilip göç temizliği görülürdü. Bir sabah erken, tatlı bir yaz geçirdiğimiz yalıya, yaprakları dökülmüş korularla, çıplaklaşmış bahçeye veda eder, biz de giderdik...” (İBY 82)

Yazlık evler olan köşk ve yalılar, konaklar gibi mükellef evlerdendir. Refik Halid'in romanlarında en çok kullanılan ev tipi bunlardır. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde Fikri Paşa Konağı sakinlerinin, yazın Saraçhanebaşı'ndan Kandilli'ye taşındıkları söylenmiştir. Burada deniz üstünde asıl yalı; arkada, dağ tarafında ise yeni usûl kocaman bir köşk bulunduğu anlatılmıştır (İBY 43). Aynı eserde harp zenginlerinden Kâni'nin Büyükada'daki yarı kâgir, yarı ahşap, kunt yapılı, mehabetli köşkü de bahçesi ve mermer merdivenleriyle tasvir edilmiş yazlık evlerdendir. Bu iki köşk karşılaştırıldığında konak kültürünü tam anlamıyla benimseyememiş, görgüyü içselleştirememiş ev halkı dolayısıyla Kâni'nin köşkünde zarafet yerine gösteriş hâkimdir (İBY 141).

Rıfat ve Melal Yapıcı çiftinin Erenköyü'ndeki köşkü (KT 47) ile Atıf Çulhagil'in Bağlabaşı'ndaki köşkü (DYY 8) ağaçlıklı caddeler, bahçeler içindedir. Erenköyü'ndeki köşkün yaseminleri (KT 49), Bağlarbaşı'ndaki köşkün ahududuları (DYY 14) komşu köşk ile çit oluşturmuştur. Köşklere bahçe içinde çamaşırlık, kameriye gibi bölümler olduğu söylenmiştir (DYY 16-17). Özellikle kır evlerinin çardakları yazlık evlerin en önemli kısımlarındandır. *Nilgün*'de çardakların İstanbullular için yeri anlatılmıştır:

“Biz, çınaraltı ve havuzbaşı kadar asma çardaklarından hazzeden nesillerin evladınız. Çocukluğumda İstanbul’da kır evi yoktu ki bahçesinde bir çardaklı asma bulunmasın; altında çardak keyfi sürülmesin. Hele yaşlı kadın ve erkek için çardak gölgesi bir ihtiyaçtı; yaz mevsiminin en tatlı saadetlerini çardak altında geçirirler; kahvelerini en fazla lezzet duyarak yine asma gölgesinde içerler; sigaralarını veya çubuklarını da o, coşkun taze yapraklarla örülmüş tavanı başlarını üstünde buldukları zaman ayrı bir keyifle tütürürlerdi.

Asma çardağının gölgesi ne kadar sık olsa daima güneşli gibidir; ışıldak, adeta ultraviyoleli, hassalı bir gölge... çürük veya haddinden yüklü, başa ağırlık veren, omuza çöken gölgelerden değil. Yeni moda Avrupa’dan sokulmuş sarmaşıklar gibi kuytulduğunda insanı da saracak, boğup kaplayacak, böcek ve keretenkele yuvasına döndürecek acı yeşil, ifratlı bir gelişme yoktur. Gölgelelerin en nazlısını, en ferahını asma çardağı altında bulursunuz.

Bu çardaklar bizi, yalnızsak hoş düşüncelere, ahabap arasında bulunuyorsak tatlı konuşmalara sürükler. Gölgesinde konuştuklarımız gibi yiyip içtiklerimizin tadı bambaşka olur sanki... ayrıca çardak ne kadar basit, iptidai şekilde yapılmışsa, hatta az çok haraplaşmışsa o derece güzel görünür.” (N 132-133)

2000 Yılın Sevgilisi’nde Fahir, Bağlarbaşı’nda bir köşkte oturduklarından bahsetmiş ve bu evin bahçesinde erik, çağla bademi gibi meyveler yetiştirildiğini anlatmıştır. Bahçede bir de pınar olduğunu söylemiştir (İYS 28). Güldal da sevgilisine yazlamak için Tarabya’ya gittiklerinden bahsetmiştir (İYS 64). Görüldüğü üzere sayfiye mekânlardaki köşklere yazı geçirmek İstanbullular için olağandır. Yazlık evlere göç etmenin kendi ailesinde de gelenek hâline geldiğini anlatan Orhan Pamuk, 1980’lerden sonra bu âdetin zayıflayarak kaybolmaya başladığını anlatmıştır.³⁰

Karay’ın, yazlık evlerden yalılarla ilgili en geniş anlatım yaptığı eseri *Bu, Bizim Hayatımız* adlı romanıdır. Burada ismi geçen Hayret Efendi Yalısı

³⁰ Orhan Pamuk, **Manzaradan Parçalar**, YKY Yayınları, İstanbul, 2017, s. 154-158.

Boğaziçi'ndeki eski ve yeni tüm yalılardan daha bakımlı, tertipli olan bahçesiyle meşhurdur (BBH 7). Uşakların hizmet ettiği bu ev, çiçekli bahçesi, bekleme odası, divanhânesi ve avizeli tavanlarıyla hayranlık vericidir (BBH 25). Bu yalının bir parçası olan köşk ve kuru da zarif bir dekor içindedir (BBH 41). Bu eski üslup Boğaziçi yalısının pencerelerinin boyu -deniz her taraftan, erkân minderlerinden görünsün diye- zemine kadar inmektedir (BBH 64). Bu yalının harem ve selamlık taraflarının eski devirde çok kalabalık olduğunu söyleyen Mazlum Sami, kendisinin elinde yalının eski işlevini kaybettiğini anlatmaktadır. Müzik âletleri, anahtarları, kaşıkları, tabloları, vazoları, halıları, perdeleri, çeşit çeşit kumaşları ile zengin bir koleksiyon sahibi olmasına rağmen yalının eski ruha sahip olmadığını vurgulamaktadır (BBH 68-69). Eskiden harem dairesinin alt katında hizmetçi odaları, ikinci katında misafir odaları ve üçüncü katında yatak odaları olduğu; ipek döşemeleri, Acem halıları, yağlı boya duvarları ile evin zarif bir dekor içinde bulunduğu (BBH 84-86), Hayret Paşa Yalısı'nın eski tabirle "limonluk- çiçeklik" denilen "ser"inin (kış bahçesinin) eskiden beri meşhur olduğu, Mazlum Sami'nin burada orkide ve çeşitli bitkiler yetiştirdiği söylenmiştir (BBH 158). Bu yalının en önemli kısımlarından biri de gece gündüz sönmeyen hamamı (BBH 244) ve üç nesil tarafından kurulmuş kütüphanesidir (BBH 252).

Çalışmamızda tespit ettiğimiz bir diğer önemli yalı, *Dört Yapraklı Yonca*'daki Paşalimanı'nda bulunan Eski Maliye Nazırlarından Tatar Abdullah Şerif Bey Yalısı'dır (DYY 65). Bu evin doğrudan doğruya detaylı bir tasviri yapılmasa da evde eski İstanbul kültürüne bağlı bir yerleşim olduğu anlatılmaktadır.

Sonuncu Kadeh'te Bir İstanbul çocuğu olan Murad Naci, vapurda iken eski yalıları ve sahiplerini hatırlamış, eski manzaraları görür gibi anlatmaya başlamıştır:

"Şurada Enver Paşa'nın sarayı vardı," diyor. "Burada da şeyhülislamın yalısı... Prens Sabahaddin sarayını geçtik, Lido'nun yanındaki arsa üstündeydi galiba. Bizde ayakta kalan bina yoktur ki... Ne bina, ne de aile! Aileler de sanki ahşaptan kurulmuştur."

Servetini keresteye borçluydu ama ahşap binaların, ince güzelliklerini çarçabuk kemirip yok eden zaman ve ateşe dayanamamaları yüzünden millette bir tarih bilgisi noksanlığı yarattığına inandığı için beton devrine girmiş olmamıza sevineceği geliyordu.” (SK 11-12)

İçinde yiyip içtiği, saz âlemlerine katıldığı ahşap yalılarının I. Büyük Harp zamanı alev alan bir şilep yüzünden yandığını hatırlayan Murad, eski yalılara bakarken üzüldüğünden bahsetmiştir. *Bu, Bizim Hayatımız*'daki Müşfik Sadun Bey de konakların, yalıların eski hâllerini, sahiplerini, çalışanlarını dahi bilen bir eski İstanbul beyefendisi olması (BBH 20) bakımından Murad Naci ile benzeşir. Lakin yeni hükümete irşat ve ikaz mektupları yazmaktan başka işi olmadığından aynı hüznü onda duymak mümkün değildir.

2.2.2. Ev Eşyaları

Refik Halid'in romanlarında kışlık ve yazlık olarak kullanılan evler elbette yalnızca odalardan, evin bölümlerinden ve bahçelerden ibaret değildir. Ev dekorasyonunu tamamlayıcı unsurların başında şüphesiz ev eşyaları gelmektedir. Bu kısımda günlük yaşamda İstanbul'daki evlerde kullanılan eşyaları kullanım alanlarına göre tasnif edeceğiz.

Odalarda dinlenmek için sedir, kanepeler, koltuk (İBY 11), kerevet (SK 148), divan (BS 205); oturulacak yüksekçe eşyalar sandalye (İBY 69), tabure (BS 254), iskemle (KT 142) ve bunların yanı sıra yerde oturmak için kullanılan minder (YSF 164), şilte (İBY 69) gibi eşyalar görülmektedir. Ortaklaşa kullanılan alanlardan salonda yemek masası (BBH 196), konsol (YSF 258), büfe (BS 84) gibi lake takımlar (BBH 208), masif ve stil eşyalar (BS 148) yahut Kapalıçarşı'dan alınmış mobilyalar (KT 79) bulunmaktadır. Evde dikiş makinesi (A 59), içki dolabı (A 47), servis için kullanılan tekerlekli masa (KT 44), pikap (DYY 22), piyano (DYY 72) vb. eşyalar bulundurmaları ise bireysel tercihlere bağlıdır. Duvara asılan Frenk keçesi (N 41), tablolar ve hatlar (828) ile yere serilen Buhara halısı (A 218), Hereke halısı (N 470), ipek döşeme Acem halısı (BBH 84), Kürt kilimi (BS 60) için de aynı durum geçerlidir.

Yatak odalarında endam aynası (İBY 106), karyola (BBH 85), somya (YSF 45), berjer (İYS 331), komodin (AOD 36), başucu lambası (A 55) gibi eşyalardan başka mefruşat olarak evlerin vazgeçilmez eşyaları olan yer yatağı (YSF 118), çarşaf, cibinlik (İBY 79), yastık, yorgan (KT 642), battaniye (YSF 134) gibi eşyalar ve bunları koymak için tahtadan sandık ile eşyaları sandığın içine koymadan önce kullanılan bohçalar (S 159) karşımıza çıkmaktadır. Bu eşyaların sandıktan başka koyuldukları yerler yüklüklerdir, bunların yerini sonradan gardıroplar almıştır. Aynalı dolap denen gardıroplar daha ziyade kıyafetleri koymak için kullanılmıştır (N 424). Bazen evlerdeki şahsî eşyaları gizli bir yere koymak gerektiğinde kullanılan bazen de kasa vazifesi gören aynalı dolaplar vardır (BBH 116). Açılınca bir çeşit yazıhaneye dönüşen (YSF 168) ve içki dizilmiş olan gizli dolaplar (EESG 124) da Karay'ın eserlerinde dekorun bir parçasıdır.

Hem dekoratif amaçla hem de zaman mefhumunu ölçmek için boy saati (N 829), çeşme biçimi masa saatleri (N 891), elektrikle işleyen saat (A 149), antika saat (BBH 165), ayaklı saat (KT 33), kurmalı saat (AOD 58), yılda bir kez kurulan kavanozlu saat (YSF 124) gibi eşyalar tüm bölümlerinde kullanılabilir. Evin dışardan görünmesini engelleyen perdeler için de aynı durum söz konusudur. İstanbul evlerinde patiska (S 159), şile bezi (YSF 259), keten (İYS 343), otomatik (KT 650) perdelerin yanı sıra stor (AOD 25) da kullanılmıştır. *Nilgün*'de perdelerle ilgili gözlemlerini aktaran yazarın yaşadığı devrin sosyolojik yapısını perdeler üzerinden yorumladığı görülmektedir:

“Her devrin perdelerini gözden geçirirseniz görürsünüz ki, onlar insan kıyafeti ile atbaşı bir giderler; insanların elbise modasına uyarlar. Mesela evimizde kalan büyükbaba yadigârı perdeler kat kat ağır kadifelerden kalın tüller ve yünlü saçaklarla süslü idi. Kadınlar da öyle giyinirlermiş: Diba feracelere girerler, iç çamaşırı olarak da katmer katmer dantellere, etekliklere bürünürlerdi. Kadın elbiseleri inceleştikçe perdeler de zarlarını, kabuklarını, elyafını, hafifletti, attı, yalınkat oldu.” (N 865)

Mutfakta kullanılan sahan, tabak, tencere gibi küçük kaplar ve leğen, bakraç, kazan, lenger gibi büyük kaplar (İBY 121) yemek yapılacak miktara göre

kullanılmaktadır. Önceden yiyecek saklamak için tel dolap (BS 10) kullanılırken teknolojinin ilerlemesi ve halkın alım gücünün artması ile tel dolabın yerini buzdolapları almıştır (KT 291). Mutfakta sabit duran eşyalardan havan ve havan eli (KT 573), kahve değirmeni gibi âlet edevat, kılıfta veya örtü altında tutulmaktadır (YSF 107). Sini, yer sofrası (İBY 56), semaver (KT 44), fincan (BBH 12), ibrik (YSF 37), küp (KT 138), tabak, çatal (KT 519), kadeh (BBH 186) gibi mutfak eşyaları ise ev içinde çeşitli yerlerde kullanılabilir.

Hamamda kullanılan tas (BBH 50), banyodan sonra kurulanmaya yarayan silecek (BS 27) gibi eşyalar ile bahçede kullanılan hasır koltuklar (KT 115) ev eşyaları arasında gösterilebilir. Pek çoğu bugün de kullanılan portmanto (BBH 9), kâğıt makası (BBH 134), musiki âletleri (BBH 68), süpürge (SK 169), antika eşyalar (BBH 56), ufak şeyler saklamaya yarayan Japon lakesi kutular (A 83), gül suyu serpmek için kullanılan gülabdanlar (A 123), seccadeler (BBH 248), şamdanlar (N 505) evin çeşitli yerlerinde kullanılabilen eşyalardır. Olası bir seyahat durumuna karşı tahtadan yapılmış bavullar (YSF 251) ve evi daha özenli, zarif kılmak için eşyalar üzerine serilen dantelli örtüler (AOD 87) de ev eşyaları arasında gösterilebilir.

2.2.3. Evin Değerli Varlıkları

Bu kısımda İstanbul'daki evlerde yaşayanların tümünü; geniş ve çekirdek aileleri, tek başına yaşayanları, bunlarla beraber aileden biri gibi kabul edilen sütnineleri, dadı ve lalaları, evin hizmetçilerini, evde yaşayan insanların yanı sıra evde beslenen ve değer verilen varlıklarından hayvanları da ele alacağız. İncelediğimiz romanlarda korunaklı yapıdaki geniş ailelerin git gide azaldığını, çekirdek ailelerin arttığını hatta tek başına yaşayan bireyler olduğunu dahi görmekteyiz. Bu bağlamda özellikle Tanzimat sonrası Batılılaşma etkisiyle sosyolojik yapıda meydana gelen değişimin aile hayatıyla başladığını söyleyebiliriz.

Refik Halid'in romanlarında aile her zaman çok değerlidir, özellikle geniş ailelerin yaşadığı mükellef evlerdeki hayattan bahsederken yazar sık sık kendi çocukluk ve gençlik hatıralarını yansıtmaktadır. Yazar romanlarında İstanbul'daki

dejenere olmuş pek çok şey gibi bozulmuş, yıpranmış eski aile yapısına özlem duyduğunu okurlara sıkça hissettirmektedir. Hasreti çekilen, geniş aile yapısındaki evlerden birkaç neslin bir arada yaşadığı Fikri Paşa Konağı, çözümlenin izlerini canlı biçimde görebileceğimiz bir örnektir. Bu yönü ile *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde İsmet bir devre şahitlik etmiş son tanıklardandır. Karay'ın diğer romanlarına baktığımızda geniş aileler ancak hatıralarda varlığını sürdürmektedir. *Bu, Bizim Hayatımız*'da Mazlum Sami ve Şemsi Arar, *Nilgün*'de Ömer Selim, *Bugünün Saraylısı*'nda Ata Efendi, *Kadınlar Tekkesi*'nde Baki ve Bersad, *Sonuncu Kadeh*'te Murad Naci ve Cemşit mükellef evlerde yetişmiş, eski devir yaşantısını ve aile hayatını idrak etmiş bireylerdir. Yazar genellikle bu karakterlerin dilinden eskiden konak, köşk ve yalılarda yaşanan aile hayatını yansıtmaktadır ancak romanlarda çoğunlukla kendine ait bir aile hayatı kuramamış insanların geçmişe özlem duyduğu görülmektedir.

Sürgün hayatı ömrünün önemli bir kısmını etkileyen yazar, yaptığı yolculukların etkisi ile maceracı tipleri de eserlerinde katmıştır. Bunların aile yaşamı ya yüzeysel olarak verilmiş ya da bu konuya hiç değinilmemiştir, *Çete* ve *Yezidin Kızı* bu duruma örnek gösterilebilir. *Sürgün*, *Nilgün*, *Yeraltında Dünya Var*, *Dişi Örümcek*, *Yüzen Bahçe* gibi yurtdışında; *İki Cisimli Kadın*, *Karlı Dağdaki Ateş*, *İki Bin Yılın Sevgilisi* gibi Anadolu'da ve İstanbul dışına yapılan yolculuklarda geçen romanlardaki karakterlerin zaman zaman İstanbul'dan ve oradaki ailelerinden bahsettikleri görülmektedir. Bunlar arasında geniş aile içinde büyümüş kişiler azdır zira çekirdek aileler yaygınlaşmıştır. *Sürgün*'de eşi ve kızı ile yaşayan Hilmi Bey sürgüne gönderilince ailesi korunaksız kalmış ve dağılmıştır. *Nilgün*, *Dişi Örümcek* gibi romanlarda ise ailesinden ve İstanbul'dan kopup macera ve aşk peşinde koşan roman kahramanları anlatılmıştır.

Bu, Bizim Hayatımız'da kendisi geniş bir ailede -Hayret Paşa Yalısı'nda- büyümüş olan Mazlum Sami, evli olsa da düzgün bir aile hayatı kuramamış olmanın sancısı içinde gençlik aşkı Hüsniye'nin peşine düşmüştür. *Bugünün Saraylısı*'nda Ata Efendi'nin evi çözülmekte olan evlerdendir. Ata Efendi, Üftade ile evli olsa da memleketten gelen Ayşen'i görünce "küfüvü olmayan" eşinden uzaklaşmış ve itiraf edemese de Ayşen'e âşık olmuştur. *Kadınlar Tekkesi*'nde çocuğu olmayan, iki eşi ve

sürekli evine gelip giden ‘vefa’ları ile hadiseler yaşayan kimi zaman da vefaların evlerine uzun süreli misafirlığe giden Şeyh Baki’nin aile yaşamı da pek düzgün değildir. *Sonuncu Kadeh*’te Murad Naci’nin yanında küçük oğlu ve Eleni dadı vardır. Cemşit ise hiç evlenmemiştir, akrabası Makbule abla ile beraber yaşamaktadır. *Yerini Seven Fidan*’da Nevbahar ile Hasan Usta evli olsalar da tam manasıyla bir aile hayatı kuramamışlardır. *Anahtar* ve *Ayın On Dördü*’nde çekirdek aile yapısı vardır. *Ekmek Elden Su Gölden*’de köyden şehre gelmiş kalabalık bir ailenin bir türlü düzenli, tertipli bir aile olamayışı anlatılmıştır. Görüldüğü üzere Refik Halid’in romanlarında aile olamayan bireyler çoktur. Belki de bu bireyler, bir türlü o eski evlerdeki huzura ulaşamadıkları için yazarın nazarında aile kavramı çok kıymetlidir.

Eski ve geniş aile yapısına sahip evlerde ailelerle beraber kalan, kan bağı ile akraba oldukları ya da evlilik sonrası hısım oldukları bazı yakınlarıyla, bunların yanı sıra hiçbir bağı bulunmasa da akrabadan öte gördükleri kimseler vardır. Bunların başında zor zamanlarında aileye destek olmuş, özellikle de ailenin çoluk çocuğuna emek vermiş dadı ve lalalar vardır. Aslı vazifeleri kemale erdikten sonra da bu insanlar ölene dek evde kıymet verilen kişiler olarak yaşamaktadır. Sütanneler çocuğu sütü ile, dadı ve lalalar ise verdikleri eğitimle besleyip büyütmektedir. Bu yüzden bu kimseleri eve almadan önce onlar hakkında detaylı araştırmalar yapılmaktadır. Karay’ın romanlarında sütanne çok fazla karşımıza çıkmaz zira bu âdet artık toplumda pek rağbet görmemektedir. Sütanne tutma modası daha ziyade Abdülhamit devrinde yaygındır.³¹ Çalışmamızda *İstanbul’un Bir Yüzü*’ndeki emektar sütnine (İBY 23) saygı görmekteyken eve yeni alınan bir başka sütnine, evin damadı ile kaçan bir “*aşüfte*” olarak tasvir edilmiştir (İBY 63).

Çocuğun eğitiminde önemli yeri olan dadı ve lalalar ailenin önemli bir parçasıdır. Bu kimseler yaşlandığı zaman bile evde saygı gören, ailenin bir ferdi gibi kabul edilen kimselerdir (AOD 13). Dadılık yapacak kişinin mutlaka Türk olması gerekmez. *Sonuncu Kadeh*’te Eleni Dadı’nın vaktiyle Murad Naci’nin evinde dadılık yaptığı anlatılmıştır. Aslen Rum kökenli olan bu kadının daha sonra Müslüman olduğundan, Nusret adını aldığından bahsedilmiştir (SK 49). Dadı, bir diğer adı ile

³¹ Refik Halid Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 19.

taya (N 470), küçük çocukların temel ihtiyaçlarını karşılamak, onları yıkamak (İCK 11), gezdirip gönlünü hoş etmek (DYY 194) ve çocuklar büyüdüklerinde de genç kız ve erkeklerin oda hizmetini görecek beslemeleri belirleyip yönlendirmek gibi işlerden sorumludurlar (BBH 251). Erkek çocuklar büyüyüp dış dünyaya açıldıkları vakit onları gözetim altında tutmak, gerektiğinde aileye yardımcı olmak ise lalaların görevidir. *Nilgün*'de Ömer Selim okula giderken kendisine eşlik eden, çantasını taşıyan lalasını hatırlamıştır (N 238). Bunun dışında lala ismi anılan fakat kendisi hakkında detaylı bilgi edinemediğimiz emektarlardandır.

Osmanlı âdetlerine göre, mükellef evlerde yaşayan ailelerin kendi kalabalığı ve sürekli misafirlerinin olması gibi sebeplerle evde çok sayıda hizmetli bulunmaktadır. Büyük evlerde otuz, kırk kişi çalışmakta ve bunlar ev halkından kimseler olarak görülmektedir (İBY 35). Evin geniş bir alana kurulmuş olması, içindekilerin çokluğu ile birleşince evde iş bölümü yapılması zorunlu hâle gelmektedir. Evdekilere hizmet eden kalfa, taya, bacı, şoför, kilerci, bahçıvan, kayıkçı, seyis, uşak, aşçı, kâtip, harem ağası, ayvaz, vekilharç, sofracı gibi çalışanların her birinin kendine has görevi vardır. Bir makinenin çarkları gibi evdeki düzenin kusursuz işlemesi için herkes üstüne düşeni yapmaktadır. Bunlardan kısaca bahsedeceğiz.

Genellikle çocuk bakma işi bitince halayıkların başına geçen kalfaların esas işi harem tarafında düzeni sağlamaktır. Eski devirde sarayda ve büyük evlerde küçük beylere hizmet edecek odalık, cariye, gözde ve hasekileri belirlemek (YDV 125), eve gelen önemli misafirleri usulünce ağırlamak (KT 362), gerektiğinde bir başka eve haber götürmek ve ziyaret yapmak kalfanın görevidir (KT 381). Selamlık tarafında düzen sağlanma işi ise kâhyanın görevidir. Ailesi ile mükellef evlerde yaşayan kâhyanın mesleği babadan oğula geçer lakin nesilden nesile devam edegelen bu mesleğin kaybolmaya yüz tuttuğu anlatılmıştır (BBH 197).

Eskiden saraylarda ve büyük konaklarda mutfak işine bakan kilerci, akşam kurulacak işret sofası için meze hazırlamak (İBY 48), gece yemişini belirleyip ev ahalisine göndermek gibi işlerden sorumludur (BBH 247). Yalnızca meze yapan ve ince kiler işlerini takip eden sofracı da büyük evlerin önemli bir çalışmanıdır (SK 134).

Mutfak çalışanlarından ayvazlar ise mutfaktan yemek taşır, bu manzara *Bu, Bizim Hayatımız*'da tasvir edilmiştir:

“Ayvazların yemek taşımaları gözümün önünden gitmez: Siyah bezlere sarılmış kocaman tablaları başlarında taşıyarak arka arkaya iç bahçeden geçişleri öyle hoştu ki... Hareme yaklaşınca, ‘Destur, Destur...’ diye bağırlardı.” (BBH 247)

Mutfaktaki bir başka görevli aşçıdır (İBY 189). Eski devirde en iyi aşçıların Mengen'den çıktığı ve bu aşçıların İstanbul'a çalışmak için getirildiği söylenmiştir (BS 231). *Sonuncu Kadeh*'te konakta çalışan uşak, arabacı, bahçıvan vs. kim varsa bunları selamlıkta bir araya toplayan, yazarın ev içindeki mahalle kahvehanesi olarak gördüğü “kahve ocağı”nda³² en baş köşede oturan ve en itibar görenin giyim-kuşamı ile aşçılar olduğu anlatılmıştır:

“...ayağında limonküfü şalvar, sırtında sırma kaytanlı cepken, belinde bir değirmi kuşak, boynunda aşağı sarkan gümüş kakmalı köstek, ucunda kuşağın arasına sokulmuş üç yüz dirhem çeker, çift kapaklı bir Priyol saat; saat gümüştedir ve kapağının üzerine papatya ile boru çiçeklerini andıran motifler işlenmiştir. Başındaki fese abani sarık sarmak adet.” (SK 64)

Mükellef evlerin geniş bahçelerinin bakımını bahçıvanlar, yalılardaki kayikhanelerinkini ise kayıkçılar yapmaktadır (İBY 78). Seyis ise evdeki hayvanların beslenmesi, yıkanması gibi işlerden sorumludur (İBY 18). Bir yere gitmek gerektiğinde arabacı arabayı sürer (İBY 168); seyis, lala, harem ağası gibi hizmetliler de arabacıya eşlik eder (BBH 246). Harem ağası kıyafeti sırtında redingot, başında fes olarak tasvir edilmiştir (N 687). Eve gelen giden arabaları ve yayaları karşılamak içinse bahçede bir kapıcı görevlidir (İBY 42). Kapıcı giyimi, eski devlet dairelerindeki hademe kıyafetini andıran bir setre, göğsü yakasına kadar maden düğmelerle örtülü siyah bir kıyafettir (BBH 7). Evlerde otomobil kullanılmaya başlanması ile arabacı yerine şoför görevlendirilmiştir. Şoför çuhadan yapılmış bir

³² Refik Halid Karay, **Elli Yıl Önceki**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 106-107. (Yazar “Kahve Çömleği- Kahve Ocağı” başlıklı yazısında selamlıktaki hizmetlileri bir araya toplayan “kahve ocağı”ndan bahsetmiştir. Burada fincanların “kahve çömleği” denen, pek hijyenik olmayan içi su dolu bir kaptaki yıkanması, kahvenin yapılışı, kahvenin sunumu gibi konular hakkında detaylı bilgi vermiştir.)

kıyafet giyer ve başına güneşliği deriden bir şapka takar (BBH 110). Evin alışverişini vekilharç temin eder (KT 441). Hatırlı yerlerden alışveriş edilip aylık ya da haftalık olarak ödeme yapılacaksa bu hesabı kâtip takip eder (BBH 197). Selamlık kısmında misafirleri karşılayıp ikramda bulunan uşaklar ise siyah kıyafet giyen şık giyimli birer hizmetkardır (BBH 9).

Mükellef evlerde, “ev içinde ayrı bir âlem” olan harem tarafındaki hizmetçi ve halayık dairesinde çırak olan kul cinsleri, eski sütüneler, kocaya varmış Arap dadılar, çoluk çocuk hep beraber yaşamaktadır (İBY 43). Daha küçük evlerde çok fazla çalışana ihtiyaç yoktur. Bacı denen -genellikle zenci- bir kadın kapı açma, misafir karşılama işlerini yapar (KT 32). Evin içinde beyaz önlüklü, başı dantelli bir hizmetçi görevlidir (YSF 164). Hizmetçisini hem evin kâhya kadını hem de metresi yapanlar (AOD 13), ahretlik ya da besleme denen genç kızlar ile gayr-i ahlâkî ilişki kuran ev sahipleri de vardır (BBH 238). Elbette her evde bu durum geçerli değildir. Beslemeleri evin kızı gibi bakıp yetiştiren (KT 590), hizmetçilere kem gözle bakmayan ev sahipleri de vardır (A 15).

Devrin modasına uyup Rum ve Ermeni hizmetçi çalıştıran (İBY 119) bir taraftan emektar, vefakâr uşakları ve halayıkları hasretle ananlar da mevcuttur (İBY 120). Bazı türedi evlerinde ise hizmetçi kültürü yoktur. Bu görgüsüz zenginler evde hizmet eden kişilere, aşçıya para vermemek için ev işlerini köyden getirdikleri acemi kızlara yaptırırlar (EESG 24). Hizmet eden besleme kızların giyim-kuşamı darmadağımdır (EESG 25), ev sahibine karşı usûl adap da bilmezler (EESG 27). Karay’ın eserlerinde gördük ki evde hizmet edecek insan bulundurmak bile İstanbul’da bir kültür meselesidir ve bu kültür bozulmuştur. Mükellef evler, geniş aileler azalmış ve eski emektarlar tatlı birer hayal olmuştur.

Evin değerli varlıkları derken yalnızca insanları kastetmedik, genellikle bahçeli olan İstanbul evlerinde yaşayan hayvanlar da evlerin değerli varlıklarındandır. İstanbul’daki geniş bahçeli evlerde kaz, hindi, at (İBY 10), köpek, maymun, ceylan (İBY 18), tavuk (SK 171), horoz (AOD 40) gibi hayvanlar beslenmiştir. Ulaşım sağlamak için pek çok evde araba hayvanları, binek atları, yük beygirleri olmuş (İBY 35), bazı zengin evlerde çocuk okula giderken binsin diye

midilli bulundurulmuştur (N 832). Karay İstanbul evlerinde tavus kuşu, papağan gibi güzelliği ile estetik haz veren, bahçeleri süsleyen hayvanlardan olduğundan da bahsetmiştir (N 150). Ev içinde ise yalnızca kedi beslendiğini görmekteyiz (BS 124).

2.2.4. Evde Zaman, Ev İşleri, Temizlik

Refik Halid'in romanlarında eskiden İstanbul'daki evlerde günün erkenden başladığı anlatılmıştır. Ev ile daha fazla meşgul olan kadınlardır, erkeklerin evde geçirdiği zaman daha kısıtlıdır. Erkeklerin evde geçirdikleri zamanda hangi işlerle meşgul olduğuna geçmeden evvel dışarıda çeşitli meşguliyetleri olan erkeklerin muayyen vakitlerde evden çıkıp yine muayyen vakitlerde eve döndüklerini söylememiz gerekir (İBY 43). Mahalle kahvesinde vakit geçiren erkeklerin de buraya gidip geldiği saatler bellidir (BBH 19). Bu durum kadınların evde rahatça hareket etmesini sağlar. Çocuklar ve yaşlılar dışında erkeklerin evde kalması ayıp sayılır ancak bunlardan evde çalışan hattatlık, mücellitlik gibi işlerle meşgul erkekler müstesnadır (N 30).

Evin erkekleri selamlık tarafında vakit geçirmektedir. Çocuklar harem ile selamlık arasındaki dolapta çömelerek bir taraftan diğerine gelip geçmektedir (N 831). Çalışanlar kahve ocağında bir arada vakit geçirirken (SK 64), evin beyleri gelip giden yahut daimî misafir olan erkeklerle bir arada oturmaktadır. Yalnız vakit geçirdikleri zaman diliminde kitap okuyan, saat tamiriyle meşgul olan beyler de vardır (İBY 47). Eğer ufak bir evde yaşıyorsa ısınma şartları yetersiz olduğu için ayrı odada oturulmaz, evin beyi hanım misafirleri rahatsız etmeden odanın bir köşesinde oturur (BS 60).

Kadınların bir gününü de çalışmamızda tespit ettiğimiz örnekler ile anlatacağız. Bir kısmı devlet dairelerinde memur, bir kısmı ise kavaf, saraç, nalıncı, peştamalcı gibi esnaf olan erkekler, sabah evden çıkar çıkmaz kadınlar bahçe kapılarını açmakta ve takunyalarını tıkırdatarak silecekleri, hamam havlularını ipe asıp kurutmaktadır, bu çoğu evin sifteh faaliyetidir (N 31). Sabahın erken saatlerinde kuyu çıkırıkları ve tulumbar harekete geçmektedir. Gece boyunca keyfince dinlenmiş taşlıklara, bahçeciklere, Malta taşı döşeli avlulara kova kova su dökülüp

evin döşeme tahtaları ovulup temizlenmektedir. Bu esnada çocukların ayak altında gezinmesi yasaktır, çocuklar odalarda bekler. Kuşluk vakti işler bitince mutfak işine sıra gelir (N 32). Büyük küçük tüm evlerin belli çamaşır, ütü, temizlik günleri vardır (KT 366). Fikri Paşa Konağı'ndaki halayıkların temizlik, çamaşır ve hamam günleri *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde şöyle anlatılmıştır:

“Haftada bir evin temizlik günüydü; tavan süpürgeleri, leğenler tahta bezleri tel ve kıl fırçalar, hatta armalar, tuz ruhları...Bu mühim bir hazırlıktı; bütün kızlar başlarında tülbentler, dizlerinde iş şalvarı, çıplak ayak konağa yayılırlar, bütün eşyayı yerinden oynatıp sofalara taşıyarak bol su ile her tarafı şakır şakır yıkarlar, ovarlar, kumlarıydı. Akşama hafif bir ıslak tahta kokusuyla ev tertemiz yüze gülerdi. Teneffüsü kolay, tozsuz, tatlı bir hava insanın ciğerlerine dolardı. (...) Sonra çamaşır günü vardı. Bu, daha yorucu, fakat daha neşeli, daha şevkli olurdu. Hepsi köpükler içinde yarı çıplak güle katıla şakalaşırlar, çömelmış iş görürken birbirlerini itivererek, yahut çimdikleyerek kahkahalar, feryatlar içinde akşamı ederlerdi. Hamam günü sakin, sessiz geçerdi; saatlerce içerde kalıp haşlandıklarından çıkar çıkmaz, gece, hemen yataklarına girip uyurlardı.” (İBY 45)

Çalışmamızdaki kadınlar gelen misafirlere ikram etmek için bodruma gömülü küplerde serin su bulundurmak, su dolduracakları bardakları pırlıl pırlıl olması için incir yaprağı ile ovmak, servis ederken kullanacakları tepsiye konulacak bembeyaz dantel örtüleri hazırlamak gibi günlük işlerle meşgul olmaktadır (KT 336). Lamba şişelerini ovmak, evin mermer zeminlerini kezzapla yıkamak (N 828), bakır ve pirinç mangalları küle batırılmış limon kabukları ile ovmak, lambaların fitillerini kesip yıkayıp bunları parlatmak, gece yemişi yenirken elleri lekeleyecek yiyecekleri hazırlamakla ise evdeki siyahî bacılar ilgilenmektedir (BBH 247). İşlerden arta kalan zamanda büyük evlerdeki kadınlar, komşu kadınların da gelmesi ile hamam aralığına geçip darbuka, tef çalıp, mâni okuyup türkü söyleyerek geceleri geç vakte kadar eğlenceler tertip etmektedir (İBY 44). Elbette günlük hayat İstanbul'daki her evde aynı şekilde olmayabilir ancak çalışmamızda tasvir edilen evlerde günlük hayatta evde zaman erkekler ve kadınlar tarafından bu şekilde değerlendirilmektedir.

2.2.5. Isınma ve Aydınlanma

Ev eşyalarından bahsederken ısınma ve aydınlanma ile ilgili eşyalardan bahsetmedik. Zira çalışmamızda karşımıza çıkan detaylar bizi bu eşyaları ayrı bir başlık altında incelemek gerektiği kanaatine ulaştırdı. Öncelikle ısınma için İstanbul evlerinde nelerin kullanıldığından ardından aydınlanma ile ilgili unsurlardan bahsedeceğiz.

2.2.5.1. Isınma

Eski devirde geniş sarayları ve mükellef evleri ısıtmak için kullanılmış çeşitli yöntemler vardır ve bunların en eskilerinden biri şöminedir. Çalışmamızda evlerde ısınmak için şöminelerden istifade edildiğini tespit ettik. *Bu, Bizim Hayatımız*'da Mazlum Sami çocukluğundaki yeşil somakiden bir şömineyi anımsamaktadır (BBH 80). *Kadınlar Tekkesi*'nde düzenlenen bir davette, salonunda tavana kadar mermer döşeli şömine ve Viyana üslûbunda muazzam bir çini soba bulunan Bersad Hanım'ın evinde ısınmak için değil, bir gösteriş alameti olarak şömine yakılmıştır (KT 360). Şöminelerin olmazsa olmazı paravana, maşa, fırça, odunluk ve kömürlüklerden ise çalışmamızda bahsedilmemiştir.

Havaların soğuması ve kış aylarının yaklaşması ile İstanbul'daki evlerde ve iş yerinde (BS 110) meydana gelen ısınma ihtiyacı en çok mangal, soba gibi eşyalar vasıtasıyla giderilmiştir. Bu eşyalardan mangal ve sobalar aslında sadece ısınmak için değil, su ısıtmak (SK 88), yemek yapmak (YSF 33), ıhlamur kaynatmak (YSF 61), kahve pişirmek (KT 35), ıslak giyim eşyalarını kurutmak (DYY 230) gibi maksatlarla da kullanılmıştır. Ev içinde hemen hemen tüm odalarda kullanılan mangal, mutfaklarda iş yaparken ısınmak için de kullanılmıştır (İBY 23). Sac (SK 244), bakır (SK 209) gibi malzemelerden imal edilen mangallar İstanbul evlerinin ısınmada önemli bir eşyası olmuştur. Çoğunlukla yemek pişirmekte kullanılan, içinde ızgarası bulunan, ayaklı ve taşınır ocak³³ şeklinde tanımlanan maltız da bir çeşit mangaldır. Maltız, incelememizde hem ısınmak (İBY 121) hem de yemek yapmak için kullanılmıştır (YSF 209). Evde seyyar olarak kullanılan, ispirotluk denen küçük

³³ **Türkçe Sözlük**, s. 1497.

ısıtıcı ise sofraya konan bazı yiyeceklerin soğumaması için kullanılmıştır (SK 134). Evlerde hava gazı ile çalışan ocaklar kullanılmaya başlanınca diğer yöntemler zamanla terk edilmiştir (KT 253).

Havalar iyice soğumadan evvel, sadece mangal ısınmak için kâfi iken soğukların artması ile evi ve odaları ısıtmak için sobalar yakılır. Sobada yakılacak temel malzemeler odun ve kömürdür (BS 263). Kışlık yakacak alışverişi yapmak için *Sonuncu Kadeh*'te Kuruçeşme'ye gidildiği bilgisi verilmiştir (SK 185). Sobadaki materyali karıştırmak için evlerde soba maşası (İBY 167), ateş yakmak için çıra, kibrit (KT 577), sobadaki alevi harlamak için körük (BBH 45) kullanılmıştır. Marpuçular Çarşısı gibi yerlerde satılan (BS 278), demir (BS 90) ve emaye (YSF 120) sobalar orta hâlli evlerde; salamandır (Salamandre) sobalar (AOD 141) ve zarafeti ile göz dolduran çini sobalar ise daha ziyade büyük evlerde (SK 209) kullanılmıştır.³⁴

Çok eski dönemlerden beri bilinen ve kullanılan bir diğer yöntem, kalorifer ile ısınmanın yaygınlaşması İstanbul'da çeşitli sebeplerle zaman almıştır. Teknolojik imkânların gelişmesiyle kaloriferle ısınma şehirde yaygınlaşmıştır. Özellikle apartman hayatı denilince akla gelen kaloriferin, İstanbul'da öncelikle Dolmabahçe Sarayı'nda kullanıldığından *Bugünün Saraylısı*'nda bahsedilmiştir (BS 179). Sobalı evde yaşamaya alışkın olan Ata Efendi, soba ile kaloriferi mütemediyen kıyaslamış ve sobalı evlerin kıymetini kaloriferin öğrettiğini söylemiştir (BS 124).

2.2.5.2. Aydınlanma

İstanbul'da elektrik ile aydınlanma başlamadan evvel kullanılan yöntemlerden, Refik Halid'in romanlarında bahsedildiğini görmekteyiz. Bunların neler olduğunu ve nerelerde kullanıldığını bu kısımda örnekleri ile açıklayacağız. Çalışmamızda tespit ettiğimiz kadarıyla, elektriğin henüz aydınlanmada

³⁴<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/2238/200804637.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (E. T.: 11.09.2018) **Milli Saraylar Isıtma Araçları Koleksiyonu**'nda eski devirde mükellef evlerde ve saraylarda kullanılan çini sobalara ve diğer eşyalara örnek görseller vardır. Çini sobalar ve Salamandre markalı sobalar eski devirde kullanılmış, günümüzde antika değerinde olan sobalardandır.

kullanılmadığı zamanlarda mum, kandil çeşitleri ve hava gazı; elektrik sonrasında ise çeşitli lambalar kullanılmıştır.

Akşam karanlığının bastırması ile beraber aydınlanmak için kullanılan en pratik nesnelere biri mumdur. Evlerde özellikle harem dairesinin alt katına -yani hizmetçilere yol gösterecek kadar lüzumlu yerlere- merdiven başlarına, sahanlıklara mum koyulmaktadır (BBH 84). Mumları sabitlemek için kullanılan şamdanlardan, fanuslardan, avizelerden *Nilgün*'de bahsedilmiştir:

“Çocukluğumda artık kullanılmamaya başlanmış tek, çift, üç kollu gümüş şamdanları sandık odasına kaldırmışlardı; fırsat düşürdükçe gider, fanuslarına baş ve orta parmaklarımı birleştirip birden açarak fiske atardım. Sesleri kulağımda; sevinçle gamın karıştığı, güler ve ağlar bir nağme ki bunu hiçbir musiki aleti çıkaramaz... ne harp, ne rübat!” (N 505)

Yukarıdaki sözlerle eski aydınlatma eşyalarını hatırlayan Ömer Selim, ilerleyen sayfalarda mumlu avizelerden şöyle bahsetmiştir:

“Ah ne hoştu gerçek mumlar dikili bir avizenin billurları akar suya çeviren ışığı... Ne tuhaftı konsol üstünde duran yuvarlak karınlı lambaların iri göbekli fanusları! Biri ışıklı, öbürü ışiksiz, üst üste iki küp ve en üstte bir cam baca... kübik eşya bunlardı.” (N 831)

Evin ortak mekânları dışında kalan odalar da muhakkak aydınlatılmaktadır. Odada bazen sabaha kadar yanık duran mum veya kandiller genellikle yatmadan önce söndürülmektedir. Bunlar gece uykudan uyanıldığında ihtiyaç hasıl olduğunda yakılmaktadır (İBY 22). Balina yağından yapılmış bir çeşit mum olan ‘ispermeçet’ çalışmamızda bir lakap olarak kullanılmış olsa da (DYY 59) aydınlatmada kullanılan bu nesnenin İstanbul’da bilinen bir çeşit mum olduğunu düşündüğümüz için onu da bu kısma dahil ediyoruz.

Aydınlatmada kullanılan bir diğer eşya kandillerdir. İncelememizde yağ kandili (SK 214), gece kandili (BS 210), idare kandili (KT 18) gibi kandil çeşitlerinin adı geçmiştir. İçine bitkisel yağlar veya petrol ürünleri konularak yakılan kandillerin ışığı, genellikle geceleri kısılmakta ama söndürülmemektedir. Bu aydınlatma eşyaları

yalnız evlerde değil sokaklarda, türbelerde, iş yerlerinde kısacası halka açık her alanda kullanılmaktadır (BBH 109). Evde temizlikle ilgili bilgi verirken söylediğimiz gibi ikinci vaktinden sonra taşığa dizilen lambaların fitillerini kesmek, parlatıp temizlemek evdeki siyahî bacıların görevidir (BBH 247).

İçinde petrol ürünleri yakılarak aydınlatmayı sağlayan araç, petrol lambası³⁵ da bir çeşit kandil sayılabilir. Çalışmamızda en çok adı geçen aydınlatma eşyalarından biri petrol lambasıdır. Bu lamba, iş yerlerinde (YSF 84) ve evlerde seyyar biçimde kullanılabildiği gibi evin kaplamasına, duvarına asılarak da kullanılmıştır (N 901). Dalgalı ve benekli şişeleriyle bakkallardan alınan sekiz numara, mor renkli (İBY 196), yuvarlak fanuslu (BBH 43), ayaklı (SK 214) petrol lambaları gayet zariftir fakat elektriğin evlerde aydınlanma için kullanılmaya başlaması ile bunlar azalmıştır. *Dört Yapraklı Yonca*'da eski bir petrol lambası kırılınca yerine başka bir lamba şişesi almaya giden kâhyaya, satıcının söylediği sözler bu lambaların yavaş yavaş kullanılmaz hâle geldiğini, ithal ürünlerin artık daha fazla tercih edildiğini göstermektedir:

“Şimdi bunlar antika oldu. Nerede 12 numara Amerikan makine şişesi? Bak, şurada ne yazıyor? Kristal Dupleks. Yani halis billur, su serpsen çatlamaz, yere düşse kırılmaz. Malın varsa böylesi olsun.” (DYY 162)

Son olarak kentlerde ısınma ve aydınlanma amacıyla kullanılan kömürden imal edilen hava gazından bahsedeceğiz. Modernleşme ile hava gazının kentlerde kullanımı yaygınlaşmıştır. İstanbul'da ilk defa 1856 yılında devletin Batılılaşma iradesini güçlü bir biçimde zihinlere nakşeden Avrupaî saray, Dolmabahçe Sarayı, hava gazı ile aydınlatılmıştır.³⁶ Kısa bir süre sonra bu yöntem İstiklal Caddesi'nde kullanılmıştır.

Refik Halid eserlerinde şehirde, özellikle sokaklarda aydınlatmanın yetersiz olduğuna sıkça değinmiştir. *Bugünün Saraylısı* 'nda Ata Efendi, eski çift kollu gümüş şamdanlara benzettiği elektrik sütunları altından yürüyerek Taksim Gazinosu'na gitmiş (BS 92), Taksim'deki asfalt meydanın lambalarının arttırıldığı ve ampullerinin

³⁵ **Türkçe Sözlük**, s. 1797.

³⁶ Beşir Ayvazoğlu, **Geceleyn Dersaadet**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 73.

büyütüldüğünü görmüştür (BS 86). Yoksul mahallelerde düşük volt ampuller kullanıldığını dolayısıyla aydınlatma faaliyetlerinin yetersiz olduğuna ise bir başka eserde değinilmiştir (AOD 87).

Hava gazı ile dış mekânlarda aydınlanma sağlanmadan evvel sokaklarda, evlerin bahçelerinde, avlularda aydınlatma için saydam bir maddeden yapılmış veya böyle bir madde ile donatılmış, içinde ışık kaynağı bulunan aydınlatma aracı fener³⁷ kullanıldığına da *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde temas edilmiştir (İBY 84).

Yukarıda zikrettiklerimizin dışında elektrikle çalışan baş ucu lambası (BBH 128), masa lambası (BS 207), duvara yapışık aplikler de (KT 406) İstanbul evlerinde aydınlanma için kullanılmıştır.

2.2.6. Misafirlik ve Misafir Ağır lama

Türk insanının misafirperverliği dünyaca meşhurdur. Türklerdeki sıcakkanlılık, sevecen yaklaşım, misafirine kendi ailesinden biri gibi davranma, sahip olduğu iyi ve güzel olan her şeyi misafirine sunma gibi nitelikler bunun ispatıdır. Bunun temelinde Türk kültüründeki “tanrı misafiri” anlayışı vardır. Özellikle ikramda bulunmak, misafirin temel ihtiyaçlarını temin etmek, karnını doyurmak, yatacak yer göstermek vb. toplumda bir gelenek hâline gelmiştir. Misafiri yabancılık hissetmeden kendi evindeymiş gibi ağırlamak bir şeref meselesi gibi addedilmiştir.

Önceki satırlarda belirttiğimiz gibi İstanbul'daki evlere günübirlik gelip giden misafirlerden başka daimî misafirleriyle beraber yaşayan haneler de vardır. Daimî misafiri olan evler, genellikle mükellef evlerdir demiştik. Eski devirdeki ulaşım şartları düşünüldüğünde günübirlik gelen misafirlerin daha az olduğunu söyleyebiliriz. Şehrin bir ucundan başka bir ucuna gidenin aynı gün içinde dönmesinin müşkülâtı yüzünden gece yatısına kalmak (KT 326) yahut birkaç günlüğüne bir yerde misafir olmak kimi zaman zarurî bir hâl almaktadır. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde Fikri Paşa Konağı'ndaki misafirlik manzaraları şöyle anlatılmıştır:

³⁷ **Türkçe Sözlük**, s. 771.

“İkinci katta misafir odaları, salonlar vardı (...) Bu kat hiç boş kalmaz, misafirin arkası alınmazdı. Kapanık odaları tül, muşamba, kumaş perdeler, sık kafesle loş eder; ağır, battal kadife koltuklarla şal sedirler tıka basa doldurulur, karpuzlu kocaman lambalarla yazı çerçeveleri münasebetsizce süslerdi. Burada daimî bir misafir resmi geçidi yapılırdı. Zarflı fincanlardan kahveler verirler, elmastraş bardaklarla şerbet getirirler, herkesi dercesine göre sessiz, pırtısız teşrifatla ağırlarlardı. Bunun haricinde konağın daimî misafirleri, bizler vardık.” (İBY 45-46)

Bu sözleri sarf eden İsmet evin hizmetlilerindendir, evin tüm çalışanları gibi daimî misafir sayılmaktadır. Selamlık tarafında da aynı durumun geçerli olduğu anlatılmıştır:

“Tıpkı haremdeki gibi selamlıkta da daimî misafirler vardı. Paşa'nın akait hocası Abdüselam Efendi, Damat Bey'in doktoru Nesim Bey, İhsan Bey'in dalkavuşu Mahir Bey, Velit Bey'in jimnastik hocası Tahir Efendi... Bunlar Allah'ın günü konakta veya yalıda ömür geçirirlerdi. Hepsi ayrı tabiatta, garip huylu adamlardı. Bir arada hiç oturmazlar, adeta dargın gibi yaşarlardı.” (İBY 47)

Eski devirdeki daimî misafirlikler, ulaşım şartlarının daha iyi hâle gelmesi ile azalmışsa da sonraki dönemlerde uzun süreli misafirliklerin İstanbul'da sürdüğüne örnek olarak *Kadınlar Tekkesi*'ndeki Baki ile vefalarının birbirlerinin evlerinde kalmalarını örnek gösterebiliriz (KT 364).

Gün içinde gelen misafirlere izzet ve ikram göstermek de İstanbulluların âdetidir. Gelen misafiri kapıda karşılamak (KT 372), misafire ikram edilen kahveyi hizmetçi kız ile yollamak yerine kalfa ile göndermek (KT 373) yahut kendi eliyle ikramda bulunmak (KT 516) birer hürmet göstergesidir. Misafir ağırlamada çok önemli sayılan kahve pişirmenin kız çocuklara öğretilen ilk işlerden biri olduğunu söyleyen Karay, bu işin nasıl yapılacağını “Kahve Çömleği- Kahve Ocağı” adlı yazısında anlatmıştır.³⁸ İçecek olarak misafire kahveden başka şurup, su (KT 335) ya da çay ikram edilebilir (SK 211). Yatılı misafiri olan zengin evlerinde mükellef

³⁸ Karay, *Elli Yıl önceki*, s. 108.

sofralar kurulduğunu elbette tahmin edebiliriz. Akşamüstü birdenbire yemeğe misafir geldiğinde orta hâlli evlerdeki ailelerin hiç olmazsa muhallebicilerden ekmek kadayıfı, tavuk göğsü gibi tatlılar aldığını, dar gelirlilerin ise böyle bir vaziyet karşısında gözleme açtığını, lalanga döktüğünü Karay'ın bir başka yazısından öğrenmekteyiz.³⁹

Misafiri olmadığında pintilik eden ev sahipleri dahi misafiri olunca cömertleşmektedir (KT 467). Taşradan eğitim için İstanbul'a gelmiş talebeleri büyük konaklarda misafir etmek de sosyal dayanışmaya örnek gösterilebilir (KDA 40). Bunların yanı sıra akrabası, ahabası, arkadaşı zor durumda kalınca evin bir bölümünde onlara yer açan İstanbullular (DYY 156) böylelikle ailelerin dağılmasını önlemede de birbirlerine destek olmaktadır.

2.2.7. Yemek ve Sofra Adabı, Görgü

Yemek, İstanbul kültürünün çok önemli bir parçasıdır. Gerek evde gerek dışarda yemek yerken dikkat edilmesi gereken bazı kurallar vardır. Özellikle evde yenen yemekler aileyi bir araya getirdiği için çok değerlidir. Gün içerisinde yapılmış yemeklerin servisinden, sofranın kurulmasına ve kaldırılmasına kadar her iş belli bir kurala göre yapılır. Çalışmamızdaki romanların kurgusu içerisinde yemek ve sofrada adabına yer verilmiştir. İncelediğimiz eserlerde hem mükellef evlerde hem diğer evlerde benzer kaidelere dikkat edilmesi gerektiği söylenmiştir. Yazar, hangi sınıftan olursa olsun kişilerin İstanbul kültürüne, görgüsüne uygun biçimde davranmasını önemsemektedir. Buna uygun davranmayan karakterleri de roman kurgusu içerisinde eleştirmektedir.

Üç Nesil Üç Hayat'ta bahsedildiği üzere eski sofrada adabı şöyledir, öncelikle bir halayık tarafından odanın ortasına kalınca bir sofrada bezi yayılır, onun ortasına iskemleye benzer dört ya da altı köşeli bir destek getirilir. Üzerine bakır yahut pirinçten yapılmış bir sini koyulur, sininin üzerine ise kaşıklar dizilir. Ortaya konulan yemeğin kapağı sofrada ev sahibinin iştirakıyla açılır. Kapağı haremde halayık, selamlıkta uşak açar. Besmelesiz yemeğe başlanmaz, bitince kısa bir dua okunur ve

³⁹ A. g. e., s. 120-121.

ardından ‘âmin’ denir. Leğen, ibrik başına geçmeden evvel ‘çok şükür, elhamdülillah’ gibi sözler söylenir. Yemek elle yenir, herkes için ayrı tabak ve bardak yoktur ancak sofradakiler kendi hududunu aşmamaya, yemeği döküp saçmamaya özen gösterir.⁴⁰ Abdülhamit döneminde ise sandalye, tabak, çatal, herkese ayrı bardak kullanılır olmuştur ve evlerde yemek odası (YSF 189) denen bir mekân ortaya çıkmıştır. Bu bilgilerden yola çıkarak bu kısımda sofrada adabını ele alacağız.

İstanbul’un Bir Yüzü’nde görücü usulü ile konağa gelen Damat Bey’in görgüsüz hâllerinden bahsedilmiştir. Konak adabı ile yetişmemiş olduğu her hâlden belli olan İshak Bey’in özellikle sofradaki hâli eleştirilmiştir:

“Asıl görülecek, seyredilecek hali yemekti; bazen rahatsızlanırdı da haremde yedi. O ne acemice, o ne bayağı oturuştı! Daha çatal ve bıçağı tutmasına eli yatmamıştı; iki de bir düşürürdü; masadan dört karış ötede, yanpiri durur, havlusunun bir ucunu tabağına sıkıştırır, öbür ucunu gırtlığından berber örtüsü gibi sıkıca geçirirdi. İçine ekmek doğrayarak hohluya hohluya üfüre şapır şapır, kaşık dolusu bir çorba içişi vardı, bütün sofrada halkının sinirlerini oynatırdı. Döke, saç, acele ecele, bir lüzumsuz iş yapar, bir angarya savar gibi yemeği herkesten evvel bitirir; kocaman bir “Elhamdülillah!” çektikten sonra yılan gibi kayarak yan kapıdan odasına çekilirdi.” (İBY 57-58)

İshak Bey konuşması ile de konak kültürüne yabancısıdır, mahallevâri fena sözleri ile eve gelen misafirleri bile lekelemeye çalışmaktadır (İBY 59). Aynı eserde Şişman Rıza Efendi’nin evinde de yeme düşkünlüğü yüzünden görgü kaidelerine uyulmadığı görülmektedir. Yerde, el ile yiyen, misafirlerini bile mutfakta ağırlayan ev halkı için adabımuâşeret kaidelerinin pek önemi yoktur (İBY 121). Aslında yazar yemeği yerde, sinide, eliyle yiyenlerden ziyade başta temizlik olmak üzere görgü kurallarına dikkat etmeyenleri eleştirmiştir. *Nilgün’de* eski sofraların hasretle anımsanmış olması bunun ispatıdır:

⁴⁰ Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 72-82.

“Ah, ne tuhafı yer sofrası, koca sini, herkese bir minder, peşkirler, şimşir kaşıklar... parmaklarla yemek yemek, bir kupadan su içmek, biri su içerken -hak geçmesin diye- beklemek!

Fakat ne hoştu süslü kaşık çeşitleri... Şu, şimdi antikacı vitrinlerine girmiş olan uçlarına mercan takılı açık sarı yahut koyu renkte, hafifçecik bağa hoşaf kaşıkları! Işığa tutar bakardım; şekere benzeyen mercanını yalamamak için kendimi tutardım. Muhallebi kaşığı kemiktendi; çukur değildi ağzı fazla açtırmaz, madenden yapılmışlar gibi sütün tadını bozmazdı. Daha ne kaşıklar vardı: Deniz böceği mühreden, Hindistancevizi kabuğundan, abanozdan fağfurdan...

Yemek sinilerinin büyüklerini yuvarlayarak getirirlerdi. Altına konan alçacık iskemle açıldığı zaman dört ayaklıydı, fakat kapanınca dümdüz olur, bir tarafa kolayca gizlenirdi! Aşure destisiz ev mi olurdu? Ev olur da “Ufî biha” levhası mı bulunmazdı?” (N 830)

Yazarın “Türk Medeniyetinde Kaşık Zevki” adlı yazısı ve Ayhan Hünalp İle gerçekleştirdiği “Refik Halid’in Kaşık Koleksiyonu” adlı yayımlanmış röportajı, Türklerde sofrada ve özellikle kaşıklar hakkında bilgi veren önemli yazılar olarak karşımıza çıkmıştır.⁴¹

Sabah kahvaltısı etmeden evvel uyanan kişinin gürültü etmeden alt kata inmesi, sessizce odaya geçip kahvesini içmesi ve sonradan kalkacakları burada beklemesi de bu kültüre bağlı olarak sergilenen davranışlardır (BS 31). Bir şeyler içerken oturmak, içecek bittikten sonra ‘elhamdülillah’ demek âdettendir (BS 245).

Kadınlar Tekkesi’nde filmlerdeki kibar aile sofralarını takliden peyda olmuş masalar (KT 264) ve ‘ayakta taam bidati’ (KT 399) eleştirilmiştir. Masada yemek İstanbullularca kısa sürede benimsenmiştir ancak ayakta yemek kültüre uygun değildir. Batılılaşma etkisi ile değişen sofralara yabancı olan eşine Bomba Kadri şöyle nasihat etmiştir:

⁴¹ Refik Halid Karay, **Mutfak Zevkinin Son Günleri**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 96-100.

“Lakırdıya fazla karışma! Sofrada Neşide’ye dikkat et; o ne yaparsa sen de aynını yap! Yemeği ortaya koymazlar, hizmetçi yahut uşak gezdirir, tabii filmlerde görmüşsündür, alırken sakın dökeyim falan deme. Kaşıkla çatalı yine yemek tabağına koyacaksın. Ha, en mühimi masa başında kanbur oturma, sandalyen ne pek geride duracak ne de masaya sokulacak. Ekmek meselesi de mühimdir; önüne konan yetişir, idareli ye, isteme!” (KT 554)

Karay, Batılı usuldeki sofralara İstanbul kültürü ile yetişmiş kişilerin daha çabuk uyum sağladığını *Ekmek Elden Su Gölde*’de vurgulamıştır. Görüp geçirmiş bir İstanbul kızı olan gelin Ferhan, türedi Duranbeyli ailesinin tüm görgüsüzlüklerine rağmen nasıl davranması gerektiğini kolayca öğrenmiştir (EESG 31). Yazar, bu aile üzerinden sokakta ayaküstü yemek yiyen ve yerken konuşup gülüşen (EESG 44), evde yemek düzeni olmayan (EESG 63) ve önüne geleni obur bir iştahla yiyen (EESG 65) kısacası sofrada adabına uymayan tipleri eleştirmiştir.

Yemek ve sofrada adabı dışında çalışmamızda geçen adabımuâşeret kurallarından da bu kısımda bahsedeceğiz. Yeni nesil ile ortaya çıkan hâl ve hareket, lisan, yaşayış yazarın eserlerinde sık sık konu edilmiştir. Yazarın yeni nesil dedikleri türediler, harp zenginleri, sonradan İstanbul’a gelen görgü kurallarından bihaber kimselerdir. Eski devir insanı olarak tasvir ettiği kişiler ise saray, konak terbiyesi almış kibar insanlardır. Karay’ın eserlerinde yeni ve eski nesil mütemadiyen kıyaslanmıştır. *İstanbul’un Bir Yüzü*’nde eski devirde evdeki hizmetlilerden biri olan Kâni, ev sahipleri ile muhatap olurken göz göze bakmaz, bakışlarını yere çevirir. Bunun sebebi konak teşrifatınca yetişmiş olmasıdır (İBY 67). Konak zevki ve terbiyesi ile yetişmiş olanlar yazara göre hep bir adım öndedir. Harp zengini olduktan sonraki hâli ile anlatılan Kâni, diğer harp zenginleri ve türedilerle kıyaslandığında ise yeni nesil zenginler görgüsüzlükleri ile anlatılırken konak zevki ile yetişmiş Kâni’nin farkında olmadan yontulmuş, rendelenmiş, incelmış ve paraya yakışır bir hâl almış olduğundan bahsedilir (İBY 31).

Eski İstanbul’da bir diğer önemli terbiye, fes terbiyesidir. Sabahtan akşam yatana kadar başı örtülü tutmak âdettir. Dinî inanışlar neticesinde kadınların ve erkeklerin başlarını örtmesi bazı inanışlarda söz konusudur, İstanbul’da da buna

dikkat eden erkekler olmuştur. Ne selam verirken ne eve gelince ne de bir kadın karşısında çıkmayan fesler ancak gece yatarken çıkarılmıştır (BBH 99). Bazı erkekler gece yatarken dahi fes yerine takke giymiştir, buna giyim-kuşam bahsinde değineceğiz. Sadece şunu söyleyebiliriz ki İstanbul terbiyesinin önemli bir düsturu din terbiyesidir. Söz verirken Allah adı ile yemin etme (DYY 7), içkiyi günah sayma (DYY 17), kapalı şeye bakmama (SK 89), kaçgöç âdetine riayet etme, ezanı sükût içinde dinleme (SK 142), aile büyüklerini sevip sayma (KT 397) gibi davranışlar din terbiyesinin İstanbul kültürüne kattıklarından bazılarıdır.

Batılılaşma tesiriyle özellikle kadınlarda büyük bir değişim olduğunu vurgulayan yazar, İstanbul terbiyesi almış olanlar ile “mahalle kızı” dediklerini asla aynı kefeye koymaz. Aradaki farkın dişilik hazzını vakarlı bir tavırla örtmek veya vaktinden çok evvel cinsî duygularını belli eden davranışlar sergilemek olduğundan bahsetmiştir (DYY 27). Mahalle kızlarının en belirgin özelliği kaş göz işareti ile haberleşmek ve fütursuz davranışlar sergilemektir (EESG 178). Bu tipte kadınlar çalışmamızda sıkça karşımıza çıkmakta ve davranışları yüzünden eleştirilmektedir.

Bugünün Saraylısı'nda adabımuâşeret kaidelerinden epey bahsedilmiştir zira Anadolu'dan gelen Ayşen İstanbullular gibi hareket etmek istemektedir. İstanbul'daki sosyetik hayatına hemen alışmasının temelinde öncelikle İstanbul terbiyesi ile yetişmiş ve kızını bu terbiye ile yetiştirmiş annesi (BS 29), annesinin ölümünden sonra ise İstanbul'da bir paşa konağında terbiye almış olan analığı etkili olmuştur (BS 39). Ayşen'in Gedikpaşa'daki eve geldiği ilk günlerde kurduğu sofraya bile bu görgünün ispatıdır (BS 36). Romanın ilerleyen bölümlerinde Ayşen'in, evindeki hizmetçisi Günnâme'yi servis yaparken nazik, vakarlı davranmaya alıştırdığından bahsedilmiştir (BS 226). Babasının zenginliği sayesinde sınıf atlayan Ayşen vasıtasıyla Ata Efendi ve ailesi de sosyete ile içli dışlı olmaya başlamıştır. Ev halkı görgü icabı kendi odaları dışında gecelik kıyafetlerle gezinmez olmuştur (BS 44). Sosyete ile münasebete geçen aile değişikliklere hemen uyum sağlasa da bazen kısa süreli şaşkınlıklar yaşanmaktadır. Değişen el öpme âdeti bunlardan biridir (BS 58). Aile kısa sürede yeni muhite alışsa da çoğu zaman eski terbiyeye bağlı kalmaya

çalışır. Örneğin Üftade Eşi eve içkili geldiğinde ‘erkeğe böyle zamanında söz söylenmez’ terbiyesi ile yetiştigi için ses etmez (BS 79).

Ayşen gibi Anadolu’dan İstanbul’a gelen Erbil’e eski terbiye ile hareket etmesi tavsiye edilmiştir (YSF 101). Delikanlı şehirde ancak böylelikle tutunacağını düşünmekte, kendini yetiştirmek için gazetelerdeki ‘*adabımuşeret*’ yazılarını okumaktadır (YSF 167). Erbil buradan öğrendiği kadarıyla bisküviyi çaya batırmamak, çayını sesli içmemek gibi kuralları gerekli durumlarda tatbik etmeyi öğrenmiştir.

Sosyeteye sonradan giren bir başka roman kahramanı da *Kadınlar Tekkesi*’ndeki Neşide’dir. Genç kadın, zengin bir aileden gelmesede istidadı ve mükellef evlere sıkça gelip gitmesi sayesinde muhite kolayca uyum sağlamıştır. İnsanın görgüsünü arttıran yazara göre sadece aile ve zengin evleri değildir, bunun için otel kültürü edinmek de önemli bir adımdır (KT 630).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUTSAL GÜNLER

İnsanların tövbelerin kabulü saydıkları ve kurtuluş kaynağı olacağına inandıkları özel günler, geceler ve belirli zaman dilimleri vardır. İlahî dinlerde inananlar, inançları gereği kutsal sayılan bu zaman dilimlerine çok değer verir ve o an'a has bazı ibadetler, âdetler meydana getirirler. Bu bölümde, Türk-İslâm kültürü ile şekillenmiş İstanbul'daki kutsallık atfedilen günlerin neler olduğunu, bu kutsal günlerde halkın neler yaptığını, âdet ve uygulamalarının neler olduğunu Refik Halid'in romanlarından hareketle aktarmaya çalışacağız.

Kutsal günlerden bahsetmeden evvel, bir Müslüman için Allah'ın yarattığı her günün değerli olduğunu söylememiz gerekir zira İstanbullular için durumun böyle olduğunu yazarın eserlerinde görmekteyiz. Doğum, ölüm, düğün, hacca gidip gelme, bir isteğe kavuşma yahut bir belayı savuşturma gibi çeşitli vesilelerle çeşitli mekânlarda Kur'an ve mevlit okuyarak, ilahiler söyleyip tütsüler yakıp hediyeler dağıtarak bazı ritüeller uygulayan halk, günümüzde dahi bazı günleri kutsallaştırmakta ve böylelikle manevî anlamda tatmin sağlamaktadır.

Çalışmamızda sabahları kendi dairesinde 'evrad'ını okuyanlar (İBY 92), "Allah, Allah! Hu, Hu!" sesleriyle için için coşan, ardından namazını kılan (BBH 248) ve her güne Allah adı ile başlamayı âdet edinen inançlı kimseler, böylelikle günlerini bereketlendirmektedir. *Nilgün*'de Selim, özel bir gün beklemeden her günü ibadetleri ile özel kılmaya çalışan ailesini anımsamaktadır:

"Babam tan yeri ağarmadan kalkar, köşesinde sessizce "evrad" okur, seccadede coşkuncasına zikreder; anam -kadın olduğu için- birkaç adım geride durur, kocasının ardında namaz kıları. Beraberce selam verirler ve o güne böylece Allah'ı selamlayarak girerlerdi." (N 828)

Ebeveynlerin birlikte ibadet ettiği bu manzara, yazarın çocukluk hatıralarında sıkça karşımıza çıkmakta ve bu romandaki ifadeler ile birebir örtüşmektedir.

Toplumda kutsal sayılan cuma günlerine Müslümanların bayramı denilmiş, kandil geceleri af kapısı sayılmış, bayramlar ise Hakk’a yakınlık kurmaya vesile olarak görülmüştür. Bugünlere has ibadetler ve âdetler yalnızca dinî bir inanış değildir, toplumda kültürel bir bağ oluşturması yönüyle de çok değerlidir. Bu zaman dilimlerinin kendilerine has hususiyetlerine uyulmadığında Türk-İslâm kültüründen uzaklaşıldığı, bir nevi imtidad duygusunun koptuğu, *Bu, Bizim Hayatımız*’da Mazlum Sami’nin ağzından aktarılmıştır:

“Sayılı günlerde riayet edilmediği ve ara sıra olsun din icaplarına uyulmadığı için benim elimde yalı müze şekline sokulmuş. Ayasofya Camii gibi manasını kaybetti.” (BBH 248)

3.1. Cuma Günü

Kelime anlamı “*toplanma*” demek olan, uzak ve yakın yerlerdeki Müslümanların bir araya gelip cuma namazı kıldıkları cuma gününde salâlar okunmaktadır. Dünyanın cuma günü yaratıldığına ve yine bir cuma günü kıyamet kopacağına inanan Müslümanlar, Allah’ın huzuruna çıkacakları ‘müminlerin bayramı’ diye nitelendirdikleri bugünde temiz ve güzel elbiseler giymektedir. Eski devirde cuma günleri, Padişah için “*Cuma Selâmlığı, Cuma Alayı, Selâmlık Resmi*” gibi törenler yapılmaktadır.¹ Padişahların merasimle Ayasofya, Süleymaniye, Bayezid, Sultan Ahmed ve Eyüp Sultan gibi selâtin camilerine gidip cuma namazını eda ettiklerini tarih sayfalarında görmekteyiz. Padişah namaz öncesi halkı selâmlamakta, halk padişaha arzuhallerini bu törenlerde sunmaktadır. Bu törenlere sadece Müslüman halk değil, Yahudi ve Hıristiyanların katılması da serbesttir. Böylece halk ile devlet büyükleri arasında diyalog kurulmaktadır. “*Hükümdar-halk bütünleşmesini sağlayan cuma selâmlığı, sadece merasim ve dinî yönüyle değil hukukî, sosyal ve kültürel açılardan da büyük önem taşımaktadır*”² Bu törenlerde padişah ile karşılaşma fırsatı yakalayan ona hediyeler, kasideler sunan böylelikle padişahın iltifatına mazhar olanlar bulunmaktadır. Padişaha samimi niyetlerle yaklaşanların yanı sıra makam, rütbe sahibi olmak için fırsat kollayanlar da vardır.

¹ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, L&M Yayınları, İstanbul, 2003, s. 103-104.

² Mehmet İpşirli, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, “Cuma Selâmlığı”, C. 8, s. 90.

İstanbul'un Bir Yüzü'nde Damat Bey'in babasının cuma selamlığında kaside okuyup mevki aldığından bahsedilmiştir (İBY 56).

Refik Halid'in romanlarında doğrudan bir cuma namazı sahnesi ile karşılaşmıyoruz ancak cuma günü Müslümanlar için kutsal olduğundan İstanbul'da resmî dairelerin tatil olduğunu (SK 127) ve bu kutsal günde Eyüp gibi yerlere dinî ziyaretler yapmanın âdet hâline geldiğini görüyoruz (KT 28). Cuma akşamları Yunus suresi, kandillerde ise Yasin (KT 615) okumanın İstanbul'da gelenek olduğunu ve bunların yanı sıra *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde mübarek cumayı yad etmek, halkı tekrar ibadete davet etmek için cumartesi sabahları “*essalat*” okunduğunu öğreniyoruz (İBY 65).

3.2. Kandil Geceleri

Kandil geceleri üç aylar denen Recep, Şaban ve Ramazan ayları içerisinde yer almaktadır. İslâm literatüründe bu gecelerin çeşitli özellikleri olduğundan, bu mübarek zaman dilimlerinde yapılan ibadetlerin daha üstün sayıldığı ve edilen duaların makbul olduğundan bahsedilmektedir. Recep ayının ilk cuma gecesi Regaip, aynı ayın 27. gecesi Miraç, Şaban ayının on beşinci gecesi Berat ve Ramazan ayının yirmi yedinci gecesi de genel kanaate göre Kadir Gecesi'dir.³ Osmanlı padişahı II. Selim döneminde camiler aydınlatılıp minarelerde kandiller yakılarak kutlandığı için bu gecelere kandil geceleri denilmiştir.⁴ “Mevlit Kandili”, “Regaip Kandili”, “Miraç Kandili” ve “Beraat Kandili” diye anılan kandil geceleri Müslümanlar için kutsal kabul edilmiştir. Bunların dışında “Kadir Gecesi” denen diğer gün ve gecelerden dahi önemli sayılan bir gece daha kandil adıyla anılagelmiştir. Refik Halid'in romanlarında bunlar tek tek adlarıyla anılmamış her birinden genel olarak “kandil” diye bahsedilmiştir.

Kandil akşamları İstanbullar için Eyüp'e gitmek, Türbe-i Halid'i ziyaret etmek, hacet penceresi önünde niyazda bulunmak çok kıymetli sayılmıştır (KT 665).

³ M. Kâmil Yaşaroğlu, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, “Üç Aylar”, C. 42, s. 276.

⁴ Nebi Bozkurt, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, “Kandil”, C. 24, s. 301.

Kadir gecelerinde ise bilhassa Ayasofya'ya gitmeye ehemmiyet verilmiştir.⁵ Kadir gecesi manzaralarından bahseden bir başka isim, Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, minareleri baştan aşağı kandillerle donatılan Ayasofya Camii'nde pek çok kişinin iftarını yaptığını da söylemiştir.⁶ Özel günlerde bu mekânlara daha fazla erkekler gitmektedir. Kadınlar, çocuklar, yaşlılar ya da çeşitli sebeplerle evinde ibadet edecek olanlar ise kandillere hususiyetle özen göstermektedir. Kendisi de büyük evlerde yetişmiş olan ve bu itinaya şahitlik eden yazarın zihninde kandil geceleri daima hoş bir tablo olarak kalmıştır. Eserlerinde çocukluğunun kandil manzaralarına benzer kandiller kurgulamıştır. *Bu, Bizim Hayatımız*'da kandil geceleri konaklarda ve yalılardaki ev halkının hâlleri şöyle tasvir edilmiştir:

“Bütün ev halkı yıkanır, temiz elbiseler giyerlerdi; sonra hanımlar odalarına kapanır, başlarını örtüp minderlere diz çökerek edep ve erkânla Yasin okurlardı. Her tarafa hafif bir gülsuyu ve ödağacı rayihası yayılır, sofralara bile kadın ahengiyle büsbütün tatlılanmış Kur'an sesleri dağılırdı.”
(BBH 247)

Çocukluk yıllarında evlerde -kandillere dair bahsettiğimiz âdetler yerine getirildikten sonra- kandil şerefine tatlı ve tuzlu adedi arttırılmış bir sofrada ev halkının bulunduğu söyleyen Karay, Hasan Paşa ve Çakmakçılar fırınından alınmış simitlerle hoş rayihalar içinde kalan huzurlu ev manzarasını unutamadığını da “Birkaç Hâtıra, Birkaç Söz” adlı yazısında anlatmıştır.⁷

Çalışmamızda özellikle hanımların kandil gecelerine hususî bir önem verdiğini, aileden belli bir din terbiyesi almış kişilerin her koşulda bu gecelere saygı duyduğunu ve ibadetlerini bir şekilde yerine getirdiklerini gördük. Bunlardan biri *Kadınlar Tekkesi*'ndeki doğuştan dindar addedilen, Avrupa seyahatlerinde bile namaz kılıp, oruç tutan, kandil geceleri Kur'an, vakit buldukça tefsir okuyan, Sünnî Müslümanlığın bütün vecibelerini itikatla yerine getiren Peryal'dir (KT 26). Konağında hususî mevlitçisi bile olan bu hanımın en büyük zevki “*Muhammediye*,

⁵ Refik Halid Karay, **Pek İyi Hatırlarım**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 280.

⁶ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, **Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı**, (Haz. Ali Şükrü Çoruk), Kitabevi, İstanbul, 2011. s. 233.

⁷ Karay, **A. g. e.**, s. 256.

Ahmediye, siyer-i nebevî, kısas-ül enbiya nevinden kitaplar okumak ve okutmak” tır (KT 27). Banarlı, Türk-İslâm coğrafyasında mevlit deyince akla ilk gelen eserin Süleyman Çelebi'nin Vesiletü'n-Necat adlı eseri olduğunu ancak bunun yanı sıra Anadolu'da Muhammediye, Ahmediye gibi mevlitlerin de asırlardır okunduğunu söylemektedir.⁸ Aktüel zamanı 1941 olan bu eserinde İstanbul'da bu mevlitlerin okunduğunu göstermesi bakımından Refik Halid önemli bir detaya değinmiştir.

Modern hayat içinde dine mesafeli insanlar arasında bile dinî vecibeleri yerine getirmeye çalışan bir başka sosyetik hanım *Anahtar*'daki Perihan'dır. Hükümetin hoşuna gitmez ya da işlerine ket vurur düşüncesi ile dine kayıtsız görünen, laikliği iman ve itikada boykot sayan kimseleri eleştiren Refik Halid,⁹ kimseye belli etmeden ibadetlerini yapmaya çalışan bu tarz insanlara saygı duymuş ve yaşadıkları sıkıntıları eserlerine taşımıştır. Bir yönüyle de belli bir kesimin din hakkındaki mesafeli duruşunu eserine yansıtmıştır:

“Peki, kandil akşamları aptes alıp başında namaz bezi, köşeye diz çökerek Yasin okuduğunu Halime biliyor mu? Bunu da söyledi. Avrupa'ya gittiğim vakit de mushafımı beraber götürür, gene kandil geceleri otel odasında Yasinimi okurdum. Bir kere yalnız kalamamıştım da banyoya giriyormuşum gibi yaparak orada okumuştum. Kenan fark etmesin diye ara sıra muslukları açıp kapadım, su sesleri çıkardım. Ne yaptığımı öğrense kızmazdı, belki hoş görürdü ama erkektir, belli olmaz, saklamak iyidir.” (A 207)

Kandiller ve diğer özel günlerin yanı sıra Türk-İslâm kültüründe ayrıcalıklı sayılan bir başka gün de kişilerin ölmüş yakınlarının ölüm günlerinde onları anmak için ritüeller uyguladıkları günlerdir. Günümüzde de vefat eden akrabalar, yeni doğan bebekler veya değişik sebeplerle Kur'an ve mevlit okutma âdeti mevcuttur. Refik Halid'in İstanbul'unda bu gibi manzaralara rastlamaktayız. Ev içinde okunan sene-i devriye mevlitlerinde uygulanan âdetler, kandil gecelerinininkine benzemektedir. Gündüz vakti okunan bu mevlitlere komşu hanımların da katılması âdettendir (SK 191). Evlerdeki mevlitleri genellikle “mevlitçi hanım”lar okumakta,

⁸ Nihad Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi I**, MEB Yayınları, İstanbul, 2004, s. 479-489.

⁹ Karay, **Pek İyi Hatırlarım**, s. 256.

mevlit esnasında gelenlere şerbet ikram edilmekte ve gülabdanlar gezdirilmekte, çıkışta ise herkese beyaz külahlarla şekerler dağıtılmaktadır (KT 91). Dileyenler ev yerine çeşitli camilerde de mevlit okutabilmektedir. *Kadınlar Tekkesi* 'nde Şeyh Baki Fatih Camii'nde dört mevlithana babası için mevlit okutmuş (KT 688), Peryal ise eşinin vefatına rastlayan gün İstanbul'un küçük camilerinden birinde mevlit okutup kurban kestirmiştir (KT 366).

3.3. Bayramlar

İslâmiyet'e göre, inananların belli zaman dilimlerinde ibadetler yaptığı ve bu ibadetler sonucunda mükâfatlandırılacaklarına inandıkları kutsal günlerin en önemlileri şüphesiz bayramlardır. Ailelerin birbirine bağlılığını, akrabalık ilişkilerini ve komşuluk bağlarını kuvvetlendiren bayramlar, İslâm kültüründe Ramazan ve Kurban Bayramı olmak üzere iki tanedir.

İncelememizde bayram öncesi hazırlıklara rastlamadık ancak geleneksel olarak bayram hazırlıklarının başında giyim-kuşam alışverişlerinin geldiğini, içten dışa, tepeden ayağa ev halkının -özellikle çocukların- en güzel kıyafetlerle kuşandığını biliyoruz. Karay'ın "Kapalıçarşı'nın Romanı" başlıklı yazısındaki "*bayram bohçası*"¹⁰ âdetinden ise konumuzla alakalı olduğu için burada kısaca bahsedeceğiz. Konaklarda belli başlı geleneklerden biri sayılan bu âdet gereği bayram öncesi sadece ev halkı için değil, evin çalışanları için ve bu evlerin sahipleri tarafından okutulan taşralı talebeler için de alışveriş yapıldığı bu yazıda anlatılmıştır. Bayram günü büyük bey ile büyük hanımın sundukları hediyeler dışında bayram öncesi bu şekilde hediyeleşildiği söylenmiştir.

3.3.1. Arife Günü

Müslüman İstanbullular için en değerli günlerden biri Ramazan ve Kurban Bayramları'ndan önceki gün, arife günüdür. Senede iki defa karşılaşılan bu zaman dilimi, inananlar için ilahî bir lütuf sayılmaktadır. Bayramlardan birkaç gün önce hazırlanan bayram bohçaları mabeyn kapısından karşılıklı dualar, senalar, teşekkürler

¹⁰ Refik Halid Karay, **Hep İstanbul**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 190.

ile arife gecesi verilmektedir.¹¹ Kurban Bayramı'nın arife akşamlarından bahsederken yazar, bu manzaradan hiç hoşlanmadığını ve hayvanların hâline üzüldüğünü anlatmaktadır.¹²

Romanlarında Ramazan veya Kurban Bayramı arifesi diye bir ayırım yapmayan Karay, “*Arefeler “ziyaret-i kubûr” günü idi*”¹³ sözleri ile arife günlerini adlandırmıştır. Arife gününde yirmi dört saat boyunca gece gündüz yakılan hamamda tüm ev halkının, uzak yakın akrabaların ve komşuların yıkandığını *Guguklu Saat*'te anlatan yazar,¹⁴ tüm işler bitince Hazreti Halid'e gidildiğini ve kabir ziyareti yapıldığını söylemiştir. *Nilgün*'de bayram arifesinde yer belirtmeden bir aile kabristanının ziyaret edildiğini (N 476), *Bu, Bizim Hayatımız*'da da Eyüp'te kabir ziyareti yapıldığını, sonrasında avluya girip türbenin hacet penceresi önünde dualar edildiğini, güvercinlere yem atıp fukaraya sadaka dağıtıldığını görmekteyiz (BBH 109).

3.3.2. Kurban Bayramı

İnanışa göre dinî bayramlar, haramlardan uzak duran, yaptıkları ibadetler ve tövbelerle günahlardan temizlenen Müslümanlara Allah'ın hediyesidir. Bu hediye edilmiş günlerden biri Kurban Bayramı'dır. Yazar romanlarında bu bayrama dair geleneklerden, İstanbul'da bu bayramın nasıl geçtiğinden pek bahsetmemiştir. Bu sebeple onun gözünden İstanbul'u seyretmek için diğer eserlerinde tespit ettiğimiz bilgilerden kısmen bahsetmek istiyoruz.

Kurbana hazırlık olarak evvela kurban bıçakların biletilmektedir. Kurbanlık almak için ya evin erkeği ya da görevlendirilen hizmetli Beyazıt Meydanı gibi merkezî yerlere kurulan pazarlardan kurbanlık hayvan almaktadır. Bayram sabahı gözleri tülbentle bağlanmış hayvanlar vekalet usulüyle kesilmekte ve kesme işi yapanlara hediye bohçası ile bir miktar nakit ve pöstekilerin en güzeli

¹¹ Karay, *Pek İyi Hatırlarım*, s. 213.

¹² *A. g. e.*, s. 209.

¹³ *A. e.*, s. 279.

¹⁴ Refik Halid Karay, *Guguklu Saat*, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2009, s. 61-62.

verilmektedir.¹⁵ Kan manzarasından ve et kokusundan hoşlanmadığını, kurban edilecek hayvanların çaresiz hâlini gördükçe üzüldüğünü, niçin kurban kesildiğini çocukken bir türlü mantıksallaştıramadığını anlatan Karay, eskiden İstanbul içinde kesilen binlerce hayvanın kanı, boynuzları, pöstekisi ile etrafın dolup taşıtığını, bayram günleri kulakları hırpalayan satır sesleri ve nefesleri tıkayan et kokusu ile şehrin iğrenç bir hâl aldığını, bu sebeplerle küçük yaştan beri Kurban Bayramı ile arasının hoş olmadığını söylemektedir.¹⁶ Yazar açıkladığımız sebeplerden dolayı çirkin ve acıklı bulduğu kurban manzarasından bir romanında olumsuz bir duyguyu ifade etmek için bahsetmektedir. *Dört Yapraklı Yonca*'da Feridun: “Çocukluğunda *Eyüp Camii’ne de kurban eti almaya koşarmış.*” (DYY 146) sözlerini meslektaşını küçümsemek amacıyla kullanmaktadır. Yazar, düşkün kimselere kurbanda et dağıtıldığını da böylece işaret etmektedir.

3.3.3. Ramazan Ayı ve Bayramı

Ramazan rahmet ve mağfiret ayı olarak bilinen, Müslümanlar tarafından hasretle beklenen, gelişinden haftalar önce hazırlıklar yapılan ve bir ay boyunca çeşitli ibadetler vesilesiyle müminleri günahlardan temizleyen bir aydır. Karay’ın ifadesiyle “*on iki ayın sultanı*”dır.¹⁷ İnsanın birtakım isteklerine karşı sabırlı olmayı öğrendiği bu ayda hem bedenen hem ruhen olgunlaşma amaçlanmaktadır. Esasen bayramların en önemli yönlerinden biri, ihtiyaç sahiplerinin hâllerini idrak etmek böylece sosyal yardımlaşma ve dayanışma sağlamaktır. Ramazan’ın ilk gününün basit usullerle tespit edilmeye çalışıldığı,¹⁸ bu ayın başlamış sayılması için hilalinin görülmesi gerektiğini, bekçinin davul çalarak bunu mahalleliye ilan ettiğini, çocukların “*Ramazan geldi, hoş geldi*” diye sevinçli haykırışlarla bekçinin etrafında toplandığını¹⁹ Refik Halid ile aynı dönemde yaşamış arkadaşı Halit Fahri Ozansoy *Eski İstanbul Ramazanları*’nda anlatmaktadır. Karay’ın romanlarında da ramazana dair hususiyetler yer almaktadır.

¹⁵ Karay, **Pek İyi Hatırlarım**, s. 227-236.

¹⁶ **A. e.**, s. 209-212.

¹⁷ Refik Halid Karay, **Üç Nesil Üç Hayat**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 184.

¹⁸ Süheyl Ünver, “Ramazanlar Nasıl İlan Olunurdu?” *Türk Folklor Araştırmaları*, C. VI, nr.140, s. 2340.

¹⁹ H. Fahri Ozansoy, **Eski İstanbul Ramazanları**, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1968, s. 8-12.

3.3.3.1. Ramazan Başlangıcı ve Oruç

Ramazan'ın ne olduğu, nasıl başlayıp nasıl bittiği, dinî anlamda insana neler kazandırdığı gibi konulardan ziyade Refik Halid'in nazarında Ramazan, İstanbul kültürünün önemli bir parçasıdır. Yazarın diğer eserlerini -özellikle çocukluk hatıralarını anlattığı yazılarını- okuduğumuzda romanlarında çocukluk ve gençlik hatıralarına benzer kurguları sıkça görmekteyiz. İstanbul'da hem ev halkının hem toplumun diğer kesimlerinin birbirine daha sıkı bağlarla bağlanmasını sağladığı için yazarın gözünde kutsal günler çok değerlidir.

Ramazan ayı önceki hazırlıklarla beraber uzun bir zaman dilimini kapsadığı için hem ekonomik hem de sosyal hayata olumlu etkileri büyüktür. İstanbul halkı için bu ay paylaşma ayıdır. Ramazan vesilesiyle kilerlerini gözden geçiren zenginler ve orta hâlliler kendi evlerinden başka fakir fukaranın kilerlerini de düşünmekte, hayırseverlerin yardımıyla onların kilerleri de az çok dolmaktadır.²⁰ En yakınlardan başlamak üzere toplumun her kesiminde yardımlaşma faaliyetleri bu ay artmaktadır. Romanlarında ramazan öncesi hazırlıklardan bahsetmeyen yazar, bir makalesinde ramazan başlangıcında vaktiyle evlerde hizmet görmüş dadı, süt nine, lala gibi emektarlara bir miktar erzak ayrıldığını, bu erzakın ya bayramda gelip alındığını ya da hediyelerinin evlerine yollandığını anlatmaktadır.²¹ Görüldüğü üzere Türk ahlâk ve toplum yapısının temeline yerleşmiş yardımlaşma geleneği ve bu geleneğin yansıması olan Türk vakıf sistemi, İstanbul hanelerine kadar sirayet etmiştir.

Ramazan, Kur'an'ın indirildiği ay olması itibarıyla Kur'an okumanın ve dinlemenin çok faziletli sayıldığı bir aydır, bir başka tabirle Kur'an ayıdır. Bu sebeple inanan kadın ve erkekler ramazanda Kur'an'ı bol bol okur, dinler ve hatimler yaparlar. Ramazan ayının mühim bir hususiyeti de yalnız kadınlara has camilerin olmasıdır. Bunlardan biri Taştekneler Camii'dir. Sultanahmet ve Şehzade Camii'nin bir bölümü de bu ayda kadınlara tahsis edilmekte ve kadınlar burada hatim yapabilmektedir.²² Ayrıca Kur'an'ın emrine göre bu ayda oruç tutmak, nefsi terbiye

²⁰ İlber Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 229.

²¹ Karay, *Pek İyi Hatırlarım*, s. 214.

²² Karay, *A. g. e.*, s. 201.

etmek de çok önemli sayılmıştır. Refik Halid bu konulardan romanlarında bahsetmiştir. *Nilgün*'de gurbette Ramazan günlerini yad eden Selim, babasının Mücellit Ruhi'ye yaptırdığı her biri sanat eseri niteliği taşıyan altı ayrı cilde bölünmüş Kur'an-ı Kerim'i hatırlamış:

“Babam Ramazan'da her gün bu ciltlerden birini kabıyla paltosunun iç cebine yerleştirir, cami cami dolaşarak hatim indirirdi.” (N 31) demiştir.

Ramazan'da oruçsuz olmanın ve sokakta oruçlu insanlar içinde bir şey yemenin suç sayıldığı devri²³ ve oruca saygının kalmadığı İstanbul ramazanlarını gören Refik Halid, oruç tutanlara ve ramazan ayının kutsiyetine saygı göstermeyenlere *Ayin On Dördü*'de tepkisini dile getirmiştir. Bu eserde ev sahipleri ile Durmuş Efendi arasında şöyle bir diyalog geçmiştir:

“(…) Oruçlu ağızla bana neler söyletiyor kepaze!

“Sahi, oruçlusun. Rayiha şu yemişleri kaldır sofradan! Efendiye seyrettirmeyelim.”

“Zahmet buyurmayın... Bana tesir etmez, kanıksadık. Demin vapurda sağımda oturan altmışlık bir adam hopurdatarak, oh çeke çeke kahve içiyordu; solumdaki şık bayan fosur fosur sigarasını tellendirdi. Karşımdaki gençler de sabah sabah şeftali yediler; şapırtılarından durulmuyordu; çirkef suyuna dalmış ördek sürüsü bile o kadar ses çıkarmaz vallahi!” (AOD 73)

Bu diyalogda görüldüğü üzere oruca saygı duyma toplumda gittikçe azalan bir haslettir. Yazara göre oruçlu insanın ağızından çıkan kelimelere bile dikkat etmeye çalışması, oruç tutmayanların da oruca ve oruçlulara saygı duyması gerekmektedir.

3.3.3.2. İftar Vakti ve Ramazan Geceleri

Ramazan ayı içerisinde günün en önemli görülen ve en itina gösterilen saati oruçların açıldığı, tüm hane halkının bir arada olduğu iftarlardır. Bilindiği üzere

²³ Raufi Manyas, “Eski Ramazanlar”, Türk Folklor Araştırmaları, C. VIII, nr. 174, Ocak 1964, s. 3277-3278.

İslâm'a göre, oruç tutanlara imsak vaktinin girmesinden akşam ezanı vaktine kadar geçen zamanda yiyip içmek men edilmiştir. Bu yüzden otuz gün boyunca -özellikle tiryakilikleri olan İstanbullular için- günün en zor zamanı iftara kadar geçen zaman dilimidir. Gün içinde tiryakilikler yüzünden gündüz vakti kavgalar, huzursuzluklar çıksa da bunlar kanlı bıçaklı vakalar değildir. İstanbul'da Ramazan'da içki yasağı konulduğu için neredeyse hiç sorun çıkmamaktadır.²⁴

İstanbul'un yeme-içme kültürünü iyi bilen yazarın çalışmamızda damak zevkine dair pek çok misaller verdiğini tespit ettik ancak bu yiyecekler ramazan ayı ile ilgili değildir. Yazar "İftar ve Sahur Yemekleri" adlı makalesinde İstanbul'da iftar ve sahurda hangi yemeklerin yenildiğini sırayla detaylı olarak anlatmıştır.²⁵ Ramazanda yemeğe gelen misafirlere "diş kirası" olarak tespit, sigara ağızlığı ve sigara kutusu verildiğini de söylemiştir.²⁶ Ramazanda iftariyeliklerin ardından çorba, çorbadan sonra yumurta, üstüne et yemeği ve börekler; sebze yemeğinin ardından pilav, pilavın üstüne de tatlı olmak üzere tam yedi çeşit yemek yapmanın âdet olduğu büyük evlerde yemeği sindirmek için kahve, limonata, şurup, şerbet gibi içecekler ikram edildiğini de yazarın diğer eserlerinden öğrenmekteyiz. İstibdat devri ricalinden sonra Türk mutfağının ve o ramazanların tarihe karıştığını söyleyen Karay, hararet için bilhassa "harup" (harnup) denilen keçiboynuzu şerbeti içildiğini söylemektedir.²⁷ Benzer şekilde ağır yiyeceklerin sahurda da yendiği yine bu makalelerden öğrenmekteyiz. Sahur yiyeceklerinden bahsedilmese de bir sahura kalkış sahnesini *Nilgün*' de görmekteyiz:

"Çocukluğumuzda bizi sahura kaldırırlardı, titreşirdik; soğuk yemek odasında titreşe titreşe yemek yerdik. Ağızımızda lokmalar büyüdü; masaya serili yapışkan muşambanın buz gibi teması adeta ellerimizi yakardı..." (N 754)

Sade bir iftar sofrası ve özel bir teravih namazı sahnesi *Bu, Bizim Hayatımız*'da karşımıza çıkmaktadır. Refik Halid'in bir yazısında, babaannesinin

²⁴ Karay, **Pek İyi Hatırlarım**, s. 203.

²⁵ **A. g. e.**, s. 203-208.

²⁶ Refik Halid Karay, **Elli Yıl Önceki**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 60.

²⁷ Refik Halid Karay, **Mutfak Zevkinin Son Günleri**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 83.

“Halid” ismini verdiği ve Eyüb-el Ensarî Hazretleri’ne adadığı, ayrıca iyi bir Mevlevî olan babası ile ramazan sonuna doğru “*Türbe-i Halid*”e gittiklerini, burada iftar yaptıklarını ve türbe içinde teravih namazı kıldıklarını anlattığı çocukluk hatırası²⁸ yazarın romanına da yansımıştır:

“Çocukluğunda her bayram arifesi, anasıyla Eyüp’e gelirler, aile mezarlığını ziyaretten sonra bu avluya girerler, türbenin hacet penceresi önünde dualarını bitirince de güvercinlere yem atarlar, fıkara sadaka dağıtırlardı. Ramazan içinde bir gecede babasıyla gelmez miydi? İftarı ahbabları olan türbedar efendinin şu, kapı üzerindeki taş evinde yerler ve bir lûtf-i mahsus olarak teravih namazını camide değil, türbede kılarlardı.” (BBH 109)

Bu şekilde teravih namazı kılmak elbette ayrıcalıklı kimselere mahsustur. İstanbul’da kutsiyet atfedilen yerlerden başka ibadet hayatının en önemli merkezi evdir. Kadınlar ve çocukların da katıldığı törenlerde yalıların, konakların manevî atmosferi hiçbir zaman ihmal edilmemiştir. Eski İstanbul mahallelerinde, geniş divanhânelerine uşakların halı ve seccadeler serip hazırladığı konaklarda, misafirler ile beraber ev halkı da teravih kılmaktadır. Teravih namazından sonra şerbet dağıtılmakta, çubuklar hazırlanıp kahveler içilmektedir.²⁹ Bu, *Bizim Hayatımız*’da Mazlum Sami, çocukluk yıllarında Ramazan’daki teravih namazlarını şöyle anımsamıştır:

“Birden kulağına sesler geldi; evvela dini nağmeler... İçeride mevlûd okunuyordu. O bitti, bir hatim duası işitti. Arkasından büyük bir cemaatle kılınan teravih namazının secdeye kapanış ve kıyama kalkış uğultularını duydu. Dede yalısı bunlardan mahrum kalmazdı; Ramazan’da imam tutulur, yılda birkaç kere mevlûd, kandil geceleri Yâsîn okunur, arada sırada hatim cemiyetleri yapılırdı; Ödağaçları yanar, buhur kokuları yayılır, gül suları serpilirdi.” (BBH 81)

²⁸ Karay, **Pek İyi Hatırlarım**, s. 278.

²⁹ Sadri Sema, **Eski İstanbul Hatıraları**, (Haz. Ali Şükrü Çoruk), Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 206-207.

Ramazan ayının her gününü güzel değerlendirmek önemlidir fakat bu ay içindeki bazı günler İstanbullular için hususî niteliktedir. Ramazan ayının on beşinci gecesi bu özel günlerden biridir ve zaman içinde bugüne dair bazı âdetler ortaya çıkmıştır. Ramazan'ın on beşinci gününden itibaren halka açılan “Hırka-i Şerif” ziyaretine çocukluğunda gittiğini anlatan Karay, sadece Ramazan'a ve Hırka-i Şerif'e mahsus -Meşrutiyet sonrası kaybolan- bir çocukluk eğlencesinden “İçlerine Renk Renk Sular Doldurulmuş Şişeler Satarlardı” adlı yazısında bahsetmiştir. Bu yazıda şişenin içindeki sıvı maddenin hiçbir işe yaramadığı buna rağmen bu şişelerden almanın çocuklar için apayrı bir eğlence vesilesi olduğunu anlatmıştır.³⁰ Bu gecede Hırka-i Şerif ziyareti sonrasında padişah tarafından etrafı yazılı tülbent gibi hediyeler dağıtıldığını ise *Kadınlar Tekkesi*'nde görmekteyiz (KT 30).

Ramazan yalnızca halka ait değildir, padişah ve devlet ricali için de özeldir. Bu ay içerisinde özel iftarlar ve programlar tertip etmek âdet hâline gelmiştir. Ramazan gecelerinde saraya has, padişah adına düzenlenen “*ders-i şerif takriri*” denen âdet *Kadınlar Tekkesi*'nde zikredilmekte ve ne olduğu şöyle açıklanmaktadır:

“Ramazan'da her gece padişah huzurunda bir mukarrir ile ulemadan birkaç zat toplanırlardı; Kur'an-ı Kerim tefsir edilirdi. Mukarrir bir ayet-i şerife okur, tefsirini yanındaki heyetinden sorardı, onlarda anlatırlardı. Hünkâr bir köşede oturup dinlerdi.” (KT 242)

Romanlarında çocukluk yıllarındaki eski ramazanlara benzer manzaraları anlatan Refik Halid, Cumhuriyet sonrasında eskiyi özlemle anan kahramanlar oluşturmuştur. Yazar, ramazan denilince akla ilk gelen geniş sofralardan, kalabalık insan manzaralarından, çeşit çeşit yiyecek ve içeceklerden hatıralarında çokça bahsetse de romanlarında böyle bir kurgu görülmemektedir. Örnek olarak yalnız *Ayın On Dördü*'nde Durmuş Efendi'yi kıyıda, kayaların üstüne kurduğu mütevazı yer sofrasının başına geçmiş, bağdaş kurmuş hâlde oruç bozarken görmekteyiz (AOD 8).

³⁰ Karay, *Pek İyi Hatırlarım*, s. 268.

3.3.3.3. Ramazan Eğlenceleri

Ramazan ayının ibadet ve yardımlaşma ayı olmasının yanı sıra en önemli özelliklerinden biri eğlencelerin tertip edildiği bir ay olmasıdır. Ramazan yaklaşırken Beyazıd Camii avlusunda Ramazan sergisi kurulmaktadır. Refik Halid ile aynı döneme şahitlik eden Alus, *İstanbul Yazıları*'nda Ramazan ayında: “*Beyazıd camisi avlusunda çat çat, çat çat keser sesleri, testere gıcırtiları*” duyulur ve “*sergiciler inşaata girişirler.*”³¹ demiş, Ramazan boyunca -iftar öncesi ve sonrası- dışarı çıkan halkın bu sergilerden alışveriş ettiğini, iftardan sonra sahura kadar devam eden eğlenceler tertip edildiğini anlatmıştır.

Günümüzde özelliğini kaybetse de eski Ramazan akşamı eğlenceleri denilince o devirde akla hemen Direklerarası gelmektedir. Eski Ramazanlarla ilgili yazılarda burası Ramazan geceleri, yayalarla konak arabalarının kol kola, göğüs göğüse ilerlediği mahşer yeri gibi bir alan olarak tasvir edilmiştir. Şehzade Camii önünde arabalardan inenler içeriye girmekte, eğlencelerden başka burada muaşakalar da yaşanmaktadır.³² Bu konu hakkında müstakil yazılar dahi vardır. Örnek olarak “Şehzadebaşı Çapkınları” adlı yazısında Ozansoy buranın çapkınlık peşinde koşan erkekler ile kadınların karşılaşma mekânı olduğunu söylemektedir.³³

Bayram günleri İstanbul'da eğlenceler tertip etmek âdet hâline gelmiştir. “*İstanbul'un hemen her semtinde bayram yerleri kurulurdu ama bunların en ünlüleri Üsküdar'ın, Cinci Meydanı'nın, Eyüp Sultan'ın hele Fatih'in bayram yerleri idi.*” sözleri ile 19. yüzyılın sonu, ile 20. yüzyılın ilk yıllarına tekabül eden zamanlardaki İstanbul yaşantısını ve eski bayram yerlerini anlatan Ahmet Cemaleddin Saraçoğlu, bu eğlence yerlerinde hokkabazlar, kesik baş, iki başlı kuzu, korkunç deniz canavarı çadırları ile atlı karıncalar, salıncaklar kurulduğunu, erkek çocukların kadife palanlı eşeğe binip bayram yerinde tur attığını, macun, lohuk, gazoz, salep, sütlaç, aşure, muhallebi, tavuk göğsü gibi yiyeceklerin seyyar satıcılar tarafından satıldığını

³¹ Sermet Muhtar Alus, *İstanbul Yazıları*, (Haz. Erol Şadi Erdiñç, Faruk İlkan), İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul, 1994. s. 134.

³² N. Sırrı Örik, *İstanbul Yazıları*, “Bir Ramazan Seyranı” (Haz. Bahriye Çeri), TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.123-124.

³³ H. Fahri Ozansoy, *Eski İstanbul Ramazanları*, s. 53-54.

anlatmıştır. Salıncakçılığın ekseriyetle mahalle bekçisi tarafından yapıldığını ve bunun ailelere güven verdiğini söylemiştir.³⁴ Canlı, hayat dolu ve eğlenceli bir kişiliği olan Karay, *İstanbul'un Bir Yüzü* 'nde bu eğlencelerden bahsetmiştir:

"... bir ramazan gecesi Şehzadebaşı'nda cambaz kumpanyasına gitmiştik; karlı kış ramazanları... Kupa arabayı hazırlarlar, Lala Hamdi Ağa yanımıza biner, giyim kuşam, bir külfet, bir itina ile o kireç badanalı, kiriş tavanlı salaş tiyatrolara kurulurduk; portakallar alırdık, şerbetler içerdik, fıstıklar yerdik, hiç ağzımızı boş bırakmazdık; sonra oyun bitince eve midelerimiz bozulmuş, gözlerimiz kanlanmış, başlarımız ağrılı, hasta ve mecalsiz dönerdik." (...)

"... evet, bir Ramazan gecesi at cambazına gitmiştik; kâğıt kaplı çemberlerin içinden geçerek havada adeta kanatlanmış gibi maharetler yapan çelik vücutlu, pembe tenli, sımsıkı giyinmiş bir cambaza..." (İBY 77)

Eserden yaptığımız alıntıdan hareketle bu eğlence mekânlarına gitmeden evvel itina ile hazırlanıldığı, kadınların bu eğlence yerlerine tek başına gidemediği muhakkak yanlarında onlara refakat eden birilerinin olduğu görülmektedir.

3.4. Bayramlaşma, Ziyaretler, Hediyeler ve Bahşişler

İstanbul Osmanlı'nın başkenti olması itibariyle birçok törenin düzenlendiği bir şehirdir, bunlardan biri bayramlaşma törenleridir. Bayram sabahları İstanbul halkı erkenden uyanmakta, erkekler bayram namazı kılmak için camiye gitmektedir. Namaz bittikten sonra bütün cemaat cami avlusunda bayramlaşmaktadır. Bayramlaşma faslı, sınıfsal farklılıkları ortadan kaldırmak için çok önemlidir. Eski İstanbul'daki geleneksel cami avlusunda bayramlaşmayı Reşat Ekrem Koçu şu sözlerle anlatmıştır:

³⁴ A. Cemalreddin Saraçoğlu, **Eski İstanbul'dan Hatıralar**, (Haz. İsmail Dervişoğlu), Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 250-256.

“Camii şerif dâhilinde bazı zevât yekdiğeri ile bayramlaşır. Bayramlaşma, el öpmek, el öpüşmek, musâfaha ve muânaka etmekle yapılır. Camiden çıkanlar da ulemâ ve meşâyihî, yahud sinnen ileri olanların elini öpüp dualarını alırlar.”³⁵

Evin hanımları, erkekleri namaza uğurladıktan sonra hem kendileri hem çocukları için en temiz en güzel bayramlık elbiseleri hazır edip erkeklerin dönmesini beklemektedir. Erkekler namaz ve camideki bayramlaşmanın ardından kabir ziyareti yapmakta eğer devlet kademesinde görevli iseler sarayda yapılan muayedeye katılmaktadırlar. Bayram tebrikine gitmeyen, saraya uğramayan rütbeliler ise padişaha jurnallenmektedir (İBY 114). *Bugünün Saraylısı*’nda Dolmabahçe Sarayı’nda düzenlenen muayededeki padişah için taht kurulduğunu, rütbeli memurların üniforma ile muayedeye gittiğini ve bayramlaşma sırasında bandonun mızıkça çaldığını (BS 178) Ata Efendi anlatmakta, saray bayramlaşmasına giden üst rütbelilere refakat edenler olduğunu da: *“Vaktiyle saraya bayramlarda saçak öpmeye giden devlet erkânının çoğu yanlarında ağalarını da götürürlerdi; efendilerinin ayakkabılarını kapıda bunlar çıkarır, giydirir, muhafaza ederdi.”* (BS 188) sözleri ile bildirmektedir. Yalnızca erkekler değil bayramlarda saray ziyaretine giden hanımlar da yanlarında kendilerine refakat edecek birini götürmektedir (İBY 54).

Eski yalılardaki bayram sabahlarını unutamayan bir roman karakteri Mazlum Sami ise bayram sabahlarından şöyle bahsetmiştir:

“Babasının Dolmabahçe Sarayı’ndaki muayede resminden döndüğü sokak kapısının iki kanadı açılarak iç bahçenin çakıl taşlarında tekerlekler sesinden anlaşılınca odalarda telaşlı hareketler, sofalarda koşuşmalar olurdu. Hemen hiçbir ayna kalmazdı ki o esnada bir kadın önünde bulunmasın ve yeni elbisesi içinde kendine çeki düzen vermesin.

³⁵ Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi* “Bayram”, C. 4, s. 2285.

Padişahın yüzünü görmekten geldiği için uşakların gözünde ehemmiyeti daha artan Ahmet Selami Paşa Müşir formasıyla, murassa Osmanî nişanının yeşil kordonu ve elmaslı plakasıyla etrafına iltifatlı gülümsemeler dağıta dağıta mabeyn odasına geçer, hareme girerdi.” (BBH 249)”

Saraydaki muayedenin ardından evlerde bayramlaşma faslı başlamaktadır. Küçükler büyüklerin ellerinden öpmekte, ardından hediyeler verilmek suretiyle küçükler bilhassa çocuklar sevindirilmektedir. Çocuklara ailenin maddi gücüne göre mendilin ucuna düğümlemiş olarak “*pırıl kırıl gümüş bir iki çeyrek*” ya da “*bir çeyrek altın*” verilmektedir.³⁶ Karay, İstanbul zevkine riayet edenlerin iri mecidiyeleri “*nal gibi, öküz gözü gibi*” diye kaba bulduklarından, darphaneden yeni çıkmış yirmi tane çil kuruş bağlamayı daha uygun gördüklerinden bahsetmiştir zira devrin en şirin parası kuruşluklar ve çeyrek liralardır.³⁷ Bahsedilen devir sultan Abdülhamit zamanıdır. *İstanbul’un Bir Yüzü*’nde Büyük Hanımefendi Rukiye Hanım’ın bayram hediyelerine önem veren bir karakter olduğunu görmekteyiz:

“Mesela hamam günü kendisini yıkayan hizmetçiye daima mendil ucuna bağlanmış bir çeyrek lira vermesini âdet etmişti. Bayramlarda bu herkese hediyesiydi; kırk mendil ve kırk lira çeyreği yastığının altında hazır dururdu, ev halkına birer birer verirdi. Zaten, hâlâ, ya lira kullanılırdı, yahut da gümüş yüzük ve kuruşluk... Mecidiye ve çeyreklere garezdi, elini sürmezdi, zarif, ince, kibar bir kadındı.” (İBY 53)

Eski İstanbul’da bayram harçlığı alan yalnızca çocuklar değildir, sokağı davuluyla inleyen davulcu ve mahallenin bekçisi de söyledikleri maniler eşliğinde pencerelerin altından bahşiş toplamaktadır.³⁸ Bayram sabahı yanına bir yardımcı olarak davulu ile mahalleyi dolaşan bekçi baba, elindeki sırığa evlerden verilen mendilleri asmakta ve mendil hevengi, donanmış bir gemi direği gibi bayram gününü şenlendirmektedir.³⁹ Yazara göre o devirde, gerek çocuklara gerek bekçiye gerekse

³⁶ Ozansoy, *Eski İstanbul Ramazanları*, s. 104.

³⁷ Karay, *Pek İyi Hatırlarım*, s. 238.

³⁸ Ozansoy, *A. g. e.*, s. 105.

³⁹ Karay, *A. g. e.*, s. 220.

ev çalışanlarına mendil içinde verilen bu hediyelerden dolayı bayramlara “mendil bayramı”⁴⁰ dense yeridir:

“Ne tuhaftı bekçinin karakışta pöstekiden kürke bürünmüş, başı sargılı, kardan adam kadar kaba, kalın biçimi... bayramlarda topladığı mendilleri bir direğe asarak davul çala çala bir kabile sihirbazı gibi sokaklardan geçişi...” (N 829)

Bayramlar örneklerde de görüldüğü gibi kolektif bilinçle hareket edilen, aile ve komşuluk bağlarını güçlendiren, küçüklerin büyüklere hürmetinin arttığı, çocukların sevindirildiği ve insan ilişkilerinde normal zaman dilimlerinde rastlanmayacak derecede bir hassasiyet gösterilen kutsal günler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bayramlaşma esnasında yaş sıralamasına göre hareket etmeye dikkat etmek önemli bir hususiyettir. *Bu, Bizim Hayatımız*'da Mazlum Sami, çocukluk yıllarında yalıdaki bayramlaşma merasimini şöyle anlatmaktadır:

“Paşa, üniformasını çıkarmadan büyük salona geçer, ayakta dururdu. Önce hanımefendi, Mazlum'un anası mükellef elbisesiyle yürür, yaklaşır, kocasının elini öperdi.

“Küçük bir Alman prensliği sarayına benzerdi o gün yalı... Babamla anam yan yana, iki hükümdar gibi ailenin tebriklerini kabul ederdi. İlk önce merhum ağabeyim el öperdi; sonra ben... Teşrifatta yaş esastı; dayılar, amcalar bulunursa önce onları beklerdik.. Aile şeceresinde, gelinler dahil birinci göbek tamamlanınca el öpme sırası ikinci göbeğe torunlara gelirdi.”

(...)

El öpme sırasını savanlar odadan çıkmazlar. Aile reislerinin yanına dizilirler ve zincirleme, yani gelenlerin tebriklerini kabul için beklerlerdi. Nihayet içeriye hizmetçiler grubu yani önce dadılar, bacılar, emektarlar, sütineler, maaşlılar ve beslemeler girerler, sırasıyla el öperlerdi.” (BBH 250)

⁴⁰ Karay, A. g. e., s. 215.

Aile içinde -has dairede- aile büyükleri yakınlarına, özellikle çocuklarına incili, pırlantalı kravat iğnesi gibi daha kıymetli hediyeler vermektedir (BBH 115). Cumhuriyet sonrası bu âdetler kısmen kalkmış olsa da eski devri idrak etmiş yaşlılar, yakınlarına hediye verecekleri ve onları sevindirecekleri için bayramları dört gözle beklemektedir (DYY 77).

3.5. Gayrimüslimlere Has Bayramlar

İstanbul'da yaşayan farklı dinlere mensup insanların da elbette kendilerine has bayramları vardır. Refik Halid, *Kadınlar Tekkesi*'nde bunlardan sadece birini, Yahudilere has "*Hamursuz Bayramı*"nı ismen anmıştır (KT 484). Bu bayram Yahudiler arasında yılın belirli zamanlarında kutlanan yedi bayramın en büyüğü olup Mısır esaretinden kurtuluş yıl dönümünün sembolüdür. Edindiğimiz bilgiye göre, Mısır'dan gizlice ve aceleyle yola çıkan Yahudilerin hatırasını canlandırmak üzere mayasız, tuzsuz ve yarı pişmiş ekmek yaparak yanında kuzu veya oğlak kesilir. Tevrat okuyarak ve dua ederek oturlan bayram sofrasında tuzsuz ekmekle acı otlar yenir, dört bardak şarap içilir ve buna sekiz gün devam edilir.⁴¹

⁴¹ Sargon Erdem, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, "Bayram", C. 5, s. 258.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GIYİM-KUŞAM VE SÜSLENME¹

Bir toplumun kültürünün en önemli parçalarından biri giysilerdir. Giyim, bazen örtünme bazen de tabiatın etkilerinden vücudu koruma olarak algılanmıştır. Uygarlığın ilerlemesi ile değişiklik gösteren, insan vücuduna şekil veren, giysilerin tümüne giyim adı verilmiştir.² Giyim kültürüne, özel hayatında da hususî bir değer veren Refik Halid Karay'ın romanlarında İstanbul, giyim-kuşam ve süslenme modasının merkezi durumundadır. Bir ömür boyunca üç ayrı devir idrak etmiş, her sınıftan, din ve milletten insanın bir arada yaşadığı şehirdeki kültürel yapıyı özümsemiş ve estetik haz bakımından daima dikkatini açık tutmuş yazarın tasvirleri bu noktada bizim için çok önemlidir. Giyim, bir toplumun asırlar boyunca ince ince işlenmiş estetik anlayışını da gösterdiği için sadece kişisel bir zevk değildir. Renklerin, desenlerin, motiflerin her birinin anlam taşıdığı bu kültür, incelediğimiz eserlerde detaylı biçimde işlenmiştir.

“İstanbul halkı modaya alışkındır, modasız yaşayamaz.”³ diyen Ahmet Rasim gibi, Refik Halid de modasız yaşayamayan İstanbulluların hâlini eserlerinde anlatmıştır. Böylelikle siyasî, iktisadî, askerî olaylar doğrultusunda şekillenen yahut değişen giyim-kuşam ve süslenme ile ilgili dönemi anlatan en önemli kaynak yazarlardan biri olmuştur. Karay, sadece moda olanı değil gelenekte var olanı, değişeni, kaybolanı, yeni yeni peyda olanı, alafrangalaştırmanı, demode yapanı, inkılâplar ile zorunlu tutulanı kısacası giyim-kuşamla ilgili pek çok detayı eserlerine yansıtmıştır.

¹ Karay'ın bütün eserini ele alan Şerif Aktaş'ın *Refik Halit Karay* adlı çalışmasında “Romanlarda Kıyafet” adlı bir bölüm bulunmaktadır. Aktaş, incelemesinde dönemlere ve özelliklerine göre roman kahramanlarını sınıflandırmış ve genel görünümlelerinden bahsetmiştir fakat burada genel bir bakış açısı vardır. Çalışmamızda dönemleri yansıtmaları bakımından biz de bu çalışmadakine benzer noktalara temas ettik ancak Aktaş'ın çalışmasından farklı olarak Refik Halid'in İstanbul'unda kullanılan giyim eşyalarının neler olduğunu, bu eşyaların İstanbullular için ne gibi özellikler taşıdığını da teker teker ele alarak yansıtmaya çalıştık. İstanbul kültürüne ait unsurları daha görünür kılmak için bu bölümü açtık, İstanbul ile ilgili olmayan noktalara ise temas etmedik. (Detaylı bilgi için Bkz. Şerif Aktaş, **Refik Halit Karay**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 352-375.)

² Fatma Bayraktar, **Giymim**, Feryal Matbaası, Ankara, 1983, s. 1.

³ Ahmet Rasim, **Şehir Mektupları** (Haz. Nuri Akbayar), Arba Yayınları, C. I-II, 3. Baskı, İstanbul, 1992, s. 210.

Giyim-kuşamın yanı sıra kılık kıyafetin tamamlayıcısı süslenme unsurlarından da çalışmamızda detaylı şekilde bahsedildiğini tespit ettik. Saç ve yüzle ilgili uygulamalar, aksesuar olarak kullanılan eşyalar, iç ve dış giysiler kılık kıyafetin parçası olmakla beraber kişinin toplum içindeki konumunu gösteren estetik unsurlar olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Kişilerin bütçeleri kıyafet seçiminde çok önemli bir etkidir. Giyim-kuşam, kişilerin harcayacağı zaman, emek ve para ile doğru orantılıdır. Bu yüzden ekonomik şartlar, kullanılan ve satın alınan kumaşların, kıyafetlerin alınmasında önemli bir etkidir.⁴ Bu bağlamda elde ettiğimiz veriler sonucunda, giyim-kuşamla ilgili detaylardan 20. asır kadın ve erkekleri hakkında izlenim sahibi olmanın mümkün olduğunu gördük. Yazarın şık, alafranga diye nitelediği giyim-kuşam eşyalarını tek tek ele aldık ve giysilerin bir bütün olarak nasıl görüldüğünü de ilgili kısımlara ilave ettik.

4.1. Erkeklerde Giyim-Kuşam ve Süslenme

Yazılarında güzel olan her şeyi sevdiğini sık sık dile getiren Karay, şıklığına daima dikkat eden bir babanın ve özenli bir annenin evladı olması, devrin kalburüstü ailelerinden birine mensubiyeti, Mektebi Sultani’de eğitim alması ve yenilikleri takip edebileceği bir muhitte bulunması gibi sebeplerle giyim-kuşam konusunda özel hayatında dikkatli olduğu kadar eserlerine de bu hassasiyeti yansıtmıştır. Çalışmamızda kadınların daha çok evde zaman geçirdiği için iç kıyafetlerinin çeşitlenmiş olduğunu, erkeklerinse sosyal hayatta daha aktif olmaları sebebiyle dış kıyafetlerinin daha ön plânda olduğunu tespit ettik.

4.1.1. Başa Takılan Giysiler

Hem Osmanlı devrinde hem de Cumhuriyet sonrası kullanılan başa takılan giysilerinden Refik Halid’in romanlarında bahsedilmiştir. Sadece başlıkların isimlerini zikretmekle sınırlı kalmayan Karay, bunların hangilerinin nerede ve kimler tarafından kullanıldığını da anlatmıştır.

⁴ Şerafettin Turan, **Türk Kültür Tarihi**, İstanbul, 1994, s. 206.

Osmanlıda baş örtmeden dışarı çıkmak sadece kadınlar için değil erkekler için de yasaktır. “Zifiri karanlık da olsa baş açık sokağa çıkmak kanun kuvvetinden daha keskin bir adet, bir terbiye yasağına tabiiydi.”⁵ sözleri ile bu yasaktan bahseden yazar, romanlarında eski İstanbul’daki bu hususiyeti işlemiştir. Sokakta, kıraathanede, hatta iş yerinde bile başı açık çıkmaktan imtina eden İstanbul beylerinden “Şehir Mektupçusu” Ahmet Rasim de bahsetmiştir.⁶ Gece vakti, uykudan evvel bile çeşitli başlıklar giyildiğini, bunun toplumda gelenek hâline geldiğini ve Cumhuriyet sonrasında da bunun uzun süre değişmediğini; fes, arakıye, sarık, külah, dolama, kalpak ve şapka gibi baş giysileri kullanıldığını çalışmamızda gördük.

Fes:

Eskiden pek çok İslâm ülkesinde olduğu gibi Osmanlıda da kırmızı çuhadan imal edilen, tepeye doğru daralan, üstünde bir püskülü bulunan “fes” denen başlık giyilmiştir. II. Mahmud devrinde yapılan kıyafet reformu ile öncelikle resmî görevdekiler için zorunlu tutulan “tarbiş” adı verilen fes, önceleri kâfir icadı sayılmış sonradan halk arasında kabul görmüş, yaygınlaşmış ve zamanla Müslüman erkeğin sembolü hâline gelmiştir.⁷ Düz olan tepe kısmına “tabla” adı verilen, bunun merkezindeki “ibik” denen çıkıntıya lacivert ya da siyah ipek püskül bağlanan bu başlık kimi zaman padişahların istekleri doğrultusunda değişikliklere uğramıştır. Küçülmeye başlayan feslere mecidiye kalıp, yayvanlara aziziye kalıp, daha dik olana ise hamidiye kalıp gibi isimler verilmiştir.

Fesin hava koşullarından ve kullanıcıya bağlı her şarttan etkilenmesine mukabil İstanbul’da kalıpcı esnaflar ortaya çıkmıştır. Çocukluğunda “arakıye” denilen krem renkli keçeden bir nevi serpuş giydiğini ve ilk mektepten itibaren de fes taktığını söyleyen Karay, feslerin düzgün durması için kalıpcılara nasıl kalıplatıldığını “Fes Kalıp ve Üst Tarafı” başlıklı yazısında detaylıca anlatmıştır.⁸

⁵ Refik Halid Karay, **İlk Adım**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 24.

⁶ Çilem Tercüman, **Ahmet Rasim’in İstanbul’u**, İBB Kültür A. Ş. Yayınları, İstanbul, 2008, s. 146.

⁷ Bernard Lewis, (Çev. Selen Y. Kölay), **Ortadoğu**, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2006 (3. Baskı), s. 6.

⁸ Refik Halid Karay, **Elli Yıl Önceki**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 94-97.

İstanbul'da kalıpcılar fesleri “*dar beyoğlu, hamidiye, aziziye, yarım zuhaf, tam zuhaf, İzmir biçimi, alikorna, hasırlı*” gibi isimlerle anılan, sıfırdan on altıya kadar numaralanmış, çeşitli ölçü ve biçimlerde kalıplara çekmişlerdir.⁹ *Sonuncu Kadeh*’te “şilik” denen içi mukavvalı, sert feslerden bahsedilmiştir. Tünel meydanından Yüksek Kaldırım’a inerken sağda bir dükkânda satılan bu feslerin kalıp istemediği ve yağmurdan bozulmadığı söylenmiştir (SK 29).

Doğu kültüründen ithal edilen, ilk yapıldığı yerden, Fas’tan adını alan bu başlığa talep artınca yerli imalat gerekli hâle gelmiştir ve bunun için İstanbul’da “Feshane” adıyla bir fabrika kurulmuştur. Refik Halid’in romanlarında hasırlı (İBY 15) ve aziziye (SK 209) gibi feslerin adı zikredilmiştir. Her toplumda olduğu gibi İstanbul’da da kişilerin toplumsal mevkiinin göstergesi sayılan başlıklar, insanların dinî ve toplumsal statüsü hakkında bilgi verici olmuştur. *İstanbul’un Bir Yüzü*’nde taktığı fes ile ayak kavafı Yahudi sarraflarını andıran (İBY 92) ve “şık” diye vasıflandırılan (İBY 116) erkekler kaşımıza çıkmaktadır.

İslâm kültürüne göre erkeklerin altın ve ipek dışında bir giyim-kuşam eşyası kullanması yasaklanmamıştır ancak zaman içinde toplumda ortaya çıkan gelenekler vasıtasıyla Müslümanlarla gayrimüslimlerin görünümü birbirinden ayrılır olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarında devlet gücüyle giydirilen fes, zaman içinde tüm yurda yayılmış ve dinî bir simge hâline gelmiştir. Giyim-kuşam eşyalarının türüne, kalitesine, markasına, ithal veya yerli olmasına bağlı olarak sınıf farklılıkları toplumda daha belirginleşmiştir. Yeniliklerin halka yeni yeni yayılmaya başladığı, savaşların etkisiyle ekonomik farkların bariz biçimde hissedilir olduğu İstibdat Devri’nde İstanbul sokaklarında, caddelerinde, kahvehanelerinde hatta devlet dairelerinde giyim-kuşam hususunda bir başıboşluk, başıbozukluk olduğunu ve karnavalları aratmayacak bir karmaşanın hâkim olduğunu Sadri Sema’nın *Eski İstanbul Hatıraları*’nda da görmekteyiz.¹⁰ Bu karmaşayı çözmek için çeşitli giyim-kuşam kaideleri konulmuştur. Örnek olarak Osmanlılarda tüccar ve esnafı, ilmiye sınıfından ayırmak için “abani” denen kumaş belirleyici olmuştur. Genellikle esnafın fesin kenarına incecik abani sarık dolamıştır. Cumhuriyet sonrası ise bu

⁹ Hülya Tezcan, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, “Fes”, s. 416.

¹⁰ Sadri Sema, **Eski İstanbul Hatıraları**, (Haz. Ali Şükrü Çoruk), Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 74-76.

başlığın yerine şapka, bere gibi başlıklar giyildiği görülmektedir (BBH 122). 3 Kasım 1925'te Atatürk tarafından gerçekleştirilen Şapka İnkılâbı ile uzun süredir devam eden başlıklara ilişkin karışıklık standart bir hâl almış ve sınıf farklılıkları kaldırılmıştır.

Sarık:

Kavuk, külah, fes gibi bir serpuş üzerine sarılan tülbent, abani veya şala sarık denilmiştir.¹¹ Refik Halid'in romanlarında sarık, genellikle din adamları ile anılan bir başlık olarak karşımıza çıkmaktadır. *İstanbul'un Bir Yüzü'*nde berberlikten rüştiyelere tecvit ve ilmihal hocası tayin edilerek yükselen İdris Hoca başına abani sarık takmaktadır (İBY 9). Yeni devir simalarından Mesud Efendi sarıklı hâliyle zeki cingöz mahalle imamına benzetilmiş (İBY 92), ecnebi bir aktrisle yaşamaya başlayınca ise sarığı çıkarmaya mecbur olmuştur. Aynı eserde Damat Bey'in babası başına bir arşın salaşpur¹² dolamış hâlde tasvir edilmiştir (İBY 56). *Bu, Bizim Hayatımız'*da, Harabati Tekkesi şeyhi İnyet Efendi'nin beyaz arakıye giydiği ve üstüne kubbe kadar gösterişli yeşil bir sarık sardığı anlatılmıştır (BBH 73).

Külah:

Dikişsiz, tek parça keçeden yapılan külah, yalnızca erkeklere mahsus, her kesimden halkın giydiği, şapka kanunu çıktığında fes ile birlikte kaldırılan bir serpuştur.¹³ *İstanbul'un Bir Yüzü'*nde devrin yeni simalarından hapisane kaçkını Aziz, Acem külahı ile karşımıza çıkmıştır (İBY 186). *Bugünün Saraylısı'*nda ise Ata Efendi gecelik külah kullanmıştır (BS 55).

Dervişlerin giydiği, tiftikten yapılmış ince külah¹⁴ diye tarif edilen “arakıye” *Kadınlar Tekkesi'*nde karşımıza çıkmıştır. Şeyh Baki, İstibdad'ın son yıllarına kadar süren meşakkatli dervişlik devri sonrasında İstanbul'a başı arakıyeli, sırtında aba, sakal göbekte bir şeyh kıyafetinde dönmüştür (KT 213). Devrin bulanık ortamından

¹¹ Reşat Ekrem Koçu, **Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü**, Sümerbank Kültür Yayınları, 1969, s. 202.

¹² **Türkçe Sözlük**, TDK Yayınları, Ankara, 1998, C. 2, s. 1894.

Salaşpur: Seyrek dokunmuş, astarlık ince bez.

¹³ Koçu, **A. g. e.**, s. 162.

¹⁴ Reşat Ekrem Koçu, **İstanbul Ansiklopedisi**, C. 2, s. 961.

faydalanıp bir tekkeye konmaya çalışan fakat buna muvaffak olamayan Kızıtaşı Tekkesi şeyhi, beyaz arakıyeli siyah sakallı postnişini (KT 414) ile o devirde nam salmıştır. İstanbul ahalisinin siyasî hadiselerle kapılarak yer değiştirmesiyle yerini başkalarına -daha ziyade sonradan zenginleşmiş taşralılarla ve açığöz muhacirlere-bırakması yüzünden Kızıtaşı Tekkesi'nin arakıyeli, haydarî hırkalı, sakal göbekte şeyhini hatırlayan da kalmamıştır (KT 509).

Kalpak:

Osmanlı İmparatorluğu'nun son devrinde üniformalı askerlerin serpuşunun fes olduğunu belirtmiştik. 1908 Meşrutiyet'ten sonra ise her rütbeden subayın resmî başlığı kalpak olmuştur. Atatürk'ün Millî Mücadele'yi başlatırken sivil esvap üzerine kuzu postundan yapılmış kalpak takması ile Anadolu'da "*Kemalî Kalpak*" denen serpuş derhal yayılmıştır.¹⁵ Kalpak, Kuvayı Milliye'nin sembolü hâline gelmesi bakımından da önemli bir başlıktır. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde askerî giysiler içindeki Recep Bey'in başında kuzu kalpak mevcuttur (İBY 37).

Şapka:

Osmanlı İstanbul'unda Müslüman erkeklerin hiç kullanmadığı başlık şapkadır. Şapka takmanın yasak olduğu hatta bu yasaklara uymayanların cezalandırıldıkları da pek çok kaynakta karşımıza çıkmıştır. Daha önceki maddelerde de belirttiğimiz üzere başlıklar çeşitli dönemlerin, kimliklerin sembolü olmuştur. Refik Halid'in romanlarında şapka, Cumhuriyet devri erkeklerinin vazgeçilmez aksesuarlarından. Özellikle yüksek sınıfa mensup beyler şapkaları ile dikkatimizi çekmiştir. Bankacı (A 86), doktor (A 220) gibi kimselerin yanı sıra eski devri idrak etmiş, modern hayata çabucak alışmış, şık giyim tarzını benimsemiş Baki (KT 372), Murad Naci (SK 10) gibi erkekler markalı ve şık şapkalarla karşımıza çıkmıştır.

Fesin Osmanlılığı ve Müslümanlığı, kalpağın Millî Mücadeleyi ve Kuvayı Milliyecileri çağrıştırdığı gibi şapka, yakın döneme kadar toplumda Cumhuriyet'in, modernliğin, değişimin ve İstanbulluluğun sembolü olmuştur. Şapka takma modası çeyrek asır kadar sonra sona ermiştir. II. Dünya Savaşı yılları İstanbul'unu konu

¹⁵ Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 142-143.

edinen *Yerini Seven Fidan*'da Erbil, İstanbullulara benzemek için kendine bir şapka yaptırmıştır ancak “*senin yaşındakiler hep başı açık gezerler*” diye ihtar edilince şapka takmaktan vazgeçmiştir (YSF 24).

4.1.2. Üst Giysileri

Erkeklerin dışarıya çıkarken giydikleri uzun veya kısa etekli kıyafetleri bu başlık altında inceleyeceğiz. Hem sokakta hem de iç mekânlarda giyilen bu kıyafetlerden gömlek, yelek, ceket, setre, bonjur, frak, smokin vb. Refik Halid'in romanlarında karşımıza çıkmıştır.

Gömlek:

Kadın ve çocukların da giydiği ince ve yumuşak bezden kesilen gömlekler, düz beyaz yahut beyaz üzerine kırmızı, sarı, mavinin ince tonlarıyla ince çubuklu kumaştan dokunmuş birer giysidir. Kibar kadın ve erkeklerin giydiği gömlekler bürümcük iken ayak takımından kimselerin gömlekler Trabzon yahut Amerikan bezinden imal edilmiştir.¹⁶ Karay'ın romanlarında büzmeli (İBY 186), alacalı bulacalı kolsuz (DYY 26) yahut deniz kenarında giyilen yakası açık adi gömlekler şık değildir (BS 57).

Ahmet Rasim, Abdülhak Şinasi Hisar, Hüseyin Rahmi, Sâmiha Ayverdi gibi İstanbul'u yaşamış, İstanbullu olmanın zevkine varmış bir şahıs olan Refik Halid, her kesimden insanı anlatmış ancak daha ziyade yüksek zümrenin giyim-kuşamından beğeni ile bahsetmiştir. Özellikle ipek gömlek (DYY 172) ve ipek gömleğin markalatılmış olması (AOD 154) yazarın şık bulduğu giyim tarzıdır. *Sonuncu Kadeh*'te İstanbul'un pek görmediği yeni doku buruşmaz kumaştan beyaz bir gömlekler giyen (SK 54), Avrupalı görünüme kıymet veren ve şıklığı ile nazara verilen Murad Naci'den şu sözlerle bahsedilmiştir:

“Murad Naci kendisine ilave yanına bir yaşlı daha katarak dolaşmaktan haz etmezdi; manzaranın çirkinleştiğine, taze gözleri incittiğine, acıklıya benzer bir sahne teşkil ettiğine inanırdı. Fakat yanındaki, Cemşit gibi

¹⁶ Koçu, A. g. e., s. 125.

tıraşı iki günlük sallapati biri ise aldırılmazdı; böylelerinin yaşına kimse aldırış etmez. İstemediği giyimli yaşlılardı; evde fena ütülenmiş poplin gömleğinin yakasına geçirdikleri ucuz cinsten buruşuk kravatları, demode kostümleri formunu kaybetmiş ayakkabıları ve düşük, katmerlenmiş çorapları ile kendilerini güya giyinmiş farz eden orta halli emekliler, nasipsizler; ruh ve beden tarafından çökkünler, bezginler... Böylelerine Beyoğlu'nun birkaç çayhane ve pastane gibi yerlerinde rastlar, tanıdıkları da olsa bir sebep bulur masalarına oturmazdı. Mesela Park Pastanesi'nde yahut Boğaziçi'nin herhangi bir gazinosunda tek başına oturmasını kendisine yakıştırmaz, zarif ve kibar bir manzara teşkil ettiğine inanırdı; bunda biraz da haklıydı; dikkati çeker, hatta bazı kere güzel ve taze kadınları da alakadar ederdi.” (SK 42)

Yukarıdaki alıntıda bahsedilenlerin dışında aynı eserde Murad'ın şık giyim eşyalarından biri, 1910'ların modası olan yakaya kravat geçirilen gömlek “Frenk gömleği”dir.¹⁷ Üç Nesil Üç Hayat'ta giyim-kuşam bahsinde Karay bu gömleklerden bahsetmiştir: “...bu devirde kola ve ütü evin baş işlerindedir; zira erkekler dahi kolalı gömlek ve yaka giymeye başlamışlardır. Avrupa kılık kıyafet modasını evvela bu katı tasmadan ve kravattan başlayarak boynumuza geçirmiştir; frenk boyunduruğuna bununla geçmiştizdir. Zaten adı da “frenk gömleği”dir; “deli gömleği” gibi bir şey!”¹⁸ sözleri ile Frenk gömleğini tasvir eden yazar, kendisi de gençlik yıllarında devrin modasına uyarak bu gömlekten giymiştir. Frenk gömleğinin ayrılmaz parçaları yakalık, boyun bağı gibi eşyalardan aksesuarlar ile ilgili kısımda bahsedeceğiz.

Yelek:

İki ön parçası kumaş, arka kısmı ise astar olan; gömlek üstüne, ceket içine yahut ceketsiz giyilen kolsuz bir giyim eşyası olarak tarif edilen yelek, erkek ve kadınların giyebileceği bir giysidir.¹⁹ Yeleklerin renkli ve süslü düğmelerinin yanı sıra ayrı bir süsü de köstek denen saat kordonlarıdır. Ağır, kalın ve gösterişli kordonlar makbul olduğu gibi tam ortalarından yelek düğmesine takılan kordonun

¹⁷ Koçu, A. g. e., s. 118-119. (Koçu, ilgili kısımda Frenk gömleği hakkında detaylı anlatımlar yapmıştır.)

¹⁸ Refik Halid Karay, Üç Nesil Üç Hayat, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 105.

¹⁹ Koçu, A. g. e., s. 242.

ucuna necef mühür, antika sikke ya da başka nesnelere ilişitirildiğini de Karay'ın bir başka yazısından öğrenmekteyiz.²⁰

Şık giyimi ile dikkat çeken, elit kesime mensup bir roman kahramanı Mazlum Sami, gençlik yıllarındaki -1910'lardaki- yelekleri ve giyimini anlatmaktadır:

“Aklında kalan beyaz ve renkli yelekleriyle plastron kravatlar... En has pikeden, benekli ve çiçekli, pırıl pırıl düğmeli, kolaya banılarak ütülenmiş bu yeleklerden kendisi de giymeye vakit bulmuştu; yirmi beş yaşındaydı ki moda değişmiş, süslü yelek ve bohça kadar şişkin plastron kravat tarihe karışmıştı. Kravat iğneleri de...” (BBH 114)

Burada bahsedilen devir, yazarın gençlik yıllarına tekabül etmektedir ve o dönemin şık giyim tarzına uygun giyindiğini yazar hatıralarında pek çok defa anlatmıştır. Eserlerinde ise eski devri idrak eden erkeklerden Ata Efendi (BS 165), Şeyh Baki (KT 17) gibi şık giyinen roman şahısları yelek giymektedir. Yüksek zümreye iltihak eden Kenan da (A 10) astarlı yeleklerden giymiştir. Yazarın şık bulunduğu astarlı yeleklerin dışında cam düğmeli çapraz yelekler (N 831), fermuarlı (AOD 10) yahut yün yelekler (A 14) giyenler de vardır.

Ceket:

Erkeklerin ve kadınların giydiği, önden düğmeli, kollu bir üst giysisi olan ceket, Batılı tarzda bir giysidir. Ceket doğrudan gömleklerin üstüne veya yelekten sonra giyilmekte, hazır olarak alınabileceği gibi hususî olarak diktirilebilmektedir. Şıklığına özen göstermeyen erkeklerden bazıları yazın sof²¹ ceket giymektedir (İBY 96). Genellikle kalçayı örtecek boyda yapılan bu giysi, modağa uygun şekilde daha kısa olarak da çalışmamızda karşımıza çıkmıştır (BS 303). Şık ve spor giyinen genç erkeklerden tüvit²² (İYS 46) veya spor ceket (İYS 325) giyer hâlde bahsedilmiştir.

²⁰ Refik Halid Karay, **Pek İyi Hatırlarım**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 440-441.

²¹ Koçu, A. g. e., s. 208.

Sof: Kaba çeşitte bir kumaştır.

²² **Türkçe Sözlük**, s. 2269.

Tüvit: Taranmış yünden dokunmuş, genellikle iki renkli, spor giyecekler yapımında kullanılan bir kumaş.

Özellikle koyu renk ceketler erkeklerin şıklığını arttırmaktadır (KT 590). Keten kumaştan dikilen buruşuk ceketler yazara göre şıklıktan uzaktır (SK 45).

Setre (İBY 130), istanbulin (N 117), redingot (BBH 246), bonjur (İBY 116), frak (BS 69), cepken (AOD 159) gibi üst giysileri de birer çeşit cektettir. Bu giyim eşyaları ile ilgili pek çok kaynakta bilgi mevcuttur. Çalışmamızda İstanbul'da kullanılan giysileri ve yazarın bu giyim eşyalarıyla münasebetini göstermek üzere hareket etmekteyiz ve dolayısıyla Karay'ın romanlarında geçen ceketlerden sırayla bahsedeceğiz.

Osmanlı İstanbul'unda eli kalem tutan memurlarının giysisi setredir. Setre giymiş beyler, toplumda saygı duyulan kimselerdir hatta kadınların evlenmek isteyeceği tiplerdir. Karay'a göre devrin modasını ve zihniyetini "*Kâtip uykudan uyanmış gözleri mahmur/ Katibime setre de pantol ne güzel yaraşır!*" türküsü yansıtmaktadır.²³

İstanbulin ise, Abdülmecid zamanının sivil memurlarının kıyafeti olup önden beş altı düğmeli, dize kadar uzun bir cektettir. Göğsü tamamen kapalı olduğundan yakalıklara, kolalı gömleklere ihtiyaç bırakmaz.²⁴ Abdülaziz devrinde yaygınlaşan redingot, göğsü iki düğme ile iliklenen ve sol yanda iliklenmeyen iki düğmesi daha olan, diz kapakları altına kadar inen bir üst giysisidir.²⁵ Abdülhamit zamanında istanbulin, yerini redingotlara bırakmıştır. *İstanbul'un Bir Yüzü'*nde o zamana mahsus önu çift düğmeli, mor yakalı mavi redingotu askerî tıbbiyeden çıkmış Doktor Vasaf Hadi Bey giymiştir (İBY 78). Bu giysi Avrupaî tarzda giyimin önemli bir parçasıdır ve Frenk gömleği, yakalık, boyun bağı ile birlikte kullanılmıştır.

Karay'ın on sekiz ile otuz yaşları arasında kendisinin de giydiğini ifade ettiği, en itinalı kıyafetlerinden biri saydığı bonjur ise bir çeşit kuyruklu cektettir. Terzi Mir'e yaptırdığı bonjurlarından bir tanesini sandıkta sakladığını anlatan yazar, Şarlo'nun önce saflık ve bönlük alameti manasına çevirdiği baston modasını

²³ Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 37.

²⁴ Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 134.

²⁵ Koçu, *A. g. e.*, s. 197.

bitirdiğini, ardından bonjur modasının kalktığını anlatmıştır.²⁶ Çalışmamızda bonjur özel zaman ve mekânlarda giyilen bir ceket olarak karşımıza çıkmıştır. Bonjurun yakasına süs olarak çiçek de takılabilmektedir (BS 198).

Hususî davetlerde giyilen Avrupaî ceketlerden frak ise karşımıza iki şekilde çıkmıştır. *Anahtar*'da Kenan frak içinde kendisini eğreti ve özentisi bulmakta iken (A 115), *Bugünün Saraylısı*'nda Ata Efendi'nin frak giymeye çabuk alıştığı anlatılmıştır:

“...eskiler, kolalı gömlekle yakalıği kolaycacık benimseyiveriyorlar; zira gençliklerinden idmanlıdırlar. Yumuşığıyla yetişmiş olan nesil, ne kadar tabiiilik taslasa, sade ancak birkaç defa giydiği siyahlı beyazlı cendereyi yadırgamaktadır.” (BS 175)

Pek çok örnekte görüldüğü üzere, Karay eski devri idrak etmiş simaları her yönüyle üstün saymaktadır zira kendisi de onlardan biridir. Davetlerde, balolarda, düşünlerde giyilen kıyafetlerden biri de smokindir. Alt ve üst iki parça olan bu giyim eşyası da alafranga tarzıdır. İstanbul'da özellikle kalburüstü erkeklerin şıklığın bir parçası olarak pek çok defa smokin giydiğini görsek de smokine dair ayrı bir başlık açmadık.

Palto:

Kalın kumaşlardan yapılan Avrupaî kesim paltolar,²⁷ çalışmamızda samur kürklü (İBY 127), kloş (İBY 129), kukuletalı yarım palto (AOD 10) şeklinde karşımıza çıkmıştır. Maddî imkânları kısıtlı olan kimseler kışın havı dökük paltolarla gezerken (İBY 96), şık beyefendiler Beyoğlu'nun ünlü terzileri tarafından dikilmiş paltolar giymektedir (BS 91).

Soğuktan korunmak amacı ile kullanılan bu üst giysi elbette yalnızca İstanbul'da giyilmemiştir. Ancak kalitesi, görünümü İstanbullularınkinden farklı olmalıdır ki *Yerini Seven Fidan*'da Anadolu'dan gelen Erbil'in kendi paltosunu beğenmediği anlatılır:

²⁶ Karay, *Elli Yıl Önceki*, s. 56.

²⁷ Koçu, *A. g. e.*, s. 186.

“...Kasabada yaptığı paltosunun biçimsizliğini İstanbul’a geldikten sonra iyice kavradığından taşralı damgasını taşıyan bu gocuğu soğuk havalarda bile giymez olmuş, paltoluk kumaş darlığından dolayı da pahalıya satmak fırsatını bulmuş yerine şimdikini almıştı.” (YSF 92)

Görüldüğü üzere, II. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul’da kumaş darlığı yaşandığını da yazar burada vurgulamıştır.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’ya gidip gelmiş alafrangalık düşkününü erkekler tarafından giyilen bir başka palto çeşidi ise makferlandır.²⁸ Önden bir sıra düğme ile kapanan bu kolsuz paltonun yandan iki cebi vardır. Kol yerinden ceketin kolları çıkar ve kolu örtmek için yakadan bele kadar inen pelerin bulunur. *Bu, Bizim Hayatımız*’da bütün ömrü memleketinden uzak “fregâne, köksüz ve özsüz maceralarla geçen” Mazlum Sami’nin bu paltodan giydiği söylenmiştir (BBH 237).

Pardösü:

Soğuktan korunmaya yarayan Avrupaî kesimli üst giysilerinden biri de pardösüdür. Refik Halid’in romanlarında bal renginde, beli kemerli, dar, şık bir pardösü (İBY 7) ile gabardin (A 29) ve karyagdıllı geniş pardösüler (KT 372) giyilmiştir. Yağmurdan korunmak için giyilen pardösü çeşitleri trençkot (YSF 92) ve empermeabl (yağmurluk) (A 85) isimleri de çalışmamızda zikredilmiştir.

Kürk, gocuk:

Kürk özellikle Osmanlı İstanbul’unda kadın, erkek, çocuk farkı gözetmeksizin herkesin giydiği bir üst giysisidir. Refik Halid “Pelerin-Palto” adlı yazısında ısınma koşulları o devirde çok iyi olmadığı için yalnızca dışarıda değil evde de kürk giyildiğini anlatmıştır.²⁹ *İstanbul’un Bir Yüzü*’nde evde kürk giyildiğini görmekteyiz:

²⁸ Koçu, A. e., s. 169.

²⁹ Karay, *Elli Yıl Önceki*, s. 69.

“Saffet Bey hanedan bir adamdı, cetbecet böyle yaşamış bir aileye mensuptu. Yaz ise incecik Mısır keteninden entarisini takkesini giyer, arkasına gezi kaplı pehle kürklerinden alır, köşeye geçip vekar ve azametle tespih çekerdi. Kış ise çuha ve samur kürk giyer; hatta daha soğuk havalarda bir de bunun üzerine deve tüyünden dokunmuş nadide bir aba takardı.” (İBY 113)

Sonuncu Kadeh’te ise Abdüssamedan Paşa’nın yaz sıcağında bile kürk giydiği söylenmiştir (SK 105). *İstanbul’un Bir Yüzü*’nde askerlerin, köylülerin, bekçilerin giydiği koyun postundan yapılan bir çeşit kürkten³⁰ “çuha gocuk” (İBY 37) diye bahsedilmiştir. Bunlar iyi ısıtsalar da su geçiren üst giysileridir.

Refik Halid’in romanlarında dervişlerin giydiği kolsuz, omuz başında üçgen şeklinde parçası olan haydari hırka (A 78) ile kazak (KT 263) da üst giyim eşyası olarak karşımıza çıkmıştır.

4.1.3. Alt Giysileri

Çalışmamızda alt giyim eşyaları, üst giyim eşyaları kadar çeşitli değildir. Erkeklerin giydiği potur ve pantolondan başka alt giysinin adı anılmamıştır. Potur ön tarafı pantolon gibi iki üç kırma yaparak toplanmış, üst arka tarafı şalvar gibi kırmalı, potlu, sarkık; bacak kısmı ise diz kapağı kısmından bileklere kadar yapışık olan bir çeşit alt giysidir.³¹ Genel olarak cepken altına giyilen potur, balıkçı (İBY 170), köylü (BS 142), kavaf çırağı (AOD 159) gibi alt tabakadan erkeklerin giyim eşyası olarak karşımıza çıkmıştır. Eskiye bağlı erkeklerin de potur giydiklerine dair *Sonuncu Kadeh*’te Cemşit babasının eski bir ahabından şöyle bahsetmiştir:

“Desturzade muhafazakârdı; potur, mintan, lata giyer, fesine babam gibi abani sarık dolardı. Kışın şal yelek, yazın sadakor şemsiye meraklıydı.” (SK 227)

II. Mahmut’un yaptığı kıyafet inkılâbından sonra şalvar, çakşır, potur yerine giyilmeye başlanan pantolon, alafranga bir alt giyim eşyasıdır.³² Refik Halid’in

³⁰ Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 125.

³¹ Koçu, *A. g. e.*, s. 194.

³² *A. e.*, s. 186-187.

romanlarında pantolonlar açık kestane kabuğu renginde, gabardinden, yazlık takım elbisenin (KT 690) ve karyâğdılı şık bir kostümün (DYY 182) parçası olarak yahut setre pantolon (KDA 80) şeklinde karşımıza çıkmıştır. Frak pantolonunun bir parçası olarak giyilen pantolona ise zincir ile anahtarlık asıldığı söylenmiştir (A 122). İstanbul’da düz renkten pantolonlar giyildiği gibi çizgili pantolon (KT 590) giyenler de vardır. Özel yaşantısında da şık erkek giyimini benimseyen yazar, buruşuk pantolonları ancak deniz kenarında giyilen kıyafetler olarak almıştır (BS 57). Bunların dışında *Sonuncu Kadeh*’te Cemşit’in kalın işporta malı askıların tuttuğu pantolonu (SK 45) beğenilmemiştir.

4.1.4. İç Çamaşırları ve Gece Giysileri

Refik Halid’in romanlarında İstanbullu erkeklerin giydiği iç çamaşırlarından sadece faniladan bahsedilmiştir. Yün, ipek ve çeşitli kumaşlardan üretilen fanilalar kalite kalite değişmektedir. İç çamaşırları çarşılarından, Beyoğlu mağazalarından, ecnebi memleketlerden (İBY 88) temin edilebileceği gibi işporta malı çamaşırlar giyenler de mevcuttur (KT 662). “Çocukluğumda iki, bazı da üç fanilâ giydirirlerdi. Birincisi tene dokunacağı için pek inceydi, ipek gibiydi; kalınını üstüne geçirirlerdi. Kar yağdığı günler bir tane daha ilâve edildiği de olurdu.”³³ diyen yazar, eskiden İstanbulluların kat kat giyindiklerini anlatmıştır. Erkek iç giyim eşyalarından bir diğeri vücudu belden aşağı, topuklara kadar örten “iç donu” yahut “tuman” denen dondur.³⁴ Bir başka yazısında Karay iç giyim eşyalarından şöyle bahsetmiştir.:

*“Fanilaların kolları ve donların paçaları upuzundu; büzmeli yerlerini birbirlerinin üzerine çevirir, kıvrır, bükerdik; bu surette kol ağzları katmer katmer, büklüm büklüm Frenk gömleklerinin kolalı katı koltuklarına kadar dayanırdı. Çoraplar ise, içlerindeki kat kat kıvrılmış yünlü don paçalarından dolayı tıklım tıklım, sarkık ve şişkin dururdu.”*³⁵

İç giyim eşyaları ile dışarıda dolaşmak İstanbullularca ayıp sayılmış ancak çalışmamızda ayak takımından kimselerin bu kaidelere dikkat etmedikleri

³³ Karay, *Pek İyi Hatırlarım*, s. 446.

³⁴ Koçu, *A. g. e.*, 93.

³⁵ Karay, *İlk Adım*, s. 160.

söylenmiştir. *İstanbul'un Bir Yüzü'*nde Aksaraylı bir külhanbeyi olan Lûtfi pehlivan arkasında kolsuz bir tire fanila, pantolonu kaymış, ayağında terlikler ile mahallede evindeymiş gibi dolaşır hâlde tasvir edilmiştir (İBY 100).

Karay'ın romanlarında entari, pijama ve robdöşambr gibi giysiler erkeklerin gece giysileridir. Entari bunlar arasında en çok bahsedilendir. Entari, İstanbullu erkeklerin ev kıyafeti olarak da karşımıza çıkmaktadır. Entarilerle ilgili en detaylı tasvirler *Nilgün'* de verilmiştir:

“Bizim nesil entari devri çocuğudur; evde her yaştaki erkek entari giyerdi. Geniş, uzun kollu, yazın patiskadan, kışın tüylü, ten rengi pazenden entariler... orta halli aileler basma entariyi adi bulurdu; öylesine daha ziyade bizim Şükûre'nin mahallesinde rastladım.

Misafiri bile entari ile kabul edenler çoktu. Fes başta ve hırkamsı bir şey sırtta olmak şartıyla babam evde entarisiyle otururdu ve selamlık tarafına ekseriya yine entariyle çıkardı.

Şu var ki bu entarilerin çok temiz, ütülü olmasına dikkat edilirdi; hatta o sebepten yatakta giyilen ile ev içinde gezilen entariler başkaydı; kalkınca değiştirirdik. Ama şimdiki pijamalarımız gibi bunları bir iskemle üstünde, kancalı çivide, aynalı dolapta bırakmazdık. Analarımız, dadılarımız güzelce devşirirler, bohçaya koyarlardı. Hemen hemen her giyim eşyası bohçada saklanırdı.

Devşirmek, bohçaya koymak, sandığa yerleştirmek, sandık yerleştirmek kız çocuğuna en küçük yaştan öğretilmesi ihmal edilemeyen bir ev işi dersiydi. Odalarımızda salkım saçak, öteye beriye atılmış tek giyim eşyası bulunmazdı.” (N 424)

Yukarıda anlatıldığı üzere İstanbullu erkekler eve gelince ilk olarak ev kıyafeti olan entarilerini giymektedir (S 160). Entarinin üzerine kuşak (İBY 130) bağlanabilmektedir. Karay'ın romanlarında kara renkli basmadan (İBY 30), pazenden (BBH 51), ipekten (KT 292), incecik beyaz kumaşlardan (KT 686) entariler giyilmiştir. Kısa kollu, yanlarından yırtmaçlı, göğüs tarafından markalı,

yüzde yüz halis ipekten, alafranga entariler, yüksek zümreden erkeklerin gecelik giysisi olarak karşımıza çıkmıştır (KT 17). Entariyi bir çember şeklinde sokup baştan geçirmek ve kolları sonradan giymek entari giyinme usulü olarak anlatılmıştır (BBH 44). Eski devir alışkanlıklarına devam eden erkekler, Cumhuriyet sonrasında da yatakta pijama yerine entari giymiştir (BS 61).

Alafranga gece giysilerinden biri olan pijama I. Dünya Savaşı sonrasında İstanbul'da giymeye başlamıştır. Çalışmamızda ipek pijama (İYS 345) ve ipekli bir başka kumaştan üretilen sadakor pijama karşımıza çıkmıştır (İBY 30). Pijama erkeklerin yalnızca yatakta değil, evde iken de giydikleri bir kıyafet hâline gelmiştir (SK 44). Genellikle çizgili kumaştan dokunan pijamalara yollu pijama da denmiştir (EESG 135). Çarşıdan kumaş alıp evde dikim yapılabileceği gibi giyim eşyası satan tuhafiyelerde de pijama satılmıştır. Kaliteli, pahalı cins pijamalar almak isteyenlerin adresi ise lüks Beyoğlu mağazaları olmuştur (YSF 85).

Pijamaların üzerine giyilen alafranga bir üst giysisi robdöşambrdır. Refik Halid'in romanlarında bu giyim eşyasını Mazlum Sami (BBH 128), Baki (KT 191), Murad Naci (SK 84) gibi Avrupaî ve şık giyim tarzı ile dikkat çeken, zevk sahibi, erkekler giymektedir.

Çalışmamızda Beyoğlu vitrinlerinde pırıl pırıl kumaştan yapılmış (İYS 345) içi baklava biçimi dikişle atlas kaplı, dışı deve tüyü renginde, daha koyu renkte şeritlerle süslü robdöşambrlar (BS 106) sergilendiğinden bahsedilmiştir. Erkeklerin ev içinde sadakor (SK 269) ve yumuşak kumaştan üretilen robdöşambr (KT 446) giydikleri de görülmektedir.

4.1.5. Ayağa Giyilen Eşyalar

Karay'ın eserlerinde ayağa giyilen eşyalar çorap, terlik ve ayakkabı çeşitleridir. Tek başlık altında incelediğimiz bu giysiler, giyen kişinin cemiyet içindeki konumuna bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Alafrangalaşma ile giyim eşyalarının yanı sıra ayak giysileri de çeşitlenmiştir.

Tozluk:

Pantolon giymeden önceki dönemde pabuçlarını çoraplı veya çorapsız giyen bazı erkeklerin bacaklarının kirlenmemesi için giydikleri eşyalardan biri tozluktur.³⁶ Çalışmamızda bu giysi yalnızca ismen zikredilmiştir (İBY 26).

Çoraplar:

Çeşitli iplerden çeşitli renklerde imal edilen çoraplar, elde örülerek ya da çarşıdan hazır alınarak kullanılmaktadır. Tanzimat öncesinde ayak takımı ve esnaflar pabuçlarını kışın yün çorapla, bahar ve yazın ise çıplak ayakla giymekte; orta tabaka ve yüksek zümre erkekleri ise her mevsim tertemiz çoraplar giymeye özen göstermektedir.³⁷ Giyimine özen gösteren beyler kaliteli alafranga tarzındaki gergin çoraplardan giymektedir (DYY 31). Karay'ın romanlarında çorapların inceliği, gergin veya düşük durması şıklığın birer göstergesi olmuştur:

“Murad Naci eskiden okuduğu Fransızca romanlardaki resimlere özenerek kendisine Avrupalı zengin baba şekil ve tavrını vermişti. Sirtında yazlık ipek ropdöşambr, ayaklarında rugan terlikler ve gergin çoraplar – bu çoraplar vaktiyle fildekostan, yarı bagetli ve meşhur Savure markalı, çifti bir çeyrek altın liraya satılan cinstendi, şimdi Amerikan malı Düpon naylonundandır- ağzında sigara bacak bacak üstüne atmış, ayakta duran oğluna soruyor...” (SK 136)

Batılılaşma süreci ile birlikte pek çok erkeğin çorap giyimi de değişmiştir. *İstanbul'un Bir Yüzü'*nde Kâni'nin eski ve yeni hâlindeki çoraplarını İsmet şöyle anlatmıştır:

³⁶ Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 231.

³⁷ A. g. e., s. 79.

“Hayret! Dünyanın işine akıl ermiyor... Kara renkli basma entarisiyle beş sene evvelki Kâni gözümlün önünde dolaşüyor... Düşük çoraplarının üstünden bol taşkın donu ne çirkin görünür, yüzüne nasıl bir bölnlük, vücuduna nasıl bir bayağılık verirdi! Şimdi ayağında gergin, ince çoraplar vardı; çok pahalı ve çok zarif bir mal... Halbuki bir zamanlar konağın selamlığında alt odada yatıp kalkarken, çamaşır günü hareme, yıkamaya gönderdiği döküntüleri arasında benim tamir etmeye mecbur kaldığım çorapları hâlâ unutmadım... Kirli krem renkli, uçları, topukları beyaz, Mahmutpaşa malı, dörder kuruşluk işporta çorapları...Delik deşik, yırtık pırtık, ele alınır, ayağa geçirilir yerleri kalmamış murdar şeyler...” (İBY 30)

Ayakkabılar:

Romanlarında giyim-kuşama dair detaylara önem veren yazar, İstanbul’da her kesimden erkeğin giydiği çizmelerden bahsetmiştir (İBY 26). Ayağı bacakla beraber örten, koncu baldıra hatta diz kapağına kadar çıkan çizmeler,³⁸ özellikle yağışlı mevsimlerde, çamurlu İstanbul sokaklarında rahatça yürümek için tercih edilmiştir. *İstanbul’un Bir Yüzü’*nde erkeklerin Moskof çizmesi (İBY 37) giydiklerinden de bahsedilmiştir.

Bir başka ayakkabı çeşidi kundura ise koçsuz, bir iki parmak ökçeli bir ayakkabıdır.³⁹ Ayakkabının çabucak eskimesini önlemek için kundura altları ve topuk kısımları genellikle pençeletilmiştir (İBY 129). Pençe denen hilali şekildeki metal parça yürürken ses çıkarması ile de dikkat çekicidir.

“Potin, botin, fotin” gibi adlarla anılan Avrupaî biçimli, kısa konçlu ayakkabılardan⁴⁰ yandan lastikli çekme fotin (İBY 56) ve rugan fotin diye bahseden Karay, hatıralarından bahsettiği bir yazısında kendisinin de giymiş olduğu fotinleri şöyle anlatmıştır:

“Fotin tuhaf bir ayakkabıydı: önünde ve arkasında parmak sokup çekmek için renkli ve enli şeritten birer kulpu, yanlarında da giyip çıkarmasını

³⁸ Koçu, A. g. e., s. 77.

³⁹ A. g. e., s. 160.

⁴⁰ Koçu, A. e., s. 193.

kolaylaştırmak için lâstikli kumaş eklenmiş iki parçası vardı. Bu parçalar bağ, kopça, toka veya düğmenin yerini tutardı. Daha rahat mıydı? Evet... Ayağın bağ tarafını ağız yerine getirip kulplarından çektin mi küçük bir hava tazyiki yapıp “pof!” diye giriverirdi. Pratikti fakat daima dik vaziyette duran tavşan kulaklariyle çok komikti. Ayrıca kauçuk kumaş yapımı henüz ileri götürülememiş olduğundan biraz kullanınca bu kumaşlar yarıılır ve ötesinden berisinden incecik lâstik sicimler fırlardı.”⁴¹

Nilgün’deki rugan fotin giyme sahnesi yazarın hatıraları ile birebir örtüşmektedir:

“Ne hoştu ne tuhaftı babamın rugan fotin kundurası... bir konçlu ayakkabının konçsuzun içine “tık!” diye ses çıkararak girmesine ve arkadaki demir uca basılarak çıkmasına bayıldım; büyük adam olmayı bunun için ister, büyüyünce giyeceğimi sanırdım.” (N 829)

Potin üstüne giyilen yalnız sokaklık ayakkabı⁴² “kaloş veya galoş” denen ayak giysisinden de burada bahsedeceğiz. Kışın ve yağışlı havalarda giyilen galoşun (KT 583) yerini sonraki zamanlarda lastikler almıştır. Payitaht olmasına rağmen diz boyu çamurlu olan İstanbul’da lastiksiz adım atmak imkânı olmadığı için dairelerde pabuççular olduğunu, evde de hizmetçilerin gelenlerin galoşlarını yıkayıp çevirdiğini yazar *İlk Adım*’da detaylıca anlatmıştır.⁴³

Yukarıda bahsedilen ayakkabı çeşitlerinin yanı sıra ökçeli, konçsuz⁴⁴ bir ayakkabı çeşidi iskarpin (KT 17) de İstanbul’da erkekler tarafından giyilmiştir.

Refik Halid’e göre, deniz kenarında giyilen örme ayakkabılar (KT 263), gençlerin giydiği çorapsız sandallar (DYY 26) şık erkeklerin giysisi değildir; gösterişli erkeklerin tercihi pırıl pırıl boyalı ayakkabılardır (DYY 31).

⁴¹ Karay, **Pek İyi Hatırlarım**, s. 285.

⁴² Koçu, **A. g. e.**, s. 141.

⁴³ Karay, **İlk Adım**, s. 23.

⁴⁴ **Türkçe Sözlük**, s. 1100.

Terlik:

Ev içinde giyilen hafif bir ayakkabı türü olan terlik, ayağın yalnız ön kısmını örtmektedir. Her tabakadan Müslüman-Türk evlerine ayakkabı ile girilmediği devirde siyah parlak deriden yapılan mabeyn terlik (KT 17) kibarlara mahsus bir ayak giysisi olmuştur.⁴⁵ Mabeyn terlikten başka tabanlarına güderi geçirilmiş yumuşak terlikler (BBH 128) ayrıca evlerde taş döşeli mutfaklarda, bahçelerde, alaturka ayak yollarında giyilen üç dört parmak yüksekliğinde kundura gibi ökçeli⁴⁶ takunyalar (BBH 51) çalışmamızda karşımıza çıkmıştır.

4.1.6. Aksesuarlar

Giyim-kuşamın tamamlayıcısı olan aksesuarlar, şıklığına önem veren erkekler için çok önemlidir. Gözlük, ağızlık, yakalık, boyunbağı ve boyunbağı iğnesi, yüzük, mendil, kuşak, çanta, cüzdan, fular, atkı, şemsiye, kravat, baston, saat ve kamçı çalışmamızda tespit ettiğimiz erkek aksesuarlarıdır.

Gözlük, Tek Gözlük (Monokl):

Çalışmamızda İstanbul'da erkeklerin kullandığı kulaktan atmalı (AOD 75) ve maden çerçeveli gözlüğün (BBH 53) yanı sıra bir süs unsuru olarak karşımıza çıkan tek gözlükten bahsedilmiştir. *Sonuncu Kadeh*'te Mazlum Sami tek gözlük takmıştır (SK 166). *Kadınlar Tekkesi*'ndeki Şeyh Baki ise ecnebi giyinişi ve görünüşü, sakalı ile Abdülhak Hamid'i hatıra getiren ve insana onun siyah kurdeleye ilişik tek gözlüğünü, monoklünü aratan bir tip olarak karşımıza çıkmıştır (KT 42).

Ağızlık, Pipo:

Tütün tiryakiliği olan erkeklerin ağızlıklarına özen gösterdikleri görülmektedir. İncelememizde sigara içerken kehribar ağızlık kullanıldığını tespit ettik (İBY 127). Bunun yanı sıra içine tütün doldurulan pipo da önemli bir aksesuardır (BBH 40). *Sonuncu Kadeh*'te pipo tiryakisi Cemşit'in kehribar başlı

⁴⁵ Koçu, A. e., s. 228.

⁴⁶ A. e., s. 221.

Eskişehir lülesi taşından oyulmuş iskelet kafası, acayip piposu da dikkat çekicidir (SK 38).

Yakalık, Boyunbağı ve Boyunbağı İğnesi:

Frenk gömleğinin en önemli tamamlayıcıları giysiye şıklık ve incelik katan yakalık, boyunbağı ve iğnelerdir. Bu gömlek ile kol düğmesi de kullanılır ancak yazar kol düğmelerinden bahsetmemiştir. Kendisinin plastron boyunbağı ve iğne taktığını ancak modası geçtiği için kol düğmesi takamadığını anlatan Karay, erkeklerin de kadınlar gibi kendine has mücevher kutusu olduğu devri çok yakından hatırladığını söylemiştir. Bunların başında boyunbağı ve iğnesinin geldiğini, tek incili veya zümrüt olanların revaçta olduğunu, renk renk taşlardan gül, ay-yıldız, at nalı, kamçı, şemsiye, mason işareti olarak pergel ve dülger gönyesi, arı, kelebek yakut gözlü çöreklenmiş yılan gibi canlı ve cansız birçok şeyin kabartma resimlerine rastlandığını anlatmıştır. Önceleri kravatın tam düğüm yeri üzerine takılan iğnenin sonradan orta kısma indiğini, “plastron” denen bütün göğsü örten enli kravatın iğnesiz durmadığını ifade etmiştir.⁴⁷

Yakalıklardan: *“Ortaları açık, yarı açık, tam kapalı ve uçları kıvrık, azıcık bükük, devrik, yalın kat, çift kat fakat hepsi de dimdik, kaskatı olmak üzere yakalıkların şekilleri de seyre değerdi. Bir aralık sabunlu bezle silinince kiri az çok giden lastik yakalıklar da orta hallilerin boyunlarını sapsarı, zevksizce çevrelerdi.”*⁴⁸ sözleri ile bahseden Refik Halid, romanlarında kâğıt yakalıklardan (İBY 129), yakalıkla beraber kullanılan boyunbağı (İBY 60) ve boyun bağı iğnesinden de bahsetmiştir (İBY 93).

Sonuncu Kadeh'te bir bütün olarak şık bir İstanbul erkeğinin giyimi Murad Naci'nin anlatımı ile gözümüzde canlandırılmıştır:

⁴⁷ Karay, *Elli Yıl Önceki*, s. 58-61.

⁴⁸ Karay, *Pek İyi Hatırlarım*, s. 440.

“İşte kendisi! Yirmi iki yaşında, zamanın modasına uygun iyi giyinmiş fesli bir genç... Fesli, bastonlu, kolalı gömlekle ve plastron kravatlı, kravat iğneli, bugün için belki komik, fakat 1910’daşık, ayrıca yakışıklı bir Beyoğlu tipi!” (SK 26)

Yüzük:

İstanbul’un Bir Yüzü’nde zümrüt bir yüzük erkek takısı olarak karşımıza çıkmıştır (İBY 93).

Mendil:

Çalışmamızda mendil, giyimine özen gösteren İstanbullu beyler için önemli bir aksesuardır. Ceketin sol tarafındaki mendil cebinde, tercihen beyaz keten ve ipek mendil bulundurmak, bunun uçlarını cebin dışına yaprak yaprak dökmek yahut katlı bir şekilde göstermek bir dönem süslülük ve şıklık modası sayılmıştır.⁴⁹ Mendile kendi kokusunu sürmek (İBY 29) yahut beğendiği kadının lavantasından damlatmak mümkündür (BS 182). Mendilin temiz ve ütülü olması da önemlidir. Yıkayıp ütülen mendiller gerektiğinde kullanmak üzere çekmecelerde hazır tutulmaktadır (KT 309).

Kuşak:

Bir erkek süsü olarak görülen kuşak öne gelen kıvrımından dolayı cep gibi bir işlevde kullanılmakta bıçak, hançer, çubuk, enfiye kutusu, saat, anahtarlık, para kesesi konulabilen bir eşya olarak anlatılmaktadır.⁵⁰ Çalışmamızda yalnızca abani bir kuşaktan bahsedilmiştir (YSF 34).

Çanta:

Eski devirde para koymak için kullanılan, bir nevi cüzdan vazifesi gören yaylı altın çantası (SK 188) çalışmamızda karşımıza çıkmıştır. *“Murad’ın altın çantası-bir tarafına tam, öbür tarafına yarım altınlar dizilen ve zincirle tutturulan yaylı bir çantadır.” (SK 26)* sözleri ile bu çantaların nasıl olduğu hakkında açıklama

⁴⁹ Koçu, A. g. e., s. 172.

⁵⁰ A. g. e., s. 161.

yapılmıştır. Bunun dışında sigara tiryakilerinin aksesuarı olan bağa bir sigara kutusundan (EESG 14) ve yeni devirde toplumda kabul görmüş, iyi mesleklerle uğraşanların evrak çantası (DYY 31) taşıdıklarından bahsedilmiştir.

Fular, Atkı:

Alafranga giyimli erkeklerin taktığı fular (BS 303) da çalışmamızda karşımıza çıkmıştır. Bunun dışında soğuktan korunmak için kürk (SK 105) ve palto üstüne atkı takıldığı görülmüştür (BS 228).

Şemsiye:

Hem kadınların hem de erkeklerin kullandığı şemsiyeler elde taşınan bir aksesuardır. Erkek şemsiyelerinde aranan meziyet su geçirmez ipekten yapılmış olması ve hafifliğidir. Şemsiyelerin başlarının altın kaplama, gümüş savatlı, hatta murassa saplı olması bir dönem moda olmuştur.⁵¹ Refik Halid'in romanlarında şemsiyenin erkeği vakarlı hâle getirdiği söylenirken (AOD 79) yaza mahsus üstü sadakor, içi renkli canfes erkek şemsiyeleri hasretle anılmıştır (N 829).

Kravat:

Gömlekler ile kullanılan bir başka boyun bağı çeşidi kravattır. Bu eşya da alafranga giyim eşyaları ile kullanılmaya başlanmıştır. Çalışmamızda kravat takmanın erkeğe olgun ve ciddi bir hâl kattığından bahsedilmiştir (İYS 46). Eski devirde kullanılan plastron kravatların (BBH 114) bütün göğsü örten, enli bir kravat olduğunu ancak iğne ile tutturulduğunda düzgün durduğunu söyleyen yazar, hazır bağlanmış cinste plastron kravatlar da olduğunu hatıralarında anlatmıştır.⁵² Hazır bağlanmış kravatların adi bulunduğunu incelememizde tespit ettik (BBH 246). Şıklığa ve zarafete önem veren erkeklerin kravatı sıkmadan bol bırakmak sureti ile kullandıklarını (BBH 11) ve kravatın düzgün durmasına dikkat ettiklerini gördük (DYY 39).

⁵¹ A. e., s. 218.

⁵² Karay, **Elli Yıl Önceki**, s. 58.

Refik Halid'in romanlarında İstanbullu erkeklerin siyah-beyazlı (KT 590), sarı çizgili, bordo (YSF 74), saf ipek ve lüks (AOD 154) kravatlar dışında; insan ve hayvan resimli (KDA 21), köprü ve dere desenli (KDA 118) kravatlar da kullandıklarını bu şekilde züppe bir hâl aldıklarını, ecnebiye benzemeye çalıştıklarını tespit ettik. II. Dünya Savaşı yılları İstanbul'unu anlatan *Yerini Seven Fidan*'da ise gençler arasında kravat takmadan, gömleğin üst düğmesinin çözülüp gezildiğini görmekteyiz (YSF 38).

Baston:

Bastonun moda olduğu devirde hemen hemen her tuhafiyenin vitrininde baston çeşitleri olduğunu tren, tramvay ve vapurlarda erkeklerin ayakları arasında baston bulundurduğunu kola geçen, iri başlı, kamış ve hezaren bastonlar kullanıldığını anlatan Karay; altın gümüş kaplama, savatlı olmak üzere maden başlı ve fildişinden, boynuzdan, kehribardan, billurdan yapılmış bastonlar gördüğünü söylemektedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi gençlik yıllarında moda olan bonjur ve baston modasını Şarlo'nun bitirdiğini anlatmıştır.⁵³ Çalışmamızda altın saplı (İBY 7), hezaren (SK 173), başı gümüş (İBY 104) ve fildişi (BBH 237) bastonlar kullanıldığını görmekteyiz. *Bu, Bizim Hayatımız*'da yazın bile pardösü ve şemsiye elde gezen erkeklerin eski zevke uygun yaşamış İstanbullular olduklarının görenler tarafından hemen anlaşıldığı belirtilmiştir (BBH 25).

Saatler:

Çalışmamızda erkeklerin aksesuar olarak kullandıkları saatlerden de bahsedilmiştir. Refik Halid'in İstanbul'unda Breguet, Leroy, Priol (İBY 48) markalı saatlerin yüksek zümreye mensup erkekler tarafından satın alındığını ve eskiden kullanılan köstekli saatlerin yerini pahalı marka kol saatlerinin aldığını (SK 250) görmekteyiz. Çeşitli şekillerde üretilebilen kol saatlerinden detaylı biçimde bahsetmeyen yazar, yassı şekilli bir kol saatini tasvir etmiştir (YSF 189).

⁵³ Karay, A. g. e., s. 54-57.

Kamçı:

*İstanbul'un Bir Yüzü'*nde elinde savatlı⁵⁴ Çerkez kamçısı ile gezen Recep Bey'den bahsedilmiştir (İBY 37). Bu aksesuar başka eserde karşımıza çıkmamıştır.

Eldiven:

Çok eskiden beri her sınıftan halkın soğuktan korunmak gibi amaçlarla kullanmış olduğu yün, deri yahut örgü şekillerde imal edilen eldiven,⁵⁵ Refik Halid'in romanlarında şık erkeklerin aksesuarı olarak karşımıza çıkmıştır. *Sonuncu Kadeh*'te bir çeşit pamuk ipliğinden yapılmış fildekoz⁵⁶ yazlık eldivenli bir beyzade Efdal Bey'in giyiminden bahsedilmiştir (SK 173). *Bu, Bizim Hayatımız*'da ise Mazlum Sami, 1910'larda operaya giderken eldivenli ve bastonlu, ceket ve yelekli, yakaları gırtlığına dayanan dar bir kostüm içinde ve kravatına bir inci iğne iliştiirmiş, fotinleri sivri burunlu, gömleği katı hâlde tasvir edilmiştir (BBH 43).

4.1.7. Süslenme

Sakal ve bıyık erkeklerin giyim-kuşamının tamamlayıcısıdır. Yüz tuvaleti bu sebeple İstanbullu erkekler tarafından çok önemli bulunmuş, bu hususta devirlere göre farklı modalar çıkmıştır. Abdülhamit devrinde sarayda sakal ve bıyık şekillerinin bolluğunu bizzat gören yazar; kınalı, rastıklısı, boyalı ile sakalsız büyük rütbelilerin pek az olduğunu söylemiştir.⁵⁷ Sadece sarayda değil sokakta da çeşit çeşit saç ve sakal modelleri vardır. *İstanbul'un Bir Yüzü'*nde Aziz'in saç sakalı kınalıdır (İBY 186). "*Sakallı zamana*" denk gelmişlerden olduğunu söyleyen yazar, bir dönem günah sayıldığı için ya da memurluk icabı sakal bırakıldığını ve Meşrutiyet zamanı sakalın kıymetten düşmeye başladığını anlatmıştır."⁵⁸

⁵⁴ **Türkçe Sözlük**, s. 1919.

Savat: Gümüş üstüne özel bir biçimde kurşunla işlenen kara nakış.

⁵⁵ Koçu, A. g. e., s. 100-101.

⁵⁶ **Türkçe Sözlük**, s. 786.

⁵⁷ Karay, **Üç Nesil Üç Hayat**, s. 206.

⁵⁸ Refik Halid Karay, **İnsanlık Halleri Huy Arabeskleri**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 173-174.

Üç Nesil Üç Hayat'ta Abdülhamit zamanında bıyık merakının da son haddine vardığını anlatan Karay; bıyıkların maşa ile kıvrıldığını, briyantın ile yağlandığını, cendereye koyup kalıplandığını anlatmıştır. Toplumda “*Seni tutar bıyıklarını kesrim.*” gibi tehditlerin işe yaraması ve “*Eğer dediklerim çıkmazsa bıyıklarımı tıraş eder halkın içinde gezerim!*” sözleriyle şart koşulması yazara göre bıyığa verilen önemi göstermektedir.⁵⁹ Çalışmamızda bir dönem onur meselesi hâline geldiği söylenen bıyıklarla (N 831) ilgili iki modelin adı geçmektedir. Öncelikle Osmanlıda I. Dünya Savaşı öncesi -Almanya ile yakınlaşmanın etkisiyle- Alman imparatorunun yukarıya doğru kıvrılarak sivrilen gür bıyık modeli Vilhelm bıyık moda olmuştur. Bu şekli vermek için kulaktan geçme krem renkli şeffaf kumaştan yapılmış bir kalıp kullanıldığı *Bugünün Saraylısı*'nda anlatılmıştır (BS 241). 1950'lilerde ise adını sinema artisti Douglas Fairbanks'den alan; bıyığa, üçgen şekli verilip dudak üstü kılları kısaltılarak dudak üzerinde ince düz şeklinde biçim verilerek oluşturulan ve İstanbul'da moda olan Douglas bıyıktan bahsedilmiştir (DYY 26).

Başta yukarıda anlattığımız gibi çeşitli baş giysileri takıldığı için olsa gerektir ki Karay, erkeklerin saç modellerinden bahsetmemiştir. İyi taranmış saçların özenli durduğunu ise pek çok kez söylemiştir:

“Anadolu'dan yeni gelip de Beyoğlu'na düşen o delikanlı uşaklar süslü taranmış bir saçın sihir ve kerametine inanmışlardır. Akıllarınca kadınlar tarlar- kuşlarının aynaya koşması gibi bu pırıl pırıl saçların cazibesine kapılıp avlanıverirler... Hoş erkekler saç ve baş tuvaletine daima cinsî bir cazibe vasıtası olarak ehemmiyet vermişlerdir. Daz kafaları örtmek için peruka takmak böyle bir ihtiyaçtan doğmuştur. Biz de bir zaman muazzam kavuklar, sonra kalıplı fesler, eciş bücüş şekle sokulmuş şapkalar ve nihayet briyantınli dalga dalga saçlar...” (KT 385-386)

Lavanta kokuları incelememizde hem kadınların hem de erkeklerin süs unsuru olarak karşımıza çıkmıştır. Yıkayıp tıraş olduktan sonra lavanta süren erkekler, daha özenli görünmekte ve cins-i latif ile buluşmaya hazır hâle gelmektedir (İBY 93). *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde Kâni'nin şişesini yirmi dört liraya aldığı “Coeur

⁵⁹ Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 100-101.

de Janette” lavantasının (İBY 29) detaylı biçimde tasvir edilmesi, yazarın süslenme unsurları hususunda ne kadar dikkatli olduğunu göstermektedir. Örnek olarak *Kadınlar Tekkesi*’nde Baki, diri temizlik kokusu veren iyi cins lavanta çiçeği losyonu (KT 171) ve atkinson kolonyası kullanmaktadır (KT 415).

Toplum içinde insanlar meşguliyetlerine ve bağlı oldukları meslek koluna uygun biçimde giyinmektedir. Sosyal yaşamda karşımıza çıkan iş çeşitliliğine bağlı olarak belirli biçim ve ölçülerde bir nevi üniforma niteliği kazanan bazı kıyafetler kullanıldığını da tespit ettik. Buraya kadar Refik Halid’in romanlarında tespit ettiğimiz giyim-kuşam ve süslenme unsurlarını teker teker ele aldık ancak bir bütün olarak verilen erkek giyimlerinden de birkaç örnek vereceğiz. *Bugünün Saraylısı*’nda Ata Efendi eskiden konak aşçısı olan babasının giyimini anlatmıştır:

“Aklına sığdıramayacağı kadar güzel giyinmiş, elbisesi işlemeli, çuha poturu kabarık, siyah ayakkabuları pırıl pırıl, iri yarı biri (...) Eski devirde büyük bir konak aşçısının kıyafeti, sonradan filmlerde seyrettiği kont şatolarındaki sırma bonjurlu uşaklarından yüz kat gösterişli değil miydi? Hatta o elbise için aşçı olmayı bile istemişti.” (BS 12)

İstanbul’da erkeklerin giyim-kuşamından hangi meslekle uğraştıkları hatta Müslüman olup olmadıklarının da anlaşıldığından *Sonuncu Kadeh*’te bahsedilmiştir. Vapura binen bir erkeğin kapkara elbisesi ve sakalı ile papaz olduğunun belli olduğu söylenmiştir (SK 12).

Refik Halid, ömrü boyunca şık ve özenli giyinmeye dikkat etmiş bir İstanbul beyefendisidir. Eskiden İstanbul’da moda olmuş pek çok giyim eşyasını kendisi de kullanmasına rağmen sonradan çıkan modern ve rahat giyim tarzını yadırgamamış, bilakis yeni giyimi takdir etmiştir:

“Medenilik içinde iptidailik hoş şey; asrın vasfı bu, zaten. Gözümün önüne bir zamanın çitkırıldım damat beyleri geliyor, tıraştan sonra pudra sürünen, bastonsuz yürümesini şaşırın, katı yakalıklarının boyunduruğundan memnun yerle temenna etmeyi marifet sayan küçük beyler! Ayak dirseklerine kadar fanila donlu, şal yelekli, altın köstekli ve kravat iğneli Narçin beyler!”
(SK 50)

4.2. Kadınlarda Giyim-Kuşam ve Süslenme

Refik Halid erkeklerde olduğu gibi kadını güzelleştiren, estetik bir bütün hâline getiren kadın giyim-kuşam ve süslenme unsurlarından da romanlarında detaylı biçimde bahsetmiştir. Kadınların ekonomik durumuna, eğitimine, sosyal konumuna bağlı olarak değişiklik gösteren şık, zarif, kaba yahut moda olarak değerlendirilen pek çok eşyanın adı incelememizde yer almıştır. Bu kısımda tek tek bunların neler olduğunu ve İstanbul’da hanımların neler giydiğini, nelerin moda olduğunu yazarın bakış açısı ile aktaracağız.

4.2.1. Başa Takılan Giysiler

İstanbul’da kadınların giydiği kıyafetler, tıpkı erkeklerde olduğu gibi devrin siyasî ve sosyolojik değişimlerine bağlı olarak şekil almıştır. Karay’ın romanlarında Osmanlı İstanbul’unda kullanılan kıyafetlerin ve başa takılan eşyaların git gide artan alafrangalaşma eğilimiyle değiştiğini açık şekilde görmekteyiz. “*Kadın giyiminin daimî bir création-buluş ve icat işi olduğu malûm*”⁶⁰ diyen Karay, başa takılan eşyalara romanlarında yer vermiştir.

Bu eşyalardan bahsetmeden evvel örtünmenin Osmanlı İstanbul’unda gelenek olarak ve dinî değerler sebebiyle zorunlu olduğunu, hem ev içinde hem de dışarda herkesin buna dikkat etmesi gerektiğini önceki bölümde açıklamıştık. Eski devirde ev içinde başı açık ya da kapalı gezebilen kadınların dışarı çıkarken mutlaka örtündüklerini biliyoruz. Kadınların ergenlik döneminden itibaren kaçgöç âdetine uygun biçimde hareket etmesi zorunlu tutulmuştur. Tanzimat’ın ilanı ile daha serbest

⁶⁰ Refik Halid Karay, **Doğuştan Kadıncıl**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 267.

hareket etmeye başlayan kadınlar, Meşrutiyet ilanından sonra Avrupaî modalara uygun eşyalar kullanmaya başlamıştır.

Türk kadınları için baş süslemesi her zaman çok önemli olmuştur. Uzun saçlı olmak, saçları örmek, kurdelelerle ve çeşitli kumaşlarla süslemek gibi ‘buluş ve icatlar’ gelenekte mevcuttur. Saçla ilgili modalardan süslenme kısmında bahsedeceğimiz ancak saçı süslemek ve gizlemek amacıyla kullanılan eşyaları bu bölümde inceleyeceğiz. Eski devirdeki baş giysilerine baktığımızda ev içinde başörtüsü, yemeni, tülbent, hotoz gibi eşyalar; dışarıda feracenin parçası olan yaşmak ve çarşafın bir parçası olan peçe kullanıldığını gördük. İlk olarak yakın geçmişe kadar yetişkin kızların ve her yaşta kadının en yaygın baş tuvaleti olan, yemeni vb. ile yapılan bir ev tuvaleti olan hotozdan⁶¹ bahsedeceğiz.

Müslüman Türk kadınlarının uzun yıllar boyunca taktıkları günlük tuvalet eşyasından tepelikler, inciler, elmaslar, tellerle süsledikleri fesler yaygın şekilde kullanılmış, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise fesin yerini hotoz almıştır.⁶² *Üç Nesil Üç Hayat*'ta kadınların dışarı çıkarken feracenin altında kalan hotoz üzerine yaşmak taktıkları, bunlar çıkarılınca da ev hâlinde başlarında kalan hotozu şöyle anlatılmıştır:

“Hotoz, firdolayı bir kumaş çerçevesidir; sert durması, şeklini kaybetmemesi için arasına o zamanlar adına “cuni” denilen bir cins “tarlatan” koyarlar ve üst kısmını ince bir kumaşla sararlar. Hotozda düzen ve zariflik göstermek lazımdır; buruşuk, biçimsiz yampiri, kaymış ve ötesi berisi fırlamış hotoz savsaklık alametidir.”⁶³

Refik Halid'in romanlarında dantel hotoz kullanıldığını (SK 209) ve özel günlerde elmas iğneli hotozları ile (N 831) kadınların süslendiğini gördük. Geleneksel bir baş tuvaleti olan hotoz daha ziyade geleneğe bağlı hanımlara mahsustur ve yazar göre kadın inceliğinin, zarafetinin göstergelerindedir. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde evin harem bölümünde saçları zerdeçalı, kınalı, başları

⁶¹ Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 131-132.

⁶² A. g. e., s. 116.

⁶³ Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 104.

hotozlu, yemenili, dört peş entari giyen abdest alıp namaz kılan kadınlar bu duruma örnektir (İBY 117).

Müslüman İstanbul hanımları, sokağa çıkarken ferace giydikleri vakit kurdukları hotozun üzerine yaşmak takmıştır. İki parça kumaştan oluşan yaşmak, önce alt parçası, sonra üst parçası bağlanmak suretiyle kullanılmıştır. Alt yaşmak yalın kat bağlanırken üst parça alnın üst kenarından tutturulup bu iki parçanın birleştiği şakaklar üzerindeki kavuşak yerinden kadınların saçları da görülebilir hâldedir.⁶⁴ Zengin ve süsüne düşkün kadınların sokağa her çıkışta yenisini taktıkları, ince beyaz bir kumaş olan yaşmağın en ince ve pahalı organtinden yapılmış olanına “*Billur yaşmak*”⁶⁵ denir. Yüksek zümreden olmayan kadınlar ise yaşmaklarını eskiyinceye kadar yıkayıp, ütileyip, kolalayıp takmıştır. Karay’ın romanlarında yalnızca tül yaşmak (YB 35) kullanıldığını görmekteyiz. *Nilgün*’de kadın göğsüne ‘helecanlı bir hâl’ veren yaşmak için: “*Anlıyorum ki bütün şarkın en zarif ve kadını en fazla kadınlaştıran kıyafeti yaşmak-ferace...*” (N 285) denmiştir. Şakaktaki inci başlı iğne çıkınca ise feracenin tuhaf bir elbise olmaktan öte geçemediği söylenmiştir.

Çarşaf modasının başlaması ile yaşmak yerine kullanılan yüz örtüsü peçe olmuştur. Zaman içerisinde uzayan, kısalan, incelen, kalınlaşan pek çok çeşidi çıkan ve değişikliğe uğrayan peçe uzun süre kullanılmıştır. 1908 Meşrutiyet’e kadar, kadınların sokakta peçesi açık hâlde dolaşması hem ayıp hem yasak sayılmıştır.⁶⁶

Peçenin moda olduğu devirlere bizzat şahit olan Karay, tebdili kıyafet yapıp dışarı çıkmak için kalın peçeler (İBY 65) kullanıldığını romanlarında bahsetmiştir. Peçesini sıkıca örtülü tutan hanımların yanı sıra (İBY 164), ince peçeler takıp yüzünü belli eden (SK 234), peçenin yanında köpürmüş saç buklelerini gösteren (SK 156) hatta peçesi açık gezen, yüzünü erkeklere aşikâr eden hanımlar da olduğu söylemiştir (İBY 13). Cumhuriyet sonrası kılık kıyafet ile ilgili kanunlara rağmen bu alışkanlığı hemen terk edemeyen, yeni giyimlere uymakta zorlanan hanımlar olduğunu *Anahtar*’da görmekteyiz:

⁶⁴ Koçu, A. g. e., s. 240-241.

⁶⁵ Karay, A. g. e., s. 105.

⁶⁶ Koçu, A. g. e., s. 189.

“Evden çıkarken hâlâ peçesini örtmek ihtiyacını duyan ve bunu yapamadığı için daima tüllü şapka giyen, erkek ve işret meclisinde -Bektaşî tekkesine yeni sokulmuş ürkek bir “can” şaşkınlığıyla- hâlâ namusuna leke sürülmesi endişeleri geçiren Fitnat gibi...” (A 34)

Çalışmamızda eski devirde kadınların ekseriyetle ev içinde başı örtülü dolaştıklarını etrafı sim işlemeli (YSF 51), oyalı (BS 28) ve pul işlemeli (S 159) tülbentler taktıklarını tespit ettik. İçi çiçekli, şekilli motiflerle süslü, etrafına oya yapılan bir tülbent çeşidi olarak tasvir edilen yemeni ise⁶⁷ büyük evlerdeki ahretliklerin ev işi yaparken bağladıkları (İBY 122), hamamda kına ile saç boyadıktan sonra da kadınların taktıkları bir örtüdür (N 125). Düz beyaz yemeniler altın-gümüş tellerle veya pullarla işlenmişse bunlara “telli yemeni” yahut “pullu yemeni” gibi isimler verilmiştir. Çalışmamızda pullu yemeni takılmıştır (EESG 136). Bunlar evde kullanılan örtüler olmasına rağmen alt tabakaya mensup kadınlar bu örtüler ile kapı önüne, komşuya, bahçeye vb. dış alanlara çıkmaktadır. Dışarıda bağlanan siyah başörtüsü ise muhacir mahallelerindeki arabacı ve dülger karılarının taktığı bir örtü olarak tasvir edilmiştir (S 163).

Cumhuriyetin ilanından sonra şapka ile ilgili kanun dolayısı ile kadınlar şapka giymeye başlamış ve şapkalar zarif hanımların vazgeçilmez bir eşyası hâline gelmiştir. Çalışmamızda siyah (BBH 37), siyah-beyaz (A 90), kadifeden ve miğfer biçimi (KT 537), kasketi andıran (A 155), mor kurdeleli (AOD 172), eflatun tüllü (SF 169), püsküllü (EESG 41), dantelli gece şapkası (EESG 129) giyildiğini tespit ettik. Şapkanın kadını güzelleştiren ve Frenk kadınlarına benzeten bir baş giysisi olduğunu söyleyen yazar (BS 122), İstanbul’da yapılan şapkaların Avrupa’da yapılanlar ile boy ölçüştüğünü hatta onları da aştığını vurgulamıştır (EESG 228). Özel atölyelere siparişle yaptırılan şapkalar olduğu gibi (KT 457) şapka için kullanılan özel iğneler Aynalıçarşı’daki Yorgi’nin dükkânı gibi yerlerden (KT 527) temin edilmiştir.

⁶⁷ A. g. e., s. 246.

İncelememizde pek çok kez şapka giyildiğinden ve şapka çeşitlerinden bahseden Karay, şapkanın zorunlu tutulmasının en çok türedi kadınları zorladığını, hatta İstanbul hanımlarının bile zorlandığını şu sözlerle dile getirmiştir:

“Şapka giymek zorunluluğu baş gösterince ortaya birçok mesele çıkmıştır; Yakıştırmak, taşımak, saatlere ve elbiselere göre cinslerini ve şekillerini seçmek gibi. Önceleri genci, yaşlısı, kafalarının üstünde ırmaktan su getiren köylü kadınlar gibi sanki birer testi taşıyorlardı; bir değirmi kumaşla bir tül veya tüy sanki tuğla ve taş parçası idi. Bir yere gittiler mi çıkarmadan rahat edemiyorlar, çıkarmadıkça başlarını nasıl idare edeceklerini bilemiyorlar, çıkardıktan sonra da şapkalıarmışçasına bunu duyuyorlardı. (...) İstanbul kızı olduğu halde Ferhan da başına bereden başka bir şey koymamıştı, güneşli ve soğuk havalarda bir eşarp dolardı.” (EESG 127-128)

4.2.2. Kıyafetler

Kadınların dışarıya çıkarken giydikleri kıyafetlerle evde giydikleri kıyafetleri konu bütünlüğünü bozmadan verebilmek için tek başlık altında topladık. Dışarıya çıkarken giyilen ferace, çarşaf, maşlah, yeldirme, kürk, manto gibi kıyafetleri sokakta giyilen kıyafetler; ev içinde yahut bir yere giderken giyilen entari, elbise, etek, bluz, pantolon vb. kıyafetleri evde giyilen kıyafetler olarak inceleyeceğiz.

4.2.2.1. Sokakta Giyilen Kıyafetler

İstanbul kadınlarının elbiselerin üzerine giydikleri sokak giysilerinden ferace, sultan Abdülhamit devrinin sonlarına kadar özellikle İstanbul’da giyilmiştir. Yaşmak ile beraber kullanıldığını önceki satılarda söylediğimiz ferace, tıpkı yaşmak gibi iki parçadan oluşmuş olup ilk parçası uzun kollu rop kısmıdır. Rop kısmı çeşitli şekillerde süslenmiş olan feracenin ikinci parçası geniş bir yakalık benzeri omuzları ve sırtı kaplayan, yere kadar inen bir çeşit pelerin sayılan arkalık, yakalıktır.⁶⁸ Refik Halid, gençlik yıllarında pek çok çeşidini görmüş olduğu feracelerden romanlarında bahsetmiştir. *Nilgün*’de eski devirden, aile hatırasından kalma olduğu belirtilen

⁶⁸ Koçu, A. g. e., s. 108-111.

ahududu canfesten yapılmış, ipek püsküllerle süslü, beli dar eteği uzun bir feraceden bahsedilmiştir (N 283). *Yüzen Bahçe*'de ise atlas ferace yine tül yaşmak ile beraber tasvir edilmiştir (YB 35).

Sultan Abdülhamit devrinde çarşaf bir ara yasaklanınca ferace ve yaşmak modası çıktığını fakat daha sonraları çeşit çeşit çarşafların tekrar moda hâline geldiğini söyleyen yazar, otuz sene içinde çarşafın nasıl değiştiğini *Üç Nesil Üç Hayat*'ta detaylı biçimde anlatmıştır.⁶⁹ Çalışmamızda tespit ettiğimiz bir çarşaf modeli olan uçkurlu çarşaf (İBY 56) belden dikişli, tek parça bir giysi olup çok büzmeli, şişkin bir yapıda olduğu için giyenler kadınları endamsız göstermektedir. Bir başka çarşaf modeli olan büzme çarşaf ise kaçak tütün satmak, helaya gitmek, su içmek, bulamadıkları bir evi sormak gibi sebeplerle rast gele kapı çalan kenar mahalle ve köy kadınlarının giyim eşyası olarak tasvir edilmiştir (SK 140). Hizmetçi çarşafı (İBY 65), halayık çarşafı (İBY 67) gibi adlarla anılan bu kaba çarşaf dışarda yeni dokumalar çıkmasıyla ince dokunmuş, zarif kumaşlardan yapılmış çarşaflarıyla kadınlar sokaklarda boy göstermiştir.

Çarşaf genellikle alta giyilen etekli kısım, onun üzerine geçirilen pelerin ve en üste takılan peçe olmak üzere üç parçadan oluşan bir dış kıyafetidir. Bu parçaların uzayıp kısılmasına, süslenmesine, yakıştırılmasına göre İstanbul'da çeşitli modalar çıkmıştır. Pelerinli çarşaf denen model şık ve zarif kadınların giyim eşyası olarak tasvir edilmiştir (SK 156). Mevsime ve modaya bağlı olarak değişiklik gösteren yünlü (İBY 175), ipek (BBH 116), kadife (İBY 87) gibi kumaşlardan dikilmiş çarşaf da incelememizde vardır. Genellikle siyah (S 115) olan çarşafın limon küfü (İBY 87) ve mor susam renginde (SK 234), cicili bicili (İBY 185) olanları da görülmektedir. 1910'lardaki çarşaf modasının güzelliğini yazar, *Sonuncu Kadeh*'te vurgulamıştır:

⁶⁹ Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 112-116.

“Kadın etekleri bir müddettir kısalmıştı, çarşafların renkleri çıkmış, pelerinler büsbütün küçülmüş, peçeler incelmışti. Türk kadını bu yeni kıyafetinde yerli ve yabancı herkesi hayran bırakıyor, I’llustration gibi büyük mecmualar ressam muhabirler yollayarak onların tablolarını yaptırıp renkli basıyordu.” (SK 234)

Genellikle peçe ile kullanılan çarşafın zaman içinde adeta “metamorfoz” geçirdiğini söyleyen Karay, Rus akımı etkisiyle ortaya çıkan türbandan da bahsetmiştir. *Nilgün*’de ismi verilmeyen bir padişah zevcesi, İstanbul’dan çıktıkları zamanın modası türban ve çarşafli hâliyle tasvir edilmiştir (N 112).

Tek parçalı ve kol yerine yarıkları olan bir çeşit kadın üstlüğü olan maşlah⁷⁰ ve kadınların çarşaf yerine kullandıkları, baş örtüsü ile birlikte giyilen hafif üstlük yeldirme, İstanbul’da kadınların giydiği üst giysilerindedir. Karay’ın romanlarında maşlahlı, yeldirmeli kadınlar şıklığına pek özen göstermeyen yahut mahalle kadını tipindeki kişilerdir. Çalışmamızda bu iki eşya genellikle bir arada anıldığı için biz de bunları bir arada vermeyi uygun gördük. Kibar hanımlar ancak yazlıklarda, mesirelerde, çayırlarda, kırlara çıkarken bu giysileri giyerken ayak takımından kadınlar şehir içinde yaz, kış bu giysilerle dolaşmaktadır.⁷¹

Nilgün’de maşlahı güzelleştirenin İstanbul hanımları olduğundan şöyle bahsedilmiştir:

“Maşlah devrindeki İstanbul hanımı! Dünyada maşlah kadar vücuda uymaz, yapışmaz bir elbise yoktur. Lakin İstanbul kadını bir zamanlar yazlıklarda o katı, kolsuz, yakasız, dört köşe, mihrap ve seccade süslerini andıran sırma desenli elbiseyi, vücudunun icap ettiği yerlerini belirterek öyle bir hüner ve koketri ile tutardı ki en usta terzinin makasından çıkmış mantodan daha zarif olurdu. Bütün marifet tutuşta, daha doğrusu bir yerlerini bol, bazı yerlerini dar tutarak yürüyüşte!” (N 430)

⁷⁰ **Türkçe Sözlük**, s. 1514.

⁷¹ Koçu, A. g. e., s. 241.

Çalışmamızda gül kurusu maşlah ve maşlah altına uzun etekli elbise (N 431) giyildiğini tespit ettik. Yeldirme ile başörtüsü evlerdeki ahretliklerin (S 164) ve giyim-kuşamı bırakmış kadınların giysisi olarak karşımıza çıkmıştır (KT 428).

Yüksek zümreye mensup hanımların dışarıya çıkarken giydikleri önemli bir dış giyim eşyası olan kürklerden çalışmamızda sıkça bahsedilmiştir. Çeşitli hayvanların tüylerinden yapılmış sansar (İBY 23), astragan (BBH 134), arjante (BBH 150), patdastragan (BBH 183), mutondore (DYY 170), hermin (YSF 163), pötigri (İYS 374), lutr (YSF 182) gibi kürklerin adı geçmiştir. Pahalı bir dış giyim eşyası olan kürkler, pahalı aksesuarlar ile süslenmiştir. Özellikle davetlere, lüks mekânlara giderken kürk giyen hanımların elmas (İBY 11) ve çeşitli mücevherle beraber, zarif şapkalar (BBH 199) taktıkları görülmüştür.

Sıradan bir hayat yaşayan İstanbul hanımları kürklerle pek ilgili değilken sosyeteye adım atan kadınların ilk hevesinin kürk olduğunu *Ekmek Elden Su Gölden*'de görmekteyiz. Vizyon kürk ve rönarblö kap ile yetinmez olan, eskiden başkalarının sırtında görüp de isimlerini ve değerlerini bilmediği kürkleri artık tanıyan hatta “zibelin, ermin” gibi görmediklerini de arzu eden Ferhan kendi kendine:

“İnsan süse ve lükse doymak bilmiyor, birini elde edince daha iyisine sahip olmak istiyor. Mutondoreye razıydım. Ramuskle bir kürkle rönarblö kabım oldu. Şimdi vizon bir etol ve astragan bir mantoya göz diktim. Yarın kastor, belki de şinşilla özlemi mi çekeceğim?” (EESG 108) der.

Dikkatli bir gözlemci olan Refik Halid; kürklerin renklerinden, boylarından, alındıkları mağazalardan (KT 533) hatta fiyatlarından⁷² dahi bahsetmiştir. Çalışmamızda siyah (BBH 200), kahverengi bir yolu siyah, (KT 522), kestane kabuğu (DYY 174), mavi tilkiden (BBH 182) kürkleri giyilmekle beraber truakar denen kısa kürk (KT 109), nadir bulunan ve pahalı olduğu söylenen vizon blö adlı

⁷² *Kadınlar Tekkesi*'nde Neşide'nin kürkünün 10.000 edeceğinden asıl değerini kürkçü Abranoviç'e sorarak öğrenilebileceğinden ve “Breitçivanz”dan 6.000 liralık bir manto ısmarlandığından bahsedilmiştir.

omuz kürkü (KT 609) ile boyun dörtte ikisi uzunluğundaki dökar kürklerin (YSF 223) adı geçmektedir.

Çok eski zamanlardan beri kullanılagelen fakat daha ziyade alafranga bir hanım etkisi verdiğini gördüğümüz kürklerin giyilmesi ve yakıştırılması önemlidir. *Bugünün Saraylısı*’nda Ayşen, kürk çıkarmayı Vivien Leigh filminden öğrendiğini söylerken (BS 87) türedi hanımlar ve sonradan görmeler kürk giyinmeyi beceremezler. *Bu, Bizim Hayatımız*’da bu duruma yönelik eleştiri yapılmıştır:

“Şemsi bir şeye daha kızar: Türedilerin kürklerini sırtlarına kürklü bir hanımdan ziyade Faslı bir seyyar halı satıcısına dönmeleri... Kürk evvela doğuştan, sonra da alışmaktan hasıl olma bir yakıştırma kabiliyetine en fazla ihtiyaç gösteren elbisedir. Kürk giyecek kadın önce kürke uyan bir vücut şekli almak mecburiyetindedir...” (BBH 66)

Kadınların sokağa çıkarken giydikleri üst giysilerinin sonuncusu çeşitli renk ve modellerde dikilen mantolardır. Çalışmamızda yakası kaplan derisi (EESG 99), kahverengi (BS 18), nar çiçeği (BS 43), lacivert (EESG 135), kürk yakalı, siyah (KT 514), ekose desenli (BBH 57), spor (A 101), yeldirme biçimi (DYY 258), kloş (DYY 251) mantolar giyildiği görülmüştür. Bu giysi Cumhuriyet sonrası İstanbul’da her kadına hitap eden, kumaş kalitesine ve dikimine göre değeri değişen giysilerden biri olmuştur. Terzilere manto diktiren hanımlar olduğu gibi (EESG 32), “*velour de laine*” gibi markalı (BS 158) hazır mantolar giyenler de mevcuttur.

Yüksek sınıfa mensup hanımlar şapka, manto, rop, çanta (A 14) ile karşımıza çıkarken halk tabakasından kadınlar manto üzerine çene altından düğümlemiş eşarp (BBH 39) yahut tül başörtü (KT 514) takmıştır. Sıradan bir mahalle kadının giyimi şöyle betimlenmiştir:

“... Sokağa çıktığı vakit başını bir tülle sıkı sıkı örter, yeldirmeyi andıran koyu renkte bir manto giyer, gevşek duran ucuz cinsten çorapları, kısa ökçeli, burunları küt, zarafetsiz kavaf işi ayakkabılarıyla...” (A 203)

Moskof muharebelerinden sonra İstanbul'a gelen muhacir güzelleri ise yazara göre bambaşkadır. 'İstanbul'da göze çarpan kadın tipi' dediği kadınları Karay şu sözlerle anlatmıştır:

“Üzerlerinde düz, uzunca etekli, özentî süslere ve moda biçimlerine uymayan sade bir manto, başlarında siyah bir örtü, alçak ökçeli ayakkabılar ve kalınca çoraplarla dik, salımsız, etrafa aldırmadan adeta mağrur gidiyorlar. Biçimli güzellikleri çok defa alımsızdır ama bu, daha ziyade istekleri ile soğuk durmaya çalışmalarından, sokak terbiyesindedir. Yoksa ev hallerinde sıcak, sevimli ve sevişmede sokulgandırlar.” (BBH 185)

4.2.2.2. Evde Giyilen Kıyafetler

Kadınların sokağa çıkarken kullandıkları esvabın içine giydikleri kıyafetler çok çeşitlidir. Aslında kaçgöç âdetinin kalkması ve kılık kıyafetle ilgili modern düzenlemelerden sonra evde giyilen kıyafetler ile dışarıda giyilen eşyaların ayırt edilemeyecek hâle geldiği de söylenebilir ancak diğer eşyaları tasnif etmek amacı ile böyle bir başlık açtık. Geleneksel kıyafetlerle alafranga giyim eşyalarının bir arada kullanıldığı şehirde sürekli değişiklik gösteren modalara çalışmamızda rastlamaktayız. Tarih yazarı Ahmet Refik'in: *“Kadınların eski kıyafetleri, sokakta, başta yaşmak, ayakta paşmak, sırtta ferace idi. Bu kıyafet öteden beri mevcuttu. Fakat ev içindeki giyiniş tarzı pek parlaktı. Sokak kıyafetleri Divan'ın kontroluna tâbiydi. On sekizinci asırda ziynet ve ihtişam bir kat daha arttı.”*⁷³ sözleriyle belirttiği gibi, on dokuzuncu yüzyıl sonları ve yirminci yüzyıl başlarında alafrangalaşmanın etkisiyle çeşitliliği artan ev içindeki parlak giyiniş tarzından Karay eserlerinde bahsetmiştir.

Geleneksel Türk kadın giyim eşyalarından şalvar, çalışmamızda giyilen değil hatırlanan bir eşya olarak karşımıza çıkmıştır. Gençlik döneminin *“kadife devri”*⁷⁴ diye adlandırılabilirliğini söyleyen Karay, o dönemde özellikle mor kadife üzerine sırma işlemeli şalvar ve cepken giyildiğini söylemiştir. Romanlarının aktüel

⁷³ Ahmet Refik, **Kafes ve Ferace Devrinde İstanbul** (Haz. Tahir Yücel), Kitabevi, İstanbul Haziran 1998, s. 78.

⁷⁴ Karay, **Doğuştan Kadıncıl**, s. 290.

zamanlarında ise şalvar modası olduğu söylenemez şalvarın ancak eskiyi yad etmek için giyilen bir eşya olduğu görülmüştür. *Anahtar*'da şalvarın kadın üzerindeki durumu hakkında Şair Edip Server'in ağzından yorum yapılmıştır:

“Uzun etek? Kadına bir o, bir de şalvar yaraşır. Geçen ay bir kıyafet balosunda idim, şalvarlı hanımlar pek çoktu, hepsi de pek iyi idiler. İpek şalvarla cepkenin, hele dar yeleklerin bir kerameti de vücut sistemimize uyması, bu vücutların kendine mahsus yayvan tenasüpsüzlüğünü örtmesi...”
(A 117)

Geleneksel giyim eşyalarından entari, elbise ve etekler ise bir uzayıp bir kısalan, sürekli modası değişen kadın eşyalarıdır. Öncelikle çalışmamızda geçen entari modellerinden daha ziyade orta yaşlı ve yaşlı kadınların giydiği dört peş entariden bahsedeceğiz (İBY 117). Entarinin belden aşağı kısmını bol yapmak için iki yan dikişi arasına “peş” denilen kendi kumaşından iki üçgen parçanın eklenmesiyle oluşan bu entari ipek, atlas vb. çeşitli kumaşlardan dikilmektedir.⁷⁵ Bu giysinin eski devre has bir kıyafet olduğunu söyleyebiliriz. İstanbul hanımları bunun dışında basma (N 41) ve kolsuz (EESG 220) entariler giymiştir. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde eski bir sadrazam kızı Rukiye Hanımefendi'nin evdeki şık giyimi şöyle tasvir edilmiştir:

“Mevsimine göre gayet ince Mısır keteninden yahut Şam kumaşından entari giyer beline şal kuşak bağlar, boynundan kordonunu geçirip mineli saatini de göğsünün yanındaki mini mini cebe koyardı.” (İBY 51)

Sürgün'de ise basit bir mahalle kızı olan Seher'in sıradan ev giyimi yer almıştır:

“... eskisi gibi, üzerimde dümdüz bir entari, başımda pul işlemeli hamam tülbenti, ayağымda mercan terlikleri, gelsem, o mindere uzansam...”
(S 159)

Görüldüğü üzere kılık kıyafette şıklık ve zarafeti belirleyen sınıfsal farklılıklar olmuştur.

⁷⁵ Koçu, A. g. e., s. 95.

Refik Halid, romanlarında elbiselerden iki şekilde bahsetmiştir. İlki günlük hayatta giyilen ev giyim eşyası olan elbiseler, diğeri ise tuvaletlerdir. Bej renkli ketenden (KT 680), kareli, İngiliz kumaşından (EESG 111), siyah, yünlüden (KT 521), ipekten (KT 384), bolerolu (DYY 113) elbiseler çalışmamızda tasvir edilmiştir. Siyah ve ipekli elbiseler özellikle kibar hanımların elbise seçimi olarak gösterilmiştir.

Tek parça bir elbise türü olan rop da beyaz (DYY 48), pınar yosunu renginde (EESG 55) ve koyu renk ketenden (KT 431); emprimeden (DYY 212), yakası beyaz dantelli sade, düz, siyah, ipekten (BBH 183), uskumru sırtı renginde (KT 307) çeşitleri ile karşımıza çıkmıştır. *Kadınlar Tekkesi*'nde Neşide, Eyüp Sultan'a giderken saygıdan dolayı sıcağa rağmen üzerine uzun kollu, etekleri yere yakın, koyu renkli, mantomsu bir rop giymiştir (KT 693). Bu detay örtünme âdeti ne kadar kalkmış olsa alafranga giyim-kuşam yaygınlaşmış olsa da manevî değerlere saygının devam ettiğini göstermektedir.

Davetlerde, düğünlerde giyilen elbiseler olan tuvaletler de Karay'ın dikkatinden kaçmamıştır. Çalışmamızda özel davetlerde ve düğünlerde üst kısım çıplaklıklarını tül ve gâzlerle örtenler (A 121), mavi kadifeden (BS 132) yahut pembe taftadan (BBH 88), valesiyen tülü üzerine altın tellerle işlemeli (KT 609), uzun etekli, beline kadar çıplak elbiseler giyenler (BS 69); eşarplı (DYY 257) veya pul boncuk işlemeli elbise üzerine göğse iliştilmiş yeni moda iğnelerle (BBH 183) boy gösterenler mevcuttur. Bunların dışında barlarda çalışan kadınların dekolte elbiseler (A 210) ve açık tuvaletler (EESG 23), incecik tülünden, uzun etekli elbiseler (A 199) giydiğini görmekteyiz. Ayrıca geleneksel Türk gelinlikleri kırmızı renkli elbiseler olup tellerle süslenirken (İBY 145) çalışmamızda köpük beyazı elbise, yüzde duvak, elde bembeyaz gül demeti (EESG 57) şeklinde gelinlik tasviri de yapılmıştır.

İstanbul hanımların giyim eşyalarından biri olan etek bluzlar alafranga usulde giysilerdir. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde İngiliz mislerine benzetilen bir hanım kıyafeti: "...ayağında sipsivri burunlu, yüksek ökçeli iskarpinler, bir yolu beyaz, bir yolu siyah damalı keten etek. Alanglez bir beyaz bluz, belde siyah kayış kemer..." (İBY 70) sözleriyle tasvir edilmiştir.

Çeşitli kumaşlardan ve modellerden oluşmuş etekler ve onların üzerine giyilen bluzlar Karay'ın romanlarında vardır, bunları bir arada ele alacağız. Tafta eteklerini naz ile sürüyen hanımlar (SK 158), dar etekle incecik kolsuz bluz (KT 291) yahut kısa, değirmi etek giyen kadınlar (DYY 33), patiska gömlek ve etekle bluz (BBH 87) giyen genç kızlardan bahsedilmiştir. Etek üzerine jarse (YSF 42) ve yün bluz (DYY 174) da giyilmiştir. Etek boylarının moda belirleyici unsurlardan olduğunu söylemiştik. *Sonuncu Kadeh*'te 1910'ların uzun etek modası şöyle anlatılmıştır:

“Uzun ve katmerli eteklikler modası; kız bu etekleri toplamış, yukarı çekmişti. (...) Evet, uzun ve katmerli renk renk ipekten jüponlar, manşonlar, botlar ve siyah çoraplar devri. Şüphe yok ki kadın modaları acayip ve ekseriya tekrarlama değişiklikleriyle cemiyete çeşni katarlar. Bir zamanın çemberli malakof fistanları, üstlerine oyuncak gemiler oturtulmuş saç tuvaletleri, hatta dünkü mantar nalınlar ve bugünün korsan pantolonları, bikini mayoları...” (SK 29-30)

Bu eserde bahsedilen manşon, jüpon gibi eşyaları ilgili başlıklar altında açıklayacağız ancak çalışmamızda bir kez adı geçen malakof fistanın İstanbul'da belden yukarısı iyice sıkılmış, altı kabarık balo kıyafetine verilmiş isim⁷⁶ olduğunu belirtelim.

Eski devirdeki “uzun etek modası” bırakılınca yerlere sürünen ve sürünmesin diye daima toplanıp kalça üstünde tutulan etektir.⁷⁷ Daha sonradan İstanbul'da kısa eteklerin moda olduğunu ise *Bugünün Saraylısı* 'nda görmekteyiz: “*Ne kadar da kısa yapıyorlar etekleri... Diz kapakları meydanda olduktan başka yan yırtmacından çorap bağının kıskaçları da görünüyor!*” (BS 123) diyen Ata Efendi, bu hâli ile Aşşen'i ‘Hıristiyan kokulu ve yabancı’ bulmuştur.

Ceket ve etekten oluşan kadın giysisi tayyör⁷⁸ de İstanbul'da giyilen kadın elbiselerindedir. Karyagdılı (DYY 181), açık renk (A 178), gri (YSF 265), lacivert

⁷⁶ Koçu, A. g. e., s. 169-170. (Detaylı bilgi için Bkz. *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 106.)

⁷⁷ Karay, *Elli Yıl Önceki*, s. 111.

⁷⁸ *Türkçe Sözlük*, s. 2159.

(İYS 352) ve ekose desenli kumaştan (KT 88) ve erkek kumaşından yapılmış (A 155) tayyör giyen kadınlar olduğu incelememizde tespit edilmiştir.

Sonuncu Kadeh'te Murad Naci'nin ağzından kadın giyimindeki değişim anlatılmıştır. Gençlik aşkı Polinka ile ona benzettiği kızın giyim-kuşamını şöyle kıyaslamıştır:

“Bu altmış yıl içinde -ötekiler bir yana- kadın kıyafetlerinde öyle değişmeler olmuştur ki, merdivenden çıkan tazenin -eteği diz kapaklarında, bluzu kolsuz ve bağına kadar açık, ökçesiz düpedüz ayakkabılardan ibaret-yalınkat giyimi, eski tarihteki Polinka'nın epeyce yüklü elbiselerle boğulmuş kalın silüetine hiç uymaz. (...) Modern kıyafetli Polinka idi merdiven başındaki kadın. Sanki dün gece -yani kırk üç sene önce Sırp aslından o artist 1910 kıyafetinde- ayaklarında uzun, sivri uçlu glase botlar, kat kat frufurlu dantel ve kurdele yığını eteklikler, balinalı korsesi, elinde yelpaze, sahneye çıkıp bir eski zaman numarası yapmıştı.” (SK 16)

Değişen rejimle beraber kadınların, bir erkek giyim eşyası olan pantolon giydiklerini de görmekteyiz. Yarım kollu bluz (KT 51) ve kukuletalı bir pelerin altına ekose kumaştan pantolonla üste yün hırka (YSF 149) giyildiğini; kürklü kısa avcı ceketi altına pantolon ve çizme giyip başa kasket (YSF 155) takıldığını da incelememizde tespit ettik. *Kadınlar Tekkesi*'nde pantolonun vücudu şekillendirdiği ve erkekleri baştan çıkardığı şeklinde yorum yapılmıştır (KT 57).

4.2.3. İç Çamaşırları ve Gece Giysileri

Refik Halid'in romanlarında tespit ettiğimiz kadınların giydiği iç çamaşırlarından biri, kısa ve kolsuz bir iç çamaşırı olan kombinezondur. Yarı çıplak bir görünüm veren kombinezon (İBY 30), kurdeleli (BS 61), beyaz renkli (A 129) şekillerde karşımıza çıkmıştır. İç giyim eşyası olan bu giysi ile ancak avam sınıftan kadınlar sokağa çıkmaktadır (A 152).

Kombinezon içine giyilen, vücudu şekillendiren bir giyim eşyası olan korse de kadınlara has bir iç giyim eşyasıdır. Gece yatmadan önce çıkarılan, yalnızca gündüzleri çıplak tene giyilen bu eşya; file korse (KT 307) ve karın korsesi (DYY

212), giysileri sert ve dik tutmak için içine plastik, esnek, uzun çubuklar konan balinalı korse (SK 16), karın bölgesine şekil vermek için giyilen skandal (A 129) ve ön tarafı ekseriya kavuniçi renkli, pırıltılı, teması kaygan, halis ipekten lateks korse (YB 117) şeklinde karşımıza çıkmıştır. Kombinezon içine sutyen (DYY 249), ten üzerine giyilen kadın fanilasası eski usûl kaşkorse (AOD 149), yalancı ipekten (A 111) veya dantelli iç çamaşırları (SK 164) giyildiği de görülmüştür.⁷⁹

Elbise ve eteklerle giyilen iç etek jüpon⁸⁰ da uzun eteklerin moda olduğu devirlerde önem kazanmış bir iç giyim eşyasıdır. Renk renk ipekten (SK 30), janjanlı (SK 148), perlon (EESG 42), tafta ve katmerli jüponlar (SK 141) İstanbul hanımları tarafından giyilmiştir. Uzun etek modasına örnek verirken belirttiğimiz gibi etek arasından görülen jüponla, erkeklerin beğendiği bir iç giyim eşyası olarak karşımıza çıkmıştır:

“Ayrı renkte dört tafta jüpon arasından siyah ipek çoraplı baldırları ve siyah glaseden sipsivri uçlu ayakkabıları görünüyor. Bu, o uzun etek modasında pek nadir seyredilen bir şeydi; adeta bir çıplaklıktı; erkeği şimdiki mayolu vücutlardan fazla heyecana düşürüyordu; hele katmerli jüponlarla çerçevenilmiş olursa manzarasına doyum olmaz, alışılmamışlarda beyne kan hücum ettirecek bir tesir yapardı.” (SK 141)

Uykudan evvel kadınların giydiği giysilerden gecelik; naylon (KT 46), pazen (EESG 192), patiska (BBH 217), şile bezinin incesi -eski zaman kayıkçılarının giydikleri hilaliyi andıran- araları ipek yollu kumaşlardan üretilmiş (BS 48), beyaz (KT 296) ve dantelli (SK 214) şekilde karşımıza çıkmıştır. Yakın tarihlerde giyilmeye başlandığını daha evvel belirttiğimiz pijama kadınların da gecelik giysilerindendir. Çalışmamızda İstanbul’da kadınların Alafranga bir uyku öncesi kıyafeti olarak ipek pijama (SK 269) ve şort (KT 301) giymeye başladığını görmekteyiz.

Kadınlar gecelik üstüne pelerin (BBH 88), yün hırka (BBH 91), lizöz (İYS 360), sabahlık (BS 80) gibi giysiler kullanmış, pijama üstüne ise hem erkek hem

⁷⁹ Karay, **Doğuştan Kadıncıl**, s. 290-291. (Detaylı bilgi için Bkz.)

⁸⁰ **Türkçe Sözlük**, s. 1136.

kadın eşyası olan robdöşambr giymişlerdir. İstanbullu hanımlar tarafından tüylü, yün kumaştan (KT 604), leylak renkli, krepsatenden (KT 46), kırmızı dradan (DYY 176), Hama kumaşının incesinde, sarı ve mavi yollu (SK 214), etekleri topuklarına uzun (BS 106) robdöşambrlar kullanıldığı görülmüştür.

4.2.4. Ayağa Giyilen Giyecekler

Ayakkabıların içine giyilen çoraplar kadın giyimini şıklaştıran yahut bayağı hâle getiren bir giyim eşyasıdır. Tıpkı erkek çoraplarında zikrettiğimiz gibi çorapların gergin olması, düşük durmaması önemlidir. *Üç Nesil Üç Hayat*'ta Abdülaziz döneminde çorapların ferace ile aynı renkte olduğunu hatta ayakkabıların ferace kumaşından dikildiğini söyleyen Karay, “atlas ve gron iskarpin” denen ayakkabılarla yürümek zor olduğu için kadınların araba ve kayıkla dolaştığını, zaruri durumlarda ise “tebdil” şekilde çarşıya gittiklerini anlatmıştır.⁸¹ Sonraki dönemlerde alafranga giyim eşyalarının çıkması, kılık kıyafetin incelenmesi ile kadın çorapları da incelenmiştir.

Refik Halid'in romanlarındaki kadın çorapları genellikle iki yandan bağı olan modelde çoraplardır. Simsiyah ipek çorapların tutturulduğu gül biçimi, sarı ve siyah kurdeleden bu iki bağ (SK 175) kadını cazibeli hâle getirmektedir. Çorap bağlarını takmadan dışarı çıkan (DYY 53), düşük çoraplı hanımlar ise zarafetten uzaktır. Örümcek ağı çoraplar (KT 277) ve ökçe tarafları baldıra doğru siyah akmalı çoraplar (DYY 194) gibi yeni çıkan çorap modelleri kadınlar tarafından takip edilmiştir.

İstanbul'da giyilen kadın ayakkabılarından genellikle uzun ökçeli iskarpin şeklinde bahsedilmiştir. Siyah (KT 76) ve beyaz (DYY 48) renklerde karşımıza çıkan iskarpinlerin glase deri (SK 158), süet (EESG 43), dekolte (İBY 185) ve kurdeleli (İBY 16) modelleri incelememizde görülmüştür. Eski devirde yüksek ökçeli böcek kabuğu iskarpinler (BBH 88) ve siyah kordonları ile dikkat çeken siyah glase botlar giyildiği görülürken (SK 18); yakın geçmişte sandal biçimi hafif ayakkabılar (SK 18) ve mantar ökçeli ayakkabıların moda (DYY 33) olduğu söylenmiştir. Bahsetmiş

⁸¹ Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 107.

olduğumuz ayakkabılar, erkeklerde olduğu gibi hazır olarak satın alınabilir veya Beyoğlu mağazalarına ısmarlama ürünler yaptırılabilir (EESG 42).

Ev içinde giyilen hafif ayak giysileri olan terlikler de çalışmamızda yer almıştır. İstanbullu hanımların evlerde, adını İstanbul'daki Mercan semtinden alan topuksuz, yanları ve üstü açık avam harcı terlik⁸² denen mercan terlik (İBY 37), ponponlu mercan terlik (N 41), kırmızı, atlas terlik (BBH 124), ökçesiz, arkalıksız şıpidik terlik (EESG 220) giydiği görülmüştür. Eskiden evlerde ayakkabı giyilmezken değişimle beraber şehirde özellikle büyük evlerde terlik yerine yüksek ökçeli iskarpinler de giyilmiştir (BBH 251).

Bunların dışında odundan yontularak yapılmış ve ayağı tutması için köseleden tasmaları bulunan ve zemini taş döşeli, ıslak yerlerde giyilen⁸³ ayak giysilerinin (İBY 121) ismi de çalışmamızda yer almıştır.

4.2.5. Aksesuarlar

Kadın giysilerinin tamamlayıcısı olarak kullanılan şemsiye, yelpaze, çanta, eldiven, manşon ve çeşitli takılar gibi aksesuarlar çalışmamızda tespit edilmiştir. Asıl yapılış amacından uzaklaşan bu eşyaların kullanılmasındaki asıl gaye erkeklerde olduğu gibi süslenmek, etrafa güzel görünmek ve beğenilmektir.

Çanta:

Kadın giysilerinin en önemli tamamlayıcılarından biri şüphesiz çantalarıdır. Refik Halid'in romanlarında gümüş (İBY 16) yahut gümüş telle örülmüş (SK 156), krokodil (EESG 102), süet (İYS 352), halis deriden, boks (BS 64), boncuk işlemeli kumaş (AOD 218) çantalar karşımıza çıkmıştır. Çanta içine pudriyer, ruj, mendil (A 263) gibi ufak eşyalar koyulmuştur.

⁸² Koçu, A. g. e., s. 173.

⁸³ A. g. e., s. 179.

Mücevherler ve Takılar:

İstanbul kadınlar platin ile çerçeveletip değer kazandırılmış çeyrek liralardan (BBH 183), sallantılı pırlanta küpelerden (KT 164) takmıştır. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde tarif edilen Mahmutpaşa yokuşundan yüz paraya alınmış, sarı teneke üzerine oturtulmuş kırmızı, yeşil, beyaz üç taş, ortasında bir inci bulunan adi küpeler evdeki beslemelerin taktığı cinsten küpeler iken tek taşlı sarı pırlanta küpeler zengin hanımların kulaklarını süslemektedir. İsmet, halka içine geçme oynak bir çift küpe alınca çeyrek liradan küpelerini Şayan'a verdiğini anlatırken bu detaylardan bahsetmiştir (İBY 22).

Boynu süslemek için madalyon (DYY 20), yonca şeklinde, kübik desenli (DYY 21), pırlanta, yakut, zümrüt kolyeler ve Japon incileri (KT 612) ile hakiki inciden (A 105) kolyeler kullanılmıştır. *Dört Yapraklı Yonca*'da başa bazen taş gibi takılabilen kolye çeşitlerinin de olduğu söylenmiştir (DYY 121). Boynu süslemek için boyna değerli taşlar yerine mendil (İBY 52) veya ipek eşarp (DYY 181) takıldığı da görülmüştür.

İstanbul kadınlarının bileklerini süslemek için eldiven üzerine yahut eldivensiz olarak kullandıkları takıların başında bilezikler ve saatler gelir. Zengin hanımlar pırlanta (KT 439), altın bilezikler (BS 191) ve pırlantalı bilek saati (EESG 56) takarken hizmetçiler cam bileziklerle süslenmiştir (İBY 60).

Çalışmamızda kadınların parmaklarını süsleyen yüzüklerden de bahsedilmiştir. Alyans evli ve nişanlı kadınların taktığı bir takı iken (SK 259) sadece süs için yüzük takan hanımlar da vardır. Hem alyans vazifesi gören hem de şık bir sıra pırlanta işlenmiş nikah halkası (DYY 121) ile günlük hayatta kullanılan firuze yüzük (DYY 20), pembe pırlanta yüzük (KT 670) ve eski aile yadigârı olarak pek az kadında bulunan damla zümrütlü yüzük incelememizde bulunmaktadır (AOD 195-196).

Görüldüğü gibi kulakları, boynu, bilekleri, parmakları süslemek için çeşitli mücevherat İstanbul hanımları tarafından kullanılmıştır. Bununla beraber özellikle Yahudi madamalarında pırlanta bolluğu olduğu söylenmiştir (BS 158). Kıyafetlere

süs olarak takılan pırlantalı, platin iğneler (KT 40) ve saçlar için kullanılan taşlı tarakların moda olduğundan da çalışmamızda bahsedilmiştir (İBY 87).

Eldiven, Manşon:

Elleri soğuktan korumak için yüzyıllardır kullanılan eldivenler, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra süs tamamlamak için giyilir olmuştur. Özellikle Bürüksel dantelinden yazlık yarım eldivenler parmakları açık bıraktığı için çeşitli mücevherleri teşhir etmeye uygun bulunduğundan bir dönem kibar hanımların tercihi olmuştur.⁸⁴ Çalışmamızda Belçika malı, incecik yün ipliğiyle örülmüş, çok hafif, nazik eldivenlerden başka (AOD 325); siyah (YSF 187) ve beyaz, uzun (SK 156), naylondan (KT 670) eldivenler giyilmiştir. Dirseğe kadar, örme (SK 130) ve modaya uygun eldiven giymek, göğse çiçek takmak (DYY 181) bir devir kadınların önemli bir şıklık alametidir. Hanımefendilerin kaliteli eldivenler aldığı çeşitli yerler olmakla beraber *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde damat beyin hanımefendilere Direklerarası malı eldivenler hediye aldığı söylenmiştir (İBY 60).

Elleri soğuktan korumak için kullanılan, astarlanmış kürk, el kürkü manşon,⁸⁵ bir kadın aksesuarı olarak çalışmamızda karşımıza çıkmıştır. Manşon modası, uzun ve katmerli eteklikler modası ile birlikte *Sonuncu Kadeh*'te anlatılmıştır:

“Kız -mevsim kıştı- arkasına siyah, kalın bir manto giydi; ellerini lutr taklidi ufak boy bir manşona soktu. Manşon devriydi o zaman... Güzele ne kadar yakıştırdı manşon! Yürüyüşe akıcılık verirdi ve bazısına makinesi kurulmuş yürüyen bebek tuhaflığı...” (SK 29)

Yelpaze, Şemsiye:

Fransız edebiyatında yelpaze kadının alameti farikası, hükümranlılık nişanesi sayılmıştır diyen Karay, İstanbul'da yelpaze modasının olduğu devirlerde kadınların utanıp sıkıldıklarını ve heyecanlarını yelpaze ile gizlemeye çalıştıklarını

⁸⁴ Koçu, A. g. e., s. 101.

⁸⁵ **Türkçe Sözlük**, C. 2, s. 1502.

belirtmiştir.⁸⁶ Eski devirde çeşitli renk ve modellerde yelpazeler kullanılmıştır, bunlarla ilgili *Nilgün* 'de detaylı bilgiler edindiğimiz bir diyalog geçmektedir:

“Size ne kadar yakıştı yelpaze,” diyorum, XVIII. asrın salonlarını canlandırdınız; salonlarını, prenseslerini, markizlerini... Bilir misini, dünya bir yelpaze saltanatı sürmüştür; üç asır süren bir saltanat...”

“Öyleymiş. Saraydaki sandıklarda çeşit çeşidini görmüştüm. Fildişi, altın, abanoz, bağa ve sedef çubuklarla tutturulmuş ve pahalı dantellerden, kumaşlardan, tavus tüylerinden yapılmış hoş şeyler. Saçlarına inciler, elmaslar işlenmiş minelileri de vardı, resimleri de... Kâğıttan Japon yelpazeleriyle de çocukken oynardık. Hatice Sultan'ın kızı Selma ile...” (N 80)

Ferace-yaşmak devrinde Müslüman kadınların yüzünü ince tüller ile örttüğünü söylemiştik. Yaşmak takmayan Avrupalı kadınlar için ise yaşmak vazifesi gören yazara göre yelpazelerdir (N 81). Yelpaze modası ile eş zamanlı olarak şemsiye modası olduğu yine aynı eserde anlatılmıştır:

“Kadınlar uzun saplı, katmer katmer tül şemsiyeler açardı, yelpazeymiş gibi arkasına gizlenerek Japon kızı gibi çocuksu cilveler saçarlardı. Hele büklüm büklüm deve tüylü yelpazeler ne hoştu; isteyince yüzü yarı kapar, gözleri kitap yapar, erkeklere celi harflerle okuturdu!” (N 829-830)

İncelememizde kadın aksesuarı olarak altın çerçeveli son moda Amerikan usulü acayip köşeli gözlük (BBH 134), pembe renkli (İBY 23) ve yün atkı (KT 170), başı güneşten korumak için kırmızı renkli, beyaz benekli kumaştan (KT 519) ve el işi dantelden yapılmış mendil (EESG 102) kullanıldığı da görülmüştür.

4.2.6. Süslenme

Kadın giyim-kuşam ve süslenmesinin en önemli parçalarından kokular, makyaj malzemeleri, saç tuvaleti hakkında edindiğimiz bilgileri bu kısımda tasnif edeceğiz. Kadın güzelliğinin en önemli parçalarından biri Karay'a göre kokulardır.

⁸⁶ Karay, *Doğuştan Kadıncıl*, s. 292-293.

Bunların başında palm menekşesi (BBH 88), parme menekşesi (KT 212) gibi çeşitli lavantalar gelir. *Bu, Bizim Hayatımız*'da Mazlum Sami'nin ağzından kadın kokularının önemi anlatılmıştır:

“Kadın,” der, “kullandığı parfümüyle manalaşır yahut manasını kaybeder. Sadece parfümüyle sükse yapanlara rastladım. Çok kişi bir elbise, şapka, burun, saç, makyaj kusurlarını görürde asıl kusurun lavantadan geldiğini anlayamaz. Lavanta olur ki bin ayıp örter.” (BBH 246)

Çalışmamızda her sınıftan kadın güzel kokular sürünmek ve etrafta hoş bir rayiha bırakmak istemiş ve bunun için çeşitli kokular kullanmıştır. Zengin kadınlar Cristian Dior ve Chanel (KT 171), Habanita (A 251), Guerlin marka Violette de Parme (KT 245), Tabu (EESG 30), Origan de Coty (N 63), Verven (AOD 182) gibi ünlü, pahalı markaların kibar kokulu parfümlerinden kullanmıştır. Bunların dışında Paris malı lavantalar kullananlar, özellikle siparişle Paris'ten parfüm getirenler (BS 49); erkeklere kendi parfümlerinden mendile damlatarak veren kadınlar da olmuştur (BS 214).

Alt tabakaya mensup kadınlar ise hacı yağı kokulu, boyalı, renkli lavantalar (İBY 60), enjeksiyon iğnesi ile şişelere doldurulmuş harcıalem esanslar (KT 171), rengi ıspanak yeşili yahut balıkyağı sarılığında, müşterinin getirdiği şişeye damlalıklarla doldurulan cinsten lavantalar (A 157) kullanmışlar, lavanta almak için evdeki kıymetli eşyaları satacak kadar güzel kokulara önem vermişlerdir (İBY 186).

Refik Halid, romanlarında kadın parfümlerini isimlerini, şişelerini, insan üzerinde bıraktığı etkileri dahi aktaracak kadar dikkatli yansıtmıştır. *Sonuncu Kadeh*'te eski ve yeni kadın parfümlerini sıralamış, kadını ise ‘daima koku değiştiren bambaşka bir âlemin baharı’ olarak anlatmıştır:

“Eski zamanın Mikado, Opoonaks, Küvir de rüsi, Lüben gibi parfümlerini ve şişelerini düşündü; sonra Piver markalı harcıalem kokular yahut kibarcaları, mesela Violet de Parm, Fuan Kupe gibilerini hatırladı; arkasından işte Suvar dö Pari, Krep dö Şin ve büsbütün yenileri, bugünkü neslin kullandıkları!” (SK 20)

Kadın güzelliğinin en önemli unsurlarından saç ve makyaja dair pek çok detay çalışmamızda mevcuttur. İç ve dış giyim eşyalarına, ayak giysilerine, takı ve aksesuarlarına azami ölçüde dikkat eden İstanbul kadınları, saç ve yüz tuvaletine konusunda da hassastır; yazar da romanlarında bu hassasiyeti incelikle aktarmıştır.

Öncelikle yüze uygulanan tuvalet levazımından rastık, düzgün ve sürmeden bahsedeceğiz. Rastık⁸⁷ kaşa sürülen madeni kara boyaya verilen isimdir, kına ile karıştırıldığında kahverengi renkli olarak da kullanılan bu malzeme, sadece *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde düzgün ile beraber anılmıştır (İBY 90). Düzgün denen malzeme ise, beyazlatıcı boya üstübeç ve cıva ile yapılmış bir terkiptir.⁸⁸ Özellikle Rumelili kadınlar bu sanatta yerlilerden daha usta olup, düzgüncülükle geçinen kadınlar dahi vardır. Zararlı bir tuvalet suyu olan düzgün zamanla kullanılmaz olmuş, yerine kokusu ile de akılda kalan (A 197) ya da ithal edilen karaborsada satılan pudralar (BS 63) ve Max Factor gibi markalı "*Fon de teint*" (EESG 25) kullanılmıştır. Rastık yerine ise sürme (İBY 51) kullanılır olmuştur.

Eski usûl süslenme malzemelerinden biri de kınadır. Kına saç boyamak (İBY 117), el ve ayakları süslemek için kullanılmıştır. Kına bütün ele, avuçlara değil de yalnız tek parmağın baş kısmına yakıldığı vakit 'yüzük kına' diye adlandırılmıştır.⁸⁹ Çalışmamızda ellere güzel görünüm vermek için yüzük kına (N 32) kullanılmıştır. Yaşlı Müslüman hanımların ak saçlı gezemediği; "reaya" yani Ermeni ve Rum kadınlarına benzemekten imtina ettikleri eski devirde, dinî bir mecburiyet hâlini alan bu âdetten dolayı hamam civarlarındaki aktarlarda en çok satılan malzemelerden birinin kına olduğunu da yazardan öğrenmekteyiz.⁹⁰ Ellere ve ayaklara kına yakma âdeti zamanla azalmıştır. Eski devirde kına ile süslenen ellerin yerini manikürlü tırnaklar (N 128), koyu kırmızı, siklamen yahut uçuk sedef renginde cilalarla süslenmiş eller (A 104), boyanmış ayak tırnakları almış (SK 24), saçlar ise eskisi gibi kına ile boyanmaz olmuştur.

⁸⁷ Koçu, A. g. e., s. 196.

⁸⁸ Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, s. 92.

⁸⁹ A. g. e., s. 96.

⁹⁰ A. g. e., s. 93-94.

Eski devirde yüze kullanılan bir yüz temizlik yöntemi olduğunu düşündüğümüz pan maskesi (SK 39) çalışmamızda geçmiştir ancak bunun ne olduğu hakkında başka bir bilgiye sahip değiliz. Yüz temizliği için kullanılan eski bir yöntem *Kadınlar Tekkesi* 'nde detaylıca aktarılmıştır:

“Ne kadar yorgun olsa, geç vakte kadar otursa Bersad, içine asilbent ve gülsuyu damlatılmış, biraz da boraks tozu karıştırılmış ılık su ile yüzünü yıkamadan ve sıcak suya batırılmış havluyla örtüp dinlendirmeden uymazdı. Bu, 1900 yıllarının cilt bakımı formüllerindendi.” (KT 408)

Kadınların temizlik için kullandıkları bir diğer malzeme yüksek marka İngiliz sabunu ile diş macunlarıdır (BS 193). Yüzü benjoinli gül suyu ile (A 55) temizlemek de mümkündür. El bakımı için, evde gliserinli yapışkan limon suyunu kendi yapan mahalle kadınları olduğu gibi zengin hanımlar renk renk kavanozlara konulmuş kremler kullanmaktadır (EESG 43).

Peçe kenarından turreler göstermenin moda olduğu Abdülhamit döneminde oksijenli su ile saç boyayan kadınlara “sarı papa”⁹¹ denmiştir. Cumhuriyet sonrasında bu tabir bir lakap olarak karşımıza çıkmıştır (EESG 154). Örtünme âdetinin yavaş yavaş kalkmasıyla saçları süslemek ayrı bir sanat hâline gelmiştir. Saç ondüle etmek, buklelemek (A 67), kıvrırmak (İBY 41), yatmadan evvel saça bigudi (A 79) takıp şekil vermek ve saçları tarayıp file geçirip (A 55) şeklini korumak gibi yöntemler çalışmamızda tespit edilmiştir. Vücuduna şekil vermek isteyen zengin kadınların ise vantuzlu rulo ve elektrikli vibrozan ile masaj yapıp inceldikleri görülmüştür (EESG 115).

Refik Halid'in romanlarında dikkatimizi çeken bir başka husus, önlük giyen kadınların güzel bulunmasıdır. Mutfakta cici önlükler (A 111) yahut ufacık çiçekli naylon önlük takmış kadınlar saçları mutfak kokmasın diye başlarına etrafı sim işlemeli tülbentler sarmaktadır (YSF 51). Hotoz ve önlüğü ile hizmetçi kız kıyafetinin erkek üzerinde seksüel bir etkisi olduğunu söyleyen yazar, bu durumu “üniforma cazibesi” diye vasıflandırılmıştır (YSF 240).

⁹¹ A. e., s. 100.

4.3. Çocuk Giyimi

Refik Halid Karay'ın romanlarından *Bu, Bizim Hayatımız*'da çocuk giyimine yer verilmiştir. Bu eserde modern çocuk giyimi tasviri yapmıştır. Mazlume adlı kız çocuğun üstüne kırmızı manto, başına kırmızı bere (BBH 256), ayaklarına mini mini rugan patikler (BBH 260) giydirilmiştir. Sokaktaki bir başka çocuk ise başına sivri kulaklı beyaz bir külah geçirilmiş, uzun ve dar beyaz pantolonlu, mavi hırkalı bir çocuktur (BBH 145).

Diğer romanlarında kahramanların ancak çocukluk yıllarını anımsaması ile çocuklara dair bazı hususiyetlerden haberdar olabiliyoruz. Eski çocuk giyim eşyalarının, bir hatıra olarak akıllarda kalsa da rahatsız edici ve serbest hareket etme imkânı vermeyen giysiler olduğu *Nilgün*'de şu sözlerle anlatmıştır.:

“Fakat kimin olsa ne tuhaftı, ne hoştu o çocukluk... vura çarpa eskiyip delinmesin diye fotinlerimizin burnunda ince bir zırh bulunurdu... yan düğmelerini iliklemek için cepte kıvrık başlı bir alet taşınırdı. Bu toparlak düğmeler, bizi camiye götürdükleri zaman, “ka'de”de tenimize batardı, derimize mor bereler basardı.” (N 832)

Çocukluk ve gençlik yıllarından, bu devirdeki âdet ve geleneklerden, giyim-kuşamdan diğer yazılarında sıklıkla bahseden yazar, bir yazısında, pelerin modası olduğu dönemde kendisinin bu eşyayı ailesi sebebiyle giyemediğini şöyle anlatmıştır:

“Babam muhafazakâr zihniyette değildi ama zevk sahibiydi, giyim kuşama meraklıydı. Pelerinli paltoların küçüklere, bacak kadar çocuklara hiç de yaraşmadığını ileri sürer, “Bunları cücelere, büyümüş de küçülmüşlere benzetiyor.” derdi. Onun için pelerinli palto giymeme izin vermiyordu.”⁹²

Bu açıklamayı yapmamızın sebebi Tanpınar'ın “Çocuk ve Resim” adlı makalesinde çocukların yüzyıllar boyunca yetişkinlerden farklı görülmediğini, onların anlaşılmasının yakın tarihte mümkün olduğunu söylemiş olmasıdır:

⁹² Karay, *Elli Yıl Önceki*, s. 68-69.

“Fihakika düne kadar biz çocuğa sadece büyüğün küçüğü, eksigi, yetiştirilmesi lâzım geleni diye bakardık. Bu gün ise çocuğu ve çocukluğu kendi başına bir mesele ve âlem gibi almağa başladık. Hatta bazı psikoloji sistemleri daha ileriye giderek büyük insanı çocukta ve çocukluğunda aradı ve buldu da. Psikanalist sistem, şahsiyetin teşekkülünde çocukluk devrinin ve ârızalarının ön plâna alınmasından başka nedir? Çocuk zamanımızda elbisesiyle, eğlencesiyle, hürriyetiyle, psikolojisiyle, hatta çalışmasıyla büyük adamdan ayrı bir âlemdir.”⁹³

Karay, görüldüğü üzere Tanpınar’ın bahsettiği çocuğu yetişkin gibi algılayan zihniyetten uzak büyütülmüştür. Kendisi de romanlarında modern tarzda giydirilen, yetiştirilen çocuklar kurgulamıştır. Ancak şunu belirtmek isteriz ki hatıralarında yazarın, kendi çocukluğundan özlemlerle bahsetmesine rağmen romanlarında çocuklarla ilgili hususiyetlere çok az yer verdiği görülmektedir.

⁹³Ahmet Hamdi Tanpınar, **Yaşadığım Gibi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013, s. 506-507.

BEŞİNCİ BÖLÜM

EĞLENCE HAYATI

Bir devletin batışına, ardından yeni bir devletin kuruluşuna şahitlik eden Refik Halid, toplumsal yaşamda meydana gelen olumlu ve olumsuz değişiklikleri daima gözlemlemiş ve eserlerinde bu gözlemlerini yansıtmıştır. Aslında bu yansıtmacı tutumu pek çok sanat eserinde görmekteyiz. Zira Berna Moran'a göre sanatçı, hayatı yansıtması gerektiğine inanır ve dolayısıyla sanat eseri yüzeysel bir gerçekliğin kopyasıdır.¹ Karay'ı çağdaşlarından farklı kılan “*yıkıntıların hüznü*”² içindeki şehri gözlemlerken mizahı, eğlenceyi, neşeyi bir yana bırakmamasıdır. Yazar yas tutmak, bir hüznün içinde ömrünün kalanını tüketmek yerine, geçip giden devri tatlı bir anı olarak eserlerinde anmış ve yeni devrin yaşam tarzını çabucak benimsemiştir. Yazarın şahsi hayatına baktığımızda İstanbul'daki eski devrin eğlence hayatına aşina olduğunu, yeni rejimde de -yurtdışından geldikten sonra- eğlence ortamlarından uzak durmadığını görmekteyiz.

Sürgünlük yılları boyunca İstanbul'dan uzak kalan yazar, geçen yıllar içerisinde şehrin hem fiziksel hem de sosyolojik açıdan geçirdiği değişimleri tüm boyutları ile gözlemlemiştir. Çalışmamızın alt başlıklarında bunları göstermeye çalıştık, değişime uğrayan unsurlardan biri de İstanbul'un eğlence hayatıdır. Önceleri kendi iç âleminde, daha sade bir hayat yaşayan Müslüman İstanbul halkı, Avrupaî hayata meyledince ortaya yeni yeni eğlenceler çıkmıştır. Yılbaşı, deniz hamamı, tiyatro, opera, sinema vb. eğlenceler bunlardan bazılarıdır. Eski ve yeni devirdeki eğlence hayatını, değişimlerle beraber bu bölümde inceleyeceğiz.

5.1. Yılın Özel Günleri

İstanbul halkının her yıl gelmesini beklediği, önceden plânlar ve hazırlıklar yapıp kutlamalar, eğlenceler tertip ettiği yılın belli günlerini yılın özel günleri diye adlandırdık. Esasen bu günlerin temelinde halk inanışları olduğunu bilmekteyiz.

¹ Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004 s. 19.

² Orhan Pamuk, *İstanbul Hatıralar ve Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016., s. 113.

Kozmopolit bir yapıya sahip olan İstanbul'da farklı inanışta insanlar bir arada yaşadığı için zaman içerisinde etkileşim sonucunda bu kutlamalar şehrin geneline yayılmıştır.

5.1.1. Yılbaşı

Hıristiyanlara ait bir gelenek olan yılbaşı kutlamaları İstanbul'da Batılılaşma hareketlerinin etkisi ile kutlanmaya başlamıştır. 1 Ocak 1926'dan itibaren miladî takvimin kullanılmaya başlanmasıyla beraber Noel kutlamaları ile yeni yıl kutlamaları iç içe geçmiştir. Aslında Batı kültürünün yayılması ile beraber Hıristiyan olmayan ülkelerde de birer tüketim ve eğlence fırsatı olarak görülen yılbaşı kutlamaları bünyesinde benimsenmiştir.³ Refik Halid'in romanlarında eski devir anlatılırken yılbaşı kutlaması yapıldığını görmüyoruz ancak aktüel zaman olarak 1930 sonrası alan eserlerinde bu kutlamalara yer verildiğini görüyoruz. “Yılbaşı Gecesi Neredesiniz?” başlıklı yazısında vaktiyle “*Efrençî yılbaşı*” denilen günü Frengâne yaşayan pek küçük bir azınlığın ve kumarbazların dışında kutlayan olmadığını, bu geceyi Müslüman İstanbulluların uykuda geçirdiğini söyleyen yazar, İstanbul'un Müslüman ahalisinin yılbaşı gecesi eğlencelerine alışmasının mütareke yıllarında gelen beyaz Rus akını ile başladığını anlatmaktadır.⁴

İstanbul dışında geçen romanlardan *Yezidin Kızı*'nda, bir İstanbul çocuğu olan Hikmet Ali'nin gemide düzenlenen yılbaşı kutlamasına katıldığını ve 1934 senesine girdiğini görüyoruz (YK 61). Toplumsal yaşamda dinî inanışı gereği bu kutlamalara tepki gösterenler, başka kültüre ait bir geleneği kutlamayı yanlış bulan Müslümanlar olsa da eğlence hayatına alışkın olan İstanbul sosyetesinin bu durumu çabucak benimsediğini söyleyebiliriz. Karay'ın romanlarında yılbaşının kutlanmasına tepki gösteren yoktur, İstanbul'da yalnızca yüksek zümredekiler değil yeniliğe açık orta hâlli aileler de yılbaşı kutlamaları yapar. İstanbul dışında geçen romanlardan *Karlı Dağdaki Ateş*'te Binnur'un yılbaşında İstanbul'a ailesinin yanına gitmeyi plânlaması buna örnek verilebilir (KDA 83).

³ Bülent Şenay, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, “Noel”, C. 33, s. 202.

⁴ Refik Halid Karay, **Pek İyi Hatırlarım**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 87.

Konusu İstanbul'da geçen romanları incelediğimizde yılbaşı öncesinde mesirelerde çingene kızlarının her yaprağına kırmızı şingillar iliştirilmiş dikenler sattıklarını (A 111), kutlamaların evde veya dışarda yapılmak üzere günler öncesinden plânlandığını görmekteyiz. Yılbaşı kutlaması için Ata Efendi ve ailesi gazinoya gitmeyi tasarlamakta (BS 173), Mazlum Sami ise Hüsniye ve ailesini yalıya davet etmeyi düşünmektedir. Bu kutlama hayali şöyle tasvir edilmiştir:

“Mazlum Sami’yi sevindiren proje şudur: Yılbaşı gecesi yalıda bir toplantı. Ama bütün parlaklığı, debdebesiyle, bir peri masalı gibi..

Ne kadar avize varsa yakılacak, her taraf çiçek açacak, çiçeksiz vazo kalmayacak. En külfetli bir sofraya, en nadide yemekler, içkilerin en bulunmazı! Büyük gatoların, şekerlerin ve şekerlemelerin envayı, yemişlerin her çeşidi! Sonra caz, kotiyon, sürpriz... Mümkün olanın hepsi!” (BBH 241- 242).

Yerini Seven Fidan'da bir yılbaşı gecesi detaylı biçimde anlatılmıştır. Ömründe ilk defa yılbaşı kutlaması yaşayacak olan Erbil'e Feyzullah Bey, sosyete de yılbaşına günler kala hazırlıklar yapıldığını ve bunun çok önemsendiğini; kendisinin ailesi ile beraber bir akrabasında kutlama yapacağını, gençlerin ise ayrı bir toplantı yapacaklarını söyler (YSF 178- 179). Erbil bu davete katılmaz ve geceyi Nevbahar ile baş başa kutlamaya karar verir. İki sevgili önce İstanbul'un gözde eğlence mekânı Taksim'e gider ve burada heyecanlı bir kalabalıkla karşılaşır. Önceden yerler tutulduğu için eve dönerler ve hediyeler (YSF 189), birlikte yemek yiyip içki içer, şarkılar söylerler (YSF 191). Nevbahar, yılbaşı âdetine göre gece tam on ikide elektriği kapatmak gerektiğini söyler (YSF 197), içkinin etkisiyle sızan delikanlının ilk yılbaşı böylelikle biter.

Ekmek Elden Su Gölden'de İstanbul'daki sosyetik hayata dahil olmaya çalışan türedi Duranbeyli ailesi yılbaşı kutlamalarından geri kalmaz. Hıncahınç dolu otelde sabahın dördüne kadar süren bir partiye katılan ailenin hanımlarından bu ortama en yakışan İstanbul terbiyesi ile yetişmiş gelin Ferhan olmuştur (EESG 209).

5.1.2. Hıdrellez

*“Hızır ve İlyas isimlerinin halk ağzında aldığı şekilden ibaret olan hıdrellez, kökü İslam öncesi eski Orta Asya, Ortadoğu ve Anadolu yaz bayramlarına dayanan, Hızır yahut Hızır ve İlyas kavramları etrafında dini bir muhtevaya bürünmüş halk bayramının adıdır.”*⁵ Daha ziyade Batı Türk dünyasında kutlanan bu bayram, tabiatın dirilişini, baharın ve yazın gelişini müjdelir. Rumî takvime göre 23 Nisan, miladî takvime göre 6 Mayıs'ta kutlanan halk arasında “Hıdrellez” denen gün, yazın başladığı gün olarak kutlanmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde eskiden beri devam etmekte olan geleneğin sürdüğünü, halkın o gün piknikler ve çeşitli şenlikler tertip ettiğini, sandal ve araba gezintileri yaptığını biliyoruz. Refik Halid, “Haydarpaşa Çayırı” başlıklı yazısında:

*“Hıdrellezler, belli başlı çayırlarda kutlanır, o güne âdeti bir “Çayır bayramı” mahiyeti verilirdi.”*⁶ der.

Kendi çocukluk ve gençlik yıllarında babasının “Çingene bayramıdır.” diyerek dışarı çıkılmasına izin vermediğini anlatan yazar, evin bahçesinde o güne has aile arası bir ziyafet çekilmesine, âdetlerin uygulanmasına, kutlama yapılmasına ise göz yumduğunu söylemiştir.⁷ “Mâni Çömleği” adlı yazısında hıdrellezde evlerde uygulanan âdetlerden bahsetmiştir. Yazarın çocukluk günlerinden hatırladığı bu sahneyi özetlersek: Hıdrellez gününün arifesinde, bir çömleğin içine herkes kendinden yüzük, iğne, düğme gibi bir işaret koyar. Ağzı beyaz tülbentle bağlı çömlek bahçedeki gül fidanının altına koyulur ve bunun üzerine bir ayna yerleştirilip kadınlar tarafından okunup üflenir. Çömlek bekar bir hanımın üzerinde gezdirildikten sonra tülbent kızın başının üzerinde açılır, bu esnada çeşitli mâniler söylenir. Hıdrellez sabahında tülbendi bir kişi açar ve niyet çömleğinden bir nesne çeker. Çekilen nesne kime aitse onun niyeti, dileği olacak diye inanılır.⁸

⁵ Ahmet Yaşar Ocak, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, “Hıdrellez”, C. 17, s. 313.

⁶ Refik Halid Karay, **Elli Yıl Önceki**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 28.

⁷ Refik Halid Karay, **Hep İstanbul**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2014 s. 199-200.

⁸ Karay, **Elli Yıl Önceki**, s. 39-40.

Günümüzde de hıdrellezde halk arasında bu gibi âdetler olduğunu, çeşitli eğlenceler düzenlendiğini biliyoruz. Karay'ın hatıralarından yola çıkarak bu âdetleri ele aldık zira incelememizde roman kurgusu içerisinde bunlardan bahsedilmemiştir. Sadece *Sürgün*'de detaylara girmeden Hilmi Efendi'nin ağzından İstanbul'da yaşanan bir hıdrellezden bahsedilmiştir:

“Şubat içinde Beyrut'ta yaz çoktan başlamış gibiydi. Yaklaşan sandalların tenteleri Hilmi Efendi'ye, Hıdrellez'de, Kağthane'ye giderken güneşliklerini takan İstanbul kayıklarını hatırlattı. Hava zaten bir bahar sevinci ile coşkundu; insana taze çayır kokusu aratıyor, fulya ve zerrin demetlerini özletiyordu. Geçen sene, karısı ve kızı ile Unkapanı'ndan neşeli neşeli Sütlüce'ye geçtiklerini, kayıkta peynirli pide yediklerini düşünerek bir yıl sonraki şu ayrılığa akıl erdiremedi; İstanbul'dan başka yerde olduğuna inanamıyor gibi etrafına dikkatle bakındı.” (S 8-9)

5.2. Bahar ve Yaz Eğlenceleri

Halk arasında kumar, işret meclisleri, düğünler, seyirlik oyunlar gibi herhangi bir vakitte tertip edilebilen eğlenceler vardır ancak deniz hamamı, kayık ve sandal sefası gibi bazı eğlencelerin yapılması muhakkak mevsime bağlıdır. Bu sebeple derlediğimiz bilgileri tasnif etmek adına böyle bir başlık açtık. Çalışmamızda yaz aylarındaki eğlenceleri; mesireler, kayık ve sandal sefası, yaya veya arabalı gezintiler, deniz hamamı, mehtabı izleme, kır kahveleri başlıkları altında ele alacağız.

5.2.1. Mesireler: Seyir ve Gezinti Yerleri

Refik Halid'in eserlerinde canlı bir eğlence hayatı vardır ve mesireler bunların başında gelir. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde yaz aylarında Bebek (80), Küçüksu (İBY 81), Göksu, Fenerbahçe gibi mesireler özellikle âşıkların buluştuğu, arabadan arabaya, sandaldan sandala göz göze gelmelerin yaşandığı bir yerlerdir (İBY 82). Eski devirde mesirelerde piknikler, birkaç gün süren eğlenceler yapıldığını yazar şöyle anlatmaktadır:

“Sultan Abdülaziz devrinde İstanbul’u görmeliydiniz,” der, “O ne âlemde, o ne cennetti... Baştan başa düğün dernek çalgı çağnak... Para bol, mal ucuz, zaman müsait; halkın ömrü keyif içinde geçerdi. Kağıthane, Bentler, Beykoz çayırı, Çırpıcı, Veliefendi yok mu? Oralara tarif edemem ki.. Mesela sahaf esnafı, celep esnafı, Mısırçarşılılar topları, çadırlarla, yemeklerle oralara seyrana giderlerdi; ama bir gün için, üç gün için değil... Bir hafta kalır, içerler, yerler, burunları kanamadan, aralarında hiçbir niza çıkmadan gülüşe eğlene dönerlerdi. Kışın helva sohbetleri, baharda kuzu çevirmeleri... İlle Beyoğlu âlemleri! (...) O zamanlar zengin Ermeniler çoktu. Saraylarda müteahhitlik, nakkaşlık, kalemkârlık ederlerdi. İşte Beyoğlu’nun zevkini çıkartan onlardı, sefahati, zevki onlarda görmeliydi.” (İBY 132)

Burada bahsedilen eğlencelerde tatmin olamayıp araba ile Büyükdere’ye kadar giden zenginlerin, sabaha kadar kadınlarla zevk edip şarkılar çaldırıp söyleyip kimi zaman arabacıdan arabayı satın alıp yaktıklarını, böyle israfa varan eğlencelerin önü alınamayınca Talimhane tarafına bir sıra gazinolar yapıldığını ve burada cam kapı indirmenin hüner sayıldığını yazar ilerleyen satırlarda anlatmaktadır (İBY 133). Aynı eserde bahsedilen debdebeli eğlencelerden uzaklaşan, sonradan ev hanımı olan Seniha’nın sıradan halk gibi cuma günleri sepetlerini hazırlayıp Fener’e sükunetli, edepli seyranlar yaptığını da görmekteyiz (İBY 169).

Eski devir eğlencelerinden bahseden bir başka eser *Bu, Bizim Hayatımız*’da, Mazlum Sami’nin gençlik yıllarında ecnebi sosyetelerine devam ettiği, birtakım Frenk kadınlar ile beraber Eyüp, Göksu, Kağıthane gibi yerlere gittiği söylenmektedir (BBH 44). *Nilgün*’de ise Ömer Selim çocukken Beykoz ve Karakulak’a pikniğe gittiğini hatırlamaktadır (N 925).

Yeni rejimden sonra da İstanbul mesireleri hareketli yerler olarak kalmıştır. Yazın Moda sayfiyeleri gibi yerlerde kadınlı erkekli gezintiler devam etmiştir (BBH 176). Bunlardan başka *Kadınlar Tekkesi*’nde Baki ve Neşide’nin Sular’a (KT 198) gittiğini görmekteyiz. Belgrat Ormanı çevresindeki Bentler, Sarıyer, Sultansuyu (KT 216) gibi yerlerden geçerek Çırpıcı suyuna vardıklarında mekân (KT 220); gölgelerle dolu yamaçların defne, katırtırnağı ve fundalıklarla kaplı yemyeşil ufak bir vadi olarak tasvir edilmiştir. Aynı eserde Polonezköyü, Pendik, İçmeler tarafları şehir

merkezinden uzaklaşmak için gidilen yerler olarak anılmıştır (KT 352). Hünkâr suyunun özellikle pazar günleri kalabalık bir mesire olduğu (KT 679), burada kestane ve fındık suları bulunduğu (KT 682), buraya gelenlerin pınar suyundan içtikleri anlatılmıştır (KT 683). İstanbul'da yüzlerce mesire bulunmasına rağmen sosyal tesisler çok azdır, mevcut yerler ise halk için masraflıdır. Bu yüzden eğer buralara gidilecekse önceden kararlaştırıp yemekler yapmak lüzumludur (BS 47).

5.2.2. Kayık ve Sandal Sefaları

Beş Şehir'de anlatıldığı üzere Osmanlıda deniz kenarı eğlenceleri “*Sâdâbâd*” denilen Haliç kenarında tertip edilmekteydi. Yaptırılan saraylar ve yalılar ile bu bölge, padişahın ve devlet ricalinin eğlence mekânı hâline gelmişti. Bunun yanı sıra devrin ileri gelenlerinin zaman içinde yalılar, av köşkleri vb. yaptırmaları sonucunda Boğaz'da da eğlenceler düzenlenir olmuştu. Özellikle saraylarda, köşklere, hususî ikametlerde musiki cemiyetleri yapılmaktaydı. 18. yüzyıl sonrasında önce ecnebler ve azınlık halk arasında sazlı sözlü deniz gezintileri yapılmaya başlandı. Müslüman halk epey zaman sonra daha hür eğlencelerde görünür hâle gelmeye başladı. O dönemde padişahların Haliç ve Boğaz'da gezinti yapmak için kullandıkları saltanat kayıklarının estetik bakımdan birer sanat eseri olduğunu Tanpınar şu sözlerle anlatmıştır:

“Kanuni'nin hiçbir yerde tasvirine rastlamadığımız saltanat kayığı ile IV. Mehmed'in şimdi enkazı Deniz Müzesinin loşluğunda kırık bir istiridye kabuğu gibi parlayan ve bulunduğu yeri dalga şıptısına ve yosun kokusuna boğan saltanat kayığı ile III. Selim'in Kırılgaç'ı, II. Mahmud'un Kanca başı ile, Abdülaziz'le annesinin biraz daha herkesle ve şehirliyle birleşmek ister gibi küçülmüş altın ve gümüş yaldızlı kayıkları ile başlayan ve devam eden bir zevk böylece bütün hayatı içine alan bir sanat terkibi olmuştu.”⁹

Padişahların saltanat kayıkları ile sandal sefası yaptıkları benzer bir tabloyu Refik Halid şöyle anlatmıştır:

⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, **Beş Şehir**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001, s. 102.

“... bahçenin Haliç kıyısında, şimdiki Hasköy’de olduğundan şüphe yok, ismi de “Tersane Bahçesi” idi. Hünkâr kayıklarını orada bulundururdu. Padişah diledi mi kayığının cevahir kubbe altına konmuş murassa tahtına kurulur, Haliç’in iki yanındaki kat kat yaluları, bağları, bahçeleri seyrede ede Sadabad’a doğru giderdi.” (KT 160)

Deniz gezintileri saraydan çok daha sonra halk arasında yaygınlaşmıştır ancak bu latif manzara, görenlerin hafızasında öyle tatlı bir yer etmiştir ki Karay ile aynı dönem İstanbul’unu idrak eden Nahid Sırrı Örik: “En ahenktar ve latif mısralar kadar nazlı ve ince, Boğaz’ın suları üstünde süzülüp giden eski kayıkları artık ebediyen göremeyeceğimden korkuyorum.”¹⁰ demiştir. Karay, değişen devir ve teknoloji ile yavaş yavaş kaybolmaya başlayan kayak ve sandal gezintilerine katıldığından eserlerinde bahsetmiştir.:

“Göksu’nun parlakça devrine de yetiştim; kayak ve kıkler içinde dereye dolaşan siyah çarşafı, beyaz eldivenli ve dantel şemsiyeli kibar hanımlar devrine! Sarı cilâli, zarif endamlı, su hizasında giden ve yastıkların sırma püskülleri denize sürünen kayak harikulâde yakışıklı lüks bir vasıta idi. Boğaziçi’ne ne çok yakıştırdı. Bembeyaz, tiril tiril hilâli gömlekler ve sırma işlemeli cepkenler giymiş kayakçılar -ki bunlara hamlacı denirdi- bir Hind masalını düşündürür, insana şiir heyecanı verirdi. Nesli tükenmiş güzel bir kuş, bir çiçek, bir kürk hayvanı imişçesine kayak artık bulunmaz oluşuna daima acırım.”¹¹

Karay’ın romanlarında Boğaziçi ve Haliç’in yanı sıra Göksu (BBH 200) sandal sefalarının yaptığı yerlerdendir (KT 405). Ay ışığında Kanlıca, Körfez taraflarına gitmek (BBH 83), güneşin doğuşunu izlemek için kayakla Adalar tarafına gitmek (İBY 157), akşam serinliğinde sandal ile gezinti yapmak (AOD 8) İstanbulluların günlük hayatında tadına doyumaz yaz eğlencelerdendir. Deniz ulaşımında kullanılan vasıtalar çoğaldıkça sandal sefaları kaybolmuş bunların yerini motorlar, sürat tekneleri, kotralar almıştır (BS 211).

¹⁰ Nahid Sırrı Örik, **İstanbul Yazıları**, “Bir Ramazan Seyranı” (Haz. Bahriye Çeri), TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 7.

¹¹ Karay, **Pek İyi Hatırlarım**, s. 172.

5.2.3. Yaya ve Arabalı Gezintiler

Karay'ın romanlarında mesirelere giderken kayık ve sandaldan başka öküz ve at arabası, binek hayvanları kullanılmış yahut yaya olarak gezintiler yapılmıştır. Eski devirde gezmek ve yük taşımak için öküz arabalarının kullanıldığından sadece *Nilgün*'de, geçmişini anımsarken bahsedilmiştir (N 832).

Göksu, Fenerbahçe taraflarında ise yukarıda belirttiğimiz gibi sandal sefaları yapılırken bir yandan su kenarında arabalarla veya yaya olarak gezenler de vardır (İBY 82). Eski devirde aleni biçimde değil, bu gezintiler esnasında göz göze gelmeler ile aşk yaşandığını görmekteyiz. Yasakların çokluğuna rağmen mesirelerde peçesini hafifçe açıp yüzünü gösteren kadınlar, kimseye göstermeden kadının kullandığı vasıtaya mektup atan erkekler muhakkak olmuş ve muaşakalar gizlice devam edip gitmiştir (İBY 105).

At arabaları ile yapılan gezintiler *Sonuncu Kadeh*'te yer almıştır. Cadde-i Kebir'de Cemşit ile arabacı arasında geçen bir diyalog ile o devirde Beyoğlu'nda araba ile gidilen mekânlar hakkında bilgi verilmiştir:

“Taşlık'a mı beyim? Yoksa Kağıthane tepesine mi?”

“Haydi öyle olsun! Daha vakit erken. Tepe'ye gideriz; bizi dönüşte Kamil'e bırakırsın.”

O tarihlerde yazın Beyoğlu semtinin araba ile gidilen yerleri buraları idi; birincisinde deniz manzarası seyredilir, öbüründe Kağıthane vadisi. Daha Abide-i Hürriyet nerede? Park filan da yoktu; sıra sıra kır kahve ve gazinolarını geçince arzullahi vasia! (Allah'ın toprağı geniştir)” (SK 179)

Binek atı yahut sepet araba ile Tarabya, Kalender, Büyükdere sefaları yapmak da zengin kesimin hoşlandığı eğlencelerdendir (BBH 83). Kadınlar sokağa çıkarken tek başına olamadıklarından yanlarında kendilerine refakat eden halayık, lala, seyis gibi kimseler olur (İBY 169).

Sur içinde genellikle kutsal ziyaretlerle anılan bir mekân olarak karşımıza çıkan Eyüp semti, *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde aşıkların bulunduğu bir gezinti yeri olarak anılmıştır (İBY 89). Bu semtin eski devir mesirelerinden olduğu, buraya gitmeden evvel hazırlıklar yapıldığı, asıl amacın kadın erkek münasebetleri kurmak olduğu İsmet'in ağzından anlatılmıştır:

“Daha küçüklüğümde Eyüp sırtlarındaki o meşhur fulya tarlalarını gezmeye giderdik. Mahalle karılarının bütün kış sayıkladıkları bu seyran ne adi, ne zevksiz şeydi... Rastıklanır, düzgünlenir, yollara dökülürdük; ekseriya yemekler de hazırlar, el sepetleri, bohçalar ve sürahilerle öbek öbek oturur, laf eder, yemek yer, önümüzden geçen külhanbeylere göz süzerdik. Küçük kalem efendileriyle büyük konak seyislerinden ibaret olan erkek seyirciler bittabi oraya bahar olduğu, fulyalar açtığı için gelmezlerdi; çapkınlık ederlerdi; böyle, uzaktan, bıyık bükme, kaş oynatmak, söz atmakla ne zevk duyarlardı; bunu biz o zaman küçük olduğumuzdan pek anlamazdık; fakat ne kadar heves eder, aynı şeyleri yapmak için nasıl arzular duyardık...” (İBY 90)

Yeni devirde gezintiler daha serbesttir, kadınlı erkekli gezmeler ya da kadınların tek başına gezintiye çıkmasına sınırlama yoktur. Yazarın en sevdiği de bu hür eğlence hayatı olmuştur. *“Yaz hayatının zevkini kadın-erkek bir arada, şapkayı giydikten sonra çıkardık. Hoş artık şapka giydiğimiz yok a! İyice soyunduk ve çok iyi ettik.”*¹² diyen Karay'ın romanlarında böyle pek çok sahneye rastlanmaktadır. *Kadınlar Tekkesi*'nde Baki'nin Melal ile Bostancı'ya gitmesi (KT 56), Neşide ile yürüyüşler yapması (KT 221) bu duruma örnek gösterilebilir. Yine aynı eserde Neşide'nin ailesi ile Aydos, Kayışdağı, Taşdelen, Çamlıca, Şile gibi yerlere gezmeye gittiğini görmekteyiz (KT 434).

5.2.4. Deniz Hamamı ve Mehtap İzleme

İstanbul halkının mesire gezintilerine temayülü yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Etrafı denizle çevrili bir şehir olan İstanbul'da yukarıda zikrettiğimiz vasıtalar ile geziler yapılmış, mehtap seyirleri, balık tutma gibi faaliyetler gerçekleştirilmiş ancak denize girmeye ilgili eğlenceler pek sık tertip edilmemiştir.

¹² Karay, *Pek İyi Hatırlarım*, s. 175.

On dokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren etrafı tahtalarla çevrili, etraftan içerdekilerin görülmeceği, kadın ve erkeklere mahsus deniz hamamları yapılmıştır. İlk olarak İstanbul'un neresinde deniz hamamı kurulduğu tam olarak bilinmese de ilkinin Çardak İskelesi Hamamı, ardından yapılanların ise Salıpazarı ve Kumkapısı hamamları olduğu sanılmaktadır.¹³ Bazı yalıların hususî hamamı varken bazı semtlerde umumî hamamlar vardır. Çocukluğunda yaysız arabalarla Bostancı deniz hamamına gittiğini anlatan yazar, bu kuş uçmaz kervan geçmez yere ancak mevsimi gelince gidildiğini söyler ve o yılların manzarasını şöyle anlatır:

“Dediğim tarihte denize doktorun müsaadesiyle girilirdi ve suda yirmi dakikadan fazla kalınmadığı gibi yirmi banyodan fazla da alınmazdı! Yaşlı hanımlar peştamalla, tazeleri muşamba cinsinden çok kapalı, pantolonları diz kapağını aşan kukuleteli mayolarla denize girerlerdi ama bunlara “mayo” denilmezdi, “deniz elbisesi” derdik.”¹⁴

Yazarın eserlerine baktığımızda eski devirdeki deniz hamamlarının değiştiğini görmekteyiz. *Bugünün Saraylısı*'nda taşradan gelen Ayşen deniz hamamlarını merak etmekte, Ata Efendi ve ailesiyle Florya'ya gitmektedir. Eserde buraya biletle girildiğini, yokuş aşağı giderek Kumkapı'da deniz hamamına girildiğini (BS 48), denizde giyilen kıyafetin değiştiğini, mekâna uygun giyinmesi için Ayşen'e komşunun mayosunun ödünç alındığını görmekteyiz (BS 49). Ayşen'in böyle bir yere daha önce hiç gitmemesine rağmen plajda kadınlı erkekli gezinen, uzanan insanlara şaşırması: *“Filmlerde gördüğüm gibi... Ah, ne hoş!”* (BS 50) demesinden yola çıkarak teknolojik gelişmelerin sosyolojik kırılmada ne denli etkili olduğunu söyleyebiliriz. Kızı Feride'nin bir yanında Ayşen, bir yanında eşiyile birlikte denize girmesi eskiye bağlı Ata Efendi için bir çatışma unsurudur ancak Ata Efendi'nin düşünceleri hemen gömlek değiştirmiştir:

¹³ Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, “Deniz Hamamı”, C. 8, s. 4439.

¹⁴ Karay, *A.g.e.*, s. 169.

“Ayşen’i çıırçıplak kocasına nasıl gösterecekti? Fakat bir anda düşündü ki, artık böyle, kendi nesline aykırı, müthiş gelen şeyler yeni hayatın icaplarından, o nesildekilere fazla tesir etmeyen itiyatlardandır. Muhitinden kaçılan kem suratlı bir yaşlı olmamak için zamana uymak lazım. Bir nokta hepsinden mühim: Neden dünya zevklerinden nefisini mahrum etsin? Bu devire sapasağlam yetişmek bir nimettir, mazhariyettir.” (BS 50)

İlerleyen satırlarda Ata Efendi bu değişimin temelinde inkılapların olduğunu söylemiştir (BS 51). Modern hayata uyum sağlayabildiği için de memnundur.

2000 Yılın Sevgilisi’nde ahşap Tarabya deniz hamamı, pitoresk bir fon olarak yeni ile eskinin, tabiat ile insan güzelliğinin birleştiği bir tablo olarak tasvir edilmiştir (İYS 368). Bu mekân *Kadınlar Tekkesi’nde* tatlı haykırışmalar, kahkahalar ve çırpınmalarla doludur, neşe suların üstünde köpürmektedir (KT 216).

Dört Yapraklı Yonca’da Bostancı plajına (DYY 52) ve Florya’ya denize gidilmiştir (DYY 53). Aslıhan, Florya dönüşü çıplaklar seyrinden gelen azgınlaşmış bir erkek cemaatiyle sahanlıklara kadar dolu tren vagonunda kalmış ve durumdan rahatsız olmuştur. Alkol deliliğinden bağırıp tepinen gençlerin hâli, saygı ve medenilikten uzaktır:

“O yılların modası bir Çingene türküstünü, Çingene ağzıyla. Sonra hep birden, kıvrıla kıvrıla, el çırparak gülüyorlar:

Veresiye vere vere kalmadı, kalmadı

Allah canımı almadı almadı” (DYY 54)

Yerini Seven Fidan’da, *Bugünün Saraylısı’ndaki* Ayşen gibi taşradan gelen Erbil, deniz hamamına gitmek ister ancak arada fark vardır. Ayşen Avrupaî olmak hevesinde iken Erbil ‘cahil kalmamak ve İstanbulluya benzemek için’ bu mekânı tecrübe etmiştir (YSF 43).

Ayın On Dördü’nde evin önündeki hususî rihtim üzerindeki merdivenden (AOD 15) ve Anadolu yakasında muhtelif yerlerden denize girilmektedir. Bu romanda bir güzellik algısı olarak ten rengini değiştirmek, bronzlaşmak için de çaba

sarf edildiğini görmekteyiz. Bunun için İstanbul'da yerli güneş kremi üretim yapıldığını da görmekteyiz (AOD 84).

Dikkatli bir gözlemci olan Karay, denize girerken giyilen kıyafetlere de değinmiştir. Kadınların deniz giyim eşyası olarak karşımıza çıkan eşyalar bikini mayo (İYS 368), döpiyes mayo (DYY 127), el örgüsü mayo (DYY 124) gibi eşyalardır. Bunlar çıkmadan evvel kadınların denize girerken peştamal kullandıkları (AOD 79) ve bikini mayonun henüz moda olmadığı devirde tek parçadan ibaret, siyah renkte, parlak kumaştan brötelli bir deniz kostümü (AOD 24) giydikleri söylenmiştir. Deniz kenarındaki kadın giyimi ise dallı basmadan, önden ilikli bir şeydir (BS 57).

İstanbuluların en sevdiği yaz eğlencelerinden biri de mehtabı seyretmektir. Ay ışığı ile aydınlanmış gecelerde suda “gümüş servi”¹⁵ seyrine çıkmak İstanbul'da eski bir gelenektir. Karay'ın romanlarında en eski döneme ait mehtap seyri, hatırlama yoluyla *Nilgün*'de görülmektedir:

“Ona İstanbul'un mehtaplı gecelerini anlatıyorum. Dondurmacı sesini beklediğimiz ve dondurma kutularına asılı ölgün feneri gözetlediğimiz çocukluğumuzun sayfiye gecelerini... Nil bunları hatırlamıyor. Yalnız, saraydan gizlice sıvışarak üç kız, bir mehtaplı gecede araba ile Arnavutköyü'ne gittiklerini, arabayı Akıntıburnu'nda durdurarak gazinoları seyrettiklerini söylerken...” (N 228)

Anahtar'da, Boğaziçi'nin yetmiş sene önceki mehtaplı durgun gecelerinin ut ve ney sesleri, yakıcı ahlal, melankolik dekorlar, gizli ve tehlikeli sevişmelerle dolu olduğu söylenmiştir (A 19). Burada bahsedilen zaman Osmanlı'nın son demlerine denk gelmektedir.

İstanbul'da özellikle yaz mehtapları sevilmektedir. Eski devirdeki mehtap sefalarından *Bu, Bizim Hayatımız*'da da bahsedilmiştir. İlk gençlik yıllarında mehtaplı gecelerde fazlaca hissileşildiğini söyleyen Mazlum Sami (BBH 82), ay ışığında kayıkla gezmeyi (BBH 83), çeşitli yerlere gidip gezinmeyi bayağılık olarak

¹⁵ Tanpınar, *Beş Şehir*, s. 101.

görmektedir (BBH 84). Mehtap olmadığı gecelerde yahut yağmurlu mehtaplarda yalının mutat kalabalığına döndüğünü, kimsenin dışarıya çıkmadığını anlatmaktadır (BBH 91).

Bugünün Saraylısı'nda mehtaplı bir gecede otomobil ile gezinti yapıldığını görmekteyiz (BS 211). *Dört Yapraklı Yonca*'da temmuzun on dördüne denk gelen gecede Caddebostanı Gazinosu bahçesinde bir düğün, ardından kır suaresi tertip edilmiştir. O gece seçkin bir davetli kitlesinin mehtapta müzik, dans, sandal gezintisi eşliğinde eğlenecekleri söylenmiştir (DYY 97).

Ayın On Dördü, mehtaplı bir yaz akşamında işlenen cinayet üzerine kurgulanmıştır (AOD 7). O gece sandal sefası yapan komşular, cinayetin işlendiği evi ve maktulü görmüştür (AOD 16). Köşkerin karşısındaki boş tarlada mehtap izlemeye çıkmış iki nişanlı da tanıklar arasındadır (AOD 51). Ayın insan üzerinde etkili olduğunu hatta cinayet bile işlenmesinde etkili olduğu hakkında Rıdvan:

“... yaz mehtaplarında içki âlemleri uzar, fuhuş artar; birçok genç kız ve kadın daha kolayca düşer eder, cinsi azgınlıklar sebebiyle zabıta vakaları da çoğalır.” (AOD 97) der.

Aynı eserde İstinye taraflarında mehtap izlenirken Doktor Münci ayın insanın geçmişle bağ kurmasına vesile olduğunu, Boğaz'da yalnızca bir günün değil dünkü tarihin de keyfinin sürüldüğünü söyler.

“Ay Boğaz sırtlarında dururken eski körfez ve Kalender gecelerinden kalma bir yadigârı andırır, altmış odalı sahilsarayın avizesinden büyük bir şingil veya fanustur sanki... İçindeki keskin hatlı çehrede Sultan Mecit'in televizyon perdesinde bir türlü beliremeyen ilk tahta oturduğu genç padişah yüzünü sezer gibi olduğum çoktur.” (AOD 66) der.

Mehtaptan bahsedilen bir başka eser *Kadınlar Tekkesi*'dir. Mehtaplı gecelerde yürüyüş yapmak, şarkılar söylemek (KT 54), terastan (KT 175), korudan (KT 176), balkondan (KT 184) ay ışığını izlemek keyif vericidir. Eserde anlatıcı dilinden İstanbul'da mehtabın parlaklığı tasvir edilmiştir:

“İstanbul o şehirlerdendir ki neresine gitseniz mehtabın orada öbür yerlerdekinden daha parlak olduğuna inanırsınız. Bir zamanlar Boğaziçi’nde Körfez’in, bir müddet de Çamlıca veya Erenköyü’nün mehtapları daha berrak farz edilirdi; fakat hepsinin birbirinden farksız ve birbiri kadar parlak olduğu yer değiştirdikçe anlaşılırdı.” (KT 56)

İstanbul’un mehtaplı gecelerde insanları dışarıya, kendisini seyretmeleri için adeta davet ettiği de şu satırlarda anlatılmıştır:

“Yaprakları aralayarak başlarını uzatanlar bir ucundan çentilmiş, aydınlığı keskin bir ayın Süleymaniye kubbesi üstünde, kurşun örtülü kubbe sanki bitişik taşıdığı ters dönmüş yarım küre şeklinde kendinden daha büyük, daha azametli bir peyki imişçesine parıldadığını gördüler.

Bu parıltılı, her şeyden evvel uzun ve uzak mesafeler aşmak için teşvik edici bir mana taşımaktaydı; “aydınlattığım geniş kırlara gidiniz, deniz kıyılarında gezinerek oyunlarınızı seyrediniz!” diyordu.” (KT 169)

Mehtaplı gecelerde içkili yerlerden dönüşlerin insana yeni ve ikinci bir sabah oluyor gibi hissettirdiği (KT 171), ayın gökte yükselmeye başlamasının ise Karagöz perdelerindeki göstermeliklerin çıkışına benzetildiğini görmekteyiz (KT 231).

5.2.5. Kır Kahveleri

Kır kahveleri mesirelerin etrafına yapılmış kahvehanelerdir. Genellikle ağaç gölgelerine, manzarası güzel yerlere kurulmuş salaş mekânlardır. Refik Halid’in romanlarında kır kahvelerinin adı sıklıkla geçmektedir. Kahvehaneler başlığı altında kır kahvelerini almamızın sebebi bunların kadınlı erkekli eğlence maksatlı gidilen yerler olmasıdır. Mahalle kahvehaneleri ise yalnızca mahalledeki erkeklerin oyun oynayıp, tütün içtiği, vakit geçirdiği, toplanma yeridir.

Kır kahvelerinin cezbedici yönü genellikle manzara güzelliği ve iç açıcı atmosferidir. Çete’de tabiat güzelliği ile adeta sihirli bir yere dönüşen Kalamış Kahvesi çınarlar altında, sular üstünden çeşitli renklerin süzüldüğü, güneşin doğuşunun ve batışının tablo gibi belirlediği bir mekân olarak tasvir edilmiştir (Ç 109).

Anahtar'da ismi geçen İstinye'deki kır kahvesi gurubu seyretmek için gidilen bir yer olarak karşımıza çıkmıştır (A 99). Ayrıca şunu da belirtmek isteriz ki yemek yenen, gösteriler, müzikli eğlenceler, oyunlar düzenlenen yerlere kır gazinosu denmektedir. Bu eserde adı geçen masaları mavi-beyaz kareli örtülerle kaplı İstinye Kahvesi; gündüzleri kır kahvesi, geceleri ise gazino olarak kullanılan mekânlardan olmalıdır ki ilerleyen sayfalarda İstinye Gazinosu diye anılmıştır (A 104). Bu eserde adı geçen diğer bir kır kahvesi Bomonti Bahçesi; orta sınıf halkın gittiği, ucuza eğlenmenin mümkün olduğu, evden yiyecek götürülebilen bir yer olarak betimlenmiştir (A 110). Abide-i Hürriyet Tepesi civarındaki Kağıthane manzaralı kır kahvelerinde ise çingene kızlara fal baktırmak, bu kızların sattıkları kocayemişlerden ve demet demet çiçeklerden almak halkın hoşlandığı eğlencelerdendir (A 111).

Bu, Bizim Hayatımız'da İzmir Kahvesi adlı mekânda yemek yendiğini, oyun oynandığını görmekteyiz (BBH 142). Bebek Bahçesi denen yer ise çocukların gezmeye götürüldüğü, yazın çalgılar çalınan bir yer olarak anlatılmaktadır (BBH 257). *Bugünün Saraylısı*'nda Bebek Bahçesi içki içilen, güzel havalarda gidilen bir eğlence yeri olarak karşımıza çıkmaktadır (BS 65).

2000 Yılın Sevgilisi'nde Taşlık (İYS 333), Arnavutköy (İYS 391) ve Emirgan kahveleri (İYS 393) bahar aylarında gidilen gezinti yerlerindedir. *Kadınlar Tekkesi*'nde Kınalı'da inzivaya çekilen eski hâkim Baha ise, Burun'daki kır kahvesinde vakit geçirmektedir (KT 317). *Dört Yapraklı Yonca*'da Bakırköy'deki Sakızağacı Gazinosu ailece gidilen bir eğlence yeridir (DYY 84). *Yerini Seven Fidan*'daki Maçka Kahvesi öğrencilerin toplandığı bir eğlence yeri iken Bebek Gazinosu'nda alaturka saz olduğu söylenmiştir (YSF 148).

5.3. Kış Eğlenceleri

Bahar ve yaz aylarında görüldüğü üzere genellikle dışarıda, açık alanlarda eğlenen İstanbul halkı, kışın daha çok kapalı mekânlara yönelmiştir. Peşinen belirtmeliyiz ki bu başlık altında ele alacağımız mekânlar yalnızca kışın gidilen yerler değildir. Kapalı mekânlar olmaları bakımından otel, meyhane, randevuevi gibi yerlere yönelimin daha çok olması bakımından bunları bu başlık altında aldık. Bir

kısmı evlerde, aile ve dost meclislerinde tertip edilen eğlencelerin bir kısmının da meyhanelerde, gazino, otel ve restoranlarda yapıldığını görmekteyiz. Öncelikle evlerdeki eğlencelerden bahsedeceğiz.

5.3.1. Evdeki Eğlenceler

Uzun ve soğuk gecelerle dolu kış mevsiminde aile arasında, komşular ve dostlarla beraber tertip edilen ev içi eğlenceleri aslında mevsime bağlı değildir. Ancak yukarıda zikrettiğimiz üzere bahar ve yaz aylarında dış mekânlarda vakit geçiren halk, daha çok soğuk kış mevsiminde tertip edilen sıcak meclislerde bir araya gelmektedir. Mizacı gereği eğlence hayatının her türlüsünü seven Refik Halid, gözlemleriyle hayal gücünü birleştirerek İstanbul'un eğlence hayatını romanlarında tüm canlılığı ile aktarmıştır. Ev içindeki eğlencelerin değişen toplumla beraber başkalaştığını, İstanbulluların düzenlenen balolara, hususî davetlere ve dış mekânlara doğru bir yönelimi olduğunu sırayla ele alacağız.

Eski devirdeki ev içi eğlencelerinin en canlı anlatıldığı sahneler *İstanbul'un Bir Yüzü'*ndedir. En eski eğlencelerden biri büyük konaklarda yalnızca hanımlar arasında yapılan kadın içtimaları (İBY 181) ve sahte düğünlerdir, bunlara çalışmamızda yer verilmiştir:

“Mesela halayıklarından birini gelin sayarlarmış, birini de güvey, birini tellerler pullarlar, öbürünü erkek kıyafetine sokarlarmış, sonra davetler yapılır, takım teferruatıyla birçok hanımefendiler, sahici bir düğüne geliniyormuş gibi hediyeleri baş kalfanın koynunda olduğu halde konağa gelirlermiş. Saz olur, söz olur, yenir, içilir, gülüşüp eğlenirlermiş. O zamanlar için bu hiç de aykırı düşmezmiş. Zira harem hayatı pek mahdutmuş, hanımlar dışarıda eğlenemezler, gönüllerini avutamazlarmış. Böyle vesileler bulmak, sebepler icat etmek lazım gelirmiş...” (İBY 145-146)

Eski devirde harem ve selamlık bölümlerinde ayrı eğlenceler olduğunu da aynı eserde görmekteyiz. Evin hanımları, zevkine düşkün komşu hanımlar, evde çalışan hizmetli kadınlar bir araya gelip darbuka, tef çalıp, mâni okuyup türkü söyleyerek (İBY 44); selamlık tarafında ise çalışanlar kemençe, kaval, saz çalarak

geceleri geç vakte kadar eğlenceler tertip etmektedir (İBY 46). Evin beyi ise dilediğinde harem tarafına geçip iki üç saat süren sazlı rakıllı eğlencelerde vakit geçirmektedir (İBY 48). Bu eserde Abdülaziz devrine denk geldiğini düşündüğümüz Büyük Hanımefendi Rukiye Hanım'ın gençliğindeki konaklarda tertip edilen çengili eğlenceleri İsmet anlatmaktadır:

“(...) Yedi gün yedi gece biteviye ziyafet çekilir, dağlar donanır, deryalar tutuşur, kıyametler kopardı. O vakitler çengi kolları vardı, ben de döküntüsüne yetiştim ya! Afetin kolu, Benli Hatice'nin kolu, Binnaz'ın kolu... Hayahalar, arap oyunları, gemiciler, helvacılar, daha neler! Bir kemancı şöhret vardı, kemanını adam gibi konuştururdu. İşte Rukiye Hanımefendi olanını bitenini bu çingene karısına yedirdi; onun takımından çengi Seza'yı, bunu, görmeliydiniz, acaba bayıla bayıla gittiğiniz Pehrüzların, Şamramların yüzüne bir daha bakar mıydınız...

Atlas şalvarı, sırma cepkeni, Hint ipeğinden tiril tiril gömleğiyle altınlar içinde ortaya bir atılır, öyle atar, öyle titrer, öyle çalkalanırdı ki, aman Allah, vurulmayan kalmazdı; defler dökülür, kemanlar inler, seyirciler haykırır; bir coşkunluk, bir taşkınlık, bir hal ki dünya emsalini bir daha görmemiş... Bütün o davetli hanımefendiler, şehislâm, kazıasker haremleri kızın başından aşağı liralara serperler, alnına beşibiryerdelere yapıştırırlardı.”
(İBY 52)

‘Çengi’nin kadın dansözlere verilen isim olduğunu, İstanbul’da bu işi Kıptilerin yani çingene kızlarının yaptığını anlatan Koçu, pervasızlığı ve hafifmeşrepliği ile meşhur bazı çengilerin sapık muhabbetlerde dahi yer aldığından bahsetmiştir.¹⁶ Kol denen çengi topluluğuna bağlı olan çengiler, esasında erkek köçekler gibi örgüte bağlı esnaftandır ve on iki kişiden oluşan bir ekip ile oynamaktadırlar. Refik Ahmet Sevengil’e göre, eğlence meclislerinde erkek güzellere meftun erkekler olduğu gibi çengilere gönül bağlayan, malını mülkünü onun için harcayan zengin kadınlar da vardır.¹⁷ Karay’ın romanında böyle bir münasebet olmasa da çengilerin eğlence meclislerinde iltifat gördükleri açıktır.

¹⁶ Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7, s. 3840-3845.

¹⁷ Refik Ahmet Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?*, Alfa, İstanbul, 2014 s. 127-131.

Erkekler arasında tertip edilen, işret meclisi de denen (KT 208) davetlerde köçek oynatıldığını görmüyoruz ancak meclislerin önem verilen kişileri, olmazsa olmazları olduğunu söyleyebiliriz. *Kadınlar Tekkesi*'nde Bersad Hanım'ın ağzından selamlık tarafında evin beyleri ve davetli beyler arasındaki eğlencelerden bahsedilmiştir:

“(...) Baki'nin de hatıratında yeri mühimdi. 'Ne parlak delikanlıydı,' diye daima anardı, 'bütün konak halkı, yengemden halayıklara, hizmetçilere kadar hepsi kâtibe âşıktı. Sade kadınlar ve kızlar mı? Babam da -vilayet erkânının çoğu gibi- meclisinde bulunmasından zevk alırlardı. Sesine de bayılırlardı. Mabeyn kapısından -saz faslı yapıldığı geceler- gözetlediğim zaman bir sürü sakallı adamın, kaç kere 'Var ol! Nur ol!' diye bağıştıklarını işittim. Ayrı bir isim de takmışlardı: aklımda kalmadı ama neden sonra öğrenmiştim ki Yavuz Selim'in gözdesi yakışıklı erkek adıymış bu!” (KT 172)

Ev içi eğlencelerine daima dışarıdan katılan birileri yoktur. Konaktaki gedikli kadınlar arasında piyano, ut, tef, keman çalmayı bilenlerin iştirakiyle ile (İBY 54) de ev sahipleri birkaç kadeh içki içip eğlenebilmektedir (İBY 55). Konaklarda düzenlenen en mühim eğlencelerden biri de sazlı sözlü fasıllardır. Eski devirde saraylarda ve mükellef evlerde pek yaygın olan bir zaman sonra ise jurnallenen, yasaklanan (İBY 114) ve zamanla kaybolan saz sefalarını *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde İsmet, özlemle anlatmaktadır:

“Saz bazen pek parlaklaşır, tanburiler, kemençeciler, meşhurlar fasla dahil olurlardı; o zaman komşu hanımefendilere haberler gider, davetler yapılırdı. Hemen koşardık, harem tarafına iki geniş paravana çekilir, sessiz sedasız saz dinlerlerdi. Onlar ne terbiyeli, kibar meclislerdi... Kulağa ağır gelen ne tek bir kelime işitilir, ne göze çirkin görünecek bir harekette bulunurlardı. İçerler, içerler fakat terbiyelerini bozmazlardı. Küçük bir sarhoşluk ve münasebetsizlik görülmüş, işitilmiş şey değildi. Ara sıra peşten bazı “Of”lar, “Ah”lar, “Allah, Allah”lar duyuluyordu. İşte o kadar; için için coşarlar, için için yanıp tutuşurlardı. Ben bile ekser o hale gelir, öyle müteessir olurum ki mendilimi ağzuma götürür, tukana tukana ağlardım; fakat kimseye belli etmezdim. O eski büyük sazlar şimdi kabil mi yapılsın.

Zaten üstatlardan hangisi kaldı ki... Meşrutiyetten sonra yuvaları dağıldı, sefalet, nisyân içinde birer birer ölüp gittiler.” (İBY 114)

Eski devirdeki saz âlâtı bazı zengin evlerde çalgı koleksiyonuna dönüşmüş (BBH 260), saz üstatları azalmıştır. *Sürgün*'de içinde bulunduğu baskı ortamı yüzünden kaçıp Halep'e gelen kanunî Karnik Efendi'nin İstanbullu bir saz ustası olduğu ve Türk sazının yabancı memleketlerde de sevilmesine vesile olduğu anlatılmıştır (S 132). İstanbul'da ise eski fasılların yerini çoktan hususî davetler, balolar ve danslar almıştır (S 33). Bunların ilk canlı örneklerini *Bugünün Saraylısı*'nda görmekteyiz. Mütemadiyen eski devri özlemle anan, yeni devri sıkça eleştiren Ata Efendi; pek çok İstanbullu gibi kadınlı erkekli, içkili, oyunlu eğlencelere alışmış, çağa uyum sağlamıştır (BS 66). Bu meclislerde eski devirdeki gibi çengiler, köçekler oynatmak yerine yeni moda Frenk dansları oynanır olmuştur. Bu danslardan dışarıdaki eğlenceler kısmında bahsedeceğiz.

5.3.2. Dışarıdaki Eğlenceler

Çalışmamızda İstanbul'daki eğlence hayatında otel, gazino, meyhane, restoran gibi yerlerinin isminin çok anıldığını gördük. Karay'ın eserlerinde kadın, içki, müzik bu mekânların tadı tuzu olmuştur. Özel hayatında İstanbul'un eski ve yeni eğlencelerini yakinen tanımış olan yazarın tafsilatlı anlatımlarla değindiği bu mekânları ilgili başlıklar altında inceleyeceğiz.

5.3.2.1. Oteller

Refik Halid'in romanlarında yüksek zümre mensuplarının hem kendi seviyelerinde insanlarla düşüp kalkmak hem de cemiyette boy göstermek için gittikleri vazgeçilmez mekânlarından biri şık ve kibar otellerdir. Çalışmamızda Ada otelleri (İBY 117), Tokatlıyan (İBY 23), Pera Palas (İBY 125), Adlon Oteli (İBY 191), Park Oteli (YK 87), Tarabya Oteli (BBH 36), Sümer Palas (KT 172), Suadiye Oteli (DYY 121), Otel Modern (SK 33), Santral Oteli (SK 130), Londra Oteli (SK 174), Hilton Oteli (SK 189), Büyük Otel (EESG 7) gibi ismi zikredilen oteller pastanesi, barı, kulübü, gazinosuyla İstanbul'un elit kesiminin öğle veya akşam

yemeği yediği, çay veya içkili meşrubatlar içtiği; kimi zaman iş görüşmesi, nikah ve düğün yaptığı kimi zaman ise caz müzik eşliğinde kadınlı erkekli eğlendiği yerler olarak karşımıza çıkmıştır.

Bu otellerden roman kurgusu içerisinde bahsedilirken İstanbul'da ilk defa Tokatlıyan Oteli'ne döner kapı yapıldığı söylenmektedir (SK 239). Bazı lüks otellerde Macar kızları orkestrası çalarken (A 90) bazısında folklorik giyimli kızlar kahve yapmaktadır (EESG 178). Bu durum İstanbul'daki Doğu ile Batı arasında kalmışlığın, ikiliğin bir göstergesi gibidir.

Sıradan halk için lüks otellere gitmek ancak bir hayalden ibarettir zira buralara gitmek epey masraflıdır. İstanbul'un çeşitli semtlerinde düşkün kadınların kaldığı, fuhuş peşinde erkeklerin gecelik konakladıkları ucuz oteller de vardır. Sirkeci otelleri (YSF 263) ve Küçükçekmece'deki (EESG 125) mimli oteller bunlara örnek verilebilir.

5.3.2.2. Yemekli Mekânlar

Büyük otellerin lokantaları ve pasta salonları dışında sosyete mensuplarının uğrak yeri olan lokantalar, pastaneler, muhallebicilerden de çalışmamızda bahsedilmiştir. Aristokrat kesim özellikle yemeklerde Beyoğlu gibi semtlerdeki meşhur lokantalarda toplanmayı âdet edinmiştir (A 61). Abdullah Efendi Lokantası (BBH 172), Tatlıcı Recep (İBY 122), Bogos (KT 283), Çemberlitaş Muhallebici (KT 584), Markiz (SK 250), Emin Efendi Lokantası (YSF 37) gibi yerler Karay'ın adını saydığı kaliteli mekânlardandır. Buralara sadece bir şeyler yemek içmek ve statü sembolü olarak gidilmekteyken bir yandan da İstanbul'da içkili lokantalar yaygınlaşmıştır.

Bunların bazısı yazarın aşına olduğu, sabaha kadar açık kalan “supe” edilen¹⁸ Yanni, Nikoli, Ozier gibi hususî salonlu yerlerdir (BBH 131). Buralar bir yandan ziyip içip bir yandan kumpanyalar için İstanbul'a gelen ecnebi kızlar ile münasebet

¹⁸ Karay, *Elli Yıl Önceki*, s. 76.

Supe etmek, Beyoğlu'nda düzenlenen opera ve tiyatrolar sonrasında ecnebi aktrisler ile gece yemeğine çıkmak olarak anlatılmıştır. (Detaylı Bilgi için Bkz. *A. g. e.*, s. 84.)

kurmak isteyenlerin uğrak yeri olmuştur. *Sonuncu Kadeh*'te bu mekânlardan ve supe etmekten bahsedilmiştir:

“Yani lokantasına girdiler, supe edecekler. Supe gece hayatı sürenler için o zamanın yayılmış âdetlerindendi. Nitekim lokantada kadınlı, erkekli epeyce müşteri vardı; acele etmeden yiyip içen, sohbet adabını bilen, ağırbaşlı celebi müşteriler... Yeni gelen çiftleri küstahça göz hapsine almayan bakış terbiyeleri üstün, ellerindekiler ve yanlarındakilerle yetinmeyi hovardalık kaidesi sayan efendi müşteriler... Eski Beyoğlu'nun kibar çapkınları!” (SK 31)

İçkili ve danslı bu tarz lokantalara ecnebi kızlar dışında yerliler ile de gidilebilir. Mülâtier'de hafifmeşrep kadınlarla buluşulduğunu (SK 184), Köşklü denen muhallebicide bir yandan tatlı yerken bir yandan Müslüman sokak yosmalarıyla sözleşildiğini (SK 217) aynı eserde görmekteyiz. Ecnebi artistlerle her lokantaya gidilebilirken yerli kızlarla ancak bahçeli yemek yeme yerleri olan Oziye'ye ve sonradan ismi Nis olan dar odalarında vakit geçirilen Camille'e gidilebildiği de Cemşit'in ağzından anlatılmıştır (SK 177). Benzer bir manzara *Kadınlar Tekkesi*'nde Beyoğlu'ndaki Bursa sokağında 'birinci sınıf yer altı lokantası' denen yemekli eğlence mekânında karşımıza çıkmaktadır (KT 384).

5.3.2.3. Çalgılı ve İçkili Yerler

Bu başlık altında İstanbullu eğlenceseverlerin uğradığı gazino, kulüp, bar, pavyon, meyhane, birahane gibi içkili eğlence yerlerinden bahsedeceğiz. Yukarıda zikrettiğimiz eğlence mekânları ile buradakileri keskin sınırlarla ayıramasak da bunlar genellikle yemek yenen yerler değildir. Buralar sabah kapalı olup akşam saati açılan ve sabaha kadar açık kalan yerlerdir.

Avamın gittiği mekânlar arasında ise meyhaneler, birahaneler, barlar vardır. *Sonuncu Kadeh*'te çapkınlığın, eğlencenin bile sınıflara göre değiştiği anlatılmıştır:

“Zaten o zaman çapkınlıkta da sınıf farkı ehemmiyetle gözetilirdi; bir Galata güruhu vardı ki Yüksek Kaldırım sınırlarını kendiliğinden aşmazdı; hele meşrutiyetten sonra saray mensubu azılı türediler de ortadan kalktığı için Beyoğlu büsbütün rahata kavuşmuştu.” (SK 31)

Çalışmamızda Koket Bar (BS 301), Karlton Bar (A 193), Garden Bar (A 225), Eldora ve Londra Bar (YSF 263) ve Kaskat barı (KT 463); Strasburg (SK 195), Londra (SK 238) ve Anadolu birahaneleri (SK 246); Bektaşî'nin meyhanesi (SK 41), Çakır'ın meyhanesi (BS 26), Yeniköy (N 102), Galata (A 155) ve Edirnekapı dışındaki salaş meyhaneler (DÖ 304) anılmıştır. Buralar genellikle zen dostluk için gidilen, işveli fuhuş ahengi ile halkalanan sazlı cazlı eğlence yerleridir.

Sosyete de moda olmuş, içkili müzikli eğlenceler, balolar tertip edilen lüks yerlerin başında gazinolar gelmektedir. Gazinolara genellikle paralı insanlar gitmekte, orta hâlliler nadiren uğramaktadır. Her seviyedeki kadın ve erkek buralara giderken şık giyinmeye özen göstermektedir (KT 109). Çalışmamızda Lehli kızların müzik icra ettikleri Kuledibi'ndeki Pirinci'nin Gazinosu (İBY 132), Taksim (BBH 211), Arnavutköy (BS 74), Caddebostanı (KT 280), Büyükdere (KT 281), Pendik (KT 435), Yeşilköy (KT 463), Sarıyer (KT 658), Suadiye (KT 660), Narlıkapı (KT 325), Florya (KT 327), Tarabya gazinoları (KT 328), Ortaköy'deki Havuzlu Gazino (BS 230), Semiramis Gazinosu (İYS 342), Cingözyan Gazinosu (EESG 53), Hoşses Gazinosu (EESG 123), Çiftlik Parkı Gazinosu (SK 145) gibi yerlerin ismi geçmiştir. Çeşitli balolar, düğünler, partiler düzenlenen gazinolardaki insanların sahteliklerine de değinilmiştir:

“Başlangıç çok ağırbaşlı; lüzumsuzca azametli denilebilir. Zaten o toplulukların çoğu öyle olur, önce birbirlerine derece derece kurum satan bir ‘kendini beğenmişler’ kalabalığı, fakat içildikçe samimiyet, sonunda laubalilik: ‘Şekerim’, ‘Cicim’, ‘Canım’larla dolu hitaplar, makaralı kahkahalar ve kadeh tokuştururken ‘çinçin’lar! Son safhanın işaret ve alameti grup halinde zeybek oyunudur. Ötesi horon tepmeye kadar gider.” (DYY 117)

Gazinolarda ve çeşitli davetlerde yapılan danslar da yazarın dikkatinden kaçmamıştır. Çalışmamızda Dolmabahçe Sarayı'ndaki baloda girdaba kapılmış gibi

döne döne dans eden insanlar garipsenmiş (BS 178); yeni devrin danslarından bugibugi (BS 292), raspa (İYS 284) rock and roll (EESG 10), çarliston (YB 210) anlatıcı tarafından genellikle çok estetik bulunmamıştır.

Mütareke Devri'nde kadın ve erkeklerin ayrı şekilde eğlencelere katıldığına şahitlik eden Ata Efendi, kısa zamanda içkili mekânlarda iç içe eğlenmenin moda oluşuna ne kadar hayret etse de bu eğlencelerden geri kalmaz (BS 97). İlk defa İstanbul'da bir gazinonun aşağı katına açılan 'pavyon' *Bugünün Saraylısı*'nda tasvir edilmiştir:

“Aşağıdan caz sesi, lavanta kokusu ve alkollü bir hava geliyor. Bir daha döndüler. Ata basık tavanlı, göz gözü güç fark edecek loşlukta, içinde - ayrıca sigara dumanından hayaletler şeklini almış- bir kadın, erkek kalabalığının kaynaştığı acayipçesine süslü bir yere girdiklerini görünce elinde olmayarak irkildi.” (BS 98)

Bu penceresiz, karanlık, basık mekânlar dünyadaki 'tavern' yani mağara, in, bodrum zevkine uygun olarak yapılmıştır (BS 101). *Kadınlar Tekkesi*'nde de Süha Kalenderli hijyenik olmayan pavyonların XX. asrın sıhhat kaidelerine ters düştüğünü söyler ancak gidip pavyonda eğlenmekten geri durmaz. (KT 635). Garip bulduğu caz müziği ve Afrika zencilerinin ayınlerine benzettiği dansları seyreder (KT 658). Kısacası Karay'ın romanlarındaki eski devirde yetişmiş kişiler bir yönü ile yeni âdetleri, eğlenceleri garip bulsa ve eleştirse de diğer yönden bunları eğlenceli bulur ve kısa sürede benimser.

Özellikle harp sonrası gibi sıkıntılı dönemlerde eğlence yerlerine yönelimin daha yoğun olduğunu görmekteyiz. *Anahtar*'da mahalle kahvesine bile gidemeyen adamların gazinolara, barlara dadanmasının sebebinin harpler ve harp sonrası yaşanan sosyolojik vakalar olduğu yazar da söylenmiştir (A 194).

5.3.2.4. Randevuevleri ve Fuhuş Yapılan Yerler

Karay'ın romanlarında kadın erkek ilişkileri eğlence hayatının olmazsa olmaz bir parçasıdır. Kişilerin toplumsal statüsüne, maddî gücüne bağlı olarak yasak

ilişkilerin yaşandığı yerler değişmektedir. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde Kâni'nin 'fingirti evi' dediği evde İsmet ile buluştuğu anlatılmıştır (İBY 14). Damat bey de süt nine ile beraber yaşamak üzere Salacak'ta ev tutmuştur (İBY 65). Evin kızı Şadiye ise konak düzeni dağılıp parasız kalınca Şişli'de bir apartmanda münasebetsiz misafirlerle, yabancılarla düşüp kalkmıştır (İBY 91). Küçük yaşta düşkün bir kadın hâline gelen Seniha, bu hayattan sıyrılıp eski meftunlarından biriyle bir konakta nikahsız yaşamaya başlamış yani adamın 'kapatma'sı olmuştur (İBY 169).

İstanbul'daki kibar randevu evlerine dadanan erkekler olduğu gibi (A 72), Tarlabası'ndaki adi randevu evlerine gidip gelenler de vardır (DÖ 242). Bu tarz mekânlardan biri *Bugünün Saraylısı*'ndaki Fitnat'ın pansiyonudur. Burada yemek içmek, yatıp kalkmak serbestliği içinde eğlenilmektedir (BS 294). Ekalliyet kadınlarından da randevuevi işletenler vardır (İCK 35).

Kadınlar Tekkesi'nde Samiye ve İrfan'ın büyük analarının Acem'in meşhur evinde adlı sanlı bir 'sermaye' olduğu söylenmektedir (KT 88). Süha, eskiden Baki ile devamlı gittikleri bir ev olduğunu hatırlamaktadır (KT 398). Baki'nin kahyası Şaban ise Galata'da bir başka eve dadanmıştır (KT 447). Süha, Taksim Gazinosu eğlencelerinden çıktığı bir akşam sonradan görme, türedi beyzadeler ile bir randevuevine gitmiştir. Burada işret sofrası kurulup para mukabilinde sözde aile kızları ile eğlenilmiştir. Eskiden tanış olan Randevucu İkbâl ile Süha arasında geçen konuşmalardan özetle; bu evlerin türediler tarafından ihya edildiği, cebini dolduran çiftlik sahiplerinin buralara akın ettiği hatta müşterisi oldukları kadını birbirlerine tavsiye ettikleri ya da birbirlerinden geri kalmamak için aynı kadınlara gittikleri söylenmiştir (KT 539).

Sonuncu Kadeh'te kaliteli artistlerin kaldığı Tepebaşı'ndaki meşhur evde paralı müşterilerin piyano deneni makineli piyano müziğine uyarak dans ettikleri ve bazen burada sabahladıkları anlatılmıştır (SK 32). Murad gibi zenginlerin ise geçici ilişkiler kurmak için kullandıkları hususî evleri vardır (SK 265). Yüksek zümreye mensup erkeklerin monden ve dömi monden (SK 58) kadınlarla memnu ilişkiler kurduklarını görmekteyiz. Bunlar yüksek sosyete yaşamını seven, zevk ve eğlenceye düşkün kadınlar için kullanılmış ifadelerdir. Yazar "Monden-Dömi Monden" başlıklı

yazısında amatör artistler için monden, profesyoneller için dömi monden dendiğini söylemekte,¹⁹ bir başka deyişle kendi tabiri ile ‘yüksek fahişeler’i bu sözcükler ile anlatmaktadır (AOD 34).

Orta hâlli kişiler, böyle işler için kiralık ev yani ‘garsoniyer’ tutmaktadır (YSF 215). Apartman hayatının başlaması ile kimin hangi eve girdiğini kestirmek daha zorlaşmış, bazı daireler randevu evi olarak kullanılmıştır (EESG 187). Genellikle Beyoğlu ve çevresindeki apartmanlarda münasebetler kurulmuştur (EESG 210). Birinci sınıf randevu evlerinde modern oturma âlemleri yapıldığı da söylenmiştir (DYY 191).

5.3.2.5. Kulüpler

İstanbul’un en özel eğlence mekânlarından biri ise kulüplerdir. Bunlara üye olmak için sadece zengin olmak yeterli değildir. Buralardaki eğlence anlayışı, diğer mekânlardan farklı olarak sadece içki, müzik, kadın üzerine kurgulanmamıştır. Entelektüel faaliyetlere katılmak, spor yapmak, oyun oynamak, kütüphane, plaj, tenis kortu, balo salonu gibi alanlarından faydalanmak için kulüpler ideal eğlence mekânlarıdır. Çalışmamızda Büyükkada (A 125), Moda (KT 647) ve Anadolu Kulübü (İYS 326) isimleri geçmektedir. Kulüp azalarının genellikle ecnebler, Levantenler, zengin Yahudi tüccarlar olduğu ve Türk ricalinden pek az kişinin buralara üye yapıldığı *Bu, Bizim Hayatımız*’da anlatılmış, Büyük Kulüp²⁰ -Serkloryan- eski ve yeni atmosferiyle tasvir edilmiştir:

“Eskiden şüphesiz burası daha sakin, daha az hareketli, ölçü ile kalkıp oturuş, bilhassa ölçülü konuşulan bir yerdi; oyun masalarını kadınlar doldurmazdı; kıyafete de fazla itina gösterilirdi.” (BBH 114)

¹⁹ Refik Halid Karay, **Doğuştan Kadıncıl**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 79-83.

²⁰ <http://www.tas-istanbul.com/portfolio-view/beyoglu-cercle-dorient/> (E.T.: 3.10.2018)

1882 yılında Beyoğlu İstiklal Caddesi’ne inşa edilen Cercle d’Orient “Serkloryan” diye bilinmektedir. Cumhuriyetin ilanından sonra “Şark Kulübü” anlamına gelen yapının adı Büyük Kulüp olarak değiştirilmiştir. Günümüzde bu kulüp yalnızca Kadıköy’de faaliyet göstermektedir.

“Ne acayip iş... İstanbul’un en büyük kulübüne alacalı bulacalı ilanlar, öpüşen ‘star’ tasvirleri, eli tabancalı gangsterlerin kabartma resimleriyle donanmış bir sinema koridorlarından giriliyor.” (BBH 120)

5.4. Sahne ve Gösteri Sanatları

Refik Halid’in romanlarında İstanbul halkı hem geleneksel oyunları hem de alafranga gösteri sanatlarını ilgiyle takip etmektedir. Kültür ve sanatla şahsi hayatında yakinen ilgilenmiş olan Karay; romanlarında tiyatro, opera, sinema, konser gibi çeşitli eğlencelerden bahsetmiştir.

5.4.1. Tiyatro

İstanbul’da eskiden beri var olan geleneksel sahne sanatlarından Karagöz, orta oyunu, meddahlık gibi sanatlardan çalışmamızda bahsedilmemiştir. Yalnızca Karagöz ismi birkaç yerde sahne sanatından bağımsız olarak benzetme ve benzeri sebeplerle kullanılmıştır. Bu sebeple geleneksel seyirlik oyunlardan bahsetmeyeceğiz.

Tanpınar’ın ifadesiyle Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesi ile *“bir medeniyet krizi”*²¹ ortaya çıkmış ve Osmanlı, asırlarca içinde yaşadığı bir medeniyet dairesinden çıkarak, mücadele hâlinde bulunduğu başka bir medeniyetin dairesine girdiğini ilan etmiş, onun değerini açıkça kabul etmiştir.²² Yenileşme sürecinde Batı tiyatrosunun tanınması ile geleneksel Türk tiyatrosu dediğimiz türler eskisi kadar ilgi görmemeye başlamış bunların yerini tiyatro, opera ve sinema almıştır.

Osmanlıda tiyatro faaliyetlerine önemli katkı sağlayan kimseler arasında ilk sıralarda Yahudi, Rum ve Ermeni azınlıklar gelmektedir. Avrupa’dan ticaret, seyahat, göç gibi sebeplerle Osmanlı topraklarına yerleşen, özellikle İtalyan, Fransız ve Alman uyruklu kimselerden oluşan Levantenler de Türk tiyatrosuna önemli katkılarda bulunmuştur. Türk tiyatrosu için adeta bir okul işlevi gören ilk tiyatrolardan Minakyan’ın çalışmamızda adı anılmış, tiyatro binası veya buradaki

²¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, **Edebiyat Üzerine Makaleler**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998, s.101.

²² Ahmet Hamdi Tanpınar, **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, 2001, s. 129.

oyunlar hakkında ise bir şey söylenmemiştir (İBY 72). Ancak yazarın hatıralarından bahsettiği yazılarında Mekteb-i Sultani yıllarında bu kumpanyanın oyunlarına katıldığını, özellikle ramazanda bu tiyatronun her gün yeni bir piyes sergilediğini öğrenmekteyiz.²³

*İstanbul'un Bir Yüzü'*nde her kesimden İstanbullu erkek ve kadınların özellikle gece eğlenmek maksadıyla gittiği (İBY 67) kireç badanalı, kiriş tavanlı salaş tiyatrolarda portakal, şerbet, fıstık (İBY 77) gibi yiyecekler yendiğinden bahsedilmiş fakat bu tiyatroların ismi tek tek verilmemiştir.

*Nilgün'*de eskiden Göksu'da tiyatroya gidildiği söylenmiştir ancak Beyoğlu, İstanbul'un Batı'ya açılan ilk penceresi olması hasebiyle tiyatronun, bilhassa operanın merkezi olmuştur. *Sonuncu Kadeh'*te 1910'larda Murad'ın Tepebaşı tiyatrosuna gittiği anlatılmıştır:

"Bu gece Tepebaşı'nda -sonradan yazlık tiyatro denilen ve şimdi yıkılmış bulunan tiyatronun adı kısaca amfi idi- bir Fransız opereti seyretti; ne olduğunu da hatırlıyor: La Poupée. Subret rolündeki kızın ismi de hafızasındadır: Lina Vandernoot. Âlem hayrandı Lina'ya, Murad da..."

Zevkini uzatmak için -eğlence yerlerinin sabaha kadar açık kaldığı bir devirde- Katakum'a girdi; Hanri Yan'ın işlettiği bir kabare, İngiliz Sefarethanesi karşısında Tarlabası'na inen yol üzeri bir binanın ikinci katı. Hepsini tam bir aydınlık içinde hatırlıyor; aslında hiç de unutmamıştır, hatıra kudretinin nakaratı da bu kabaredir; Polinka'dan dolayı!" (SK 26)

Refik Halid'in hatıralarında Tepebaşı tiyatrosu önemli yere sahiptir. Gençlik yıllarında devamlı gittiği bu tiyatroya "tatlısu Frenkleri"nin "Petits-Shamps" demeyi daha Fengâne bulduklarını söyleyen yazar, eksikleri çok olsa da bu ahşap binanın sevimli bir yapı olduğunu söylemektedir. Büyük truplar geldiğinde seyircilerin temsillere frak, smokin, istanbulin, en aşağı siyah elbise ile katıldıklarını anlatmaktadır. Sarah Bernhard, Coquelain, Brandes, Mayol gibi nice sanatçının

²³ Karay, *Pek İyi Hatırlarım*, s. 383.

burada sahne aldıklarını; buranın kimi zaman da koltukları sökülüp kaldırılan ve balolar tertip edilen bir mekân olduğunu açıklamaktadır.²⁴

Tiyatroların kültür anlamında topluma ne kadar katkısı olmuşsa da tiyatro sonrası ecnebi artistler ile gayr-i ahlâkî ilişkiler yaşayan erkekler (A 123) ve tiyatro kumpanyasındaki erkeklerle münasebet kuran genç kızlar (S 112) genel anlamda ahlaki çöküntü yaşamıştır. Sonraki yıllarda inşa edilen, modern Şehir Tiyatrosu da her sınıftan halkın aşına olduğu bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır (YSF 240).

5.4.2. Sinema

İstanbul'da ilk sinema örnekleri, 19.yy.'ın ikinci yarısına Pera'da boy göstermiş ve halk arasında kısa sürede en sevilen eğlencelerden biri hâline gelmiştir. Refik Halid'in pek çok romanında yedinci sanat denilen sinema yer almıştır. Çalışmamızda sinemalar bazen buluşma yeri olarak kullanılmıştır (DYY 223). Genellikle salonların çok kalabalık olduğu (YSF 184), bazı sinema biletlerinin karaborsaya düştüğü (EESG 71) ve matinelere numaralı bilet satılmadığı (YSF 107) söylenmiş, bu hengamede rahatsız edilmek istemeyen kadınların tek başına sinemaya gitmemeye özen gösterdiği anlatılmıştır (YSF 50).

Karay, eserlerinde sinema salonlarından detaylı biçimde bahsetmemiştir ancak dünya haberleri ve "Miki"²⁵ bittikten sonra başlatılan (EESG 156) kovboy filmleri (A 153) ve danslı filmlerin (BS 42) İstanbullularca sevilerek izlendiğini anlatmıştır. Devrinde moda olan Volga Mahkumları (BS 67) ve Kanlı Irmak (AOD 17) gibi filmlerin de adını anmıştır.

Taksim (A 74), Saray (BBH 197), Çemberlitaş, Alemdar, Azak (BS 40), Afitap (İYS 148), Şale (EESG 221), Çınaraltı (AOD 44) sinemaları gibi yerlerin yalnızca adı zikredilirken *Bugünün Saraylısı*'nda Melek sinemasında bazı geceler program değişikliği olduğunu anlatılmış; takip takıştırılmış, tuvalet giymiş kibar kadınların "gale" gecesine katılmak için can attıkları söylenmiştir (BS 158).

²⁴ Karay, *Elli Yıl Önceki*, s. 74-77.

²⁵ 1940 sonrası ABD tarafından propaganda amaçlı çekilmiş kısa Miki Fare filmleri, bir süre uzun metrajlı filmlerden önce sinemalarda gösterilmiştir.

5.4.3. Konserler

Şehrin eğlence yaşamına renk katan bir diğer unsur ise konserlerdir. *Bu, Bizim Hayatımız*'da Hüsniye Hanım, Mazlum Sami gibi zevk sahipleri Saray Sineması'nda düzenlenen Münir Nurettin konseri (BBH 134), alaturka ve alafranga konserler (BBH 167) ve ismi verilmeyen ünlü Yahudi virtüözün konserlerine katılmıştır (BBH 172).

5.5. Tiryakilikler

Refik Halid'in romanlarında İstanbul'daki ehlikeyif insanların günlük hayatta tütün, enfiye, çubuk, nargile, çeşitli alkollü içecekler ve bağımlılık yapıcı maddeler kullandıklarını görmekteyiz. Yukarıda zikrettiğimiz üzere gayet renkli bir eğlence hayatı olan şehirde elbette bu meclislerin vazgeçilmez parçaları olan tiryakilik yapıcı maddelerden de sıkça bahsedilmiştir.

Tiryakilik bahsine diğerleri gibi bağımlılık yapıcı özelliği olmayan genellikle mangalda pişirilen (İBY 66) ve tütün eşliğinde içilen (BS 169) geleneksel Türk kahvesi ile başlayacağız. İstanbul'a ilk defa Kanunî Sultan Süleyman zamanında getirilen kahvenin haram olduğuna dair fetvalar verilmiş fakat buna rağmen kahve kısa sürede İstanbulluların vazgeçemediği bir içecek olmuştur.²⁶ Karaborsaya düştüğü zamanlarda bile (SK 41) terk edilmeyen bir alışkanlık olması sebebiyle kahveyi tiryakilikler kısmında ele almaktayız. Önceki satırlarda kahve ikram etmenin Türk misafirperverliğindeki yerinden de bahsetmiştik. Romanlarında parçalar hlinde kahvenin hazırlanması, sunulması gibi meselelerden bahseden yazarın bir başka yazısında derli toplu biçimde kahve pişirme adabı şöyle anlatılmıştır:

“Eski hayatta kahvenin mevkii vardı, basit mesele değildi... ailenin kız çocuklarına ilk iş olarak kahve pişirmek öğretilmez miydi? İyi bir ev hanımı muhakkak iyi kahve pişirmesini bilmeliydi.

²⁶ Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?*, s. 25.

Lâkin en lezzetli kahveyi ufak ev hanımlarının pişirdiği muhakkaktır; sizin gözünüzün önünde, odadaki mangalda pişirilen kahve!.. Daha mükemmeli çini sobadan mangala çekilen kor üzerinde pişmiş kahvedir... Kahve pişirme levazımı öyle evlerde portatiftir; hepsi -kahvenin kendisi cam kavanozda, şeker keza, fincanlar, kaşık, cezve, ne lâzımsa tamamı- bir tek tepsiye dizilmiş, üstü örtülü, alesta durur.

Misafır geldi mi, bu tepsi odaya alınır, suyu dışarda taze doldurulan mangala sürülür. Öylesine sürülür ki, harlı ateşe gelmez; aheste kaynaması şarttır. Su ısındı mı, bir miktarını fincanlara koyup çalkalamalı, tekrar cezveye aktarmalıdır. Sebebi? Fincanlar ısınmış olsun, kahve çabuk soğuyuvermesin diye!

Kahvesi konunca ufacık odaya derece derece, gayet nefis bir kahve kokusu ve buğusu yayılmaya başlar. Cezvenin kaynama sesi de hoştur; hele cezve üzerinde göz göz kahve köpüğü kabarcıkları belirdi mi, renk ve manzara da lâtiftir; her kabarcıkta eleğimsağma renklerinde kubbecikler yükselip şişer ve biri patlarken öteki irileşir.

Kahvenin fincana konuşu da, telve ve köpüğü müsavi nispette taksim meselesinden dolayı ehemmiyetlidir; hüner ve mümarese ister. Bilhassa şunu bilmeliyiz ki, eskiden hiçbir yerde, ne evlerde ne de umumi mahallelerde baştan savma kahve pişmezdi; öylesi, misafire veya müşteriye hakaret sayılırdı.

Apartmandaki başıbozuk hizmetçinin sonuna kadar açtığı hava gazında ölçüsüzce, zevksizce, akli sinemalarda, savsakçasına pişirdiği kahveyi neyleyim? Vaktiyle fincanlar “kahve çömleği” içinde yıkanırda ama bulaşık beziyle kurulanmazdı. Kahve mutfığa girdikten sonra haysiyetini kaybetmiştir.”²⁷

Eski devirde kahvenin yanına genellikle sarma sigara içilmektedir (İBY 54). Sarma sigaraların tütününü, yaprağı özel mağazalarda satılmaktadır. *Sonuncu Kadeh*’te Cemşit Angelidis mağazasından yaprak sigara alıp içmektedir. Tanesi altmış paraya alınan bu sigaranın adının Santos olduğu söylenmektedir (SK 166). Karay’ın

²⁷ Karay, *Elli Yıl Önceki*, s. 107-108.

romanlarında İstanbul'daki sigara tiryakilerinin Havana denen yaprak sigaralardan başka (BBH 169); Sipahi Ocağı (BS 272), Gelincik (YSF 225), Boğaziçi (YSF 232), Yeni Harman, Birinci (EESG 95), Camel (AOD 112), Yenice (AOD 218) markalı paketli sigaralardan içtiği de görülmektedir.

İstanbul'da sigarayı bir tiryakilik olarak kullananların yanı sıra, sigara içmenin kadının seksapelinin arttırdığını düşünerek sigara içen hanımlar da yok değildir (DYY 170). Özellikle Amerikan sigaralarının nane kokulu ve filtreli olanına Havva cinsinin bayıldığı söylenmiştir (SK 216). Sigara genellikle şık tabakalar içinde taşınmaktadır (DYY 246). Evlerde, iş yerlerinde misafirlere ikram etmek için özel, şık kutularda İngiliz sigarası gibi özel sigaralar bulunduran (BS 283) hatta özel olarak yapılmış, kişi isminin baş harfleri basılmış yani markalatılmış sigaralar sunan tiryakiler de vardır (YSF 246).

İstanbul dışında geçen romanlardan *Yüzen Bahçe*'de İstanbul'dan yola çıkan Rıdvan, bizdeki kulüp paketlerinin İtalya'da para yerine kullanıldığını, mağaza ve lokantalarda para gibi sürüldüğünü; kendisi kaçakçı gibi görünmek istemediğinden yanına başka paket almadığını fakat bu işin kaçakçılığını yapanlar olduğunu söylemekte (YB 9) ilerleyen sayfalarda Napoli'ye varınca İzmir sigarası almaktadır (YB 11). İstanbul dışında da Türk sigaralarının değer görmesi ve satılması bahsedilen dönemde tütüncülük sahasında kaliteli üretim yapıldığını düşündürmektedir.

Karay'ın İstanbul'unda, sigaradan başka nargile (İBY 101), pipo (SK 215), çubuk²⁸ (İBY 122) gibi tütünü yakarak içme tiryakilikleri ve buruna çekilen "çürütülmüş tütün tozu" diye tarif edilen enfiye (SK 184) kullanılmıştır. Tütüne daha çok avam, enfiyeye ise okur yazar tabaka ile ulemanın rağbet ettiğini de Reşat Ekrem Koçu'dan öğrenmekteyiz.²⁹ Karay, hatıralarında bir dönem enfiye çekmek, enfiye mendili ve kutusu taşımak gibi "züppelikler" ettiğini hatta tek gözlük kullandığını

²⁸ Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 8, s. 4133.

Sigara kâğıdı kullanılmadan önce tütünü bir lüle içinde yakarak dumanının içi oyulmuş bir çubuk ile içildiğini söyleyen Koçu; tütünün konulduğu lüle, dumanın çekildiği çubuk ve ağıza gelen kısım imame olmak üzere üç parçadan oluşan "çubuk" hakkında detaylı bilgiler vermektedir.

²⁹ A. g. e., s. 5120-5121.

söylemiş fakat yapamayıp vazgeçtiğini, enfiyeyi babası vasıtasıyla bildiğini şöyle anlatmıştır:

“Çocukluk hatıralarımı anlatmadan önce enfiyenin nelerle yapıldığını bir makaleye atfen söyleyeyim:

Esası tehammür edilmiş tütün tozudur: içine münasip miktarda kafuru, mantol, çam, okaliptüs, karabiber ve amonyak da karıştırılır; nev'ine göre başka şeylerin de katıldığı vakidir.

Babam yalnız sabahları, öğle yemeğine kadar enfiye çekerdi; sonra sigara içmeye başlardı; yani enfiyeyi evinde, işinin başına gitmeden önce kullanırdı. (...) Yanında kutusunu ve mendilini taşımağı ihmal etmemekle beraber, babamın dışarıda enfiye çektiğini pek görmezdim. Stok tükenir gibi olurken, Mısırçarşısı kapısının karşı köşesindeki küçük bir dükkâna uğrar, ufak mukavva kutularda üç ayrı cins enfiye alırdı. Kutular bandrollü idi ve enfiyeler nem kapmasın diye, kalın yaldızlı yahut belki de kurşunlu kâğıtlara sarılı idi. Eskiden çay da böyle ambalâjlı kutularda satılırdı.”³⁰

Genellikle tütün çeşitleri ile beraber tüketilen bir diğer tiryakilik malzemesi alkollü içkilerdir. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde eski devirde işret meclisleri kurulduğu anlatılmıştır. Eski konaklarda işret tepsisi etrafında saz çalıp şarkılar okuyan, taklitler yapan evin gediklilerinin meclislerde baş köşede tutulduğu, bunların harem ve selamlık tarafında masrafsız, zahmetsiz gayet refah bir hayat sürdürdükleri anlatılmıştır (İBY 8). Bu fasıllarda kadınların da gizlice birkaç kadeh içtikleri vakidir (İBY 55). Saffet Bey gibi bazı kimselerin evinde tek meşguliyetin işret sofrası kurmak ve buraya gelenleri memnun etmek olduğu anlatılmıştır. Saffet Bey'in evindeki işret sofraları gecede sekiz on defa tükenen ve yenilenen, sızıp kalkıp sabah faslı yapılan; öğle yemeği ardından biraz uyku ile geçen evvelki günkü programa akşama doğru tekrar başlanan sofralardır (İBY 112). İşret yasağı konulduğu vakit bile padişahın serbest bıraktığı (İBY 114) bu tarz meclislerde sazlar eşliğinde sabahlara kadar Hafız Aşır'ın gazelleri okunduğu söylenmiştir (İBY 115).

³⁰ Karay, *Elli Yıl Önceki*, s. 90-93.

Eski işret meclislerinin vazgeçilmez içkisi rakı (İBY 130) ve bununla yenilen çeşitli mezelerdir (İBY 189). Devrin değişmesi ile beraber içki daha gözler önünde içilir olmuştur. Meclislerin geleneksel içkisi rakı, kibar hanımların tiksindiği bir Şey olmaktan çıkmış hatta kadın içkisi hâline gelmiştir (SK 95). Karay'ın romanlarında pek çok defa çeşitli alkollü içkilerin adı geçmektedir fakat esas konumuz bu olmadığı için teker teker içki adlarını saymayacağız. Yalnız Şunu belirtmek isteriz ki kokteyllerde, özel davetlerde, cemiyet hayatında likör, viski, Őampanya, cin gibi ecnebi içkileri içmek (AOD 195), kutlamalarda Őampanya patlatmak modadır (DYY 275). Eski devirde ayrı meclislerde gizlice içki içen hanımlar nadiren görölmekteyken 'aile topluluğu'nda hatta yabancı insanlarla bir arada içki içmek dahi sıradan hâle gelmiştir (BS 56). İstanbul'da her sınıftan kadın ve erkeğin en fazla içtikleri alkollü içecekler ise bira ve Őaraptır.

İstanbul'daki ehlikeyfin içinde alkollü içkilerle beraber bağımlılık yapıcı morfin (İBY 86), lokman ruhu (İBY 154), afyon ruhu (İBY 161); esrar, eroin, eter kullanan (KT 111) tiryakiler de vardır.

5.6. Kumar

İstanbul'daki eğlence hayatının önemli bir parçası kumardır. Kumar oynatılan belli evler olduğu gibi (İBY 32) bazı büyük evlerde özel davetlerde kullanmak üzere poker masası dahi vardır (İBY 35). Bu oyunları yalnız erkekler değil kadınlar da oynamaktadır (İBY 149). Kumar oyunlarını bilmek cemiyet hayatında aranılan ve beğenilen bir özelliktir (A 22). Özellikle yazlık mekânlarda eğlenmek için kumar ve kâğıt oyunları oynanmaktadır (A 40).

Karay'ın romanlarında İstanbul'da pasyans (A 82), briç (A 145), bezik (BBH 152), remi (KT 113), dama (KT 153), tavla (KT 283) gibi oyunlar oynanmaktadır. Yazarın yurtdişında geçen romanlarında da kumar ve oyun maksatlı olarak bir araya gelenler olduğunu görmekteyiz.

5.7. Spor, Oyun ve Oyuncaklar

İstanbul'daki spor, oyun gibi diğer eğlencelerden ve oyuncaklardan burada kısaca bahsedeceğiz. *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde yaz aylarında sabah saatlerinde eğlenmek amacıyla Kalitarya tepelerine (günümüzde Şenlikköy) av için (İBY 119); Büyükdere Çayırı'na futbol oynayan İngilizleri seyretmek için gidildiği görülmektedir (İBY 105). *Sonuncu Kadeh*'te futbol merakı ile memlekette âşık maşuk tiplerinin bile değiştiği, spor ve yeni danslar ile gençlerin daha hareketlendiği ve miskinlikten kurtuldukları söylenmiştir (SK 151).

Eski devirdeki sportif faaliyetler hakkında detaylı bilgi edinemesek de yeni rejime beraber kadın erkek pek çok insanın bir şekilde sporla ilgilendiğini görmekteyiz. Yüzme, bisiklete binme (DYY 166), kürek, yürüyüş (DYY 183), tenis, basketbol, koşu aktiviteleri İstanbullu gençler arasında yaygın olmakla beraber güreş gibi geleneksel sporlarla ilgilenenler azdır (YSF 151).

İstanbulluların en eski alışkanlıklarından biri ise balık avlamaktır. Karay'ın romanlarında İstanbul'da gümüş (SK 42), ıstakoz (SK 123), lüfer (BS 283) avları yapıldığı söylenmiştir. Lüferin İstanbullular için bir mevsim olduğunu "Lodosa, Sise ve Lüfere Dair" adlı makalesinde anlatan Tanpınar, bahar başlangıcını "lüfer şehrâyini, lüfer bayramı"³¹ diye adlandırmıştır. *Bugünün Saraylısı*'nda eski bir İstanbullu olan Ata Efendi'nin lüfere çıkmanın zevkini bildiği ve hayalinde bu manzaraya daldığı söylenmiş ancak bu sahne detaylı biçimde anlatılmamıştır.

İnsan hayatındaki geçiş dönemi dediğimiz başlıca üç önemli dönem; doğum, evlenme ve ölüm Refik Halid'in romanlarında pek az yer aldığı için böyle bir bölüm oluşturmadığımızı, çocuklara dair bilgilerin de kısıtlı olduğunu önceki satırlarda dile getirmiştik. Roman kurgusu içerisinde parça parça verilen detaylarla çocukların gece kandili artıklarından adam ve ayı şekilleri, gazete kâğıtlarından sandal ve yelkenli kayıklar ve kibrit çöpünden yangın kulesi, çikolata kalayından 'Bab-ı seraskeri' dairesi yapmak³² (İBY 9), bez bebeklerle (S 115), oyuncak silah ve kurmalı uçaklar

³¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013, s. 190.

³² Abdülkadir Özcan, *TDV İslâm Ansiklopedisi* "Bâb-ı Seraskeri", C. 4, s. 364.

ile oynamak (BBH 117), balon uçurmak (YDV 112), dürbüne benzer tek camlı oyuncuğu ışığa tutup içindeki çiçekleri ve nakışları izlemek (BS 249), jelatinden yapılmış balıklarla oynamak (EESG 196), kardan aslan yapmak (BBH 208) gibi eğlenceleri olduğunu tespit ettik.

Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin en üst rütbedeki kumandanı olan seraskerin resmî makamı ve buranın âbidevî ana giriş kapısı. Serasker Kapısı olarak da anılan bu makama, önce, eskiden yeniçeri ağalarının ikametgâhı olan Ağa Kapısı, 1252'de de (1836-37) Eski Saray tahsis edilmiştir. Seraskerlik ikametgâhı için ilk müstakil yapı Sultan Abdülaziz zamanında yaptırılmış olup bugün İstanbul Üniversitesi merkez binası olarak kullanılmaktadır.

SONUÇ

1908’de yazın hayatına başlayan, ölümüne kadar 57 yıl boyunca eser veren Refik Halid Karay’ın, roman formunda 20 eseri yayınlanmıştır. Yazarın Anadolu’nun çeşitli yerlerinde geçen olaylar etrafında kurguladığı *İki Cisimli Kadın*, *2000 Yılım Sevgilisi* ve *Karlı Dağdaki Ateş* eserleriyle yurt dışı merkezli *Yezidin Kızı*, *Çete*, *Sürgün*, *Nilgün*, *Yeraltında Dünya Var* ve *Dişi Örümcek* eserleri dışındaki tüm romanları İstanbul’u merkeze almaktadır. Doğrudan İstanbul’da yaşanan hadiseleri konu edinen romanları dışında da yazarın sıklıkla İstanbul’a ve İstanbul kültürüne göndermeler yapması, İstanbul’la ilgili hatıraların roman kahramanları için adeta birer sığınak olması, bu roman kahramanlarının genellikle İstanbullu olması ya da İstanbul’u çok iyi bilmesi, sevmesi Karay’ın romanlarının temelinde İstanbul ve İstanbul kültürü olduğunu göstermektedir.

Refik Halid’in şahit olduğu 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk yarısı Türk tarihi ve Türk edebiyatı için çok önemli bir devredir. Ülkede siyasî, askerî, ekonomik ve sosyo-kültürel alanda yaşanan buhranlar, çatışmalar pek çok sanatçı, düşünür ve devlet adamını etkilemiştir. Toplumsal çöküşün ve Türk kültüründeki dejenerasyonun önüne geçmek üzere pek çok aydın bu dönemde fikirler üretmiş, ülkeyi içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmak için yol gösterici olmaya çalışmıştır. Bir gazeteci ve sanatçı olarak Refik Halid Karay da önceki yüzyıllardan miras kalan tarihî, sosyolojik ve kültürel değerleri 20. yüzyıldaki gelişmelerle birleştirerek okurlara iletmede önemli bir kalem olmuştur. Yazar sürgün edilmesinin ve uzun süre memleketinden ayrı kalmasının da etkisiyle İstanbul’un hızla değişip dönüştüğü bu dönemi gözlemlemiş ve şehirdeki büyük değişimi realist biçimde romanlarına yansıtmıştır. Karay, ilk sürgün edilmesinde Anadolu’yu yakından tanıma fırsatı bulmuş ve bu tecrübelerini özellikle hikâyelerine yansıtmıştır. İkinci sürgünden sonra ise yurtdışını mekân olarak eserlerinde kullanmaya başlayan yazar, tarihe ve millî meselelere karşı ilgisinin de etkisiyle tarihe sığınma, nostalji, geçmişle bağ kurma şeklinde roman kahramanlarını İstanbul ile ilişkilendirmiştir.

Gerek dili gerekse de kurmaca ustalığı yönüyle Türk edebiyatının yetiştirdiği en büyük ediplerden biri olarak görülen Karay, hem kültür adamı hem de siyasetçi

olarak yazılarıyla daima etkili olmuştur. Halkın konuştuğu Türkçeye, İstanbul Türkçesine, bağlı kalarak ve kendine has, sade bir dil kullanarak 20 roman, 2 anı, 7 kronik, 7 mizah-hiciv, 2 hikâye kitabı ve 2 tiyatro ile çok sayıda gazete yazısı kaleme almıştır. Yazarın fıkra ve makalelerinde işlediği konular kimi zaman diğer türlerdeki eserlerinin temelini oluşturmuştur. Siyaset, değişen toplum, kadınlar, sanat ve edebiyat, mutfak kültürü, gelenek ve görenekler, mevsimler, çiçekler, ağaçlar, Halep, Beyrut gibi ülkeler, savaş sonrası ortaya çıkan harp zenginleri ve türediler, Anadolu'nun çeşitli köy ve şehirleri ile buralarda yaşayan Anadolu halkı vb. çeşitli konular bilhassa da İstanbul yazarın eserlerinde mekân olarak ele alınmıştır. Refik Halid, şehirle ilgili gözlemlerini son derece başarılı biçimde romanlarına yansıtmış bir sanatçıdır. İstanbul ve Türk kültürü üzerine yapılabilecek toplumsal bellek çalışmalarında sanatçının eserleri önemli bir kaynak niteliğindedir.

Çalışmamızın temelinde Refik Halid'in romanları olmasına rağmen araştırmamıza derinlik kazandırmak, yazarın ele aldığı konuları kendi cümleleriyle açıklamak adına diğer eserlerinden de yararlanmaya çalıştık. Bu okumalar sayesinde hatıra ve nostaljiye bağlı kalan yazarın; şehir kültürü, ulaşım, iletişim, mahalle ve aile hayatı, komşuluk, kutsal kabul edilen değerler, giyim-kuşam ve süslenmeye dair unsurları romanlarında işlerken çoğu zaman kendi hatıralarından yola çıkarak eserlerini zenginleştirdiğini görme fırsatı bulduk. Refik Halid'in romanlarında her ne kadar kendi hayatının yansımaları kullanılmış olsa da netice itibarıyla edebî eserler kurmaca bir dünyanın ürünü olduğundan sanatçının İstanbul ile ilgili anlattıkları ancak kurmacanın belirlediği sınırlar çerçevesinde değerlendirilebilir.

Karay'ın İstanbul'u yalnızca Boğaziçi, Beyoğlu gibi merkezî yerlerden ibaret değildir. Roman kurgusu içerisinde yüksek zümrenin yoğun olarak yaşadığı yerlerde bile alt tabakadan insanların o bölgede varlığını sürdürüyor olması, yazarın toplumsal ayrıştırmayı kırmak istediğini göstermektedir. Çeşitli din, dil ve milletten roman kahramanları olması da yazarın bu yönünü açığa çıkarmaktadır. Bu çeşitlilik yalnız roman şahısları için değil mekân bağlamında da geçerlidir. Edebiyatı İstanbul'un belli bölgelerinden bahsetmekten çıkarma gayesi güden yazar; kıyıda köşede kalmış, insanların mecbur kalmadıkça gitmedikleri mahalleri dahi romanlarında ele almıştır.

Bir yandan halk tarafından tarihî eserlere zarar verilmesini, bu yapıların bakımsızlığını, millî şuurun gelişmemiş olmasını eleştiren yazar, diğer yandan devletin bu duruma kayıtsız kalışını konu edinmiştir. Karay'a göre İstanbul "hâl içinde mazi" olması, tüm karmaşasıyla pitoresk bir güzelliğe sahip olması bakımından özeldir. Eski devirde cehaletten, yangınlardan, maddî imkânsızlıklardan dolayı tahrif edilen payitaht şehrinin yeni rejimle beraber gözden düşmüş olması da bir süre bu tahribatın devam etmesine sebep olmuştur. Yazar her iki dönemde de şehre ait yapıların zarar görmesine tepki göstermiştir.

Yüzelliliklerin affedilmesinden sonra İstanbul'a dönen Karay, özellikle on altı yıl boyunca ayrı kaldığı ikinci sürgün sonrasında memleketindeki sosyolojik, kültürel ve mekânsal değişimleri eserlerinde işlemiştir. Romanlarında harp zengini türedilerin artmasına, eğitimsizlik, din istismarı, ahlâkî çöküş ve bunların neticesinde yaşanan bozulmalara değinen sanatçı, İstanbul'u eski ve yeni hâli ile tasvir ederken pek çok yönden kıyaslamıştır. Böylelikle okurların gözünde şehri eski ve yeni hâlleriyle canlandırmıştır. Şehirde yaşayan insanların mekân algısındaki değişimle beraber dönüşmesini sosyolojik bir vaka olarak değerlendirmiştir. Eski İstanbul yazar için pek çok bakımdan özlenen uzak bir şehir hâline gelmiştir. Kaybolan ve özlenen yalnızca şehir değil, şehrin özünü oluşturan görgü ve adabımuâşeretidir.

1940'lı yıllarda savaş atmosferinden bunalan her kesimden halkın ilgisini çeken "İspritizma" Türk edebiyatında çokça sözü edilen konulardan olmuştur. Refik Halid'in, şahsi hayatında alaya aldığı fakat romanlarında özellikle yüksek zümreden İstanbulluların ehemmiyet verdiğini vurguladığı bu metafizik hadiseler eserlerinde yer vermiş olması yazarın halkın ilgisine yönelik yazılar yazdığını göstermektedir. Hatta Karay, yoğun ilgi sebebiyle sadece bu tarz metafizik konuları merkeze alan romanlar da kaleme almıştır. *Yezidin Kızı*, *İki Cisimli Kadın* ve *2000 Yılın Sevgilisi* tenasüh, reenkarnasyon konuları üzerine kurgulanmıştır. *Ekmek Elden Su Gölden*'de ise ispritizma seansları yapıldığı görülmektedir.

Karay'ın romanlarını kronolojik bağlamda değerlendirdiğimizde, eski devirde ilim ve teknoloji bakımından geri kalmış bir şehir olan İstanbul'un yeni rejimle beraber hurafelerden ve ilkel yöntemlerden bir bir kurtulmaya başladığı; eğitimden

alışverişe, güvenlikten belediyeçiliğe pek çok alanda yaşanan çifte standartlardan yavaş yavaş azaldığı söylenilebilir. Cinsiyet ayrımcılığı ve kaçgöçe dayalı âdetlerinin kalkmaya başlaması da yazar için sevindirici gelişmelerdir. Özellikle sağlık ve eğitim alanındaki ilerlemeler yazar tarafından takdir edilmektedir. Karay'a göre ekonomik ve sosyo-kültürel boyutlarıyla bir nüfuz etme aracı olan yabancı okullar ile yenilikçi eğitim faaliyetleri toplumun, özellikle kadınların, modern hayata uyum sağlaması bakımından çok önemli olmuştur. Bunların yanı sıra Türk kadınının eğitimi, modern, ekonomik özgürlüğü olan, bağımsız bir birey olması da yazar için çok değerlidir.

İstanbul'un pek çok semtinden şümüllü biçimde bahseden yazar, tasvirleri ile bazı sokakları, mahalleleri okurların zihninde her hâliyle canlandırmıştır. Bu bakımdan Refik Halid Karay, yazdıkları ile şehirdeki büyük değişimin fotoğrafını çeken İstanbul'un gözü olmuş sanatçılardan biridir. Hangi semtlerin ne gibi özellikleri olduğu, o semtlerin kültürel dokusu ve sosyolojik atmosferi, hatta şehir efsaneleri dahi sanatçının romanlarında ortaya konulmuştur. Değişen mekânlarla beraber bunların içi de değişmiştir. Bu değişimin başında mahalle kültürü, komşuluklar, insan ve eşya vardır. İstanbul evlerine baktığımızda eski devirde mükellef evlerde (konak, köşk ve yalılarda) kalabalık ailelerin bir arada yaşadığı görülürken zamanla küçük apartman dairelerinde daha az insanın yaşamaya başladığı ve aile bağlarında çözümlerin arttığı söylenebilir. Yazara göre eski evler, kalabalık nüfuslu olmasına rağmen kendi iç dünyasına dönük, muhafazalı birer alan iken apartmanlar özel yaşamı daraltan, korunaksız mekânlardır. Eşyalar da eski devirde daha az ve işlevsel iken değişimle beraber modern evlerde eşyanın fazlalaşması ve vitrinleştirilmesi söz konusudur.

Mizacı gereği eğlence hayatını, kadınları ve güzel olan her şeyi sevdiğini sık sık vurgulayan Refik Halid'in, romanlarında kadınlara ait giyim-kuşam ve süslenme unsurlarından bir kadın dikkati ile bahsetmesi, kimi zaman hadiseleri bir kadın anlatıcının dilinden aktarması ve bir kadın gözüyle yansıtmaya çalışması dikkat çekicidir. Bu ince detaylara varan anlatımlara, tasvirlerle rağmen Karay, romanlarında çocuklardan ve çocuklara dair hususiyetlerden, aile içinde yaşanan doğum, düğün,

evlilik, ölüm ve bunların her birine dair örf, âdet, gelenek ve göreneklerden ve bunlar etrafında şekillenen âdetlerden çok az bahsetmektedir. İncelememizde hayatın evreleri diye adlandırılan doğumdan ölüme kadar devam eden süreç bu gibi sebeplerle değerlendirilememiştir. Zira Karay'ın romanlarında bu konular çok az işlenmiş ayrı bir bölüm açacak kadar malzemeye ulaşamamıştır.

Karay sadece dünyevî meselelerden ve maddî hazlardan bahsetmemiştir yazarın manevî konular da ilgisini çekmiştir. Sanatçının romanlarında din ve dine dair unsurlar, İstanbul ve Türk kültüründen ayrı düşünölemeyen hatta bunları bazen şekillendiren çok önemli birer parçadır. Cami, tekke, türbe gibi dinî kavramlarla ilişkilendirilen mekânlar Refik Halid'e göre taşıdığı estetik değerler ile şehir mimarisinin önemli birer parçasıdır. Herkesin birbirinin kutsalına saygı duymasını değerli bulan yazarın dinî mekânlar ve kaideler, ibadetler, inanışlarla ilgili olumsuz bir tavrı yoktur. Romanlarında dini, şahsi çıkarları için kullanan din adamlarına tepkili olan Karay'ın dine dair pek çok hatıradan sevgi ve hasretle bahsetmesi, yazarın olumsuz eleştirilerinin aslında içi boşaltılmış din kavramına ve dinî duyguların sömürölmesine yönelik olduğunu göstermektedir.

Günümüze kadar yapılmış araştırmalara baktığımızda, uzun yıllar boyunca telif ve tefrika romanlarının tashih edilmemiş olması, yazarın evvela hikâyeleri ile meşhur olması ve Türkçeyi en iyi kullanan yazarlardan biri olması dikkatleri evvela Karay'ın hikâyeciliğine ve dil sahasındaki ustalığına çekmiştir. Son yıllarda yapılan çalışmalar bir taraftan bu yönler ile devam ederken diğer taraftan romanlarının yakın tarihte düzenlenip yeniden yayınlanması dikkatleri yazarın romancılığına çevirmeye başlamıştır. Biz de çalışmamızda bu vesile ile büyük bir romancı olması yönüyle Refik Halid'in romanlarındaki İstanbul'u sosyo-kültürel özellikleriyle ele aldık.

Karay'ın gazete yazıları da son yıllarda yeniden derlenmeye, kitaplaştırılmaya başlamıştır. Bu yazılarla beraber Karay'ın kronikleri, mizah yazıları ve anıları da malzeme bakımından zengindir. Bizden sonra yapılacak çalışmalar için bunlar da önemli birer kaynak olacaktır. Eserlerinin tümünün Karay'ın siyasî ve muhalif yönünü gösterecek şekilde incelenmesi de sanatçının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Biz çalışmamızda bunları kısmen göstermeye çalıştık ancak yüksek

lisans ölçeğinde bir çalışma hazırladığımız için zikrettiğimiz eserleri kaynak olarak kullandık, doğrudan romanları dışındaki eserlerindeki detayları incelemedik.

Refik Halid Karay, Türk edebiyatının yetiştirdiği önemli ediplerden biridir. Yaşadığı dönemde gerek gazete yazıları gerekse diğer eserleri okurlar tarafından ilgiyle takip edilmiştir ancak yazarın muhalif duruşu, yüzelliliklerden olması gibi sebeplerle bir süre çağdaşı yazarlar kadar ön planda olamamıştır. Bunun sebeplerinden biri Refik Halid'in siyasî yönüdür. Yazar, Millî Mücadele Dönemi romancılarından biri olsa da çağdaşı Halide Edip Adivar, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Reşat Nuri Güntekin gibi romanlarında milli mücadeleyi işlememiştir. Yurtdışı deneyimleri ile alışlagelmiş roman kahramanları yerine maceraperest tipleri de işlemesi dış memleketleri anlatan egzotik romanlar yazması da Karay'ı yine aynı dönemde yaşayan diğer Türk romancılardan ayırmaktadır.

Bütün bunlar Karay'ın, İstanbul kültürünü anlatan en önemli kaynak şahıslardan biri olduğunu gösteriyor. Bu çalışmada yazdıklarıyla bir devre ışık tutan Refik Halid'in İstanbul'u, sosyolojik ve kültürel boyutlarıyla bir bütün olarak ortaya çıkmıştır. Böylelikle bu sahadaki önemli bir eksiklik giderilmeye çalışılmıştır. Bütün araştırmalarımızın neticesini kaleme alırken dikkat ettiğimiz nokta, İstanbul'u merkeze almamız, İstanbul odağını yitirmemeye çalışmamız, İstanbul'un bu çok çeşitli cephelerini Refik Halid'in perspektifinden ve kaleminden görüp okuma ve gösterme gayretimizdir.

Görüldüğü gibi Refik Halid, çok ince detayları görme kabiliyeti, keskin dikkati, konularının çeşitliliği ve zengin üslûbu ile; İstanbul'u bütün tarihi gelişimi, sosyal hayatı, mekânları, insanları, âdetleri ve görenekleriyle ele almış bir İstanbul yazarıdır. Bu bağlamda sosyolojik ve kültürel boyutlarıyla İstanbul'u, Refik Halid'in ince dikkati ve kendisine has Türkçesiyle okumak önemli ve değerli bir tecrübedir.

KAYNAKÇA

- Abasıyanık, Sait Faik: Yedigün, “Kıraathaneler”, nr. 22, 14 Ağustos 1948, s. 20.
- Acıpayamlı, Orhan: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, “Türkiye Folklorunda Halk Hekimliği ve Özellikleri.”, 1969: XXVI:1-9.
- Ahmet Rasim: **Şehir Mektupları I-II**, (Haz. Nuri Akbayar), Arba Yayınları, C. I-II, 3. Baskı, İstanbul 1992.
- Ahmet Refik: **Kafes ve Ferace Devrinde İstanbul**, (Haz. Tahir Yücel), Kitabevi, İstanbul Haziran 1998. (Akşam, nr. 6404, 16 Ağustos 1936, s. 7)
- Aktaş, Şerif: **Refik Halit Karay**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.
- Akyıldız, Ali: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl:2006, “Muhtar”, C. 31 s. 51-53.
- Alus, Sermet, Muhtar: **İstanbul Yazıları**. (Haz. Erol Şadi Erdiñç, Faruk Ilıkan), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul, 1994.
- Alp, Münevver: “Eski İstanbul Hamamları ve Gezmeleri”, Türk Folklor Araştırmaları, c. VIII, nr,179, Haziran 1964.
- Amicis, Edmondo: **İstanbul 1874**, (Çev. Beynun Akyavaş), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.

- Assmann, Jan: **Kültürel Bellek**, (Çev. Ayşe Tekin, Haz. Turgay Kurultay), Ayrıntı, İstanbul, 2015.
- Ayvazoğlu, Beşir: **Geceleyin Dersaadet**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2013.
- Bachelard, Gaston: **Mekânın Poetikası** (Çev. Alp Tümertekin), İthaki, İstanbul, 2013.
- Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey: **Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı**, (Haz. Ali Şükrü Çoruk), Kitabevi, İstanbul 2011.
- Banarlı, Nihad Sami: **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I-II**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2004.
- Banoğlu, Niyazi Ahmet: **İstanbul Cehennemi, Tarihte Büyük Yangınlar**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.
- Bayraktar, Fatma: **Giyim**, Feryal Matbaası, Ankara, 1983.
- Beyatlı, Yahya Kemal: **Aziz İstanbul**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2014.
- Beyatlı, Yahya Kemal: **Kendi Gök Kubbemiz**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2007.
- Bilgili, Ahmet Emre: **Şehir ve Kültür İstanbul**, Profil Yayınları, İstanbul, 2015.
- Birinci, Ali: **Refik Halid Karay, Ankara**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Birsel, Salah: **Kahveler Kitabı**, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2014.

- Boratav, Pertev Naili: **Türk Halkbilimi II/ 100 Soruda Türk Halk Folkloru** “İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar”, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1984.
- Bozkurt, Nebi: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 2001, “Kandil”, C. 24 s. 299-300.
- Çağırıcı, Mustafa: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 2002, “Komşu”, C.26. s.157-158.
- Çağırıcı, Mustafa: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 2013, “Yardımlaşma”, C. 43, s.332-334.
- Çakmak, Fatih: “Refik Halid Karay’ın Romanlarında İstanbul”, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 2016.
- Çelebi, İlyas: **TDV, İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 2012, “Uğursuzluk”, C. 42, s. 51-52.
- Çelebi, İlyas: **TDV, İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 2008, “Ruh Çağırma”, c. 35, s. 201-203.
- Çift, Salih: **İlahiyat Fakültesi Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, “İstanbul’un Tasavvuf Hayatını Besleyen Bursa Merkezli Bir Celvetî Dergâhı: Selâmî Ali Efendi Tekkesi”, 2007, C.XVI, Sayı: 1, s.153-170.

- Doğanay, Mehmet: **Ahmet Mithat Efendi'nin İstanbul'u**, İBB Kùltür AŞ Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ekrem, Rezaizâde Mahmut: **Araba Sevdası**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2004.
- Eryılmaz, Bilal: **İstanbul Şehir ve Belediye**, (Editör: Ahmed Nedim), "İstanbul Belediyesi Tarihi", İBB Kùltür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul- Kasım 2002. no.35, s.43-58.
- Eyice, Semavi: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 1991, "Ayrılık Çeşmesi", C. 4, s. 284-285.
- Eyice, Semavi: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 1997, "Haliç", C. 15, s. 264-280.
- Eyice, Semavi: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 1997, "Hamam", C.15, s. 402-430.
- Gùlersoy, Çelik: **Eski İstanbul Arabaları**, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, Apa Ofset Basımevi, İstanbul.
- Gùlersoy, Çelik: **İstanbul Estetiği**, Gùzel Sanatlar Matbaası A.Ş., İstanbul, 1983.
- Gùneş, Şafak: **Abdùlhak Şinasi Hisar'ın İstanbul'u**, İBB Kùltür AŞ Yayınları, İstanbul, 2008.
- Gùkbilgin, M. Tayyib: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 1992, "Boğaziçi", C. 6, s.252.

- Hisar, Abdülhak Şinasi: **Geçmiş Zaman Köşkerleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Işık, İhsan: **Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi**, Elvan Yayınları, C. 5, s. 2059.
- Işın, Ekrem: **Tanede Saklı Keyif** “Bir İçecekten Daha Fazla: Kahve ve Kahvehanelerin Toplumsal Tarihi”, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, 2001.
- Işın, Ekrem: “Türk Hamamları Tarihçesi”, Dekorasyon Dergisi, İstanbul, 1990.
- İleri, Selim: **İstanbul’un Sandık Odası**, Doğan Kitap, İstanbul, 2004.
- İpşirli, Mehmet: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 1993, “Cuma Selâmlığı”, C. 8, s.90-92.
- İşli, Emin Nedret: **Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul** (Kollektif), YKY İstanbul, 2009.
- İşli, Emin Nedret: **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, “Küllük Kahvesi”, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994.
- Karay, Refik Halid: **İstanbul’un Bir Yüzü**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2017.
- Karay, Refik Halid: **Yezidin Kızı**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2016.
- Karay, Refik Halid: **Çete**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009
- Karay, Refik Halid: **Sürgün**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2017.

- Karay, Refik Halid: **Anahtar**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2015.
- Karay, Refik Halid: **Bu, Bizim Hayatımız**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Karay, Refik Halid: **Nilgün**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2016.
- Karay, Refik Halid: **Gurbet Hikayeleri- Yeraltında Dünya Var**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2016.
- Karay, Refik Halid: **Dişi Örümcek**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Karay, Refik Halid: **Bugünün Saraylısı**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2015.
- Karay, Refik Halid: **2000 Yılım Sevgilisi**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2000.
- Karay, Refik Halid: **İki Cisimli Kadın**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Karay, Refik Halid: **Kadınlar Tekkesi**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2016.
- Karay, Refik Halid: **Karlı Dağdaki Ateş**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Karay, Refik Halid: **Dört Yapraklı Yonca**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Karay, Refik Halid: **Sonuncu Kadeh**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Karay, Refik Halid: **Yerini Seven Fidan**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.

- Karay, Refik Halid: **Ekmek Elden Su Glden**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Karay, Refik Halid: **Aym On Dördü**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Karay, Refik Halid: **Yüzen Bahçe**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Karay, Refik Halid: **Minelbab İlelmihrab**, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2015.
- Karay, Refik Halid: **Bir mr Boyunca**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2015.
- Karay, Refik Halid: **Kirpinin Dedikleri**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Karay, Refik Halid: **Sakin Aldanma, İnanma, Kanma**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Karay, Refik Halid: **Ago Paşa'nın Hatıratı**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2017.
- Karay, Refik Halid: **Ay Peşinde**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Karay, Refik Halid: **Tanıdıklarım**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Karay, Refik Halid: **Guguklu Saat**, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2009.
- Karay, Refik Halid: **Deli**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Karay, Refik Halid: **İlk Adım**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Karay, Refik Halid: ** Nesil  Hayat**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2016.

- Karay, Refik Halid: **Makyajlı Kadın**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Karay, Refik Halid: **Türkçenin Tadı ve Ahengi**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2017.
- Karay, Refik Halid: **İnsanlık Halleri Huy Arabeskleri**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2015.
- Karay, Refik Halid: **Pek İyi Hatırlarım**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2014.
- Karay, Refik Halid: **Hep İstanbul**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2014.
- Karay, Refik Halid: **Mutfak Zevkinin Son Günleri**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, 2015.
- Karay, Refik Halid: **Doğuştan Kadıncıl**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2014.
- Karay, Refik Halid: **Elli Yıl Önceki**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2017.
- Karay, Refik Halid: **Karga Bana Dedi ki: Mizah Yazıları**, (Haz. Tuncay Birkan), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2016.
- Kaya, Önder: **Cumhuriyetin Vitrin Şehri 3 Devirde İstanbul**, Küre Yayınları, İstanbul Ekim, 2010.

- Koçu, Reşat Ekrem: **İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi**, İstanbul, 1959.
- Koçu, Reşat Ekrem: **Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü**, Sümerbank Kültür Yayınları, 1969.
- Lewis, Bernard: **Ortadoğu**, (Çev. Selen Y. Kölay), Arkadaş Yayınları, (3. Baskı) Ankara 2006.
- Malinowski, Bronislaw: **Büyük, Bilim ve Din**, (Çev. Özkal, Saadet), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000.
- Manyas, Raufi: “Eski Ramazanlar” Türk folklor Araştırmaları, c. VIII, nr. 174, Ocak 1964.
- Marquez, Gabriel: **Yüzyıllık Yalnızlık**, (Çev. Seçkin Selvi), Can Sanat Yayınları, Şubat 2016. (65. Baskı)
- Mazak, Mehmet: **Gündelik Hayattan Renklerle Eski İstanbul**, Yeditepe, İstanbul 2013.
- Moran, Berna: **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Nora, Piere: **Hâfıza Mekânları**, (Çev. Mehmet Emin Özcan), Dost Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ocak, Ahmet Yaşar: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 1998, “Hıdrellez”, C. 17, s. 313-315.
- Okay, Orhan: **Bir Hülya Adamının Romanı; Ahmet Hamdi Tanpınar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010.

- Olkay, Kübra: “Refik Halid Karay’ın Romanlarında İstanbul’un Sosyal Yaşamı”, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Antalya, 2017.
- Ortaylı, İlber: **İstanbul’dan Sayfalar**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2015.
- Ortaylı, İlber: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 1992, “Belediye”, C. 5, s. 398-402.
- Ortaylı, İlber: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 1996, “Galata”, C. 13, s.303-307.
- Ortaylı, İlber: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 2001, “Kadı”, C. 24 s. 74-75.
- Ortaylı, İlber: **Osmanlı Toplumunda Aile**, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Ozansoy, Halit Fahri: **Edebiyatçılar Geçiyor**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016.
- Ozansoy, Halit Fahri: **Eski İstanbul Ramazanları**, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1968.
- Örik, Nahid Sırrı: **İstanbul Yazıları**,” Bir Ramazan Seyranı” (Haz. Bahriye Çeri), TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Özcan, Abdülkadir: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 1991, “Bâb-ı Seraskerî”, C. 4, s. 364.

- Özdemir, Yeşim: **Sait Faik'in İstanbul'u**, İBB Kültür AŞ Yayınları, İstanbul, 2008.
- Özgüven, Yekta: "19. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Değişen Kent Yönetim Mekanizmaları." *Sigma* 3 (2011): 283-289.
- Pala, İskender: **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü**, L&M Yayınları, İstanbul, 2003.
- Pala, İskender: **İki Dirhem Bir Çekirdek**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005.
- Pamuk, Orhan: **İstanbul Hatıralar ve Şehir**, Yapı Kredi Yayınları, 15. Baskı: İstanbul, 2016.
- Pamuk, Orhan: **Manzaradan Parçalar (Hayat, Sokaklar, Edebiyat)**, YKY Yayınları, İstanbul, 2017. (2. Baskı)
- Sadri Sema: **Eski İstanbul Hatıraları**, (Haz. Ali Şükrü Çoruk), Kitabevi, İstanbul 2008.
- Samsakçı, Mehmet: **Türk Mezar Taşı Edebiyatı**, Kitabevi, İstanbul, 2015.
- Saraçoğlu, Ahmet Cemaleddin: **Eski İstanbul'dan Hatıralar**, (Haz. İsmail Dervişoğlu), Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, Kasım 2005.
- Sargon, Erdem: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 1992, "Bayram", C. 5, s. 257-259.

- Sevengil, Refik Ahmet: **İstanbul Nasıl Eğleniyordu?** Alfa, İstanbul, 2014.
- Şafak, Ali: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 2002, “Komşu”, C. 26, s.158-159.
- Şenay, Bülent: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 2007, “Noel”, C. 33, s. 201-202.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi: **Beş Şehir**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi: **Edebiyat Üzerine Makaleler**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi: **Huzur**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2002.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi: **Yaşadığım Gibi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi: **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2003
- Tekin, Arslan: **Edebiyatımızda İsimler ve Terimler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995.
- Tercüman, Çilem: **Ahmet Rasim’in İstanbul’u**, İBB Kültür A. Ş. Yayınları, İstanbul, 2008.
- Tezcan, Hülya: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, “Fes”, C. 12, s. 416
- Turan Şerafettin: **Türk Kültür Tarihi**, İstanbul, 1994.
- Uçman, Abdullah: **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Yapı Kredi Yayıncılık, İstanbul, 1999.

- Uçman, Abdullah: **Aziz Feylesofum, Refik Halid'den Rıza Tevfik'e Mektuplar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.
- Uymur, Zeynep: **Samiha Ayverdi'nin İstanbul'u**, İBB Kültür AŞ Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ünver, Süheyl: "Ramazanlar Nasıl İlan Olunurdu?", Türk Folklor Araştırmaları, c. VI., nr. 140.
- Yalnız, Kaan: "Refik Halit Karay'ın Romanlarında Toplumsal Değişim ve Mekânsal Dönüşüm Sürecinde İstanbul", Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 2017.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Yıl: 2012, "Üç Aylar", C. 42, s. 276.

Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara, 1998.

İnternet Kaynakları

<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/2238/200804637.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (E. T.: 11.09.2018)

<http://itfaiye.ibb.gov.tr/tr/istanbul-yanginlari.html> (E.T.: 05.06.2018)

<http://www.tas-istanbul.com/portfolio-view/beyoglu-cercle-dorient/> (E.T.: 3.10.2018.)